

ZALAI MÚZEUM

Nemzeti Kulturális Alap

21

2013

ZALAEGERSZEG

Közlemények Zala Megye Múzeumaiból
Mitteilungen der Museen des Komitates Zala
Publications of the museums of Zala Country

Sorozatszerkesztő:
KAJÁN IMRE

Szerkesztőbizottság:
HAVASI BÁLINT, KAJÁN IMRE, KOSTYÁL LÁSZLÓ, SZÁRAZ CSILLA

Kötetszerkesztők:
ORHA ZOLTÁN, SIMMER LÍVIA

Lektor:
DR. VARGA SZABOLCS

Angol nyelvi lektor:
HORVÁTH BEÁTA ERZSÉBET, LAKYN NICOLE BENEFIELD

Nyomdai előkészítés, borítóterv:
CSÁSZÁR RENÁTA

Első borító: Mindszenty (Pehm) József, NECZE AMBRUS rajza
Hátsó borító: A zalaegerszegi Jézus Szíve Római Katolikus Templom toronysisak rajza. Kotsis Iván tervrajza,
átrajzolta NECZE AMBRUS, digitalizálta GÖNYE ANDRÁS

A kiadvány megjelenését támogatta:

Degré Alajos Zalai Honismereti Alapítvány

”Omega GM” Kft.

Salla Közhasznú Alapítvány

Kiadja:

Göcseji Múzeum
H-8900 Zalaegerszeg, Batthyány u. 2.
Telefon: 36 (92) 314-537
E-mail: muzeum@zmme.hu

Felelős kiadó: Kaján Imre

HU-ISSN 0238-5139

TARTALOMJEGYZÉK

KAJÁN IMRE	Előszó	5
------------	--------------	---

Tanulmányok Mindszenty Józsefről

SZABÓ FERENC SJ:	Boldogasszony Éve (1947/1948) <i>The Year of Blessed Virgin Mary (1947/1948)</i>	7
BALOGH MARGIT:	A pályakezdés Pehm József életútja a diákévektől az apátplébánosi kinevezésig <i>The Early Career</i> <i>Joseph Pehm's life path from his student years to his abbot appointment</i>	11
PAKSY ZOLTÁN:	Mindszenty József küzdelme a nyilasok ellen az 1930-as években <i>József Mindszenty's struggle against the Arrow Cross men in the 1930s</i>	37
GÖNCZ LÁSZLÓ:	„Álmaink álma Alsólendva és a Muraköz” Mindszenty (Pehm) József erőfeszítései a Mura mente visszacsatolásáért „ <i>The dream of our dreams is Alsólendva and the Muraköz</i> ” <i>The efforts of József Mindszenty (Pehm) to reannex the area along the Mura River</i>	45
BALOGH MARGIT:	Pehm József és a felekezeti viszályok <i>Joseph Pehm and the strife between Christian denominations</i>	59
BÉRES KATALIN:	Mindszenty József és Zalaegerszeg kulturális élete <i>József Mindszenty and the cultural life of Zalaegerszeg</i>	67
MEGYERI ANNA:	„...maradandó örök emlék...” Mindszenty (Pehm) József építkezései Zalaegerszegen „... <i>timeless memory</i> ...” <i>The constructions of József Mindszenty (Pehm) in Zalaegerszeg</i>	77

Muzeológiai tanulmányok

T. BIRÓ KATALIN:	Későrézkori kőeszközök Nagykanizsa környékéről <i>Late Copper Age lithic industry from the environs of Nagykanizsa</i>	101
HORVÁTH LÁSZLÓ:	Római bronzserpenyő a Murából, Tótszerdahelyen (Zala megye) <i>Roman bronze saucepan from the Mura River in Tótszerdahely (Zala county)</i>	119
MÉSZÁROS MELINDA:	Egy Árpád-kori kemence Felsőpáhok határából <i>An Árpadian Age oven near Felsőpáhok</i>	131

BILKEI IRÉN:	Egy hivatalvállaló köznemes família a későközépkori Zalában, a Háshágyiak <i>An office-holder gentry family of the late medieval Zala county, the Háshágyis</i>	137
FARKAS TAMÁS:	A zalaegerszegi vasút jelentősége működésének első évtizedeiben, 1890–1914 <i>The importance of the Zalaegerszeg railway in the first decade of its operation</i>	147
BEKŐ TAMÁS:	Zalatárnokiak a Donnál, 1942–1943 <i>Soldiers from Zalatárnok near the Don River, 1942–1943</i>	159
CSEH VALENTIN:	Az amerikai 15. légi hadsereg bombázóinak tevékenysége a zalai olajmezők felett a második világháborúban <i>The activity of the bombers of the American 15th Air Force over the oil fields in Zala county during World War II</i>	199
KOSTYÁL LÁSZLÓ:	Pataky Andor (1891–1945) emlékezete <i>The memory of Andor Pataky (1891–1945)</i>	211
HORVÁTH HILDA:	Faragó Ödön, a „zalai láma” iparművészeti gyűjteménye <i>Applied arts collection of the „Zala County Lama”, Ödön Faragó</i>	227
GYANÓ SZILVIA:	A keszthelyi Balatoni Múzeum ember formájú méhlikásai <i>The anthropomorphic beehives of the Balaton Museum in Keszthely</i>	243
KOVÁCS ZSUZSANNA:	Egy elfeledett, majd egy újra felfedezett vidék – 20. századi életmódváltozások a zalai falvakban <i>A forgotten then rediscovered region – the 20th century changes of the lifestyle in the villages of Zala</i>	247
NÉMETH PÉTER:	Fedezzük fel együtt a Balaton titkait! Foglalkoztató lapok összeállítása általános iskolásoknak <i>“Let’s discover the secrets of Lake Balaton!” Preparation of work sheets for 9 to 14 year-olds Summary of the way from the birth of the idea to the end product</i>	263

Előszó

Tisztelt Olvasó!

Örömteli, hogy megint a szokásos formában, papíralapon jelenhetett meg a Zala megyei közgyűjtemények – levéltárak, múzeumok, könyvtárak – munkatársainak tudományos beszámolóit tartalmazó sorozatunk legújabb kötete, immár a huszonegyedik.

A megelőzőhöz képest nem látszik ebben változás, az intézmények életében mégis igen nagy és jelentős történt: a Zala Megyei Levéltár a Magyar Nemzeti Levéltár tagintézménye lett, míg a megyei könyvtár egyesülve a városival, Zalaegerszegé. A megyei múzeumi szervezet tagintézményei – a keszthelyi Balatoni Múzeum, a nagykanizsai Thúry György Múzeum és az ezután is megyei feladatokat ellátó zalaegerszegi Göcseji Múzeum – mind a nekik otthont adó városok fenntartásába kerültek.

A változás 2013. év elejétől datálódik, és nem tagadhatjuk, hogy aggódva néztünk elébe. Az idő azonban – ahogyan a kötetek megjelenésével kapcsolatban is – nem igazolta aggodalmunkat: az intézmények fenn tudtak maradni, fejlődtek és a városok jó gazdáknak, igazi fenntartóknak bizonyultak. Nem mellékes ez, hiszen alig negyedszázaddal a rendszerváltás után nem természetes, sőt esetenként (szélsőséges közgazdasági megközelítésekben) megkérdőjelezett a kulturális intézmények ilyen szintű működtetésének szükségessége. De hát *Churchill* híres háborús beszéde óta tudjuk, hogy „*ha feladjuk kultúránkat, akkor miért is élünk és harcolunk?*”

Hála Istennek, nincs így, és e kötet tartalma is mutatja, hogy szerte a megyében lelkiismeretes munka folyik a kulturális örökség őrzőhelyein.

És mutat e kötet más is: azt, hogy elődeink történetét sokféleképpen lehet elmondani, és lehet úgy, ahogyan manapság „divat”, jól olvashatóan, közérthetően és érdekesen. A kulturális intézmények a 2013-mal zárult Európai Unió költségvetési ciklusban innen nyert támogatással sok új módszert dolgozhattak ki arra, hogyan is közvetítsék a kulturális örökség „üzeneteit”, leginkább a fiatal korosztályoknak. Hogy a befektetett pénz jól fialt, azt az intézmények igen népszerű programjai bizonyítják.

Ennek a mostani kötetnek első nagyobb tematikai egysége annak a magyar főpaprak, Mindszenty (Pehm) Józsefnek állít emléket, járja körül zalai működésének évtizedeit, akit azután később oly kegyetlenül meghurcolt a sors, és életművére még ma is sokan túlfűtött érzelmekkel tekintenek. Mi nem tehetünk mást, mint a tudomány lehetőségeivel élve felsorakoztatjuk a tényeket, elmondjuk a történetet és a megítélést az olvasóra, a későbbi olvasóra és így az utókorra bízunk. Lám, mennyire kevés – immár másodszor említve csak ebben a bevezetőben is – a politikai rendszerváltás óta eltelt huszonöt esztendő?! Mennyire nem volt elég kibeszélni, tisztázni a múltat, hogy megerősítsen bennünket a jövő felé vezető út (vagy utak) megtalálásában?

Arról azonban, hogy feltárjuk a gyűjtemények mélyén rejlő történeteket, amelyek később az utókorak üzenetekké nemesedhetnek, nem mondhatunk le! Ez egyik legfontosabb közfeladatunk, és nem melleleg gyönyörű munkánk leginkább szeretett része – minden zalai közgyűjteményben.

A Zalai Múzeum tehát – immár a zalaegerszegi Göcseji Múzeum periodikájaként – továbbra is közreadja a megye tárgyi kulturális örökségével kapcsolatos tudományos eredményeket, függetlenül a szerzők intézményi jogállásától.

Most, hogy ezt a bevezetőt írom, 2014 januárjában, kedden, éppen egy-két-három éves kisgyermek múzeumba szoktató baba-mama foglalkozása zajlik régészeti látványraktárunkban, csilingelő énekszótól hangos a folyosó. Ez már a jövő múzeuma, a jövő látogatóival és kötetolvasóival. Amikor tehát arra buzdítom a tisztelt Olvasót, hogy merüljön el a zalai évezredek történeteiben, arra is kérem, hogy pillantson a jövőbe: meglátja-e benne a jövő múzeumát, őket, akik már most nálunk vannak? Ha igen, akkor lesz igény a munkánkra, lesznek újabb tudományos eredmények és lesz újabb kötet is!

Kaján Imre
múzeumigazgató

Szabó Ferenc SJ

Boldogasszony Éve (1947/1948)

Kedves zalai Hallgatóim!

Örömmel vállaltam ezt az előadást most a Mindszenty-émlékév keretében: Zalaegerszeg apostola és Magyarország hercegprímása születésének (1892. március 29.) 120. évfordulójára emlékezünk. A Magyar Püspöki Konferencia a jubileumra körlevelet adott ki.

Milyen lélekkel emlékezünk Mindszenty József bíborosra? Erre a kérdésre válaszolva írja a körlevél: *„Nem láthatunk benne pusztán politikust. Bár sok megnyilatkozása olyan kérdésekről szól, amelyeket előtérbe állított a politika, személyes állásfoglalásai mégis katolikus hitéből fakadtak. Amikor felemelte szavát a rasszizmus és a zsidóüldözés ellen, amikor [...] azt követelte, hogy a náci és nyilasok adják fel harc nélkül a Dunántúlt, és ne folytassák az értelmetlen pusztítást, akkor nem taktikázott. Egész életére jellemző volt, hogy politikai rendszertől függetlenül kitartott az igazság mellett. Isten képmását, az embert védte. [...] Népéért és Egyházáért aggódott, amikor ellenállt a sztálinista diktatúra vallást és kultúrát pusztító nyomásának. Személye jelképpé magasodott: a magyar katolikus közösség és az egész megkínzott és elnyomott magyar nép jelképévé. [...] Születésére emlékezve hajoljunk meg nagysága előtt. Akkor lesz hozzá méltó az ünneplésünk, ha ma is tiszteljük történelmünk teljes igazságát, ha Krisztus fényében szemléljük az embert és a világot...”*

Boldogasszony Éve (1947/48)

Ismeretes, hogy mindjárt a háború befejezése, 1945 után a hatalom megragadására törő baloldali politikai erők, főleg a kommunisták, egyre hevesebben támadták az Egyházat: vezetőit, papjait, iskoláit, a keresztény világnézetet. A materialista-ateista ideológia egyre nyíltabb vallásellenes terjesztésével

fokozódott az Egyház jogfosztása. Eközben a magyar főpásztorok – Mindszenty József bíboros javaslatára – 1947. augusztus 15-i pásztorlevelükben meghirdették 1947/48-ra a *Boldogasszony-évet*, emlékezve az 1848-as szabadságharc centenáriumára is.¹ A célkitűzés az ország mélyreható lelki-erkölcsi megújulása volt. A Boldogasszony Éve a 20. századi Magyarország legkiemelkedőbb vallásos eseménysorozata, egyik legjelentősebb lelkiismereti mozgalma lett. Főszereplője Mindszenty József bíboros, aki 1948. december 8-ig végigjárta az országot, hatalmas tömegeket mozgósított: imára, engesztelésre és tevékeny keresztény életre buzdított.

Mária-napok Zalában

A következőkben – jórészt személyes élmények alapján – felidézem a zalaegerszegi Mária-kongresszus eseményét. Mint zalaegerszegi hatodikos gimnazista és a Népi Kollégium tagja, megéltem itt a vallásellenes hajszát, a Mária Kongregáció feloszlását, a Mindszenty bíboros elleni kampányt. Mi, vallásos gimnazisták (és a Zárda tanítóképzős diáklányainak egy csoportja) nem írtuk alá a Mindszentyt vádoló és elítélését sürgető propagandalapot stb.

1948. szeptember 7-én és 8-án tartották itt a Zalai Mária-napokat, amelyeken Mindszenty bíboros mellett szerepet kapott több magyar főpásztor és néhány szerzetes szónok is. Kisboldogasszony napján, bár nem volt munkaszüneti nap, óriási tömeg sereglett ide Zalából és a környező megyékből. A kongresszus nagy siker lett a rossz idő és a kommunisták akadékoskodásai ellenére. (Például a vidékieknek lóvizitet rendeltek el, nem engedélyezték a hangerősítőt; minket,

¹ MÉSZÁROS 1994

gimnazistákat kivezényeltek a sportpályára. Persze én megszöktem, hogy részt vehessek az ünnepségeken. Minthogy a hatóságok betiltották a hangerősítő használatát, Mindszenty beszéde alatt a hívek bekiabálták: „*Hangosabban!*”, „*Hangosabban!*” Most is fülemben cseng Mindszenty erélyes válasza: „*Azt a hatóságoktól kérjétek!*”).

Szeptember 8-án Mindszenty bíboros szabadtéri szentmiséjén Grösz József érsek prédikált, majd a bíboros tartotta meg híres beszédét a plébánia mellett felállított szabadtéri oltár pódiumáról. Az emelvénytől három méterre álltam. Mindszenty József nagyszabású beszédében, volt zalai híveihez és a zarándoksergehez szólva, világosan utalt az ország akkori helyzetére, felidézve a török utáni idöket: „*A Boldogasszony palástja alatt egyszer már felépült az ország. Most nekünk kell módot adnunk erre hívő magatartásunkkal, kitarító esengésünkkel, hogy Nagyasszonyunk megmutassa, hogy pártfogása mit segíthet, hogy édesanyánk ma is. Ezekhez az kell, hogy mi is Mária gyermekeinek bizonyítsuk magunkat az élet egész vonalán. [...] Térjünk vissza őseink hitéhez és életformájához!*”

A zalai Mária-kongresszus záróbeszédét Borbély István jezsuita tartományfőnök tartotta a főplébánia erkélyéről. Kemény hangon szólt az iskolák államosítása ellen. „*Ma már világosan látunk! Nemrég azt hitte volna a jó szándékú ember, hogy bizonyos különös hazai kezdeményezések egy jobb világot készítenek elő. Most azonban – hívő zalaiak – nézzetek körül! Mit láttok? Azt, hogy katolikus iskolák már nem léteznek Magyarországon. Azt, hogy a szerzetesek és apácák nem tanítják többé a ti gyermekeiteket.*” De a jezsuita tartományfőnök mégis a reménység hangján zárta beszédét, hivatkozva a Szűzanya oltalmára. „*Mi tudjuk, ki mellett állunk, fülünkben állandóan ott cseng az Üdvözítő szava: Ne féljétek, én legyőztem a világot!*”

Mindszenty bíboros országjárása során óriási tömegeket mozgatott meg. Közben egyre erősödött ellene a rágalomhadjárat, Rákosiék már készítették a kommunisták egyik legkiemelkedőbb, minden bizonnyal Moszkvából diktált, koncepciós perét. Mindszenty beszédei, az egyház elnyomását keményen bíráló kitételei, kétségkívül siettették a végkifejletet. Rákosi minden taktikázó (valójában színlelt) kísérlete a „párbeszédre” a magyar főpásztorokkal és a Vatikánnal szándékoltan hiábavalónak bizonyult.

Ismeretes, hogy – a sztálini diktatúra utasítására – a közép-európai csatlósállamokban mindjárt a háború befejezése után megindult a kemény vallásüldözés, az egyházak elnyomorítása. Ez az egyházi vezetők letartóztatásával kezdődött: J.J. Szlipij (1945), A. Stepinać (1946), J. Beran (1949) és Mindszenty József (1949) koncepciós pereivel és elítélésével a vasfüggöny mögötti egyházak vértanúsága következett.²

Amikor XII. Pius pápa és a szabad világ egyhangúan tiltakozott a magyar bíboros igazságtalan elítélése ellen, a magyar püspöki kar nem tett eleget a Mócsy Imre jezsuita által személyesen átadott vatikáni üzenetnek, Tardini államtitkár meghagyásának: „*Mondja meg a püspököknek, hogy nekik is tiltakozniuk kell.*” P. Mócsy 1948 decemberében, Rákosi és Czapik érsek küldötteként ment el a Vatikánba tudakozódni. De Rákosi csak taktikázott, egyáltalán nem akart egyezkedni a Vatikánnal, amint ezt egyesek állították. Köztudott, hogy a diktátor meg sem várta Mócsy páter hazatérését, már december 26-án letartóztatta Mindszenty bíborost.

Balogh Margit történész Mindszenty-életrajzában³ ezeket írja: „*Miközben a világból áradt a tiltakozás, a magyar püspökök hallgattak. Még a cseh püspökök is megelőzték őket, pedig ott sem volt vallásszabadság. Mócsy nem hallgatta el, hogy Czapik érsek elképzeléseivel a Vatikán (pontosabban Domenico Tardini) elégedetlen, mire Czapik dühösen kiabálni kezdett, és felelősségre vonta Mócsyt, hogy' mer a Szentszék nevében beszélni. Nyilvánvaló volt, hogy Czapik irányvonala megbukott. Alig távozott Mócsy az értekezletéről, az Államvédelmi Hatóság máris letartóztatta, s 'szóvivői' munkája jutalmául internálták...*”

A „fehér vértanú” méltatása

Itt emlékeztetek XII. Pius pápának az 1949. február 14-i rendkívüli konzisztóriumon a bíborosoknak elmondott, hosszú beszédére, amelyben élesen elítélte Mindszenty bíboros börtönbe vetését. Miután utalt arra, hogy levelet írt a magyar érsekeknek és püspököknek, hogy nyilvánosan is panaszt emeljen „*az Egyházat ért jogsértés miatt*”, így folytatta: „*Ma pedig, amikor odáig fajult az ügy, hogy e tiszteletré méltó főpap végső megszégyenítésére kerül sor, közönséges bűnözőként börtönbe vetve őt, nem tehetünk mást, minthogy ünnepélyes tiltakozásunkat jelenléte-tekben megismételjük...*” A pápa ezután részletezi a

² Lásd MÉSZÁROS 2008

³ BALOGH 2002, 222.

konceptiós pert, a vallomás kikényszerítését „*titkos ráhatásokkal*”, majd ezt írja: „*Mindezekben az eseményekben azonban egy dolog kétségtelenül világos, mégpedig az, hogy ennek a bírósági eljárásnak az volt a fő célja, hogy megzavarja Magyarországon a katolikus egyházat, kétségtelenül arra számítva, amiről a Szentírás szól: 'Megverem a pásztort, és elszélednek a nyáj juhai'. (Mt 26, 31).*”

Mindszenty bíboros elítélésével rohamos iramban folyt a magyar hierarchia gúzsba kötése, az iskolák államosítása, a szerzetesek szétszórása és működésük betiltása, a kommunistákkal együttműködő „*békepapok*” mozgalmának megszervezése. A magyar hierarchia részben hivatkozhatott a Vatikán „*keleti politikájára*”. Megjegyzem: az *Ostpolitik* tárgyilagos feldolgozása még várat magára. Erre most itt nem térek ki.⁴ Most csak egy megjegyzés: Mindszenty bíboros határozottan bírálta Agostino Casaroli kompromisszumot, *modus vivendi*-t kereső politikáját, amely – szerinte – az elnyomó bolsevista hatalom malmára hajtotta a vizet. A Szentszék képviselője Emlékiratainak ezt a címet adta: „*A türelem vértanúsága*”. Visszaemlékezéseit *apologia sui*-nak is szánta. Szerintem sokkal jobban ki kellett volna állnia a kommunista egyházüldözés valódi vértanúi mellett. Sokan joggal úgy vélik, hogy a „*diplomácia egyháza*” megfeledezett a „*vértanúk egyházáról*”.⁵

Mindszenty József, száműzött bíboros 1975. május 6-án Bécsben hunyt el.

Márai Sándor, tragikus sorsú emigráns írónk – saját

sorsára is utalva – mély empátiával emlékezett meg a Bíboros haláláról 1975. május 6-i naplójegyzetében: „*Exit /meghalt/ Mindszenty József. Személyes tragédiája többretegű volt: a kommunisták börtönében elszenvedett, minden elképzelést meghaladó kínzások és gyalázatoságok után arra kényszerült, hogy tizenöt éven át hivatlan vendég legyen az Egyesült Államok budapesti követségének épületében. Ez a helyzet önérzetes ember számára, amilyen volt a bíboros, nagyobb emberi megpróbáltatás lehetett, mint a bolsevista kínzások, – és ebben az állapotban, ilyen kényserű belső emigrációban megélte azt, amit mások külszági emigrációban kénytelenek megélni: megtudta, hogy mindenkire inkább számíthat, mint vélt szövetségeseire.*”

VI. Pál pápa egy nappal Mindszenty József halála után mély megindultsággal emlékezett meg az egyházzért kiálló főpapról: „*A Gondviselés őt tette nemes hazájában az egyház ezeréves történelme legnehezebb és legösszetettebb korszakának főszereplőjévé.*”

II. János Pál pápa pedig 1990. február 6-i levelében, amelyet az esztergomi „erkölcsi igazságtétel” napjára Casaroli bíborossal küldött, miután idézte VI. Pál említett szavait, hozzáfűzte: „*Még ma is él bennünk annak a megalázó pernek a fájdalmas emléke, amelynek Mindszenty bíborost alávették [...]. Ma tiszteletemet kívánom kifejezni a magyar egyház e nagy papjának, püspökének és primásának alakja előtt, annak az egyháznak a nevében, amely iránt a hűségnek olyan ragyogó bizonyítékát adta.*”

Irodalom

BALOGH 2002

Balogh Margit: *Mindszenty József. Élet-kép sorozat*. Elektra Kiadóház, Budapest, 2002.

MÉSZÁROS 2008

Mészáros István: *Árnyak és fények*. Kiegészítések a Mindszenty-életrajzhoz. Eötvös J. Könyvkiadó, Budapest, 2008.

MÉSZÁROS 1994

Mészáros István: *Boldogasszony Éve 1947/1948*. Ecclesia, Budapest, 1994.

⁴ Lásd következő tanulmányaimat: „*Az Ostpolitik emlékezete*.” *Vigilia*, 1992/11, 844-848. – „*Az Ostpolitik és visszája*.” in *Studia religiosa*. Tanulmányok András Imre 70. születésnapjára. Szeged, 1998, 114–124. – „*Az Ostpolitik A. Casaroli szemszögéből*.” *Távlatok*, 2000/3, 436-442. – „*Egy lehetetlen vállalkozás*.” *Vigilia*, 2010/7, 545–547. Továbbá Giovanni Barberini, *L'Ostpolitik della Santa Sede*. Il Mulino, Bologna, 2007. Uő: *La Politica del dialogo. Le Carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana*, Il Mulino, Bologna, 2008.

⁵ Előadásom elhangzása óta megjelent monográfiám, amelyben feldolgoztam a Szentszék keleti politikáját, főleg annak magyar vonatkozásait; ennek középpontjában a „*Mindszenty-kérdés*” megoldása állt: Szabó Ferenc SJ, *A Vatikán keleti politikája közéről*. Az Ostpolitik színe és viszszája. JTMR – L'Harmattan, Budapest, 2012.

The Year of Blessed Virgin Mary (1947/1948)

The Hungarian bishops – according to Cardinal József Mindszenty’s proposal – proclaimed the year of 1947/1948 as the *Year of Blessed Virgin Mary* in their pastoral letter written on 15th August 1947, thus commemorating the centenary of the 1848 Revolution as well. The main goal was a radical spiritual-moral renewal of the country. The *Year of Blessed Virgin Mary* became the most prominent religious event series and one of the most important spiritual movements of Hungary in the 20th century. Its leading character was Cardinal József Mindszenty, who travelled throughout the country until 8th December 1948, mobilizing large crowds: he encouraged them to pray, atone and live an active Christian life.

The Days of Holy Mary in Zala were organized on 7th and 8th September 1948 in Zalaegerszeg, in which several Hungarian bishops and some monastic orators also participated along with Cardinal Mindszenty.

In his monumental speech addressed to his exfollowers of Zala and the host of pilgrims, József Mindszenty clearly referred to the country’s situation of that time, recalling the Turkish years: *“The country was already built once under the cope of Blessed Virgin Mary. Now we have to give this a chance with the help of our Christian attitude and constant yearning so that our Blessed Virgin Mary is able to show us how her protection could help us and that she has also remained our mother today. In connection with this, we must be proved to be the children of Mary’s throughout life [...] Let us return to our ancestors’ faith and lifestyle!”*

Huge crowds were mobilized by Cardinal Mindszenty while he was travelling through the country. Meanwhile, the broadside became increasingly intensified against him. Rákosi and his followers were preparing the Cardinal’s show-trial.

Translated by Livia Simmer

Balogh Margit

A pályakezdés

Pehm József életútja a diákévektől az apátplébánosi kinevezésig

Gimnáziumi tanulmányok

A kiskamasz Pehm József alighanem 1903-ban indult először nagyobb útra szülőfalujából, amikor beiratkozott a vasi megyeszékhely neves oktatási-nevelési intézményébe, a premontrei rend Szombathelyi Kir. Kath. Főgimnáziumába. A falu por- és sártengeréhez szokott fiút lenyűgözte a negyvenezer lakosú iskolaváros: a kövezett utak, a terek, a parkok, az öreg templomok, a márvány székesegyház, s szinte restelkedett, ha a Mindszenti vert falú elemi iskoláját összevetette a palotának is beillő, hatalmas, világos, tiszta gimnáziummal. Itteni élményei döntően befolyásolják egész szellemi világát, sorsát és pályáját.

A bevett szokásnak megfelelően szállást és kosztot egy szombathelyi családnál kapott. Az első osztályt még nyolcvanan kezdték, de kilencen már év közben kimaradtak. A gimnázium katolikus szellemű ugyan, de nem mondható dogmatikusnak vagy túlságosan konzervatívnak. A felekezeti nyitottságot igazolja, hogy a 71 diákból 47 katolikus, 15 zsidó, 6 evangélikus, 3 református vallású volt. A nemzetiségi hovatartozást tekintve erősen a magyarok javára billent a mérleg: 65 magyar, 5 német, 1 horvát gyermek járt az osztályba. Az osztálytársak többsége tisztviselő, értelmiségi, iparos vagy kereskedő szülőkkel dicsekedhetett, s nem a lenézett földműves származással: az iskola statisztikája szerint 20 tisztviselő, 15 orvos, ügyvéd, mérnök, 11 kereskedő, 10 kisiparos, 4 őstermelő és 11 egyéb foglalkozású szülő gyermeke fejezte be az első osztályt.¹ Az egytanítós, osztatlan falusi népiskola után nem lehetett könnyű beilleszkedni a gimnáziumi

életbe, leküzdeni a kisebbségi érzést és a városi élet pallérozottságának hiányát. Nem volt egyszerű elérni a megfelelő tanulmányi eredményt sem. Emlékirataiban őszintén bevallja, hogy több év eltelt, mire behozta hátrányát a jobban felkészült városi fiúkhoz képest.

A diák Pehm József érdemjegyei nem kiemelkedő tehetséget, inkább szorgalmat és szívósságot igazolnak. A négy osztályzatból álló skálán – 1=jeles, 2=jó, 3=elégséges, 4=elégtelen – az alsó osztályokban még sok az elégséges (az első osztály végén hat, a harmadikban három), amivel a középmezőnyben végzett, és ez a tandíj elengedéséhez kevés volt. Ötödikben már csak görög nyelvből, számtanból és tornából kapott hármast, a hatodikban aztán a tíz tantárgyból négyre jelest és hatra jó érdemjegyet kapott, nyolcadikra a jelesek számát ötre növelte, míg hat tantárgyból jóra értékelték, tehát egyenletesen javult az „erős jó”-ig. Magyarból (az ötödiket és nyolcadikat kivéve) és történelemből már a második osztálytól jeles osztályzatot kapott. Amivel nem volt egyáltalán gondja, az a magaviselet.² A gimnázium szigorúsága találkozott a Pehm fiú belső igényével a fegyelmezettség, a kitartás, a rend iránt. Akaratereje megedződött, s az eredmény nem maradt el. Hatodikos korában az iskola igazgatósága neki és Horváth Lajosnak ítélte a 100-100 koronával járó Okolicsányi-díjat. Ezt olyan tanulók kaphatták meg, „kik példás magaviseletűek s tanulmány tekintetében is dicséretet érdemelnek”.³ Majd a hetedik osztály végén harmadmagával a gimnázium egyik legnagyobb kitüntetésében, egy arany pénzjutalomban részesült. Ekkor már az osztály legjobbjai közé tartozott.⁴ Egy

¹ EDELMANN 1904, 151.

² KUNTÁR 1992, 16. (A szerző adatait a gimnáziumi értesítők alapján néhol pontosítottuk.) – Évtizedekkel később az államvédelmet is érdekelte Mindszenty József tanulmányi előmenetele: adataik szerint az évi hét osztályozott tantárgyból legfeljebb háromra kapott jelest. 1911-ben szépírásból, magaviseletből és vallásból jeles, magyarból, latinból, földrajzból, természetrajzból és mennyiségtanból jó osztályzattal zárt. (ABTL 3.1.8. Sz–222. 4. fől.)

³ KÁRPÁTI 1909, 77.

⁴ KÁRPÁTI 1910, 68. és 82.

év múlva a végzős diákok nevében ő búcsúzott az iskolától.

A fogalmazási készség, a rendszerező gondolkodás fejlesztése érdekében – mint minden diáknak – gyakran kellett kisebb műelemzéseket írnia. Érdeklődésére aligha következtethetünk a kötelező iskolai penzumok témái alapján, de a dolgozatok külleme, felépítése és tartalma igényességről, szorgalomról árulkodik.⁵ A gimnáziumban nemcsak a kötelező anyagot tanulta, de azon kívül is sokat olvasott. A történelem iránt édesapja már felkeltette érdeklődését, mélyebb tudást viszont itt kapott. Ennek később jó hasznát vette: kevés főpap volt, aki hozzá hasonló változatossággal nyúlt vissza múltunk évszázadaihoz egy-egy szemléltető példázatért. Cselekvően vett részt az iskola közéletében is. A hitbuzgalmi Mária kongregáció szorgos tagja, hetedik osztályos korában „consultora” (tanácsosa), utolsó gimnáziumi tanévében ő lett a kongregáció prefektusa, vagyis diákelnöke. Hetedikesként az önkéntes iskolai önképzőkör alkönyvtárosa, végzősként pedig könyvtárosa is volt.

Az irodalmi önképzőkör minden tanévben pályázatot hirdetett, az elfogadott munkákat 1856-tól *Bimbófüzér* címen rendszeresen beköztették. Pehm József nyolcadik osztályos tanuló nevével az 1910–11. tanévről összeállított kötetben többször is találkozni: öt alkotást bíralt, három értekezést és egy szépirodalmi művet pedig maga alkotott. Értekezései közül az egyiknek a címe *Faji vonások a Rákóczi kor költészetében* volt.⁶ A cím ne tévesszen meg senkit, semmi köze nincs a fajelmélethez, a szó jelentése az akkori szóhasználatban: „nép, nemzet”. A tanulmány nem más, mint egy fiatalember hazafias, lelkes írása annak kapcsán, hogy 1906-ban hazaszállították és Kassán újratemették II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem, a magyar függetlenségi küzdelmek hőséneke hamvait. A diák formálódó világlképében a labanc „lompos”, a kuruc „oroszlán” jelzőt érdemelt. A Habsburgok „alkotmányunkat akarták elrabolni, de a nemzet végre megemberelte magát” és „megindította a legszebb, a legeszelebb szabadságharcot, a Rákóczi-felkelést”. Felmagasztosul a magyarok vallás- és hazaszeretete; az idegen és telhetetlen Habsburgok által kiátkozott

Rákóczi méltán tért haza, hogy szelleme tovább éljen a nemzet szívében. A bíráló dicsérettel fogadta el a nagy átélessel megalkotott munkát. Másik írása – *Mária-Kongregáció az iffúság életében* – már nem kapott ilyen osztatlan elismerést, mivel a címben megjelölt témára nem megfelelően, hézagosan válaszolt.

Pehm gimnáziumi írásait *Az alkohol barátai* címmel írt, örökzöld témájú két vidám tanmese zárja. Az egyik a részeges kántorról szól, aki mohóságában a borral együtt felhőrpinti az italba fulladt egeret is. Ezután úgy megundorodik az italtól, hogy haláláig csak vizet iszik. A másik fogalmazás három cimbora története, akik a karácsonyi éjféli mise helyett inkább italoznak, és hazafelé imbolyogván a patakba esnek, majd szárítkozás közben a forró kályhán megperzselődnek. Szégyenükön csúfolódott a falu összes fehérnépe.⁷ A témaválasztásban bizonyára közrejátszott az is, hogy a századforduló éveiben bontakozott ki a katolikus antialkoholista mozgalom, amely kiterjedt propagandatevékenységet folytatott.⁸ Pehm irodalmi próbálkozásai mindenesetre kimondottan eredetiek.

A gimnázium nyolc éve alatt a 71 osztálytárs több mint fele lemorzsolódott, míg néhányan másik iskolából újonnan csatlakoztak. Másodikban 52, negyedikben 44, ötödikben 35, hatodikban 29, hetedikben 28, nyolcadikban – egy új tanulóval gyarapodva – ismét 29 volt az osztálylétszám. A végzős osztályban a református és evangélikus diáktársak száma 1-1 főre csökkent, míg az izraelita vallásúak hatan maradtak. A szülők foglalkozás szerinti besorolása is átrendeződött: a föld megműveléséből élők között egy nagybirtokos mellett négy kisbirtokos volt, Pehm József szülei az utóbbiba soroltattak, de igazából ő maradt egyedül a földművelők gyermekei közül. Az 1910–11-es tanév végén érettségiző, magántanulókkal együtt 31 fő diákból jelesen 7, jól 12, egyszerűen 8 felelt meg, kettőt javítóvizsgára, újabb kettőt ismétlő vizsgára utasítottak.⁹ Pehm József fizikából jóra, a többi tárgyból jelesre érettségizett. A „hogyan tovább?” kérdésére nem volt nehéz válaszolnia: szülei elvárásainak megfelelően, de olvasmányainak, tanulmányainak is köszönhetően, egyre inkább vonzódott a mélyebb hitélet és a papi

⁵ EPL Processus V–700/30. 173–227. fol. Eredeti, autográf. Másolatban: ÁBTL 3.1.9. V–700/30. Az 1908-ban és 1909-ben írt gimnáziumi értekezések témái: *A költészet mint egyik legnemesebb művészet; A népdal és műdal egyező és eltérő sajátosságai; Zrínyi és Tasso; Zalán futása főbb alakjai; Az eposz és regény eltérő epikus sajátosságai bemutatása a Rajongókon és a Buda halálán; Az irányregény és a Falu jegyzője; A gyermekeinek örülő és a gyermeke miatt kesergő anya; Mit tehetne arisztokráciánk a magyar föld érdekében?*

⁶ Csornai Premontrei Prépostság Szombathelyi Rendház Könyvtára, *Bimbófüzér 1910–11.*

⁷ SZEK, ös. XXVIII/alsó I. 6. mű. Pehm József VIII. oszt. tanuló: *Az alkohol barátai. 1. A kántor szerencsétlensége; 2. Az alkohol hatása c. írásai.* Kézirat. Ugyanez bekötve: Csornai Premontrei Prépostság Szombathelyi Rendház Könyvtára, *Bimbófüzér, 1910–11.*

⁸ KLESTENITZ, megjelenés alatt.

⁹ KÁRPÁTI 1911, 75.

hivatás iránt, de nem akart szerzetes lenni, inkább a gyakorlati pasztoráció érdekelte. Papként gyermekkori vágyát sem kell feladnia, hogy író legyen, hiszen szentbeszédet tartani bármelyik pap tud, de csiszolt, szépirodalmi igényűt már kevesebben. Ezért érettségi után – másik négy osztálytársával egyetemben – felvételét kérte a szombathelyi egyházmegyébe.

Reverendában

Az immáron „érett” ifjú 1911 őszén kezdte meg teológiai tanulmányait a szombathelyi szemináriumban. A teológián jól haladt, a legtöbb jegye „emins” volt.¹⁰ Pehmet tanárai, előjárói szerették, és elmélyítették benne a papi hivatás iránti elkötelezettségét: nincs nagyobb boldogság, mint a népnek magyarázni az isteni törvényeket, az erényeket, az irgalmasság testi és lelki cselekedeteit, és kiszolgáltatni a szentségeket. És megvédeni őket a bűnöktől! A tanárok – magától értetődően – mély monarchia- és királyhű szellemben tanítottak. Legnagyobb hatással Rogács Ferenc professzor, a későbbi pécsi püspök volt rá. A nagy tudású, modern, aszkétikus férfiú felismerte a fiatal teológus képességeit, és ambicionálta ezek kifejlesztését. Ugyancsak a szemináriumban kötött halálíg szóló barátságot a nála csak pár évvel idősebb teológiatanárával, a tudós Géfin Gyulával. „Mindig éreztem – írta neki évekkel később –, hogy akkoriban beteg lelkemhez Te voltál [a] legjobb. Nem mondtad: számárság ezen rágódni, magad vagy az oka. A munka ösztönét, amely bennem különben kicsi sohse volt, fokoztad. Kedves derűddel – leszállva mellém a katedráról – ott a kis földszinti kopott vendégszobában felélénkültem. Nehezen melegítettek engem az emberek, Te elérted. Utánad jött Geiszlinger, ő is. Ha ti ketten nem vagytok, már megölt volna a búskomorság, a helytelen irányom.”¹¹ A másik, jó szívvel emlegetett személy az a plébános, aki mellé Pehm káplánként kerül majd szentelése után. Az őszinte sorok felvillantják az őrlődő, tépelődő fiatalembert, aki még keresi helyét a világban.

A Szombathelyen látott papihivatás-minták egyes elemei visszaköszönnek majd saját életében. Például Gaál Sándor plébánosé, aki felállította az Egyházmegyei Nyomdát, elindította a *Szombathelyi Újságot*, megszervezte a Katolikus Kört és a Katolikus Legény-

egyletet, felépítette közösségi otthonaikat, és 1906-tól a Néppárt megyei elnöke egészen 1937-ben bekövetkezett haláláig. Karrierje figyelemreméltó hasonlóságot mutat a fiatal Pehmével. Igaz, Gaál épp politikai szerepvállalása miatt nem került a lehetséges püspökjelöltek közé 1911-ben, amikor István Vilmos püspök utódját keresték a szombathelyi egyházmegye élére. A szóbeszéd figyelmeztető lenyomatként megmaradt a fiatal papnövendékben, ráadásul a kinevezett megyéspüspök, Mikes János gróf másfajta példát mutatott, nem vett részt politikai jellegű gyűléseken, sőt, igyekezett papjait visszafogni is ebben. A sajtót viszont láthatóan ő is fontosnak tekintette, a *Szombathelyi Újságot* ő fejlesztette napilappá.

A szorgalmas növendékre Mikes püspök hamarosan felfigyelt. Látta, hogy a Pehm-fiúban mekkora hévvel lobog a papi hivatás iránti tisztelet, s hogy mekkora felelősségtudattal ölti magára a Krisztus-szolgálat jelképét, a papi reverendát. Ezért az első tanév eltelte után Bécsbe, az 1623-ban alapított patinás papnevelő intézetbe, a Pázmáneumba akarta küldeni, hogy a császárváros egyetemének teológiai karán magasabb szinten folytassa tanulmányait. „Elvárom tőled, hogy a szeminárium szabályainak pontos megtartásával lelki életedet tovább fejleszted és a hittudományokban magadat mentől inkább kiképezni igyekszel” – írta neki a döntéséről értesítő levelében.¹² Pehm József azonban nem kívánt élni a felkínált lehetőséggel, így helyette Palkó János jutott ki Bécsbe (akiből idővel egyházmegyei főtanfelügyelő és kanonok lett). A fiatal papnövendéket több ok marasztalta. A hivatalos indoklás szerint „gyöngye egészségi állapotára tekintettel nem képes jelenleg szélesebb körű tanulmányok végzésére”.¹³ Valószínűbb, hogy kisebbségi érzése, amivel gimnáziumi éveiben végig küszködött, nem múlt el nyomtalanul, és Bécs hirtelen túl nagy kihívásnak tűnt. A külföldi helyszínnel járó újabb anyagi megterhelést sem várhatta el szüleitől, hisz már a szombathelyi tanítatásért is erejükön felüli áldozatot hoztak. Az utókor pedig – már némi mítoszteremtéssel – azt hozta magyarázatul, hogy karrier helyett falusi plébánosként a népet akarta szolgálni. Az elutasítás meglepte főpásztorát, neheztelt is érte, hiszen Bécsben tanulni a tehetségesek kiváltsága volt, s a papi „karrier” szempontjából nem csekély előnyt jelentett a külföldön megszerezhető nyelv- és világméret.

¹⁰ MÉSZÁROS 1995, 323.; MÉSZÁROS 2000, 47.

¹¹ SzEL Géfin Gyula hagyatéka. Levelezések, VIII. Pehm József levele Géfin Gyulához. Zalaegerszeg, 1924. január 13. Szövegét közli DOBRI 1995, 276.

¹² SzEL AC 5305–07/1912. Mikes János püspök levele Pehm József papnövendékhez. Szombathely, 1912. szeptember 16.

¹³ SzEL AC 5305–07/1912. Drexler Antal pápai kamarás, bécsi papnevelőintézeti lelkiigazgató értesítése növendékcseréről. Szombathely, 1912. szeptember 28.

Pehm maradt tehát a szombathelyi szemináriumban, ahol 1861 óta működött a kispapok Szent Ágoston Egyesülete azzal a céllal, hogy a magyar nyelv és a hazafias érzés ápolása mellett szellemi municióval lássa el a papnövendékeket, fejlessze beszéd- és íráskészségüket. Az egyházirodalmi iskola pályázataira név nélkül beadott pályamunkákat a tanárok és növendékek vegyesen bírálták, majd az elfogadott írásokat évente bekötötték a *Munkálatok* című kötetbe. Pehm József az önképzőkori tevékenységet folytatva bekapcsolódott az éppen 50 éves fennállását ünneplő egyesület munkájába. Rögtön az első évben – 1911–12-ben – nyolc értekezését, egy fordítását, egy természetleírását és egy költeményét (!) találjuk a *Munkálatok*ban. Értekezései szélesedő olvasottságról, újabb és újabb felfedezett életeszményekről árulkodnak. A feldolgozott témák dogmatikát, aszkézist, homiletikát, irodalomtörténetet, történelmet, szociális kérdéseket érintettek. Bíráói szerint legjobban a legendás ír szabadsághősről, Daniel O’Connellről (1775–1847), a tehetős ügyvéd-politikusról írt munkája sikerült: „*Habár a t. szerzőnek rendkívül olvashatatlán az írása, művét mégis élvezettel olvastuk. O. jellemét megszeretteti. Bemutatja őt mint szónokot, népvezért és államférfiút. [...] Követendő és követhető mintaképet állít elénk. Meglátszik a szerzőn, hogy behatóan tanulmányozta O. jellemét és működését s maga is fellelkesült O. követésére. [...] Elismeréssel és dicsérrel adózunk a szerzőnek és kérjük, gazdagítsa Egyesületünket hasonló művekkel. [...] Továbbá arra kérjük, ne kövessen el bíráói szeme világa ellen se merényletet. Írjon olvashatóbban*” – fejeződik be a bírálat.¹⁴ Való igaz, Pehm József jellegzetes szájkás betűivel nem egykönnyen birkózik meg az olvasó. A pályázat témaválasztása árulkodik az alig húszesztendős fiatal papnövendék szellemi vonzódásáról, példaképkereséséről: a karizmatikus O’Connell napjainkig az ír nemzeti történelem kiemelkedő személyiségének számít, akit az ír alkotmányos nacionalizmus hőseként becsülnek, amelynek következtében a tömegek szemében ő lett az ír szabadság bálványa. Nevéhez fűződik az ír – igaz korlátozott – katolikus emancipáció kivívása. A cél érdekében sikerült szövetséget kötnie a katolikus középosztály és az agrárretek között, s bár az elért eredmények – parlamenti képviselő, közigazgatási, katonai és polgári tisztségek elérhetősége – elsősorban az előbbinek jelentettek

előnyt, de vitathatatlan erkölcsi győzelmet és vele tartást, önbecsülést hoztak a szegény agrárnépességnek is. O’Connell hatására az ír katolikus egyház először vállalt nyíltan politikai szerepet.

Pehm József az ír nép „felszabadítójáról” írt dolgozata mellett benyújtotta a németországi *Volksverein für das Katholische Deutschland* mintájára Magyarországon 1907-ben alakult Katolikus Népszövetségről írt költeményét is. Még nem ismerhette a csaszutkasműfaj fogalmát, mégis sikerült illet írnia. Az *Indulóra* ugyanis nem más, mint egy agitációs rigmus, kamaszos lelkesedés a kor hittagadó mozgalmi (liberalizmus, szabadkőművesség, szociáldemokrácia – a versbéli „hármass ellenfél”) ellenében, és a katolikus öntudat erősítésére alapított szövetség népszerűsítése.

Indulóra

*Magasan leng, büszkén lobog a jog, igazság zászlaja,
A Népszövetség most toboroz katonákat alája.
Az eskü halk, és mégis remeg az ellenfél serege,
Mert kiadtuk a jelszót: nem kell uralmuk, el vele.*

*Eddig a halk eskü még nem szólt a hármass ellenfélnek,
És mégis megfűjták a jerikói kürtöt, mert félnek.
Halljuk a csatazajt mindenütt; nos hát rajta ellenük,
Mutasd meg hát nagy Rákóczi népe, honodban nincs helyük.*

*A harcban ne csüggedj, remegjen, féljen az álnok ellen
Mert robog, jön már Kinizsi a rettegett hadsereggel.
Vérünket kiszívta az a rút, parazita söpredék,
De már befellegzett, mert él és virul a Népszövetség!*¹⁵

Ez volt Pehm József első és utolsó kísérlete a költészettel, mivel három bírájától oly lesújtó kritikát kapott, hogy többet nem próbálkozott: „Nincs benne semmi költőiség, hogy a verslábakat és a rímeket ne is említsük. Ha jobb volna, kortesdálnak még jó volna, de így annak sem jó. Amint a vers mutatja, alig született a szerző költőnek. Van ugyan benne lelkesültség, ami talán még annyira-amennyire menti, de ezt a lelkesültséget prózában is ki lehet ám fejezni! Fogjon a szerző prózához, ott talán nagyobb sikert arat.” Közlésre csak abban a „boldog reményben” fogadták el szótöbbséggel, ha a szerző a „jövőben sem magának, sem nekünk nem kedveskedik ilyen versekkel!”¹⁶

¹⁴ SzEK Szent Ágoston Egyesület munkálatai 1911–1912. 34. pályamű – [Pehm József] O’Connell Dániel. Jellemzés – bírálat.

¹⁵ SzEK Szent Ágoston Egyesület munkálatai 1911–1912. 31. pályamű: „Indulóra” c. vers kézírata.

¹⁶ SzEK Szent Ágoston Egyesület munkálatai 1911–1912. 31. pályamű bírálat.

A fordítás sem volt Pehm erőssége, amint azt az *Aranyaszájú Szent János magyarázatai Szent Péter apostol leveleihez* című pályázatának bírálói szavá is tették: „A fordított szöveg rövid, a fordítás nem mindenütt magyaros, vannak idegenszerű kifejezései és több helyen nem adta vissza hűen a szöveget. Az utolsó két oldal semmiféle összefüggésben nincs a fordítással, úgy látszik azért írta, hogy írjon valamit és ne legyen üres az a két oldal.”¹⁷ Ugyanakkor méltányolták ügyszeretetét és buzgalmát.

Pehm egy újabb értekezésének témája több mint meghökkentő: Paul Lafargue, a 73 éves korában öngyilkosságot elkövetett tehetős francia forradalmár, a marxizmus egyik első követőjének halála indította írásra. Mintha azt próbálná megmagyarázni, hogy miért nem a felforgatók váltják meg a világot. Első mondataival Pehm búcsúzik: „Gyász és könny illeti meg egy világmegváltót? Igen.” A forradalmár eszméit elutasítja, de a forradalmár embertípust megpróbálja megérteni. A gyermekkorban keresi Lafargue felnőttkori kisiklásának magyarázatát, amikor tündérek és boszorkák helyett proletárokról és gonosz tőkésekről meséltek neki. „Valami kimondhatatlan nagy eszmék zsongtak hátagyában. Nem csoda. A Marx-dinasztiába tartozott. Várományos (nem akarom mondani, hogy trónörökös) volt abban a családban, amely annyit beszélt a nyomorgó világ megújulásáról. Ha kellett, mártírok lettek. Sőt a halálba mentek önmaguktól egy golyóval, zsineggel.”¹⁸ Pehm írása itt vált át cinikus és rideg bírálattá. Véleménye szerint a forradalmárok akkor bizonyítják, hogy szeretik a világot, amikor önmaguktól szabadítják meg azt. Csak önkézü halálukban következetesek, mert etika és vallás nélkül, hitetlenül élnek. A világ megváltását pedig már elvégezte Krisztus a Golgotán.

Egy másik ifjúkori szöveg a mártíromsággal foglalkozik: *Miért és mi mellett bizonyító érv a vértanúság? Az értékelés naiv szárnypróbálgatás a fiatal teológustól.* Mondatait valószínűleg néhány kegyes könyv ihlette, mert visszhangzik belőlük a jámbor prédikációk mondanivalója. A tanár kérdése ezt a választ igényelte volna: a vértanúság a személyes hit legnagyobb bizonyítéka. Ám Pehm Józsefnek még nincs a feltett kérdésre világosan felépített válasza.

Másodéves papnövendékként *A világ ura és az utópiák* című írásáért kapott dicséretet. Előljáróban a bíráló urak szíves elnézését kérte merészségéért,

ugyanis forrásmunkák híján teljesen a maga feje után vágott bele dolgozatába. Az utópiairodalmat járta körbe az ókortól saját koráig bezárólag – bírálója szerint élvezetes stílusban, a napi eseményekre is reflektálva. Az ún. régi utópiákat Platonnal indítja és Mórus Tamással zárja, míg a modernekekhez két szerzőt sorol, legalábbis rájuk koncentrál: az angol Robert Hugh Bensonra és a svéd Selma Lagerlöfre. „A régi utópiák tulajdonképp költői képzelet csinálta paradicsomok, tündérmesebeli boldog szigetek. A mai e nemű alkotásokban csak az marad meg az utópia-fogalomból, hogy a jövő még nem létező életét, társadalmát festi [le]. Az aztán már mellékes, hogy a kép rózsás-e vagy szomorú.” Benson *A világ ura* című utópisztikus regénye 1912-ben jelent meg magyarul, tehát a szemináriumban a legfrissebb irodalmat is olvasták. A regény Krisztus második eljövételének apokaliptikus előzményeiről szól. Világképe közel sem rózsás, az egyház jövőjét meglehetősen borús-nak látta. Lagerlöf az első irodalmi Nobel-díjjal kitüntetett nő, az elismerést a *Nils Holgersson csodálatos kalandjai* című ifjúsági meséjéért kapta 1909-ben. Pehm Józsefet azonban nem ez ihlette elemzésre, hanem a szerző egy korábbi, magyarul is megjelent regénye: az *Antikrisztus csodái*. Pehm az utópiairodalom csúcsának tekinti, lenyűgözi a kegyes-ségek, naivitások és a századvégi szocializmus elleni passzusok montázsa. Mindkét elemzés tétje: Krisztus vagy Beliál előtt hódol-e a világ. Ez a kérdés kísérni fogja Pehm/Mindszenty Józsefet is, szinte egész életét az Antikrisztus, a Gonosz elleni harcra adta. De az értekezés írásakor még messze vagyunk ettől. A dolgozat bírálója csupán azt kifogásolta, hogy Pehm Rómát „piszokfészeknek” minősíti, mert bár a város utcái közönséges falusi jelleggel bírnak, mégis itt részesül hivatalos támogatásban és védelemben a keresztény erkölcs.¹⁹

Harmadéves papnövendékként már pályadíjat is nyert a *Szent Márton lelkipásztorkodásának korszerűsége* című írásával. A bírálók szerint kiváló elemzését adta a 4. századi vallási, lelki és kulturális szükségleteknek, a gall provinciák és a keresztény tanítás egymásra találásának. Pehm témaválasztásai és példái mind azt igazolják, hogy lelkében már fiatalon a harc kereszténység eszméje lobogott.

A teológiai tanulmányok utolsó két éve az 1914-

¹⁷ SzEK Szent Ágoston Egyesület munkálatai 1911–1912. 12. pályamű: [Pehm József] Aranyaszájú Szent János magyarázatai Szent Péter apostol leveleihez. Fordítás.

¹⁸ SzEK Szent Ágoston Egyesület munkálatai 1911–1912. 35. pályamű: [Pehm József] Lafargue koporsójánál.

¹⁹ SzEK Szent Ágoston Egyesület munkálatai 1912–1913. 63. pályamű: [Pehm József] A világ ura és az utópiák. Értekezés.

ben kitört első világháború alatt telt el. Szombathely megtelt sebesültekkel, a megélhetés egyre nehezebb lett, a kenyér, zsír, cukor el-eltűnt a boltokból, viszont felbukkantak a háborúhiénái, a spekuláns hadiszállítók, a csempészek, az uzsorások és a lánckereskedők (akik csak akkor adtak árut hatósági áron, ha valami mást is vett a vevő szabad áron). A szemináriumban is sokat foglalkoztak az eseményekkel: a háború választóvíz az emberi magatartásokban, fenekestől felfordít mindent, gyengítheti a hitet, erősítheti a világiás gondolkodást és az egyházellenességet. A hátszágban is front van. És egy igazi papnak harcolnia kell a megingottakért, gyámolítania kell a gyengéket, vigasztalnia a gyászolókat. Mire Pehm József tanulmányai végére ért, meggyőződéssel vallotta, hogy a papnak személyes példaadással és a prédikáció erejével kell eligazítást adnia a társadalmi, eszmei zűrzavarban. Osztotta a 20. század eleji magyar katolikus megújulás egyik legnagyobb hatású képviselőjének, Prohászka Ottokár székesfehérvári megyéspüspöknek a véleményét: szent papok kellene, akik ki tudják vonni magukat a liberális erkölcsiség hatása alól, mert a szószerű családok és nemzetek ítélőszéke, s csak az ítélkezhet a hívők egyetértésével, aki maga is feddhetetlen. Módszereiben azonban nem követte az útkereső, modern püspököt.

Pehm József záróvizsgáit jeles eredménnyel tette le.²⁰ 1915. június 10-én többedmagával alszerpappá, 11-én szerpappá, 12-én áldozópappá szentelte Mikes János megyéspüspök a szombathelyi székesegyházban.²¹ Újmiséjét is itt akarta eredetileg tartani, távol a gyermekkori ismerősöktől és rokonoktól, háborúhoz nem illő nagy lakoma nélkül, de édesanyja ragaszkodott falujukhoz. Így ott, ahol annak idején a keresztség alá tartották, a rokonság és a falubéliek jelenlétében mutatta be élete első szentmiséjét – szülei nagy büszkeségére és elégtételére.²²

Néhány nap múlva Mikes püspök papi hivatásának első állomására, a Rába menti Felsőpaty faluba rendelte Geizlinger Béla plébános mellé hitoktató segédlelkésznek. 1917. február 1-jéig szolgált itt. Már érkezése utáni nap megkezdte hivatása gyakorlását a Felsőpatyhoz tartozó négy leányegyházban, Jákfán és környékén. „*Szívesen dolgoztam e vallásos és jó nép körében, a lelkiek mellett anyagi és társadalmi érdekeiket is igyekeztem védelmezni. Részt vettem a jóléti*

(hitelszövetkezet, Hangya) szervezetek irányításában, amire a háborús időkben különösen rászorultak híveink” – írta később visszaemlékezésében.²³

A fiatal káplán valóban nagy buzgalommal vetette magát a munkába. A nagyfokú feladat- és felelősségvállalásban lehetett némi érvényesülési vágy is, és a minél teljesebb és tökéletesebb papi élet iránti éhség is. Mindennapi többórás gyaloglás árán tudta csak teendőit ellátni, miközben hetente kétszer végigjárta az iskolákat, hittant tanított, prédikált, kiszolgáltatta a szentségeket, betegeket látogatott, temetett, sőt az Ostffyasszonyfa határában létesített első világháborús hadifogolytáborban is gondozta a főleg orosz, olasz, román és francia anyanyelvű híveket. Az első pillanattól szigorú papnak tartották, aki keményen betartja és betartatja az egyházi előírásokat. A káromkodó, templomkerülő falusi embereket éles megjegyzéseivel nemegyszer megszegényítette. Plébánosa szavá is tette harcias és szigorú fellépését, a hívekkel szemben nem kellő megértést mutató magatartását, akik „*fiatal kora ellenére jobban tartottak tőle, mint a plébánostól*”.²⁴ Hittanóráról, szentmiséről mulasztást nem vagy csak nehezen tűrt, még a templom kegyurától (azaz a templomot fenntartó vagy azt anyagiilag támogató és ezért kiváltságos jogokat élvező személytől) sem. Egy történet szerint úgy hívta fel a földesúr figyelmét mulasztására, hogy egyik szombat este megjelent a kastély udvarán – seprűvel a kezében. Körülnézett, majd hozzálátott a hétvégi takarításhoz. Az uraság zavartan tudakolta, mit is csinál a tisztelendő úr. „*Az Ön cselédeit szeretném kiségeteni a munkában, hogy holnap idejük legyen misére jönni*” – hangzott a csípős válasz.²⁵

Pehm káplán úgy vélte, az ember útja a tudatosan választott, hívő katolikus élethez a családtól indul el, és a mély katolikus nevelésen át vezet. Gyermektől, fiattól, felnőttől és öregtől egyformán elvárta az Ige és az Eucharisztia közösségi ünneplését, a szentségek vételét, a katolikus hit szüntelen és mind teljesebb ápolását hétköznapiakon és ünnepeken egyaránt.

Az édesanya

Felsőpatyi káplán korában, 1916-ban Pehm József saját kiadásában jelent meg első írói próbálkozása:

²⁰ SzEL AC 2567/1915. A Szombathelyi Papnevelőintézet tanárainak és növendékeinek minősítése. Szombathely, 1915. június 8.

²¹ SzEL Püspöki körlevelek 1915. X. 3184.

²² Ifjúkoráról és zalaegerszegi működéséről helyi források alapján TÓTH 1992; SZTTTI 1190/44. Slachta Margithoz írt levél 1950. pünkösdi vigíliáján.

²³ MINDSZENTY 1989, 17.

²⁴ SzEK, ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések: Arany Károly, volt zalaegerszegi nyomdavezető visszaemlékezése, III/c. jelzésű oldal.

²⁵ SzEK, ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések: Arany Károly, volt zalaegerszegi nyomdavezető visszaemlékezése, III/d. jelzésű oldal. A történetet felidézti MARÓTHY-MEIZLER 1958, 74.

Az édesanya a vallás, társadalmi kérdés és költészet tükrében. A lírai hangvételű, világirodalmi és művészettörténeti jártasságról tanúskodó könyv egy év alatt két kiadásban is elfogyott, még évekkal később is kapott gratuláló sorokat.²⁶ Régóta érlelődő művet adott közre. 1909 februárjában a szombathelyi premontrai gimnáziumban Erdélyi Iréneusz házi feladatnak a következő tételt adta fel 16 éves tanítványainak: *A gyermekének örülő és a gyermeke miatt kesergő anya*. Pehm akkor hat oldalon dolgozta ki a fogalmazást, amire osztályfőnöke jelest adott és így dicsérte: „Érzése igaznak látszik; jól dolgozott.”²⁷ Kispapi éveiben, alig húszévesen már száz oldal fölé bővült a Szent Ágoston Egyesület pályázatára 1912-ben benyújtott munka, amivel I aranyat nyert, és bírálója kiadásra érdemesnek tartotta.²⁸ Ekkoriban több világirodalmi minta született az édesanya és papi hivatást választott fia kapcsolatáról, például a Nobel-díjas Grazia Deledda 1920-ban kiadott *La madre* című regénye. A téma Mindszenty Józsefet is évtizedeken át foglalkoztatta. Hagyatékában a legkülönbözőbb időpontokból találunk egy-egy újabb iratot a mű további érlelődéséről és kibontakozásáról. 1929-ben például az idegen nyelven írt versek fordításában segédkezett neki Székely László, a *Zalamegyei Újság* költészetben is jártas pap-szerkesztője, aki fordítás helyett inkább a magyar költészet remekeire hívta fel a figyelmét.²⁹ A harmadik kiadás első kötete 1940-ben, második kötete 1942-ben jelent meg, egyenként majd’ ötszáz, illetve hatszáz oldal feletti, az első két kiadást jóval meghaladó terjedelemben. Lényegében csak címükben azonos, de tartalmukban önálló művekről van szó.

„Pehm prelátus könyve fölé valami idillikus, tiszta, falusi csend borul, kis kertek édes illatával, békés harangszó, virágos rétek színes látomásával” – méltatta az 1940-es kiadást egyik recenzense.³⁰ Pehm keresztény emberhez illően vallotta, hogy a nemzet és a társadalom egészséges fejlődése a családon áll vagy bukik, ezért erős, szilárd, egészséges családokra van szükség. A család központja, erkölcsi alapja pedig az édesanya személyisége. Az anya személyét saját édesanyjáról mintázta és állította követendő példának a világháború viharában. Az édesanya elválaszthatatlan Pehm/Mindszenty József személyétől. Őrzi, amíg szoknyája mellett cseperedik, vigyáz reá, amíg kisdíák

és szeminarista. Amíg fia tanul, tizenkét éven át minden hónapban Szombathelyre utazik, lovas kocsival, vonattal, télen-nyáron, s cipeli a hazaival megtömött hatalmas batyukat. Később is óvja mindenütt, messziről vele van a börtönben és az amerikai követségen. Pehm Józsefnek élete végéig példaképe az édesanyja. Bár túlságosan hasonló természetük miatt gyermekkorában tartott tőle, felnőttként odaadóan tisztelte és becsülte. Számos történet őrizte meg fiúi szeretetét, elfogódottságát, könyveiből is ez az anya–fiú kapcsolat sugárzik. Egyik méltatója szerint a könyv témája és stílusa a szerző személyiségének rejtett énjéről árulkodik: hogy ez a kifelé csupa erőember belül csupa szív. „Mégpedig nagyon meleg, szeretni nagyon tudó szív.”³¹

A fiatal kispap helyett már az ezüstmisés pap tapasztalata vezette a leginkább társadalmi-szociális tartalommal gazdagított harmadik kiadást. A szerzőt szemmel láthatóan nem kisebb vágy fűtötte, mint hogy teljeset és felülmúlhatatlant alkosson, nem egy akármilyen könyvvel gazdagítsa az anyairodalmat, hanem ő írja meg „a könyvet” az édesanyjáról. Az első kötet (1940) filmszerűen pergeti le egy anya életét, a második kötet (1942) az anyaszerepek értékelésével próbálkozott. Az ifjú Pehmből megmaradt a romantikus és érzelmes előadás, miközben igen módszeresen tárta fel és elemezte tematikusan csoportosított mondanivalóját. Nyelve zamatos, érződik rajta a zalai talajban eredő lelki gyökérezet. Az elemzőbb megközelítés ellenére is maradtak azonban kifogások: kritikusi azt vetették szemére, hogy idealizálja az édesanyját, egyáltalán nem mutatja be a rossz anyát.³²

A három kiadást megélt könyv önkéntelenül felveti a kérdést: egy fiatalága teljében lévő férfi vajon miért ír visszatérően az édesanyjáról, miért emeli pienesztálra, miért magasztosítja már-már szakrális példává. A szülő iránti szeretet erény, de itt talán a Nőről is szó van. Szűz Mária és az édesanya: e két nő az, akit felszentelt pap nyíltan szerethet, és különleges tisztelettel övezhet (imádni csak Istent szabad). Az ifjú Pehm a másik nem iránti kielégíthetetlen (talán ki is mondhatatlan?) vágyát nem elfojtotta, hiszen az elfojtás beteges kényszereket okoz, hanem átlényegítette, magasabb síkra emelte: az édesanyja iránti szeretetre. S e vágyat legyőzte, mintegy kiírta

²⁶ EPL Mindszenty magánlevéltár, 20. doboz, levelezőlapok gyűjteménye külön borítékban. – A kötetek elemzését lásd MÉSZÁROS 2002, 30–51.

²⁷ PEHM 1940, 6. (A szemináriumi dolgozat eredeti címe: *Az édesanya vallási, költészeti és szociológiai vonatkozásokban.*)

²⁸ DOBRI 1995, 275.

²⁹ EPL Mindszenty magánlevéltár, 23. doboz, „Az édesanya” feliratú doboz, Székely László levele Pehm Józsefhez. Szombathely, 1929. november 28.

³⁰ Schnattner Sigfrid (O.S.B.): Pehm József: Az édesanya. *Nemzeti Újság*, 1940. augusztus 11. 15. old.

³¹ Antall József államtitkár: Az új hercegprímás képe. Az acélember. *Új Ember* (I. évf.) 8. sz., 1945. szeptember 30. Címoldal.

³² *Dunántúli Szemle*, IX. évf. 1942. 1–2. sz. 80. old.

magából az anyaszeretet himnuszával, miközben a mérhetetlenül sok munka önmagában megoldást nyújtott az érett férfikor szexuális nyugtalanságainak leküzdésére. Egész életében makulátlanul erényes volt, környezetével szemben is magasra tette a mércét, a pajzanságot még tréfa szintjén sem tűrte. Ha fiatal, főleg csinos nő került elé, merevvé vált, kerülte a szemkontaktust, kezét szögletesen nyújtotta kézfogásra és azonnal visszavette.³³ Asztalánál édesanyján kívül nagyon ritkán láttak asszonyt. Anyján kívül egyetlen nő volt csak, akivel hosszú éveken át levelezett: Udvardy Jenőné született Farkas Margittal, a zalaegerszegi ügyész feleségével, de mindig az illendőség határain belül. Erről bárki meggyőződhet az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában megőrzött levelek alapján.

Pehm/Mindszenty témája ugyanakkor azt is jelzi: szerzője fogékony a társadalom problémáire, közülük is az egyik legégetőbbre, a nőkérdésre, ami nála leginkább az anyaságra szűkített keretek között mozgott. Mindhárom kiadásban hangsúlyos rész a nő vizsgálata, elismerve, hogy a nők jelentősége a társadalmi életben mind nagyobb lesz. A nőelemzés két pólusra épül (ami a nők megítélésének hagyományos, ambivalens attitűdjével azonos): a nők egyik része erényes angyali lény, a másik része pedig elsöprő erejű démon (mely tulajdonságok időnként egyszerre jelenhetnek meg ugyanabban a személyben). Pehm ismer és ismertet is számos önálló hivatású nőt, amazonokat, diplomatákat, politikusokat, pilótákat, énekeseket és irodalmárokat – mind csupa rendhagyó és kivételes eset. Szent Pál még úgy rendelkezett, hogy a nők az Egyházban hallgassanak, vagyis ne vigyenek tanítói szerepet³⁴ – Pehm szerint (néhány „prófétanő” sikereit elismerve): „A nők mint vallásalapítók a komolytalanság mezején járnak, és csak az idegbeteg elemet képviselik.”³⁵ A dicsérhető nők jellemzéséhez a következő kifejezések társulnak: engedékenység, türelmesség, az akarat alárendelése, s az ilyen nőt okoskodás helyett intuíció, [ész helyett] szív vezeti. Ám – mint a szerző írja – a nők dicséretével csinján kell bánni, mert a nő, ha bűn éri, akkor a legszebb gyémántot is képes tönkretenni. Egy nő Krisztussal felmérhetetlen érték, de a bűn: a halála. A bűn persze nem más mint a szépség, az érzékiség, a testiség, amivel a nők elvárásolják a férfiakat. Néhány minta a bűnös nőre: a férfit disznóvá változtatni képes

Kirke, vagy Delila, Sámson erejének elrablója, és persze Cleopatra, Antonius megállítója a dicsőség útján. Az elvetemültség speciális nőalakja a szovjet-bolsevik nő. (Érdekes, de a negatív példák között nincs nevesítve Éva, a bűnös asszony mintaképe.) Pehm elmarasztal minden elférfiasodásra utaló jelet, s ennek tekinti azt, amikor a nő érdekérvényesítésében vagy önmegvalósításában hasonulni próbál a férfihoz. Az általa vázolt tulajdonságok a tradicionális nőkép jellemzőire hajaznak, úgymint esendőségre, erkölcsi és fizikai gyengeségre, szellemi alacsonyabbrendűsége.

Ebben a korban a nőtől társadalmilag elvárt felelősség határa a család keretein belül volt. Csak a 19. században kezdi felfedezni a nőt mint hasznos állampolgárt egy szűk értelmiségi elit, s merül fel a női választójog kérdése. A hagyományos keresztény nőkép viszont ekkor sem lépett tovább az évszázados ideálokra. Pehm József sem alkotott más képletet: a férfiak kreativitásával, kultúrateremtő intelligenciájával szemben a női természet lényegét ő is csupán a reprodukáló képességben látta. A kereszténység örök női eszményképei: Mária és Márta, Mária Magdolna, Szent Paula, Monika, Erzsébet. „*És mindannyiuk felett az Istenanya, a Boldogságos Szűz.*” Ezek a tökéletes nők is szépek, érzékenyek, de lényükben ez csak mellékes vonás, eminens érdemük az áldozatkészség, a lemondás, a másokért élés. A keresztény kultúrában évszázadok óta a legmagasabbra értékelt női tulajdonság az áldozathozatal, a lemondás. A 12. századtól fokozatosan erősödő Mária-kultusz a 19. században koronázódott meg: 1854-ben jelent meg IX. Pius pápa dogmája Mária szeplőtelen fogantatásáról (*Ineffabilis Deus*, 1854. december 8.), mellyel Szűz Máriát állította példaképnek a nők elé. Száz esztendő múlva (1950. november 1-jén) XII. Pius pápa *Munificentissimus Deus* kezdetű apostoli konstitúciójával dogmává emelte Mária testestől és lelkestől mennybe történő felvételét. Az a nő vétetik testestől-lelkestől a mennybe, aki képes gyermekét áldozatul adni a világnak, másrészt az az anya istenül meg, aki még fajfenntartó funkcióját gyakorolva is megmarad szűzi Madonnának. A keresztény nőideál két arca: *szűziesség és anyaság*. Talán a gyermekét elvesztő fájdalmas Szűzanya alakja áll a legközelebb az édesanyákhoz, kivált az elesettekhez, az élettől megriportakhoz.

³³ ISPÁNKI 1995, 51.

³⁴ 1 Kor 14, 34.

³⁵ PEHM 1940, 11. (Újabbán lásd MINDSZENTY (PEHM) 1990. Munkánkban az eredeti kiadásra hivatkozunk.)

Pehm Józsefnél az anyaság a mindent maga mögé utasító női hivatás, jellemformáló állapot: „...*ha ők nem is lángelmék, de a lángelméket ők szülik*”.³⁶ A nevelés, a gyermeki tudat formálása egyúttal kultúraépítés is, s ezt a szerző ismételten hangsúlyozza (ami azért is értékelendő, mert a férfias mentalitású kultúrák ennek sokszor nem tulajdonítanak jelentőséget): „*A férfi elhasználódik saját munkájában, a nő átmege a jövő nemzedékébe. Az egyes nő ezért tovább él, mint az egyes férfi. A férfi képviseli a pillanatnyi jelent, a nő a nemzedéket.*”³⁷ A nőiség vagy férfiaság kiteljesítése azonban egyik nem esetében sem egyenértékű azzal, hogy mindegyik csak saját nemi karakterisztikumát éli meg, azt is jelenti, hogy feszegetik a bevett határokat. Pehm József azonban nem várt mást vagy többet. Szerinte a nő igazi hivatása az anyaság, végső konklúziója: „*A házasság az igazi női pálya.*”³⁸

Pehm maga menedzselte a kétezzer-ötszáz példányban megjelentetett harmadik kiadás második kötetét is. Ő kérte be a nyomdai árajánlatokat, roppant agilis promotálással ő gondoskodott a hatékony terjesztésről. A bevétel–kiadás egyenlegéről naprakész kimutatást vezetett. A két kötet előállításáért a „Zrínyi” Nyomdaipar és Könyvkereskedés Rt. 9.605,88 pengőről nyújtott be számlát. A szerző igényt tartott a terjesztésből eredő bevételre (egy konkrét esetben 990 pengőre), épp azért fedte meg a terjesztéssel megbízott Korda Ipari és Kereskedelmi Részvénytársaságot, amiért nem közvetlenül vele, hanem a nyomdával számolt el. A terjesztő azzal védekezett, hogy úgy vélte, a Zrínyi nyomda teljesen az apátplébánoshoz tartozik. „Ha nem ez lett volna a meggyőződésünk, semmiképpen sem intéztük volna a Zrínyi nyomdának elszámolásunkat és nem hiteleztünk volna ilyen számottevő összeget, mert a múlt tapasztalatai nem olyanok voltak. A nyomda csakis Méltóságos Prelátus Úr nagyra becsült személyének köszönheti, hogy ilyen magas hitelt nyújtottunk neki.”³⁹

Az újabb kötet az anyai szerepet a családon kívül – a Szűz Mária felől, az egyház és a haza, illetve a vallási élet tükrében – szemléli, jócskán tartalmazva kommunista- és bolsevikellenes részeket, illetve a Szovjetunió elleni háborút a pogány török és tatár elleni harcokkal azonosító, lelkesítő mondatokat. Ezért 1945 után a harmadik kiadás mindkét kötetét felkerült a „fasiszta, antidemokratikus és szovjetellenes könyvek” IV. jegyzékére,⁴⁰ s eszerint 1947. január 20-áig fellelhető példányait be kellett szolgáltatni. (Ez egyébként annyira felbőszítette Nagy Ferenc miniszterelnököt és Balogh István államtitkárt, hogy beszüntették a Fasiszta Sajtótermékek Jegyzékét Összeállító Bizottság munkáját és több index sem jelent meg.) Talán ennek köszönhető, hogy Mindszenty 1947–48-ban egy újabb verzió dolgozott, ami csupán kéziratban maradt.⁴¹ *Az édesanya* kétkötetes harmadik kiadása a hercegprímás elleni per kapcsán sajátos szerepet kapott: magyar emigráns körökben felmerült, hogy a művet irodalmi Nobel-díjra javasolják, nem is annyira szépirodalmi értéke miatt, mint inkább figyelemfelkeltés céljából: „ha nem is kapja meg a Nobel-díjat, a csinált zaj is elég volna” – vélekedtek.⁴²

A zajos gratulációk és méltató recenziók mellett akadt, aki magánlevélben tárta fel kritikáját. Elismerve a mű hiánypótló szerepét, felrótta, hogy igaz csak látszik: „fáradt s agyonhajszolt ember munkája, akinek tíz ujja közül csak egy dolgozott ezen a művön, a többi máshol volt elfoglalva. [...] A megstilizálás különösen hiányos, ahol javítások vannak, inkább rontások, legtöbbször az eredeti szöveg még jobb. Egyes helyeken, különösen a statisztikai résznel, meg sem értettem, hogy egy-egy mondat mit akar mondani.”⁴³ A kritikus nem más, mint a vallási statisztika tudósaként jegyzett Pezenhoffer Antal pap. Az egyházi törvényekben előírt cenzorálást végző Székely László pedig azt kifogásolta, hogy „néha

³⁶ Uo. 24. A szöveggörnyezetből nem egyértelmű, hogy itt Mindszenty saját véleményét fogalmazta meg, vagy kortársa, a kemény és markáns Gertrud von le Fort (1876–1971) író gondolatát idézi.

³⁷ Uo. 12.

³⁸ Uo. 25.

³⁹ EPL Mindszenty magánlevéltár, 20. doboz. Korda Ipari és Kereskedelmi Rt. olvashatatlan aláírású tisztviselőjének levele Mindszenty Józsefhez. Budapest, 1943. október 13. Eredeti. – Egy későbbi Mindszenty-vallomás szerint az első kötet 3000, a második kötet 2800 példányban jelent meg. EPL Processus, 1. doboz, V–700/1. 72. fol. Gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 1949. január 5. Gépelt másodlat, eredeti hitelesítő aláírással. (Másolatban: ÁBTL 3.1.9. V–700/1.)

⁴⁰ A fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek jegyzéke. 4. Összeáll. Fasiszta Sajtótermékek Jegyzékét Összeállító Bizottság; kiad. a Magyar Miniszterelnökség. [Budapest], Magyar Miniszterelnökség Sajtóosztály, 1946.; SzEK, ös. XXVIII/alsó I. 1947. évi I. sz. körirat a szombathelyi egyházmegyei hatóságtól, 1947. január 9.

⁴¹ EPL Processus V–700/34–38. dossziék tartalmazzák az újabb, részben gépelt, részben kézírásban fennmaradt kéziratot. Másolatban: ÁBTL 3.1.9. V–700/34–38. (Szándékát, hogy munkáját folytatni kívánja, a szerző már a harmadik kiadás 2. kötetében is jelezte, többek között az anyák napi ünnepségekhez használható anyaköltészeti antológián dolgozott. A kézirat történelmi távlatokba ágyazva más, pl. demográfiai, népegészségügyi, pápi hivatásbéli kérdésekkel is foglalkozik.)

⁴² Hoover Institution Archives, Tibor Florian, Box 6. Alphabetical File, Mindszenty, József Cardinal documents circe 1949–1975. Folder 1. Marschalkó Lajos levele Flórián Tiborhoz, keltezés nélkül.

⁴³ EPL Mindszenty magánlevéltár, 20. doboz. Pezenhoffer Antal levele Mindszenty József prelátozshoz. Budapest, 1942. szeptember 18. Eredeti, aláírt.

kemény bírálóban részesülnek a német állapotok. Nem hiszem, hogy ezek a polgári cenzúrán simán keresztülmennének.⁴⁴ *Az édesanyában* Mindszenty valóban nemcsak a szociáldemokráciát és a kommunizmust vagy annak szovjet gyakorlatát, hanem a náci fajelméletet is célkeresztbe vette. Az említett polgári cenzúra működésére utal, hogy a könyv „faji irányról”, azaz a nemzetiszocializmus anya-, nő- és családészményéről szóló fejezete ezzel a talányos mondattal indul: „*A faji irányt nem engedik a szovjet mellé állítani.*”⁴⁵ Véleménye szerint „nagy hibák és szomorú tévedések” jellemzik a német nemzetiszocializmust, amelynek nyolc alapelvét részletesen felsorolta azzal az egyértelmű következtetéssel, hogy *a náci elvek elfogadhatatlanok a katolikus hívők számára.* A tudományos mezbe öltözött német újpogányságot semmivel sem kisebb vehemenciával ítéli el, mint a bolsevik ateizmust. „Mi is »*Mit brennender Sorge*« [égő aggodalommal] nézzük a fejleményeket és gyümölcsöket” – hivatkozott XI. Pius pápa 1937. március 14-én kelt apostoli körlevelére,⁴⁶ amelyben Szent Péter utóda a legkeményebben elítélte a nemzetiszocialista újpogányságot, a totalitarizmust, a fajelméletet, a fajüldözést, valamint az egyház- és vallásüldözést. Öt nappal később ugyanilyen határozottan a kommunizmust ítélte el a pápa. Két egyformán keresztényellenes irányzat megbélyegzéséről volt szó, amelyek az államot és önmagukat állították Isten helyébe.

Mindszenty József édesanya-sorozata nem különböző egyéni tanokat hirdetett, hanem az *akkori hivatalos katolikus egyházi tanítást közvetítette* az olvasónak, akár az új ideológiákról, akár családról, nőről, hivatásról, házasságról, gyermekvállalásról, szexualitásról, abortuszról vagy válásról volt szó. Volt, amiben a világ időközben továbblépett? Akkoriban valóban nagy változások zajlottak: a századfordulón megindult egy modernizációs folyamat, az első világháború szociális, politikai és tömeglélektani megrázkódtatásai pedig újabb repedéseket okoztak a hagyományos gondolkodás- és életmódon. Az újkorban még soha ekkora tömegű ember nem mozdult meg, mint a háború éveiben, akik új ismeretekkel, új szakmákkal, új öntudattal, új eszmékkel felvérteződve tértek haza. A háborús kényszertől inspirálva, világszerte száz-
ezerszámra vállaltak munkát a nők.

A zalaegerszegi hittanár (1917. február–1919. szeptember)

Másfél évig tartó káplánság után, 1917. február 1-jén Pehm Józsefet püspöke váratlanul és kéretlenül – Géfin Gyula, a példás pap és hitoktató, a szombat-helyi teológiai főiskola jövőbeni dogmatikatanárának helyére és javaslatára – a Zalaegerszegi Magyar Királyi Állami Főgimnázium hittanárának nevezte ki.⁴⁷ A sáros és poros Felsőpatyról mindössze két év múltán a zalai megyeszékhelyre kerülni – figyelemre méltó emelkedés. Zalaegerszeg ekkor jellegzetes hivatalnok-kisiparos város volt, alig több mint tizenháromezer lakossal. Megyeközpont, a Göcsej „fővárosa” volt ugyan, mégis távol a lüktető élettől, a kulturális-gazdasági csomópontoktól, többek között azért, mert nem volt közvetlen vasúti összeköttetése a fővárossal, csupán egy vicinális döcögött be naponta az ósdi állomásra. Belterjes, katolikus többségű, zárt városi társadalom, erősen konzervatív, középnemesi származású vezetéssel. A legtöbb városi polgár gazdálkodott is, és szőleje, présháza volt valamelyik „hegyen”. Látnivaló kevés: nagytemplom, megyeháza, főgimnázium, csendőrlaktanya, huszárkaszárnya, göcseji harangláb, no meg az Arany Bárány szálloda, a helyi kulturális és közösségi élet színtere. Az 1920-as népszámláláskor 10744 fő vallotta magát római katolikusnak, 1657 fő izraelitának, 405 reformátusnak, 330 evangélikusnak. Görögkeletiek, görög katolikusok és unitáriusok elenyésző számban fordultak csak elő. A dunántúli „álmos porváros” közel három évtizeden át, 1917 és 1944 között adott otthont Pehm Józsefnek. Zalaegerszeg szerepe mély és meghatározó lesz életében, ahogy ő is kitörölhetetlen nyomot hagyott a városban.

Pehm József kinevezése után az előírásoknak megfelelően 1917. június 28-án letette a középiskolai hittanári vizsgákat, a hét tantárgyból ötöt jóra, kettőt (az erkölcsstant és a „nevelés- és tanítástant”) jelesre.⁴⁸ Mivel a tanári kar egy részét besorozták, nemcsak hittant kellett tanítania heti 16 órában, de az 1917–18-as tanévben osztályfőnök és latintanár is volt, és bizony a pálcát sem sajnálta a nebulóktól. Két ifjúsági kongregációt vezetett, s prézese (papi vezetője) lett a diákjai édesanyjait tömörítő Mária kongregációnak. „Ő katonás fegyelmet vezetett be a gyermekpasztorá-

⁴⁴ EPL Mindszenty magánlevéltár, 20. doboz. Székely László levele Pehm József prelátushoz. Kőszeg, 1942. január 21. Eredeti, aláírt.

⁴⁵ PEHM 1942, 26.

⁴⁶ Uo. 29.

⁴⁷ SzEL AC 209/1917. Dispositio.

⁴⁸ SzEL AC 3219/1917. Pehm József hittanári vizsgája.

cióba. A gyermekek nyelvén kevésbé értett, szuggesztív egyénisége inkább félelmet keltett” – idézi fel a tanórak hangulatát egyik hajdani tanítványa.⁴⁹ Nem kedvelte az újdonságokat, diákjait szigorúan tiltotta a mozitól, óvta a színes magazinoktól és a káros szenvedélyektől. A tananyagot szigorúan megkövetelte. „Tanítványai felé sohasem volt jóformán egy mosolya sem. Nem ereszkedett le közéjük, felsőbbes volt még tanártársaival szemben is. Hideg és megközelíthetetlen volt minden tanítványával szemben. Kirándulás vagy majális vagy más iskolai megnyilvánulás, különösen szórakozás – ahol közvetlenebb érintkezés lehetséges – nem érdekelte. Ilyesmin sosem vett részt. Másvalású tanulókkal szemben (helyettesítések alkalmával) magatartása sértően ignoráló volt. Mintha a világon sem lettek volna, észre sem vette őket” – emlékezik egy kritikusabb növendék.⁵⁰ Hasonló hangulatot idéznek Keresztury Dezső irodalomtörténész, a későbbi parasztpárti politikus 90 évesen közreadott visszaemlékezései: „Igen fontos szerepet játszott felnőtt életemben is a gimnázium másik hitoktatója, Pehm József [...] Bevonult tanárainkat egyre inkább azokkal a használható pedagógusokkal kellett helyettesíteni, akik, fölmentve a katonai szolgálattól, a gimnázium rendelkezésére álltak. Így lett negyedik osztályos koromban hittanárunkból latintanárunk és osztályfőnökünk Pehm József. Inkább szigorú, mint jó tanár volt. Rendet tartott, de nem a szeretetet, a tekintélyt, hanem a parancsuralom rendjét.” Amikor évtizedekkel később ismét találkoztak egymással – a hercegprímás és a kultuszminiszter –, így köszöntötték egymást: „Rossz gyerek volt, kedves Dezső!” – „Remélem megjavultam, Osztályfőnök Úr.”⁵¹

Pehm hittanár úr kezdettől tevékenyen bekapcsolódott a városi közéletbe: tagja lett a hitelszövetkezet felügyelőbizottságának és a városi képviselőtestületnek. A pénzügyi-szövetkezeti működéssel még káplánként kezdett megismerkedni Felsőpatyon – ottani plébánosa, Geiszlinger Béla ezen a téren igencsak jeleskedett. Az ifjú hittanár nyilvános ünnepélyeken gyakran mondott tetszéssel fogadott ünnepi beszédeket, így 1917. május 9-én „felséges királynénk legmagasabb születése napján” és november 2-án az elesett hősök emlékére.⁵² Ostffyasszonyfán rendszeresen látogatta a hadifogolytábor: „jelenleg 300 körül

van a katolikus, belőlük 147 gyónt, áldozott. A többi nem jött el a szentbeszédre; a zsidó internáltak nagy aknamunkát végeztek a misszió foganata ellen. De akik eljöttek, teljesen megtörtek.”⁵³ 1918-tól három éven át gyóntatta a zalaegerszegi közkörházban működő, az Isteni Megváltóról nevezett apácarend tagjait.⁵⁴ S közben nagyot fordultak a világtörténelem kerekéi. A háború a végéhez közeledett, maga alá temetve az oroszországi cárizmust. A háborút veszítő Osztrák–Magyar Monarchia is összeroskadni látszott, felgyorsítva Magyarország belpolitikai erjedését is. A fővárosban zsirtalan, hústalan napok, a kenyeret egyre csökkenő fejadagokban mérik, a petróleumot, a szappant és minden élelmiszert jegyre adnak, a cukor eltűnik, éhségtüntetések, politikai sztrájkok követik egymást. A frontról vereségek, növekvő veszteségek, másfél milliónyi sebesült és több mint 800 ezer fogságba esett katona híre érkezik. Budapesten az ellenzéki pártok 1918. október 23-ról 24-ére virradó éjjel létrehozták a nemzet alternatív tanácskozó és irányító testületét, a Magyar Nemzeti Tanácsot. Néhány hét leforgása alatt, Berlin és Bécs után, Budapesten is kikiáltották a köztársaságot. Szent István országának alapjai meginogtak, évszázados, megváltoztathatatlanul hitt világ, történelmi hagyomány látszott semmivé foszlani. Zala vármegyét is elérte a forradalom szele, és az előbb 1919. februárra meghirdetett, majd áprilisra kitölt országos választások hírére megkezdődtek a pártpolitikai küzdelmek.

A megváltozott idők a keresztény társadalom gyors szervezését, mozgósítását és tájékoztatását igényelték, folyamatosan sarkallva a szociáldemokrácia térnyerésétől. A küzdelemben kiemelt szerep jutott a keresztényszocialista sajtónak. Pehm hittanár is ráérezett a tömegkommunikációban, a sajtóban rejlő lehetőségekre, vagy inkább hatott rá Bangha Béla akkori helyzetelemzése a katolikus sajtó jelentőségéről. 1918. szeptember 20-án engedélyt kért püspökétől, amit október 16-án kapott meg „hírlapi és folyóirati cikkek írásához”.⁵⁵ Ezzel egy újabb munkaterület nyílt meg számára: a vármegyei politikai lap, a konzervatív-legitimista *Zalamegyei Újság* felelős szerkesztése, amivel az általa károsnak tekintett „fertőző eszmék” háttérbe szorítását szándékolta elérni. Az első szám 1918. december 15-én jelent meg. A lapnak nem volt

⁴⁹ KERKAI 1995, 22–23. (A jezsuita Kerkai Jenő testvéröccsének, az ugyancsak jezsuita Kerkai Györgynek a visszaemlékezése.)

⁵⁰ PIL 274. f. 7/249. 1. fől. Gépelt visszaemlékezés Mindszenty József-re [dr. Vörös István].

⁵¹ KERESZTURY 1993, 52.

⁵² A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állami Főgimnázium értesítője az 1917–1918. évi iskolaévről. Zalaegerszeg, 1918. 16.

⁵³ SzEL 373/1921. Pehm József jelentése Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1921. május 4.

⁵⁴ SzEL AC 4946/1918. Pehm József rendkívüli gyóntatói kinevezése, 1918. október 28.

⁵⁵ SzEL AC 4753/1918. Pehm József kérvénye Mikes püspökhöz. Zalaegerszeg, 1918. szeptember 20. Autográf.

markáns politikai irányultsága. Pártkülönbségek kiélezése helyett egyaránt tükrözta a Károlyi-párt konzervatív jobbszárnya (Lovászy Márton frakciója), a Meskó Pál vezette agrárius Országos Földművespárt és a keresztényszocialisták érdekeit, „bizonyos hideg rezerváltsággal” viseltetett a Károlyi-párttal, viszont nyíltan ellenséges volt a szociáldemokrata párttal szemben, amely „ideges türelmetlenséggel nézte a lap ténykedését, és minden alkalmat felhasznál, hogy a megjelenését megakadályozhassa.”⁵⁶

Hasonló pártpolitikai útkeresés jellemezte Pehm Józsefet. Az akkori országos pártok közül a politikai katolicizmust megtestesítő Keresztény Szociális Néppárt – a kezdeti támogatás után – érdemi ellenállást tanúsított az őszirózsás forradalommal hatalomra került liberális–radikális–szociáldemokrata koalícióval szemben. Ezzel az elvi alappal és a párt szociális irányultságával Pehm József is rokonszenvezett. A zalai gazdatársadalom a Keresztény Szociális Néppárt mellett fogékony volt a Nagyatádi Szabó István vezette kiscgazdapárt politikájára is. Zala megyében – ahogy Nyugat-Dunántúlon több helyütt – ez a két irány a „vörös lobogó”, a szociáldemokratákkal szembeni hatékony fellépés érdekében összefogott. 1919. január 6-án együtt tartották nagygyűlésüket, amelyen közös bizottságot alakítottak a mozgalom irányítására. A négy titkárból az egyik Pehm József hittanár lett.⁵⁷ Amint ő maga írja: „*Barátaim és a megyei papság felkérésére vállaltam a keresztény meggyőződésű nép választási harcának vezetését a megyében.*”⁵⁸ A nagygyűlésen mondott beszédében a keresztény összefogás fontosságáról szónokolt, és tiltakozott az iskolai hitoktatás tervbe vett megszüntetése ellen.⁵⁹ Ez a keresztényszocialista–kiscgazda alapú szervezkedés volt az adott viszonyok között az egyedüli markáns polgári alakulat Zala vármegyében. Pehm még két hónapon át számos fórumon szónokolt a Berinkei-kormány intézkedései, főleg az állam és az egyház szétválasztásának terve ellen, miközben hitet tett a királyság mellett. A hit, a haza, a család és a tulajdon védelme inspirálta cikkeiben és szónoklataiban. E tevékenységnek köszönhetően lett belőle a

népköztársasági kormánnyal szembeni ellenzék egyik helyi vezéralakja.

Pehm József pártpolitikai karrierjének és a Zalában csírázó kormányellenes szervezkedésnek a hatóságok intézkedése vetett véget. Emlékirataiból úgy tudjuk, hogy 1919. február 9-én ellenforradalmi izgatás gyanújával őrizetbe vették és internálták – valójában rendőri felügyelet alá helyezték – a szombathelyi püspöki palotába. A „veszélyes ellenséget” két rendőrőrmester őrizte, meglehetősen engedékenyen, mert még az időközben ugyancsak házi őrizetbe helyezett Mikes János püspököt is felkereshette. Végül tíznapos fogva tartás után a zalaegerszegi kormánybiztos telefonon közölte vele, hogy szabadlábra helyeztetni, ha két feltételnek eleget tesz: nem látit a polgári kormány ellen, és elhagyja Zalaegerszeget. Pehm nem fogadta el a feltételeket. Az őt őrző rendőröknek azonban már elégük lehetett megbízatásukból, ezért szabadon bocsátották, mondván: „mehet ahová akar, csak Zalaegerszegre ne térjen vissza.”⁶⁰ A történet lényege hiteles, de az emlékiratokban közölt dátumok nem illenek a fennmaradt egykorú forrásokból összerakható eseménytörténethez: vagy nem február 9-én vették őrizetbe, vagy nem kereste fel Mikes püspököt Celldömölkön (aki ott február 27-től tartózkodott), vagy tíznél több napig volt őrizetben. Következtetésünk szerint – ami egybevág mások elemzésével is⁶¹ – Pehm József *letartóztatásának helyes dátuma nem február, hanem március 9.*, tehát a hónapot egyszerűen eltévesztette emlékirataiban. Ez esetben rögtön helyükre ugranak a dátumok és az események, és minden érthetővé válik.

Például az is, hogy közelebről mivel ingerelte fel a Károlyi-kormány hivatalnokait a heves hittanár. Ez idő alatt, 1919. február 26. és március 8. között a szombathelyi egyházmegye papsága (is) letette a köztársasági hűségesküt. Pehm József nevét azonban egyik aláírási íven sem találjuk. (Igaz a megyéspüspök, Mikes János nevét sem, de ő épp nem tartózkodott Szombathelyen, később viszont kérte a pótlás lehetőségét.)⁶² Az eskütétel hiányánál is fontosabb esemény volt, hogy 1919. február 17-én a

⁵⁶ EPL Mindszenty magánlevéltár, 17. doboz, „1943–45” feliratú boríték. Dr. Briglevics Károly, Zala vármegye volt főispán-kormánybiztosának levele Erdős Márkus „teljhatalmú politikai megbízotthoz”. Zalaegerszeg, 1919. május 15. Gépelt másolat.

⁵⁷ A közös bizottság titkárai Pehm József mellett Vida János, Sebestyén Jenő és Nagy Károly zalaegerszegi lakosok voltak. Tagjai: Karlovics János kiskanizsai, Marton János kiskomáromi, Bedegi Gábor balatonfüredi és Abraham József szepetki lakosok. NAGY 1925, 21.

⁵⁸ MINDSZENTY 1989, 17.

⁵⁹ PAKSY 2006a, 26.

⁶⁰ MINDSZENTY 1989, 18. (A februári dátum először Géfin Gyula könyvében szerepel – GÉFIN 1929, 471–472. –, Mindszenty nyilván barátjától vette az adatokat emlékiratainak összeállításakor.)

⁶¹ NAGY 1925, 22.; PAKSY 2006a, 30.; KOVÁCS 2007, 32.

⁶² SzEL AC 1278/1919. Mikes János püspök körözüvénye az eskütételről. Szombathely, 1919. február 24.; uo. 1410/1919. Mikes János püspök levele Vass Jánoshoz, a „Magyar Népköztársaság Vallásügyi Miniszteréhez”. Celldömölk, 1919. március 3.

népköztársaság ideiglenes elnöke, Károlyi Mihály – nyilvánvalóan politikai megfontolásból, és nem az indokként felhozott gazdasági okból – zároltatta a szombathelyi püspöki javadalmat.⁶³ A zárlat a zalaegerszegi birtokot is érintette, ami nagy visszatetszést keltett, városzerte beszéltek, hogy a végrehajtók pezsgőzéssel és bordélyház-látogatással ünnepelték meg az intézkedést.⁶⁴ A sajtó is felkapta az ügyet, pro és kontra érvek zúdultak az olvasókra. A vitában Pehm József az általa menedzselt *Zalamegyei Újság* 1919. február 22-ei számában megjelentetett egy cikket, amely a köztársasági államforma védelméről alkotott XI. néptörvény 3. §-ába ütközött. A nyilvánosság erejét ízelgető hittanár ugyanis Mikes püspök vagyonának zárgondnokság alá helyezése kapcsán kétségbe vonta, hogy az apostoli király főkegyúri jogai átszállottak volna a népkormányra.⁶⁵ Pehm véleménye a püspöki kar álláspontját visszhangozta: zárlatot elrendelni csak a királynak áll jogában, a népköztársaság kormánya nem örökölte meg a főkegyúri jogot, az visszaszállt a Szentszékre. A zalaegerszegi munkástanács – élén Dandy Ferenc nyomdással, a zalaegerszegi szociáldemokrata pártszervezet elnökével – indulatosan reagált a cikkekre, és azzal fenyegetődött, hogy „a lapot előállító nyomdát le fogják rombolni, Pehmet és társaságát kézigránátokkal fogják elintézni”.⁶⁶

Ezen kívül Pehm hittanár bekapcsolódott abba az ellenforradalmi akcióba is, amelyet Zalaegerszeg több korábbi tisztviselője fogott össze, előbb még csak a Károlyi/Berinkei-kormány, majd a Tanácsköztársaság ellen.⁶⁷ A városban meglehetősen feszült volt a helyzet. A vármegye Károlyi-párti főispán-kormánybiztosa, a polgári gondolkodású Briglevics Károly ügyvéd március 17-én távirati úton tájékoztatta Mikes

püspököt, hogy Pehm József ellen az említett paragrafusba ütköző büntett miatt a budapesti törvényszék előtt bűnvádi eljárás van folyamatban, és hogy a vármegye nyugalmanak megőrzése és Pehm életének megóvása érdekében, „de a bűncselekmény súlyos volta miatt is” a királypárti hittanárt rendőri felügyelet alá helyezte. Intézkedését – és itt a források némiképp ellentmondanak egymásnak – Nagy Vince belügyminiszter is jóváhagyta.⁶⁸

A kormánybiztos óvatossága nem volt indokolatlan, mert Zalaegerszegen egy kézigránát-szállítmányból mintegy 100 darab kézigránát eltűnt. és nem ez volt az első aggodalomra okot adó eset az országban (például február 22-én kommunista tüntetők a *Népszava* budapesti szerkesztősége ellen hajtottak végre akciót, aminek több halottja és sebesültje volt). Azt kérte a püspöktől, hogy a püspökségen tartózkodó Pehm hittanárt azonnal helyezze el Zalaegerszegről. Mikes püspök, aki ekkor már maga is őrizetben volt Celldömölkön, vizsontsürgönyében haladéktalan intézkedéséről tájékoztatta a biztost: „Pehm Józsefet [a] vizsgálat befejezéséig zalaegerszegi hittanári állásából szabadságolom”, és kérte a rendőri felügyelet beszüntetését.⁶⁹ Azt már csak irodaigazgatójának, Rogács Ferencnek üzenté, hogy „Pehm tartózkodjék belátása szerint ahol jónak látja”, hittanóráit pedig tartsák meg a káplánok. Azaz a püspök részéről, bár nem tanácsolta, akár Zalaegerszegre is mehet, de nem oktathat, és nem jelenhet meg nyilvánosan. Pehm viszont – és itt már szinkronba kerül az egykorú forrás és az évtizedekkel később írt emlékirat – ellenszegülve az elvárásnak, minden áron vissza akart térni szolgálati helyére. Zalalövön azonban ismét őrizetbe vették, és nem kis feltűnést keltve visszavitték a szombathelyi püspöki palotába. 1919. március 19-én már Vass János

⁶³ SzEL AC 1253/1919. Mikes János püspök levele Vass János vallásügyi miniszterhez. Szombathely, 1924. február 24. – Mikes János püspök átfogó életrajzára lásd BAKÓ 2013.

⁶⁴ SzEL Mikes János püspök iratai III.1.j. 3. doboz, Malcsiner–Persian per tárgyalásának naplója, 1921. október 14. 21. fol.

⁶⁵ „Megyéspüspökünk.” *Zalamegyei Újság*, 1919. február 22. II. évf. 9. sz. SzEL Mikes János püspök iratai III.1.j. 3. doboz. (A lap 1921 előtti példányai közönyvtárakban nem lelhetők fel, csak elvéve maradt meg egy-egy darab különböző hagyatékokban, ezért indokolt feltüntetni a lelőhelyet is. A zalaegerszegiek úgy tudják, Pehm maga gyűjtette egybe és semmisítette meg a korai lapszámokat, amit a lap 1922-es betiltása indokol is. Mégis népszerű állítás – lásd például a http://budapest23.jobbi.hu/content/kommunizmus-aldozataimindszenty-jozsef_honlapot [letöltés: 2013. július 26.] –, hogy a lap számaina a kommunista diktatúra alatt tüntették el, ahogy a Pehm József működésére vonatkozó iratokat is. Ezt az állítást viszont cáfolja – míg az előbbi igazolja –, hogy az újság 1923. május 23-ai számában megjelent egy felhívás, amelyben a szerkesztőség az 1921. augusztus 31. előtti számok megküldését kéri a korábbi évfolyamok kiegészítéséhez – azaz már az 1945-ös rendszerváltozás előtt is hiányoztak. Ráadásul a politikai rendőrség gyűjteményében semmi nyoma ennek az akciónak – amit viszont valóban begyűjtöttek, az ma is megtalálható az ÁBTL-ben a Mindszenty-per nyomozati anyagai között. A terhelő vagy annak vélt bizonyítékokat miért is semmisítették volna meg? Pehm József plébánosi működésére vonatkozó iratok egyébként bőségesen találhatóak a Zala Megyei Levéltárban, a Szombathelyi Egyházmegyei Levéltárban és a Primási Levéltárban.)

⁶⁶ EPL Mindszenty magánlevéltár, 17. doboz, „1943–45” feliratú boríték. Dr. Briglevics Károly levele Erdős Márkus „teljhatalmú politikai megbízotthoz”. Zalaegerszeg, 1919. május 15. Gépelt másolat.

⁶⁷ NAGY 1925, 21–22.

⁶⁸ Briglevics Károly, Zala vármegye főispán-kormánybiztosa a Mikes püspöknek 1919. március 17-én küldött táviratában csupán belügyminiszteri *jóváhagyásra* utalt, ám amikor két hónappal később mint volt kormánybiztos beszámolt a történekről, már Pehm internálására *utasító* belügyminiszteri rendelkezésről írt. (SzEL AC 1681/1919 Eredeti távirat, 1919. március 17.; EPL Mindszenty magánlevéltár, 17. doboz, „1943–45” feliratú boríték. Dr. Briglevics Károly levele Erdős Márkus „teljhatalmú politikai megbízotthoz”. Zalaegerszeg, 1919. május 15. Gépelt másolat.)

⁶⁹ SzEL 1681/1919. Mikes János püspök Briglevics Károly főispán-kormánybiztoshoz intézett választávirata, [Celldömölk] 1919. március 18. Autográf.

vallásügyi miniszter táviratozott Mikes püspöknek: „A Zala megyében uralkodó izgatott néphangulatra való tekintettel kérem a jelenleg Szombathelyen tartózkodó Pehm József hittanárt azonnal suspendálni [azaz felfüggeszteni – B. Ma.] és Zala vármegye területén kívül elhelyezni.”⁷⁰ Mikes nem késlekedett a válasszal: „Pehm József hittanárt kedélyek csillapítására és választások lezajlásáig szabadságra küldtettem.”⁷¹ Láthatóan nem értesült papjának elszánt igyekezetéről, hogy visszatérjen a zalaegerszegi gimnáziumba, vagy ha igen, nem akadályozta meg benne. Mindenesetre nem reagált a felfüggesztésre vonatkozó miniszteri utasításra, és a szabadságolással megoldottnak tekintette a helyzetet.

Briglevics Károly főispán-kormánybiztos – belügyminiszteri hátszéllel megerősítve – a hittanár további távortartását rendelte el, amit újabb táviratban közölt Mikes püspökkel: „Pehm ügyében rendőri felügyeletet ismert okokból fenntartom, őt vármegyébe választási izgalmak miatt visszatérni nem engedem. Értesülésem szerint Pehm ifjúságot leveleivel izgatja fel. Ha ez való tény, úgy internálásáról fogok intézkedni.”⁷² Közben a közigazgatás irányítását Zalaegerszegen a volt munkástanács kebeléből választott vármegyei direktorium vette át március 22-én. Két nap múlva Briglevics is hivatala átadására kényszerült. Előtte még volt érkezése arra, hogy Pehm Józsefet biztonsági okokból a püspöki palotából átvitesse a városi törvényszéki fogdába. Mindszenty – személye közbiztonsági kockázatát jócskán eltulozva – így idézte fel évtizedekkel később a történeteket: „Bosszankodtam és testem kihúzza néztem végig 1919. március 21. éjfélen azon a száz [!] csendőrön, akik lefogásomra jöttek: mégis csak volnék valaki!”⁷³ Innen május 19-én átszállították Zalaegerszegre, mert Erdős Márkus „7 krajcáros vásári kikiáltó”, immár a vármegye teljhatalmú politikai megbízottja – a Pehm iránt mérsékelten jóindulatú Briglevics volt főispán-kormánybiztos javaslatára – engedélyezte, hogy a városban

tartózkodjon, de csak azzal a kikötéssel, hogy agitációs tevékenységet nem folytat.⁷⁴ Mivel azonban már aznap este „gyanús elemekkel” beszélgetett, másnap, május 20-án kitoloncolták Zala vármegye területéről. Kiesett hittanári fizetésének pótlására az internálás feloldása után azonnal 1500 koronát kapott az egyházmegyei segélyalapból,⁷⁵ ez szolgált fedezetül kiadásaira az állandó tartózkodási helyéül kijelölt szülőfalujában. Arra is kötelezték, hogy naponként kétszer jelenjen meg az ottani munkástanács előtt. Így nem maradt más lehetőség számára, mint hogy hazautazzon, és a szülői házban vészelve át a diktatúra hátralévő napjait. Jelentkezési kötelezettségének mindennap eleget tett – ezt 1919. június 9-én jelentette is a község tanácselnöke a Vas vármegyei direktoriumnak.⁷⁶ A helyzetében bekövetkezett változásról haladéktalanul értesítette az egyházmegyét, és mivel tartózkodási helyét tilos volt elhagynia, további szabadságolást kért augusztus 31-ig. Arra számított, hogy az új tanév kezdetével „a Direktorium kijelentése szerint” ismét munkába állhat.⁷⁷ A forradalmi vihar azonban előbb lecsendesedett, így már augusztus első napjaiban visszatérhetett Zalaegerszegre. Maróthy-Meizler Károly, aki 1958-ban *Az ismeretlen Mindszenty* címmel közzétette Mindszenty egyik első életrajzi feldolgozását, ismerni véli a Zalaegerszegre visszatért hittanár első vasárnapi prédikációját: „Börtönből jöttem, láttam a Parlament mennyezetig vérrel befecskelt pincéit, a vízvezeték csöveire akasztottakat, hallottam a teherautók motorjainak berregtetését a halálpincék előtt, hogy a megkínzottak segélykérését ne hallják künn. [...] Láttam Icgovics orosz hóhér kozákkését, amellyel egyetlen kanyarítással vette ki a »burzsuj« szemét. Mert megcsonkították a kivégzettjeiket, hogy ezek orrával, fülével rémítsék foglyaikat. Az októberi forradalmárok börtöneiben ez még nem volt, csak amikor Kun Bélával megérkeztek az ázsiaiak, akik a pesti öröm- és hintás-legényeket megtanították szöveget verni a köröm alá, a beszózott élve nyúzásra, a

⁷⁰ SzEL 1681/1919. Dr. Vass János vallásügyi miniszter 570. eln. sz. távirata Mikes püspöknek, 1919. március 19., érkezett: március 20.

⁷¹ SzEL 1681/1919. Mikes János püspök válasza Vass János vallásügyi miniszternek, 1919. március 20. Autográf. A fogalmazványra utólag, tintával Mikes kézírásával rávezetve: „Történelmi levél”.

⁷² SzEL 1681/1919. Briglevics Károly főispán-kormánybiztos távirata Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1919. március 20.

⁷³ EPL Processus, 12. doboz, V–700/34. 56. fol. verzója. *Az édesanya* c. mű gépelt kézírata. Másolatban: ABTL 3.1.9. V–700/34. 64. fol. (a kutatótermi dosszié jobb alsó számozása szerint).

⁷⁴ „Hogy most Pehm József hol van, nem tudom, tekintettel azonban arra, hogy az általa elkövetett deliktum az azóta beállott politikai fordulat folytán épp úgy elévült, illetve elavult, mint a többi, az időben elkövetett akár ún. jobb- vagy baloldali ellenforradalmi ügyek, a magam részéről igazságos dolognak tartanám, és a nagy közönség szempontjából is megnyugvást keltőnek, de veszélytelennek is, ha Pehm József ügye töröltetnék, ő pedig hazabocsátatnék.” EPL Mindszenty magánlevéltár, 17. doboz, „1943–45” feliratú boríték. Briglevics Károly, Zala vármegye volt főispán-kormánybiztosának levele Erdős Márkus „teljhatalmú politikai megbízotthoz”. Zalaegerszeg, 1919. május 15. Gépelt másolat. (Mindszenty emlékirataiban május 15-ét említi a zalaegerszegi visszatérés dátumának, de más források alapján a május 19-ét tekintjük helyesnek.)

⁷⁵ SzEL AC 2561/1919. Tóth József püspöki helynök feljegyzése a székeskáptalannak, 1919. május 17.

⁷⁶ GÉFIN 1929. 471–472.; FEISZT 1992, 18.

⁷⁷ SzEL AC 2650/1919. Pehm József főgimnáziumi hittanár levele Tóth József püspöki helynökhöz. Csehimindszent, 1919. május 21.

kihúzott nyelvnek az orra szögelésére. Benézett börtönömbé Szamuely, aki kézlegyintéssel intézett el húsz-harminc magyart. Láttam Korvin-Klein Ottót, a púpos gnómot, aki éjjel a Lánchídon lövette agyon és a Dunába szórta áldozatait.”⁷⁸ Nagyon kétséges, hogy valóban mondta-e mindezt, illetve személyes élményként mondott-e akár csak hasonlót is Pehm József. Ilyen tapasztalatai ugyanis nem voltak, őt nem vitték Budapestre, Zalaegerszegen pedig nem volt áldozata a vörös terrornak (a vármegyében – Váry Albert főügyész adatai szerint – nyolcan haltak meg). Ilyesméről Mindszenty maga soha nem is írt, az életrajzíró hatásadás mondai inkább Tormay Cécile *Bujdosó könyvére* hajaznak. Tapasztalatai a köztársasági „felfordulással”, csupán amik igazolhatóan megtörténtek Pehm Józseffel, azok is bőven elegendőek ahhoz, hogy kitörölhetetlenül belévessék az ellen-szenvet a szociáldemokráciával és a kommunizmussal szemben. Őt magát pedig az internálás hitelesítette, mint ellenforradalmár papot. Esete nem volt egyedi, az egyházmegyében rajta kívül más papokat is meghurcoltak. Kincs István kőszegi apátplébánost – Pehmhez hasonlóan – vizsgálat és ítélet nélkül tartották fogva, míg Heisz Mátyás lékai esperesplébánost és Tüll Géza felsőszőlőki plébánost izgatásért elítélték. Rogács Ferenc irodaigazgató, Nagy László nagycsákányi, Könczöl Antal pörkölényi és Németh György nádasdi plébános az elfogatási parancs elől külföldre szöktek. Fuchs Ferenc szombathelyi hitoktatót egy év felfüggesztett fogságra ítélték, Fára József vármegyei főlevéltárost pedig azon kijelentése miatt, hogy „lesz ez még másképp is”, felfüggesztették állásából.⁷⁹

Pehm József és Mikes János püspök forradalmak alatti közös sorsáról egy nem igazolható, legendás történet is közszájon forgott. Eszerint mikor Pehm híret vette, hogy püspökét letartóztatták, összetoborzott néhány megbízható legényt, és megtámadta velük a püspököt szállító vonatot.⁸⁰ A valódi történetben tényleg szerepel a letartóztatott püspök és őt szállító vonat is, de nem kellett kiszabadítani, mert már épp szökésben volt... Mikeset 1919. február 27-én előbb

Celldömölkre, majd onnan március 30-án a budapesti Gyűjtőfogházba szállították. A rossz körülmények miatt megbetegedett, ezért orvosi kezelésre a Park Szanatóriumba küldték. Június 24-én itt érte a vörös Budapest elleni „egyéjszakás” puccskísérlet híre. A lázadó tiszteket és kadétoakat letartóztatták, s az utca népe még a szimpatizánsoknak is a legszigorúbb ítéletet jósolta. Mikes püspöknek egy jóakarója meg-súgta, hogy az elsők között szerepel a kivégzendők listáján. S bár a hír valótlan volt, a püspök július 30-án este, gondos előkészület után, álbajuszban, álruhában megszökött. Egy gyapjút szállító vonattal Ausztriába utazott volna, ám menet közben megérkezett a tanácskormány bukásának híre, ezért a vonatról még Magyarország területén leszállt.⁸¹

Ha a kaland nem is történt meg, Pehm hittanár kétségkívül tanúbizonyosságát adta Mikes iránti hűségének, a dinasztia iránti elkötelezettségének és feltétlen megbízhatóságának. Az elszenvedett fogság és meghurcoltatás közeli közös élménye mindennél erősebb kapocsnak bizonyult. Pehm alighogy visszatért Zalaegerszegré, püspöke megbízásából máris bekapcsolódott a városi képviselő-testület munkájába. Az augusztus 26-ai rendkívüli közgyűlés – miután már a harmadik kormányalakításra került sor a tanácskormány bukása óta – Thassy Gábor főorvos indítványára és Pehm hittanár támogató hozzászólására táviratot intézett az antant négy missziójához, hogy Zala vármegye közönsége csak keresztény és nemzeti kormányt hajlandó elismerni.⁸² Amikor a helyi egyházközség küldöttsége augusztus 29-én köszöntötte a fogságából visszatért megyéspüspököt, az öröm szavai mellett tolmácsolták a képviselő-testület kérését: a nyugdíjba menő Legáth Kálmán apátplébános helyére – egyelőre helyettes plébános minőségben – az ekkor még csak 27 éves Pehm József hittanárt nevezze ki.⁸³ A püspök könnyű szívvel hajlott a kérés teljesítésére.

Az akkor még csak 67 éves Legáth Kálmán zalaegerszegi apátplébános nyugalmazása nem előzmény nélküli, az apát durvaságára már többször panaszkod-

⁷⁸ MARÓTHY-MEIZLER 1958, 86–87.

⁷⁹ SzEL AC 4138/1919. Egyházúldözés leírása. Mikes püspök összefoglalása.

⁸⁰ MARÓTHY-MEIZLER 1958, 86.; Kovrig Béla kolozsvári egyetemi tanár hitelesnek tekintette a történetet, szerinte Mindszenty egyenesen ennek köszönhetette gyors karrierjét. ABTL 3.2.4. K–384/2. „Bihari.” 15. A *primás* című kézírásos feljegyzés, 1946. szeptember 24. (A jelentés legépelet szövege – írja kilétének felfedése nélkül – megtalálható a Mindszentyről gyűjtött személyi dossziékban is: ABTL 3.1.8. Sz–222/3. 41–42. A szöveg végén kézzel írt megjegyzés: „Kissé idealizálja.”) – A két életút összevetésére lásd BAKÓ [SOÓS] 2007, 41–54.

⁸¹ VARGA 1921; BAKÓ 2007. (A Mikes püspök sorsára vonatkozó adatokat Mindszenty emlékiratai tévesen tartalmazzák. Aszerint ugyanis Mikeset nem vitték fel a fővárosba, hanem „még idejében sikerült átvinni egy erdei lakba, ahol szerencsésen átvészelte a nehéz időket”. MINDSZENTY 1989, 23.)

⁸² „Rendkívüli közgyűlés a városházán.” *Zalamegyei Újság*, 1919. augusztus 28. II. évf. 22. sz. Címoldal. SzEL Mikes János püspök iratai III.1.j. 22. doboz.

⁸³ „A szombathelyi megyés püspök üdvözlése.” *Zalamegyei Újság*, 1919. augusztus 31. II. évf. 23. sz. 2. old. SzEL Mikes János püspök iratai III.1.j. 22. doboz.

tak a hívek.⁸⁴ Ő viszont káplánjai tűrhetetlen – vele szemben udvariatlan, gögös – magatartását tette szóvá.⁸⁵ Az esperességről betegsége hivatkozva 1919 májusában valóban lemondott, de azt a helynök a püspök internáltsága alatt még nem fogadta el.⁸⁶ A nyár folyamán ismételten jelezte nyugdíjba vonulási szándékát, amit azonban pár nap múlva visszavont; maradási szándékáról külön levelet írt a püspöknek.⁸⁷ Ezt figyelmen kívül hagyva a székhelyére visszatért Mikes püspök gyorsan felállította nemcsak az esperesi, hanem a plébánosi székéből is. Pehm elődje nehezen törődött bele a püspök váratlan döntésébe, a hirtelen nyugdíjazás neki „nagy erkölcsi és anyagi károkat okozott”, ezért kérte meghallgatását. Úgy hitte, rosszindulatú rágalmozás áldozata, kommunbarát hírbe keverték a püspök előtt, aki azonban állítása szerint erről mit sem hallott, ami, valljuk be, nehezen hihető. Mikes püspök Legáth-hoz írt válasza már-már gúnyos: az „elfáradt lelkipásztor” fejére saját indokait olvasta: testi gyengeségét és a zavaros idők kihívásait. Szóbeli magyarázkodásra nem adott lehetőséget, az apátot nem fogadta, ráadásul a válaszlevelét megalázóan az utód, Pehm József adta át október 7-én a megbánódott Legáth Kálmánnak.⁸⁸

Mikes nem tartott attól, hogy a fiatalságból fakadó tapasztalatlanság alkalmatlanná tenné Pehmet a plébánosi feladatra. (Annak idején ő is csupán 25 évesen került a gyergyóalfalui plébánia élére.) Ha később, a nem kevés konfliktus hallatán fel is ötlött benne, hogy túl korán adott hatalmat Pehmnek, ezt soha nem érzékeltette. Amíg csak hivatalában maradt, sőt még azután is, papja rendíthetetlen pártfogójának bizonyult. Ám amikor 1919. október 1-jével Pehm Józsefet bízta meg a nagy lélekszámú zalaegerszegi plébánia vezetésével, nyilván nem is sejtette, hogy milyen rendkívüli papi karriert indított el.

Isten házmesterétől a zalaegerszegi „püspökig”

Pehm József hatalmas igyekezettel és lendülettel látott hozzá új feladatahoz. Leplezte, de még éveken

át bizonytalan volt képességeiben, miközben emész-tette a megfelelni vágyás Mikes püspök bizalmára. Barátjának, Géfin Gyulának vallotta be, hogy „*engem igen megtiszteltek, én Istentől, emberektől ezt nem érdemlem; előkelő végzettségű, híres eszű emberek vannak kisebb polcon. Úgy érzem, hogy ha a munkában megszakadok, akkor se leszek érdemes a munkakörömré. És a nem jók közt annyi jó és heroikus hívem van. Ezek egy szentet érdemelnének lelkipásztoroknak. Hogy kurzustársaim közül értelmileg kiemelkedem, ugyan nem sokat mond. Hét között is lehet abszolút nulla érték, és lehet egy gyenge valaki érték. Lelkiekben jobbak voltak ők.*”⁸⁹ Belső vívódásából a külvilág semmit vagy alig valamit érzékelt, a hívek egy határozott, céltudatos fiatal papot láttak maguk előtt. Pehm az első pillanattól úgy viselkedett, ahogy helyesnek gondolta, miként kell tennie egy kiválasztott testület, a papi rend tagjaként. Abban nőtt fel, hogy a papnak megkülönböztetett figyelem és tisztelet jár, a faluban ő a „Tekintély”, aki a szentelés erejénél fogva az egyház Istentől kapott hivatásának szolgálatában áll, Krisztus tanúságának hordozója, az üdvözülés közvetítője. Feladata az embereket Isten ismeretére tanítani és Isten parancsolata szerinti életre nevelni. A közeleti kérdésekbe – ahogy a gazdasági és kulturális élet kérdéseibe, a társadalmi problémákba – annyiban van beleszólása, hogy hirdeti: melyek az Isten parancsolatainak megfelelő legfőbb irányvonalak az egyéni lelkiismeret számára. Pehm e téren messze tovább terjeszkedett, amikor meg akarta valósítani mindazt, amit a város felzárkóztatása és hitéletének fejlesztése érdekében célként kitűzött.

Az új plébános példásan ellátta a szokványos papi teendőket. Minden előírt esetben a felettes hatósághoz fordult, és jelentett, engedélyt kért vagy csupán bejelentette intézkedését. Hogy milyen konkrét ügyekkel volt dolga? A zalaegerszegi községi közös temető megáldásához kért és kapott meghatalmazást – hiszen a hantok alatt nyugvó keresztények többsége katolikus.⁹⁰ Egyházi tanácsadóként jegyezte azt a kérvényt, amelyben a Szociális Missziótársulat

⁸⁴ A Hölgykongregáció egyik tagja azt írta Mikes püspöknek, hogy az apátplébános nemcsak durván beszélt vele, de nyilvánosan megszégyenítette, amikor áldozás nélkül hagyta, csak azért, mert elkésve térdepelt le. A káplán a panasza jogosságát megerősítette: „Hasonló botrányos esetek nem ritkák.” SzEL AC 1926/1919. Pesthy Margit levele Mikes püspökhöz. Zalaegerszeg, 1919. március 14. Autográf.

⁸⁵ SzEL AC 2343/1919. Legáth Kálmán levele Tóth József püspöki helynökhoz. Zalaegerszeg, 1919. április 25. Autográf.

⁸⁶ SzEL AC 2445/1919. Legáth Kálmán levele Tóth József püspöki helynökhoz. Zalaegerszeg, 1919. május 5. Autográf.

⁸⁷ SzEL AC 2927/1919. Legáth Kálmán nyugdíjazási kérelme, 1919. június 24., uo. 2988/1919., a nyugdíjazási kérelem visszavonása, 1919. július 7. (E két dokumentumról csak az iktatókönyvben olvashatunk, maguk az iratok nincsenek meg.); SzEL Mikes János püspök iratai, 11. doboz, Missilis 1919. Legáth Kálmán levele Mikes püspökhöz. Szombathely, 1919. augusztus 11.

⁸⁸ SzEL AC 3965/1919. Mikes János püspök levele Legáth Kálmánhoz. Szombathely, 1919. október 1. Az átadásra vonatkozó mondat az irat rectóján kézírással.

⁸⁹ SzEL Géfin Gyula hagyatéka. Levelezések, VIII. Pehm József levele Géfin Gyulához. Zalaegerszeg, 1924. január 13. Szövegét közli DOBRI 1995, 276–277.

⁹⁰ SzEL 2581/1920. Pehm József helyettes plébános levele Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1920. április 21.

Zalaegerszeg polgármesterének támogatását kérte ahhoz, hogy tűzessék kereszt az Országházra, ezzel hangsúlyozva Magyarország keresztény jellegét, „tisztán keresztény”, azaz nem zsidó szellemben való kormányzását.⁹¹ Kérvényt írt, ha egy házasságkötés kánonjogi akadályait kellett tisztázni (például egy folyton vándorló cirkuszi artistapár esetében). Nem volt rest tollat ragadni akkor sem, ha munkatársai életfeltételein akart javítani. „Általában a hitoktatók, káplánok helyzete immár tarthatatlan” – írta 1920-ban. „Fizetésük mellett ruházatuk, ami már a papi osztályra lealázó. Szülők meg nem tartoznak gondoskodni egy fölszentelt papról.”⁹² Konkrétan Horváth István hitoktató nyomorúságát ecsetelte, megemlítve, hogy 392 korona a fizetése, ugyanakkor csak kosztprézre 900 koronát kell fizetnie, mit még mosatás, lakbér és világítás tetéz. Máskor kántorának 1 öl fát és gabonájárandóságának felemelését kérte (a püspök csak az előbbi tudta teljesíteni).⁹³

Plébánosként mindent gondosan át- és újraszámolt. Ha az egyházi adóból befolyt templompénzből kívánt bármit megvalósítani, engedélyt kellett kérnie a püspöktől, olyan bagatell ügyben is, mint az ostyavásárlás költsége. (A még hivatkozott 1829-es canonica visitatio szerint ugyanis a javadalmast, azaz a plébánost terhelik az ostyák beszerzésének költségei. Pehm mégis azt kérvényezte, hogy csak a miseostyákat kelljen fedeznie, az áldoztatási ostyákat a templompénztárból fizethesse.) Kérését a szükségletek megsokszorozódásával indokolta. 1829-ben három, 1896-ban négy, 1920-ban hét pap misézett. Amíg száz évvel korábban csak évi ezer, addig most 35-40 ezer ostyára volt szükség. Méltányosságot kért, hiszen az ostya-előállítás kötelezettség eredeti mértékének eleget tesz, ha csak a szentmiseáldozathoz szükséges ostyaköltséget állja.⁹⁴

Pehm igyekezett minden lehetőséget megragadni a bevételszerzésre. A plébániakert bozóttal benőtt területét bérbé adta fényképész-műterem kialakítására.⁹⁵ Évről évre emelkedő nagyságrendben kötött földbérleti vagy ingatlanhasznosítási szerződéseket. Egyébként is jó érzéke lehetett a pénzhez: a Zalaegerszegi Hitelszövetkezet, amelynek felügyelőbizott-

ságába 1918–19-ben már bekerült, 1920. július 4-én az igazgatóság tagjává, az igazgatóság pedig elnökévé választotta. A megiszteltetés elfogadásához nem a legsürgősebben, csak november 11-én kért püspökétől engedélyt, mondván, addig csak átmenetileg vállalta a posztot.⁹⁶

A sok bérleti szerződés között olyan is akadt, amelyik balul sült el. Nyilván személyes sérelem is munkált akkor, amikor 1921 őszén Pehm József plébánost Kovács László zalaegerszegi téglagyáros zsarolás vétségével feljelentette. Történt ugyanis, hogy Kovács úr a plébánostól bérelt 318 négyszögölnyi szántóföldön szőlőiskolát telepített. Ám Pehm váratlanul felszólította, hogy a szőlőoltványokat egy héten belül szedje ki, és a haszonbérbe adott földet október 1-jével adja vissza. Mivel az oltványok még nem gyökeresedtek meg, a bérlő a szerződés hatheti meghosszabítását kérte, amibe Pehm plébános hétezer korona megfizetése ellenében egyezett csak bele. A bérlő kényszerhelyzetbe került, az oltványok idő előtti kiszántása 70-80 ezer korona kárral járt volna, ezért kifizette a kért összeget. Erről a plébános sajátkezűleg írt elismervényt adott: az összeget „jótékony célra” átvette. Ez az összeg horribilis bérleti díjnak számított, egy évre átszámítva 30 ezer 272 koronát tett volna ki, ami vételárnak is megbotránkoztatón sok lett volna. Végül a bérlő a magánjogi paragrafusokba és a „jó erkölcsbe ütköző” eljárás miatt az 1878. évi V. tc. 350. §-ába ütköző zsarolás vétségére hivatkozva nyújtott be vádiratot. A hivatkozott paragrafus szerint három évig terjedő fogházzal büntethető az, aki jogtalan vagyonszerzés miatt valakit erőszakkal vagy fenyegetéssel érdekével ellentétes cselekedetre rávesz. Mivel azonban Pehm a hétezer koronát az új zalaegerszegi templom céljaira fordította, így a kir. törvényszék vádpanasz elutasította a panaszos kérelmét.⁹⁷ A téglagyáros nem hagyta ennyiben, még évekig küzdött vélt igazáért – hiába. Pedig hajdani bérelt földje felszántatlanul és művelés nélkül maradt, tehát valóban semmi nem indokolta a bérleti szerződés sürgős felmondását.

Pehm József 1920. január 15-től püspöki biztosi minőségben kézbe vette az iskolai hitoktatók felügyeletét is.⁹⁸ Ő maga heti hat órában tanított hittant a

⁹¹ MNL ZML V. 1607. b. Zalaegerszeg város polgármesterének iratai, 66/1919. Levél Czobor Mátyás polgármesterhez, Zalaegerszeg, 1919. november 18. Eredeti, aláírt. (Pehm József mellett három csecsemő- és nővédelmi aktivista írta alá a kérvényt.)

⁹² SzEL 6388/1920. Pehm József levele a Püspöki Hivatalhoz. Zalaegerszeg, 1920. november 11.

⁹³ SzEL Mikes János püspök iratai, 11. doboz, Missilis 1920. Pehm József levele Mikes Jánoshoz. Zalaegerszeg, 1920. július 6.

⁹⁴ SzEL 4197/1920. Pehm József helyettes plébános levele Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1920. augusztus 3.

⁹⁵ SzEL 664/1921. Pehm József helyettes plébános levele Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1921. január 17.

⁹⁶ SzEL 5896/1920. Pehm József plébánoshelyettes levele Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1920. november 11.

⁹⁷ ÁBTL 3.1.9. V-700/40. 8. fo. skk. B.2597/10/1921. sz. végzés. Zalaegerszeg, 1922. május 27. Ugyanitt a 36. folióig az eljárás összes dokumentuma.

⁹⁸ SzEL AC 161/1920.

felsőkereskedelmi iskolában, mellette további két hit-tanár és három káplán oktatott. Mindannyian túlterheltek voltak, kivált a káplánok, akik a hitoktatás mellett gyóntattak, betegeket látogattak, temettek és kereszteltek. „Újabb hitoktató esetén elláthatom az internáltakat, leszállítom a hitoktatók óráját, egyik káplánt felmentem a hitoktatás alól, magam jobban itt hagyhatom a várost a kerületi iskolák kedvéért” – indokolta kérvényét a harmadik hitoktatói álláshely létesítéséért.⁹⁹ A püspök nem is vitatta a kérés megalapozottságát, de csak a paphiány mérséklődése esetén ígerte azt teljesíteni.

A plébánosi kinevezéshez le kellett tennie bizonyos vizsgákat. Pehm az 1917-ben megszerzett hittanári képesítésen felül 1920-ban egyházjogból vizsgázott. Ugyanekkor ún. zsinati vizsgálaton is át kellett jutnia. Dogmatikából felmentést kapott, de erkölcsből és lelkipásztorkodás-tanból nem.¹⁰⁰ Az eredményes vizsgák után az egyházközség képviselő-testülete 1920. október 3-án kérvényezte Mikes püspöktől, hogy a feddhetetlen papi erényeket tanúsító, az egyházközség ügyeinek rendbetételén lankadatlanul buzgólkodó Pehm Józsefet véglegesítse a plébánia élén, mert „hazafias magatartásával, rajongó fajszeretetével, hasznos társadalmi tevékenységével” méltóvá vált erre a posztra.¹⁰¹ A püspök 1921 húsvétjára tett eleget a kérvénynek.

A jó pásztor

Amikor megjelent a szószéken, kissé púpos, vállát leejtő alakja átalakult: tekintély és erő, egyszerűség és alázat egyszerre áradt belőle – akkor is, ha nem ünnepi alkalomról volt szó. Férfias határozottsága végig figyelmet parancsolt. Nagy, átható tekintetű szemével szinte a vesékbe látott. Volt, akiben ez ellenszenvet vagy félelmet keltett: „Papjaival sokszor beszélgettünk arról, hogy arca egyáltalán nem »papos« arc, inkább a palánk mellett leselkedő, és mindig ugrásra kész kutyafej.”¹⁰² Nem volt különösebb vagy hatásvadász a hangjátéka. Gesztusokkal is ritkán hangsúlyozott. Lassú, kimért, érthető, szünetekkel tagolt mondatokban hirdette az Igét. Soha nem törekedett arra, hogy mondanivalóját rövidre fogja. Zamatos, magyaros stílussal, frappáns példákkal, hasonlatokkal tette

hatásossá beszédeit. Szentbeszédei általában érdekfeszítőek voltak, tudta, hogy a frázis megöli a mondanivalót. Ahogy középiskolai hittanárként, most papként is időnként dörgedelmes beszédeket tartott az alkohol vagy a mozi ártalmas voltáról, a feslettségről, a különböző ételszabályokról, vagy épp egészségvédelmi intézkedésekről. Mivel a keresztény erkölcs szabályai meghatározták a mindennapi életet, minden olyan dologról beszélnie kellett, ami nemcsak foglalkoztatta az embereket, de lelküknek, evilági érdekeiknek, egyéni és közösségi életüknek javára és hasznára válhatott. Hitszónokként hatalmas rutint szerzett, primásként protestáns vidékeken is tömegeket vonz majd megjelenése. Nemigen engedett senkit igazán közel magához, nem bizalmaskodott senkivel, barátja nem volt, de a néppel kapcsolatot tudott teremteni.

Híveivel szembeni szigorúságára jellemző, hogy misekezdést követően bezáratta a főkaput. A templomban megkövetelte a hagyományos ülésrendet: a férfiakat az oltártól a jobboldali, a nőket a baloldali padosorba utasította, legelől a gyermekek és ifjak. Ha ezt megszegették, személyesen ment oda és kérte a helycserét. Erélyessége miatt bőven volt konfliktusa a hívekkel. Történt egyszer, hogy egy meggyónt és feloldozott asszony szerette volna magához venni az Oltáriszentséget, ám – ahogy azt a püspöki szentszéknek elpanaszolta – „Pehm plébános úr nem részesített az áldozásban, a velem együtt térdeplőket mind megáldoztatta, engem azonban kihagyván a többiek szemé láttára előttem elvonult s a ciboriumban lakó Úr Jézust a szentségházba elhelyezvén elzárta”. Amikor a következő misén ismét az Oltáriszentséghez akart járulni, hasonló megaláztatásban részesült.¹⁰³ Megindult a szentszéki vizsgálat, Pehm is részletesen kifejtette a véleményét. Jelentése szerint a feljelentő méltatlan a gyakori áldozásra: „*A Schnatterné teljesen idegen férfiak közt láttam egy ízben minden hozzátartozó nélkül hétköznapon este pityizálni. Haragosa a fél város, pöröl; a templomért és a folytonos kószálásért elhagyja a férjét, 2 gyermekét, akiknek mindegyike haszontalan. A hívek kacagnak a vallásosságán, ami félig-meddig sport és hisztéria. Deciző, söntéstöltelék napi áldozó nekem nem kell*” – jelentette ki ellentmondást nem tűrően. Indoklását a

⁹⁹ SzEL AC 4855/1921. Pehm József esperesplébános levele Mikes János püspökhöz. 1921. október 21.

¹⁰⁰ SzEL 2350/1920; 4864/1920; 4984/1920.

¹⁰¹ SzEL 5201/1920. A zalaegerszegi róm. kath. hitközség 1920. október 3-ai képviselő-testületi ülésének jegyzőkönyve, és a testület kérvénye Mikes püspökhöz.

¹⁰² ÁBTL 3.1.9. V–700/3. 298. fol. Beresztóczy Miklós kézzel írt vallomása, d. n.

¹⁰³ SzEL AC 1263/1922. Schnatter Antalné bejelentése a püspöki szentszékhez. Keltezés nélkül.

zalaegerszegi hívek körében szerzett tapasztalataival támasztotta alá: „1917-ben egy napi áldozó kislány ma veszi a papja kezéből az Úr testét, rá közzéteszi a pap szerelmes leveleit a Népszavában. Nemrég napi áldozó apáca csúnya botrányok közt kilép, felmondva az engedelmességet eljegyzik egymást egy internált orosz piktorral; forrong a város, de az apáca napi áldozó marad, utána egész nap csókolóznak a fogolytábor nyílt színén. Betegségem után visszajöve betiltottam a napi áldozást. Volt egy napi áldozó kislány, jó, buzgó, de egyszer csak elmarad, egy óra rá hozzák a gyereket keresztelni. Találtam 1 vadházast, 2 ok nélkül elváltat stb. Ilyen társaságba betérdegni nem kíváncsozott akárhány hívatott. A hitbuzgalom kompromittálása ez. Én elhatároztam, hogy seprűt fogok...”¹⁰⁴ Pehm a rendteremtést azon az asszonyon kezdte, akinek életvitelét kirívóan léhának tekintette. A gyakori áldozók tisztogatását azonban a megyéspüspök nemhogy helyeselte, de kimondottan rosszallással fogadta, mert nem felel meg a lelkigyakorlás-tan szabályainak, ellentétes az egyházi törvénykönyv elveivel, ráadásul X. Pius pápának e tárgyra vonatkozó rendeletei sem engedik meg ezt az eljárást. (X. Pius ugyanis 1905. december 20-án kelt dekrétumában éppenséggel a napi szentáldozásra bátorított, miközben természetesen megfelelő lelkületet kívánt meg az áldozóktól.) Pehm hiába volt Mikes kedvence, a konkrét esetet a püspök úgy ítélte meg, hogy plébánosa „mindent összevetve helytelenül járt el”. A megbírált asszonyt figyelmeztetnie kellett volna hibáira és családanyai kötelességére, „az ellene felhozott vád nem meríti ki a nyilvános bűnös fogalmát, és a »söntéstöltelék« jelzőt”. Buzgó, de tapasztalatlan papját körültekintésre, szeretetre, türelemre intette, mert „amidőn a konkolyt irtják, nagyon könnyen kirostáljuk a búzát is. S amidőn egy visszaélést erélyesen megszüntetünk, türelmetlen buzgósággal esetleg nagyobb bajt idézhetünk elő”.¹⁰⁵ Az atyai figyelmeztetés ellenére később is előfordult, hogy Pehm kíméletlenséggel kezelt ügyeket.

A püspökhöz írt Pehm-levélben megemlíttett betegség a túlfeszített munkavégzők, a gyermekkorban korán önállóságra kényszerült embereknél gyakori, a pajzsmirigy túlműködésével járó gyógyíthatatlan Basedow-kór volt. Ennek következtében idegrend-

szerének tűrési küszöbe alacsonyabb lett, de roppant nagy önfegyelemmel kordában tartotta kirobbanni kíváncsozó indulatait. Állandó belső feszültségtől izzott, szinte mindig elégedetlenség és türelmetlenség látszott rajta. Talán ezért is vélték hüvös, gögös és fölüyes embernek.

Távolságtartó személyisége ellenére nagyfokú megértéssel közeledett a szegények problémáihoz. Úgy véljük, amikor Zalaegerszeg plébánosa a szegényekkel foglalkozott, a katolikus pap alapvető kötelességét tartotta szem előtt: a krisztusi örömhírt kell továbbadnia minden lehetséges eszközzel. Pehmnek nem lehetett nehéz azonosulni a szegényekkel – ő maga is mélyről jött, a nélkülözők iránti elkötelezettsége származásából is fakadt. Egyik első közéleti szereplése az volt, amikor 1919 őszén csatlakozott a zalaegerszegi polgármester drámai felhívásához: a nyomor és a közelgő tél halálos fenyegetése ellen képviselőtársai körében segélyakciót kezdeményezett. Pehm javaslatára a gyűjtésbe bevonták a vidék lakosságát is, elsősorban a jómódú földbirtokosokat és a falvak értelmiségét jelentő lelkészeket, tanítókat, jegyzőket.¹⁰⁶ Amikor 1921-ben a városi képviselő-testület egy járványkórház felállítására érdeklődött a szegényház áthelyezését tervezte, Pehm a javaslat ellen foglalt állást, mivel abban a felszámolás veszélyét látta. Hozzászólásában többek között kiemelte: a menhely révén „legalább tűrhető helyzetet nyújt a város a gyámoltalan szegényeknek. Megszüntetése visszafejlődést jelentene, mert ez a városnak egyetlen szociális létesítménye, mely a proletárdiktatúra idején létesült, az a vád érhetné a várost, hogy egyetlen jótékony intézményét a polgári társadalom lerombolja.”¹⁰⁷

Pehm még hittanársága idején kezdte kiépíteni a sokgyermekes parasztszaladók tehetséges fiainak továbbtanulási támogatását. Évente 25 diáknak biztosított szállást a városban jóra való iparosoknál és özvegyasszonyoknál, a lakbérrel őket is támogatva. Plébánosként számtalan jómódú családot kért meg arra, hogy hetente egy-két napig lássák el kosztal a rászorulókat. Jótékonyági hálózata idővel túllépett az alamizsnálkodáson: szinte a szeretet megkerülhetetlen adójává tette, s egyaránt ellenőrizte a „napokat adó” családokat és a „napokat evő” diákokat. A diákok rendszeresen megjelentek nála, ő meg távol lévő apjuk

¹⁰⁴ SzEL AC 1263/1922. Pehm József jelentése Mikes János megyéspüspöknek. Zalaegerszeg, 1921. augusztus 19. Manuscript.

¹⁰⁵ SzEL AC 1263/1922. Mikes János megyéspüspök levele Pehm József esperesplébánoshoz. Szombathely, 1921.

¹⁰⁶ MNL ZML V. 1606. Zalaegerszeg város képviselő-testületének jegyzőkönyvei, XVI. kötet, 1919. 32–36. fol. Az 1919. november 8-ai rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyve; PAKSY 2011, 44–45.

¹⁰⁷ MNL ZML V. 1606. Zalaegerszeg város képviselő-testületének jegyzőkönyvei, XVIII. kötet, 1921. 64. fol. Az 1921. március 31-ére összehívott, április 1-jén folytatott rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyve.

helyett nevelte a fiúkat. Ritkán dicsért, inkább feddést osztott. A diákok jótevőjüként tisztelték Pehm Józsefet, de félték szigorát. Az a hír is járta róla, hogy karácsonyoként, szerény böjti vacsorája után, komoly összeggel a zsebében járta végig a szegény, többgyermekes családokat. A városi ONCSA-házak építéséhez kamatmentes kölcsönrel járult hozzá.¹⁰⁸ Zalaegerszeg összes szociális problémáját természetesen képtelen volt megoldani, az egyháznak nem is ez az elsődleges feladata, de ő tevőlegesen is sokat tett a lakosság szociális és kulturális helyzetének javításáért, növekvő befolyását gyakran használta fel segítségre.

Miközben a szegények problémáira érzékeny, életvitelében egyszerű és puritán ember volt, nyomasztó szigorúsággal elvárta a papi szentséghez tapadó tekintély tiszteletét. Hitoktatói, káplánjai felültek kerékpárra és motorbiciklire is, ő maga azonban nem. „Egyszer azonban nem jött érte időre a parádés hintó, és kénytelen volt, hogy el ne késsen, felülni Rohn Ernő oldalkocsis motorkerékpárjába. De csak a városon kívül ült fel és a falu határában szállott le.”¹⁰⁹ Nem tűrte az egyházon viccelődő vagy tiszteletlen megjegyzéseket. A zalaegerszegi városi kórház igazgatóját feljelentette, mert Jézus Krisztust csak úgy emlegette, mint „az a göndörhajú, szőke zsidógyerek”, ám habozás nélkül megbocsátott tolvaj háztartási alkalmazottjának. Készületlen káplánját keményen megbüntette, de a lámpalázás, felsült kisgyermeket vigasztalóan magához ölelte.¹¹⁰ Személyiségében haláláig ott lakozik ez a kettőség: hitéhez, hivatalához és annak minden külsőségéhez a végletekig ragaszkodik, mondhatni érzéketlenül kemény, ugyanakkor gyengéd, figyelmes és elnéző, amikor emberi esendőségről volt szó. Jellemét egyszerre uralta az együtt érző, meleg lelkű pap és az erélyes, acélakarátú miles Christi.

Működésével felettese, Mikes János megyéspüspök meg volt elégedve, és már 1921-ben esperesplébánossá nevezte ki, miáltal megnőtt a felelőssége, de a befolyása is. Majd 1924. március 25-én, Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepén megkapta az Antiochiai Szent Margitról nevezett pornói apáti címet. Az apáti avatáson a vármegye és a város

színe-java képviseltette magát, „a főpásztor az iskolásgyermekek és a cserkészek sorfala között harangzúgás közepette érkezett négyesfogaton a városba” – tudósított a sajtó.¹¹¹ Pehm József titulusa ettől kezdve 1944-ig – amíg püspöki kinevezése után vissza nem adja a címet a szombathelyi püspöknek¹¹² – „apátplébános”. Az apáti kinevezéssel egy időben a szombathelyi püspök subdelegálta, azaz egyházjogilag továbbadta Pehmnek a pápától kapott saját gyóntatási felhatalmazását azokra az esetekre, amelyek akkor még (és részben ma is) a pápának vagy a püspöknek voltak fenntartva: eretnokség, tiltott könyvek olvasása, párbajozás, szabadkömüvesség, engedély nélküli vegyes házasság, gyermekek nem katolikus papnál történő keresztelése, nem katolikus neveltetése miatt járó kiközösítés, abortusz miatti kiközösítés stb.¹¹³ Ezen bűnök alól csak akkor oldozhat fel egy gyóntató, ha arra főpásztori felhatalmazása van, ami lehet egyszeri, alkalmi vagy állandó. Pehm apátplébános állandó gyóntatási felhatalmazása nem volt különös kiváltság, egy bizonyos szolgálati idő után ez inkább csak egy szokásos egyházjogi aktus.

Hivatalának és rangjának Pehm mindig megkövetelte a tiszteletet. Az utcán lefelé nézve, sietősen járt, talpát lúdtalpasok módjára kifelé rakva, és széles karimájú, nap fakította kalapját jobbra, balra emelve viszonzta a köszönéseket. A felületes szemlélőnek egyfajta patriarchális viszony tükröződött a szertartásos mozdulatban, amellyel jobbát úrnak és parasztnak, férfinak és asszonynak egyaránt csókra nyújtotta, ám ez nem személyének, hanem pásztorgyűrűjének szólt. Megtiszteltetés volt a ministránsának lenni. „Mindig nettül jött misézni – emlékezik vissza egyikőjük –, megkövetelte tőlünk, hogy cipőnk tiszta fényes legyen, összetett kezünkön a körmök tiszták, és hajunk megfésülve. 1-1 fillért adott egy ministrálásáért, amiért cserebogár-csokit, vagy egy bakancsfűző cukrot vehettünk. Nem szerette a családi lármát [...] Balatonban sohasem fürdött, mert elképzelhetetlen volt fürdőruhában, reverenda nélkül.”¹¹⁴

Ha erőskezű, határozott volt hívei felé, még jobban az volt saját portáján, a plébánián, ahol igen szí-

¹⁰⁸ SzEK, ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések: Fonyadt Antal rumi plébános visszaemlékezése. Hely és keltezés nélkül.

¹⁰⁹ SzEK, ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések: Bucsis Gyula visszaemlékezése, Hannover, k. n. 14. fol.; Dr. Varjas Győző volt püspöki titkár és irodaigazgató visszaemlékezése, k. n.

¹¹⁰ SzEK, ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések: dr. Ekler Ferenc ny. ellenőrző főorvos visszaemlékezése. Szombathely, 1991. április 16.

¹¹¹ „Pehm József apátá avatása”. *Zalavármegye*, III. évf. 37. sz. 1924. március 28. Címoldal; SzEL AC 91/1924. VKM-miniszter levele Mikes János püspökhöz, Budapest, 1924. január 7.

¹¹² VÉL AD 3665/1944, ill. SzEL AC 2294/1944.

¹¹³ SzEL AC 319/1924. zalaegerszegi apátplébános állandó gyóntatási felhatalmazást kap. 1924. január 31. (Pehm esperes-plébánost a hivatalos márciusi avatás előtt azért titulálhatták apátnak, mert a VKM-miniszter 1924. január 7-én már tudomásul vette azt. SzEL AC 91/1924.)

¹¹⁴ SzEK, ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések: Dr. Varjas Győző volt püspöki titkár és irodaigazgató visszaemlékezése, k. n.

gorú, szinte patriarkális rend uralkodott. Mindenhez a „nagy főnök” engedélye kellett.¹¹⁵ Káplánjai anyagi dotációja igen szerény volt, ellátásuk még annál is visszafogottabb. Ugyanakkor fegyelmet, rendet és kötelességet tanultak. „A pontosságot megkövetelte tőlük minden tekintetben. Azt a káplánt, aki véletlenül a kora reggeli órákban valami oknál fogva megkésett és nem jelent meg pontosan a sekrestyében, hogy gyónatószerkét az ő jelenlétében elfoglalhassa, felrendelte a délelőtti órákban az irodájába és bizony erősen megdorgálta.”¹¹⁶ „Készületlenül nem mehetett fel senki a szószékre. Mert ha nem ő misézett, a többi misékre is betekintett és szinte észrevétlenül ellenőrizte a szentbeszédet. Nagy gondot fordított arra, hogy a szentbeszédnek nívósak legyenek.”¹¹⁷ „A hozzá beosztott káplánok nem szerettek szigorúsága miatt Zalaegerszegen lenni, mert mint mondogatták, nincsen semmi szabadidejük, az apát úr mindig talál valami elfoglaltságot az ő részükre is. [...] amelyik káplán Zalaegerszegen »Zalaegerszeg püspökének« – ahogyan az egész megyében az emberek maguk között Mindszenty Józsefet hívták – legalább egy évet eltöltött, megyéspüspökük minden esetben komolyabb beosztást adott részükre, mert a Mindszenty-tanítás, a Mindszenty-fegyelem biztosíték volt magasabb fokú iskolánál hittanári vagy üresedésben lévő plébánosi állás betöltésére.”¹¹⁸ Pehm József idejében Zalaegerszeg annyit fejlődött, mintha püspöki székhely lett volna.

A közéleti tevékenység kezdetei

A zalaegerszegi plébános a legtöbb állami adót fizető helybéli polgárok egyikeként (1924-ben kilencvenkilencedik volt 1165 aranykorona adóval)¹¹⁹ hivatalból tagja lett mind a városi képviselő-testületnek, mind a vármegyei közgyűlésnek, amely gyakorlatilag a vármegye településeinek felettes hatóságaként működött. Gyorsan ott találjuk a helyi politikai elit legbefolyásosabb személyiségei között, egyike annak a konzervatív csoportnak, amelynek tagjai a forradalmak alatti szerepükkel komoly erkölcsi tőkét vívtak ki maguknak, és egyszerre képviselték a királyság eszméjét és a keresztényszocializmust. Számos előterjesztés, hozzászólás fűződik Pehm József nevéhez, tagja volt különböző bizottságoknak, és többször

szerepelt ünnepi rendezvények szónokaként. Az 1930-as évekre személyes képességei révén a vármegyei közgyűlés egyik legtekintélyesebb tagjává vált.¹²⁰ A városvezetéssel általában jól együttműködött a köz érdekében, ott bábáskodott a városi közmunkák megszervezésénél, máskor ő kapott komoly anyagi segítséget, például ingyen területadománnyal, az orgona javításának vagy a plébánialak tatarozási költségeinek átvállalásával. Amikor úgy vélte, hogy a katolikus érdekek csorbulnak, minden követ képes volt megmozgatni. Vitái legtöbbször anyagi természetűek voltak, s általában a pénzügyi lehetőségek korlátozottságából eredtek.

A vármegyén túlnyúló országos szerepléshez Pehm még fiatal. Egyébként akkoriban a katolikus papok politikai szereplése Magyarországon bevett, Ausztriában és Németországban elfogadott, míg Franciaországban vagy Olaszországban szinte ismeretlen volt. A legtöbb országban állami törvény vagy Szentzékkal kötött konkordátum tiltotta a papság pártpolitikai szerepvállalását. Magyarországon nemcsak hagyományosan a főrendi- vagy felsőházban, hanem az első nemzetgyűlésben is többen a papi hivatás mellett vállaltak képviselőiséget, gondoljunk csak Prohászka Ottokárra, Giesswein Sándorra, Ernst Sándorra, Vass Józsefre, Griger Miklósrá, Reibel Mihályra, Bozsik Pálra, Turchányi Egonra vagy Csik Józsefre. Pehm is természetesen tekintette, hogy papok hivatásos politikusi szerepet vállaljanak, de ő maga soha nem indult parlamenti képviselőiségért. Már láthattuk az ellenzéki keresztényszociális-kiszgazda pártszövetség vármegyei szervezője szerepében 1919-ben. Neki is érdemi szerepe volt abban, hogy Zala vármegye meghatározó politikai irányzata az egész Horthy-korszakban a legitimista katolikus-kereszténypártiság lett.¹²¹ Nem mondhatni, hogy hosszan úszott volna valamelyik politikai párttal, inkább a választási időszakokban állt oda az igazi keresztény, nemzeti értékeket és a legitimizmust szerinte leghitelesebben képviselő párt, vagy még inkább képviselőjelölt mellé. Kétségtelenül a helyi körülmények is befolyásolták a választásokon leadott voksát. 1919–20-ban a Friedrich István elnökléte alatt létrejött, Csernoch János hercegprímás támogatását is élvező Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (KNEP)

¹¹⁵ ISPÁNKI 1995, 32.

¹¹⁶ SzEK,ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések: Arany Károly volt zalaegerszegi nyomdavezető visszaemlékezése, XLV. old.

¹¹⁷ SzEK,ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések: Fonyadt Antal rumi plébános visszaemlékezése. Hely és keltezés nélkül.

¹¹⁸ SzEK,ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések: Arany Károly volt zalaegerszegi nyomdavezető visszaemlékezése, XLV. old.

¹¹⁹ „Közszemlén a megyei virilisek névjegyzéke.” *Zalavármegye*, III. évf. 125. sz. 1924. október 6. Címnap.

¹²⁰ PAKSY 2006b, 169–194.; PAKSY 2011, 48.

¹²¹ Az 1920-as, 1922-es, 1926-os és 1931-es választások elemzését lásd PAKSY 2006a, 31–89.

programja állt Pehmhez a legközelebb.¹²² Az 1920. január 25–26-ai nemzetgyűlési választásokon a zalaegerszegi választókerületben fölényesen győzött is a KNEP jelöltje, a legitimista Szmrecsányi György földbirtokos. Amikor a KNEP-ből 1920 áprilisában kilépett Friedrich, és újólag létrehozta az ellenzéki Keresztény Nemzeti Pártot, Pehm átigazolt a legitimista programot hirdető politikushoz.

Amikor a katolikus egység időszerű feladatainak megtárgyalására Mikes püspök 1921 végén bizalmas értekezletre hívja, akkor Pehm – Ernst Sándor preláusra, a Katolikus Népszövetség vezérigazgatójára hivatkozva – azt javasolta, hogy ne kezdjék el a Katolikus Népszövetség helyi szervezését, mert a téli időszak nem alkalmas rá.¹²³ Ebben nyilván tévedett, hiszen a mezőgazdasági munkák ekkor szünetelnek, és a vidéki ember éppen hogy télen érkezik bármi mással érdemben foglalkozni. A javaslat inkább fékezési kísérletnek és Ernst véleményének szimpla továbbításának tűnik. A legitimista püspök és köre sietne, mert a nemzetgyűlés mandátuma februárban lejár, közelegnek a választások, Ernst Sándor viszont nem ultralegitimista és – legalábbis ez sejtethető – inkább Bethlen István embere, tehát neki nem érdeke a sietség. Pehm József az 1922. május–júniusi nemzetgyűlési választásokon is Friedrich zalaegerszegi megválasztása mellett exponálta magát. Olyannyira észrevehetően, hogy ezt a főispán is megemlítette a belügyminiszterhez írt jelentésében: Böröndy János „az itteni Friedrich-párt elnökének, Pehm József zalaegerszegi esperes-plébánosnak a legmeghittebb bizalmasa. A helybeli hitelszövetkezetben, ahol Pehm József esperes-plébános az elnök, Böröndy János a pénztárnok és a hitelszövetkezet összes tagjait Pehm József Friedrich táborába igyekszik terelni.”¹²⁴

Friedrich István képviselőjelölt 1922. március 25-én tartotta új ellenzéki pártjának, a Keresztény Földműves- és Polgári Párt (a Keresztény Nemzeti Párt utódjának) zalaegerszegi zászlóbontó gyűlését. A program újdonságot nem tartalmazott, az határozott legitimista, de nem újabb puccstól remélte a király visszatértét. Pehm József megnyitó beszédében Friedrich fellépését „a tavasz ébredéséhez” hasonlította, mélt

tatta a jelöltet és bírálta a riválisokat (akik közül az egyik az a Briglevics Károly volt a kisgazdapárti Drózd–Rassay-csoport részéről, aki Pehmet 1919-ben rendőri felügyelet alá helyezte). „*Én úgy ismerem a zalai népet, hogy tiszta búzát vet, de a vetés előtt ki kell válogatni a konkolyt [...] Friedrich István fogja a zászlót tartani, ezt a kezét láttuk már 3 évvel ezelőtt is.*”¹²⁵ A kormánypárti sajtó viszont alig győzte ennek a három évnek a másik oldalát is feltárni a helyiek előtt: Friedrich kétszer is cserbenhagyta Károlyt, először a Károlyi-kormányban vállalt államtitkári poszttal, másodjára a József főherceg támogatásával elnyert, kérészetű miniszterelnökséggel. Volt is valami a „politikai kalandor” állításban: Friedrich hírbe került Tisza István meggyilkolásakor (1918), a két háború között nemzetgyűlési képviselő, mígnem élete alkonyán a Grösz-perben (1951) tizenöt év börtönre ítélte „összeesküvő” lett. Bár az előzetes jelzések bizakodásra adtak okot, mégsem nyert a zalaegerszegi választókerületben, sőt a másik vidéki kerületben, Hajdúböszörményben is vereséget szenvedett, és csak a párt fővárosi listájáról került be a nemzetgyűlésbe. A zalaegerszegi győztes végül nem Pehm favoritja, hanem a pártonkívüli, de kormánypárti programmal indult, elvi legitimista Farkas Tibor lett.

A legitimizmus politikai ereje már IV. Károly sikertelen visszatérési kísérletei után meggyengült, 1922. április 1-jén bekövetkezett halálával pedig végérvényesen léket kapott. Pehm maga is sokat vívódott, hogyan tovább, hiszen a király halálával a megkoronázottság tényének erkölcsi értéke a múlté lett. „Aggódtam, hogy a *pragmatica sanctio*hoz [való] ragaszkodás a francia royalizmus útvesztőjébe visz bennünket” – írta évekkel később,¹²⁶ utalva a Napóleon utáni évtizedekre, amikor a királyság restaurálása 1830-ban újabb forradalomhoz vezetett. Az elhunyt ex-uralkodó, IV. Károly kiskamasz fiát, Ottó királyfit nehezen lehetett beállítani a nemzet egységét megtestesítő alkotmányos uralkodónak. Megkopott az 1916-os koronázás emléke, amikor aranysujtásos fehér magyar selyemruhában, hermelinprémes mentében és kócsagtollas aranykalpagban a fején, kislívi bájjal belopta magát a magyar társadalom szívébe.

¹²² A keresztény párt eredete 1895-re nyúlik vissza, amikor a 19. század végi liberális egyházpolitikai törvények elfogadását ellenző, főként katolikus nagybirtokosok és papok gróf Zichy Nándor, a katolikus megújulás elharcosának vezérlésével, keresztényszocialista programmal létrehozták a *Katolikus Néppártot*. S mivel idővel a párt egyre inkább konzervatív irányba tolódott, háttérbe szorítva programja szociális oldalát, a századelőn megjelent a keresztényszocialista mozgalom, amelyből kinőtt az *Országos Keresztényszocialista Párt*. A politikai katolicizmus e két ága az évek-évtizedek alatt hol fuzionált, hol szétvált.

¹²³ SzEL AC 5693/1921. Jegyzőkönyv az 1921. december 1-jén tartott papi értekezletről.

¹²⁴ MNL ZML IV. 401. c. Zala vármegye főispánjának elnöki iratai, 44/1922. Kolbenschlag Béla főispán jelentése Klebelsberg Kuno belügyminiszterhez. Zalaegerszeg, 1922. április 2. Közl. PAKSY 2006a, 289–291: 290.

¹²⁵ „Az ellenzék zászlóbontása”. *Zalavármegye*, 1922. március 27. 3. old. I. évf. 5. sz. Rendkívüli kiadás.

¹²⁶ MAL 50. doboz. Mindszenty József: *Egy különös sorsú nemzet*. XII. fejezet, „Álláspontom a Habsburg-kérdésben.” Gépelt kézirat.

Abban, hogy Pehm mégis megmaradt rendíthetetlen legitimistának, egy személyes élmény is közrejátszott. A magyar katolikusok körében akkoriban igen felkapott zarándokcélponttá vált a lourdes-i Mária-kegyhely, és a közelségében található észak-spanyolországi Limpas, nem utolsósorban azért, mert 1922 és 1929 között a városka közelében, Lequeitióban élt a száműzött Habsburg-család. Pehm apátplébános is elzarándokolt ide 1924-ben, és az akkor 12 éves Habsburg Ottó intelligenciája mély benyomást tett rá, ekkor vált igazán a főherceg hívévé.¹²⁷ Elfogadta, amit gróf Apponyi Albert – de Csernoch János hercegprímás is – képviselt, a koronás király fia is kapocs, még ha nem is olyan erős és nagy, mint a koronázás, és hogy Magyarországnak van törvényes királya, akit csak az adott helyzet akadályoz abban, hogy megkoronáztassék. A jogfolytonosság, a történelmi alkotmány elvét, ami elsősorban a legitim királysághoz való ragaszkodásban jutott kifejezésre, ilyen áthidalásokkal lehetett átmenteni. A korszak legitimistái úgy vélték, hogy ők viszik tovább a

legtisztább és legszebb magyar történelmi hagyományokat, épp ezért meg voltak győződve arról, hogy az idő majd őket igazolja. Apponyi nyomán idővel az is általánosan elfogadottá vált, hogy a legitimista meggyőződés pártfüggetlen, egyetemes nemzeti eszme, következésképp bármelyik pártban lehet képviselni.

Nem mondható törvényszerűnek, hogy aki katolikus (fő)pap, az csak legitimista lehet. Hiszen 1707-ben az ónodi országgyűlésen Telekessy István egri püspök elsőként írta alá a Habsburg-ház trónfosztását. Fraknoi Vilmos történész-püspök 1920-ban a nemzetgyűléshez írt nyílt levelében jelentette ki: a Habsburgok történelmi szerepe véget ért és olasz uralkodóházból való királyt ajánlott. Pehm Józsefet azonban a Habsburg-család iránti hűség gyermekkorától elkísérte. Felnőttkori töretlen elköteleződése – sok más felelősen gondolkodó emberhez hasonlóan – már egyfajta szembenállást is jelentett a Horthy-rezsimmel, később pedig a náciizmussal. 1945 után is ő volt és maradt „A Legitimizmus”.

Levéltári források

ÁBTL	Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára	PIL	Politikatörténelmi és Szakszervezeti Levéltár skk.
AC	Acta Cancellariae		s a következők
AD	Acta Dioeciesana	SzEK	Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár
EPL	Prímási Levéltár, Esztergom	SzEL	Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár
MAL	Magyarországi Mindszenty Alapítvány Levéltára	VÉL	Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, Veszprémi Püspöki Levéltár
MNL ZML	Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára		

¹²⁷ SzEK, ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések: Bucsis Gyula visszaemlékezése, Hannover, k. n. 11. fol. Az 1924. július 14-én kezdődött zarándoklat idejére szabadságot vett ki (SzEL AC 1534/1924); Mindszenty József a népbírótság... 1949, 69–70.

Irodalom

- BAKÓ 2007
Bakó Balázs: Az ellenforradalmár püspök. Eljárás gróf Mikes János szombathelyi püspök ellen 1918–19-ben. *Vasi Szemle* 61 (2007) 1. 71–80.
- BAKÓ [SOÓS] 2007
Bakó Balázs: *Mindszenty József és gróf Mikes János szombathelyi megyéspüspök kapcsolata*. In: „Isten szolgája”. *Emlékkonferencia Mindszenty József bíboros életéről és munkásságáról*. Budapest, Parlament, 2006. november 4. Szerk.: Soós Viktor Attila. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2007.
- BAKÓ 2013
Bakó Balázs: *Mikes János és szombathelyi egyházmegye*. PhD-értekezés, ELTE BTK, 2013.
- DOBRI 1995
Dobri Mária: „...szívélyesen üdvözöl barátod és híved...” Pehm (Mindszenty) József és Géfin Gyula barátságáról. *Vasi Szemle* 49 (1995) 2. 273–285.
- EDELMANN 1904
Edelmann Sebő (szerk.): *A Szombathelyi Kir. Katolikus Főgimnázium Értesítője 1903–1904*. Egyházmegyei Könyvnyomda, Szombathely, 1904.
- FEISZT 1992
Feiszt György: Mindszenty a direktórium túsza. *Vasi Honismereti Közlemények* 19 (1992) 1. 17–18.
- GÉFIN 1929
Géfin Gyula (szerk.): *A szombathelyi egyházmegye története (1777–1929)*. 2. kötet. A szerkesztő kiadása, Szombathely, 1929.
- ISPÁNKI 1995
Ispánki Béla: *Az évszázad pere*. Lämpás Kiadó, Abaliget, 1995.
- KÁRPÁTI 1909
Kárpáti Kelemen (szerk.): *A Szombathelyi Kir. Katolikus Főgimnázium Értesítője 1908–1909*. Egyházmegyei Könyvnyomda, Szombathely, 1909.
- KÁRPÁTI 1910
Kárpáti Kelemen (szerk.): *A Szombathelyi Kir. Katolikus Főgimnázium Értesítője 1909–1910*. Egyházmegyei Könyvnyomda, Szombathely, 1910.
- KÁRPÁTI 1911
Kárpáti Kelemen (szerk.): *A Szombathelyi Kir. Katolikus Főgimnázium Értesítője 1910–1911*. Egyházmegyei Könyvnyomda, Szombathely, 1911.
- KERESZTURY 1993
Keresztury Dezső: *Emlékezéseim. Szülőföldeim*. Argumentum, Budapest, 1993.
- Kerkai 1995
Kerkai Jenő emlékezete. Kerkai Jenő Intézet, Budapest, 1995.
- KLESTENITZ, megjelenés alatt
Klestenitz Tibor: *Római katolikus és görög katolikus társadalmi törekvések a 19–20. század fordulóján Magyarországon*. Megjelenés alatt.
- KOVÁCS 2007
Kovács Péter: *Mindszenty József és a Tanácsköztársaság*. In: „Isten szolgája”. *Emlékkonferencia Mindszenty József bíboros életéről és munkásságáról*. Budapest, Parlament, 2006. november 4. Szerk.: Soós Viktor Attila. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2007.
- KUNTÁR 1992
Kuntár Lajos: Mindszenty József szombathelyi diákévei. *Vasi Honismereti Közlemények* 19 (1992) 1. 7–16.
- MARÓTHY-MEIZLER 1958
Maróthy-Meizler Károly: *Az ismeretlen Mindszenty*. Buenos Aires, 1958.
- MÉSZÁROS 1995
Mészáros István: Mindszenty és Vas megye. *Vasi Szemle* 49 (1995) 3. 321–335.
- MÉSZÁROS 2000
Mészáros István: Mindszenty bíboros és Vas megye. In: „Állok Istenért, Egyházért, Hazáért” *Írások Mindszenty bíborosról*. METEM, Budapest, 2000. 45–58.
- MÉSZÁROS 2002
Mészáros István: *Nem egy, hanem két édesanyakönyv*. In: Mészáros István: *Mindszenty-mozaik. Írások a bíborosról*. Ecclesia, Budapest, 2002. 30–51.

- MINDSZENTY 1989
Mindszenty József: *Emlékirataim*. Szent István Társulat, Budapest, 1989.
- MINDSZENTY (PEHM) 1990
Mindszenty (Pehm) József: *Az édesanya*. Budapest, 1990. Az 1940-ben Zalaegerszegen kiadott 3. bővített kiadás újraszédése
- Mindszenty József a népbíróság... 1949*
Mindszenty József a népbíróság előtt. Állami Lapkiadó kiadása, Budapest, 1949.
- NAGY 1925
Nagy Károly: *Alsólendvai forradalom*. A szerző kiadása, Zalaegerszeg, 1925.
- PAKSY 2006a
Paksy Zoltán: *Politikai küzdelmek Zala megyében a két világháború között I. 1918–1931*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2006.
- PAKSY 2006b
Paksy Zoltán: *Kisvárosi elit. Zalaegerszeg város virilisei 1873–1939*. In: *Végvárból megyeszékhely. Tanulmányok Zalaegerszeg történetéből*. Szerk. Molnár András. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2006. 169–194.
- PAKSY 2011
Paksy Zoltán: *Zalaegerszeg társadalma és politikai élete 1919–1939*. Millecentenáriumi Köz-alapítvány, Zalaegerszeg, 2011.
- PEHM 1940
Pehm József: *Az édesanya*. I. kötet. Zrínyi Nyomdaipari Rt., Zalaegerszeg, 1940. Harmadik, bővített kiadás
- PEHM 1942
Pehm József: *Az édesanya*. II. kötet. Zrínyi Nyomdaipari Rt., Zalaegerszeg, 1942. Harmadik, bővített kiadás
- SZEKERES [1927]
Szekeres Márton: *Egy újságíró kálváriája*. A szerző kiadása, Budapest, é. n. [1927.]
- TÓTH 1992
Tóth József: *Mindszenty (Pehm) József zalaegerszegi évei*. Zalaegerszeg, 1992. Kézirat
- VARGA 1921
Varga János: *Mikes püspök fogsága*. Martineum, Szombathely 1921.
The name of Cardinal Joseph (in Hungarian:

The Early Career Joseph Pehm's life path from his student years to his abbot appointment

József Mindszenty), Archbishop of Esztergom has become world famous as a symbol of fighting against communism. His original name was Joseph (in Hungarian: József) Pehm and he wore this name from his christening to August 1942 as well as while he carried out his parish duties. The study examines his early career. The first chapter introduces his years in the secondary grammar school as well as the seminars in clerical studies. It also describes his scope of interest, furthermore his individual activities and shows the ways of his advanced studies. His first and probably the only poem written by the young seminarian is also presented here. Following his consecration in the summer of 1915, he served as a curate in Felsőpaty, at the riverbank of the "Rába", until 1st February 1917. The young curate started working with great enthusiasm. His ambitions for a perfect clerical-spiritual life were fulfilled by dedicated responsibility and strong commitment. His first piece of writing

was published in 1916, titled: "*The mother and the religion, social issues in the light of poetry*", which was later completed and published twice. However, he was appointed unexpectedly as a teacher of religious studies at the Hungarian Royal Secondary Grammar School in Zalaegerszeg, by Earl János Mikes Diocesan, in February 1917.

During the following years he was involved in the local revolutionary fight against the People's Republic, therefore he became a leader of the royalist opposition. As a punishment for his royalist activities he was kept in home custody and the ruling local governors of the People's Republic restricted his personal freedom, as well as they relocated him from Zalaegerszeg from the beginning of March, 1919 till the fall of the Soviet modelled Republic. After the turbulent period of the Hungarian history Earl János Mikes Diocesan, entrusted him with the leadership of the parish in the highly-populated city of Zalaegerszeg, which

momentum launched his prominent priestly career, on 1st October, 1919.

Zalaegerszeg, the Pannon “sleepy, dusty town” was his home for nearly three decades, between 1917 and 1944, which played a significant role in his life, as well as he left an indelible mark on the town. Pehm was actively involved in the town and county public life from the beginning. Since János Mikes, Diocesan was satisfied with his clerical activities, he appointed Pehm to be the parish priest in 1921, increasing not

only his liability, but also his influence. Following this he received the honorary title of abbot at Pórnó devoted to “Saint Margaret of Antioch”, on 25th March, 1924. The study intends to give a thorough overview of Joseph Pehm’s early career, whose personal character sometimes showed an overzealous attitude, but he continuously tried to enforce the teachings of the Catholic Church.

Translated by Szilvia Szulyovszky

Paksy Zoltán

Mindszenty József küzdelme a nyilasok ellen az 1930-as években

Az 1930-as évek elejének nagy gazdasági világváltsága elsöpörte a bethleni konszolidáció eredményeit, nyilvánvalóvá vált, hogy reformokra és változtatásokra volt szükség, amelyhez határozott politikai szándék és akarat kellett. E célból nevezte ki a kormányzó Gömbös Gyulát miniszterelnökké 1932-ben, aki programjában radikális változásokat fogalmazott meg. Ezeknek az intézkedéseknek azonban gátat vetettek a rendszer fenntartásában vagy csak óvatos reformjában érdekelt konzervatív erők, melyeknek a parlamentben, a kormánypárton belül is többsége volt. Ezek az erők különböző politikai irányzatot képviseltek, abban azonban megegyeztek, hogy nem azonosultak Gömbösnek a kormányra kerülése előtti radikális nézeteivel. Ide tartozott a Bethlennel korábban koalícióban kormányzó kereszténypárt is, amelynek a Zalaegerszeg környéki régióban Pehm (Mindszenty) József prelátus-plébános volt a vezetője.

Az 1930-as évek közepén a kereszténypárton belül országos reformmozgalom indult meg. A kezdeményezés élén a politizálásban élenjáró fiatal egyházi személyek, arisztokraták és katolikus értelmiségiek álltak, köztük Pehm Józseffel.¹ A szervezkedés kiváltó okát a párt népszerűségének rohamos csökkenése adta, attól tartottak, hogy a politikai katolicizmus hagyományos fellegvárában 1932 után a Gömbös által újjászervezett és megerősített Nemzeti Egység Pártja, valamint más ellenzéki pártok, az 1930-ban újjáalakult Független Kisgazdapárt és az újonnan indult nyilaskeresztes mozgalom elhódítja híveiket, és a párt a közélet perifériájára szorul. Igazukat a választási eredmények is bizonyították, hiszen amíg a kereszténypárt 1931-ben még országosan 335 ezer szavazatot kapott, 1935-ben már csak 180 ezret.² Felvetették a szociális reformok, így

a földreform gondolatát az egyházi birtokok fokozottabb társadalmi igénybevételével, például kisparaszti bérparcellázás formájában.³ Jól látták, hogy a nyilas mozgalom a paraszti elégedetlenséget lovagolja meg, ezért igyekeztek szociális tartalmú programmal előállni, és a kereszténypárt, a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt megújítására kísérletet tenni. A reformerek jól látták ezeket a folyamatokat, csupán egyvalamiben tévedtek, s ez Zala megye esetében vált a legláthatóbbá: szavazóikat nem a Kisgazdapárt és nem Gömbös kormányzópartja, hanem egyre nagyobb mértékben az új radikális ellenzéki mozgalom, a nyilaskeresztesek hódították el. Pehm József Zalaegerszegen mindezt testközelből láthatta, hiszen a megye és különösen a zalaegerszegi régió a mozgalom egyik legfontosabb központjává vált. Ezért állt a város plébánosa a reform mellé és válhatott ő az egyik vezéralakjává ennek a reformmozgalomnak.

Zala vármegyében az alispán 1933. április 24-én kelt rendeletében hívta fel első ízben a hatóságok figyelmét a „horogkeresztesek” magatartására, amellyel szemben „az állam és társadalom rendjét, s általában a közrendet feltétlenül meg kell védeni”, egyben felszólította a főszolgabírói kart, hogy a „jelenséget a legéberebb figyelemmel kísérje.”⁴ A helyi csoport a Meskó Zoltán országgyűlési képviselő által alapított Nemzeti Szocialista Magyar Földműves és Munkáspárt szervezetként alakult meg, s bár a párt vezetője Meskó volt, a zalai vezetők a legszorosabb kapcsolatot a párt „dunántúli alvezérével”, gr. Pálffy Fidél, Győr-Moson megyei földbirtokossal alakították ki.

A helyi pártszervezet megalakulása után nagyon gyors szervezkedés indult meg, a mozgalom a zalaegerszegi régió aprófalvas településeiben lett a leg-

¹ GERGELY 1993, 37–57.

² Uo. 50.

³ Uo. 43.

⁴ MNL ZML IV. 404. a. 48/1933. illetve IV. 401. b. 43/1933.

népszerűbb és tudott híveket toborozni. A meginduló pártélet gyorsan túllépte a korszak szokásos tevékenységét, határozott ellenzéki, a törvényes kereteket is túllépő aktivitást tanúsítva.⁵ Ez a működés elsősorban a fennálló rendszerrel szembeni izgatásban és szélsőséges antiszemitizmusban nyilvánult meg, mely maga után vonta a hatóságok fellépéseit.⁶

A nyilas szervezkedés súlypontja a Zalaegerszeg környéki régió volt, ahol szinte megmagyarázhatatlan gyorsasággal, néhány hónap alatt egész falvak váltak nyilassá. A lendületes szervezkedés következő évében, 1934-ben vált láthatóvá az is, hogy a szimpatizánsok a társadalom alsóbb, főként földműves rétegeiből, ezen kívül pedig elsősorban a falusi lakosságból kerülnek ki. A szerveződő nyilaskeresztes párt zalaegerszegi zászlóbontó nagygyűlését 1933. december 10-én tartotta a város legelölkelőbb szállójának, az Arany Báránynak a nagytermében. A gyűlésen a sajtó beszámolója szerint kétezer fő vett részt.

Ebből az időszakból rendelkezésünkre áll egy érdekes forrás, amely egy zalai nyilas falu életét mutatja be, illetve keresi a magyarázatot az „újpogányság” népszerűségének okaira. Pörneczy József pusztaválicskai földbirtokos írása 1936 szeptemberében jelent meg a katolikus folyóiratban, a Magyar Kultúrában.⁷ A szerző hívő katolikusként arról értekezik, hogy a politikai katolicizmusnak miben kellene megújulnia és hogyan szerezhetné vissza falusi bázisát: „Az eredmény azon dől el, hogy a falu világnézeti választójainál az újkori pogányság csalogatásaival szemben milyen eszközökkel tudjuk a néplelket a magyar katolicizmusnak a kilencszáz éves szentistváni eszme jegyében megtartani! [...] A krisztusi gondolatért való küzdelem ellenfele a modern pogányság, a sokféle keresztes mozgalom. Ez a mozgalom terjed, szélesedik, terül egyik falutól a másikig.” Ennek kapcsán Pörneczy szemléletesen mutatja be egy nyilas falu, talán éppen saját faluja életét, egy vasárnapján keresztül: „Vasárnap délelőttje az ilyen falunak sajnos, nem igen van. A templom messze nyolc-tíz kilométerre. Ki kívánhatja meg a vasárnapi szentmisét? Papot csak temetéskor látnak. Tanítója van a falunak egy-két év óta, de egymaga egy eszmeáramlattal szemben nem sokat tehet. A levente-koron felüliek pedig még írni-olvasni se igen tudnak, ilyen analfabéta falu főfészke a nyilasmozgalomnak.

Vasárnap délelőtt etelük tisztálkodással és öltözködéssel, hogy délután a magyar melleket már a zöld ing borítsa. Délután autókon berobognak a nyilas vezérek. Sorbaállítás, üdvözlés, karfeltartással és hangos „bátorság” köszöntéssel. Ez tetszik a népnek!” Meizler Károly visszaemlékezései szerint ezt a cikket Pehm rendelte meg a szerzőtől, amit maga nem tudott a sok nyilas híve miatt elmondani, elmondatta egy hívével.⁸

A keresztényszocialista politikai erők a kezdetektől szemben álltak a nemzetiszocializmussal, melynek elsősorban ideológiai okai voltak. A náciizmust német „faji vallásnak” tekintették, amely nem egyeztethető össze a katolicizmussal. „A nemzeti szocializmus egyházellenessége nem valamilyen véletlen, időszaki jelenség”, hanem következik annak ideológiai tartalmából – magyarázta Pehm József újságja, a Zalamegyei Újság.⁹ „A nemzeti szocializmus soha nem fogja feladni az egységes német vallás gondolatát, hogy ebben egyesítse az össznemetséget politikai céljai érdekében. Ezért látják a nemzeti szocialista teoretikusok a katolikus egyházban fő ellenségüket.” Ez ellen persze a magyar nemzetiszocialisták, a nyilasok tiltakoztak, és hangsúlyozták a nyilas mozgalom keresztény – nemzeti tartalmát és jellegét. Jellemző eset volt ebben az időszakban az egységesen, zöld ingben misére vonuló nyilasok csoportja. Azt sem mulasztották el, hogy minden pártrendezvényüket imával kezdjék, s egy arra hajlamos egyházi személlyel helyiségeiket felszenteltessék, eseményeiket megáldassák. (A katolikus egyház tiltása miatt azonban ezt legtöbbször szerzetesek vagy protestáns lelkészek végezték el.)

Zalaegerszeg térségében az 1930-as évek közepére három olyan politikai erő tevékenykedett pártszerűen, amely jelentős társadalmi bázissal is rendelkezett: a kormányzatot képviselő Nemzeti Egység Pártja (NEP), a nyilasok és a legitimista keresztényszocialisták. Összszűkítésük 1935-ben, a választások idején következett el. A NEP Árvátfalvi Nagy Istvánt, Gömbös Gyula bizalmasát indította, akit a hatóság tüzzel-vassal támogatott, hiszen azon személyek közé tartozott, akik lojális képviselőként mindenben támogatták a kormányt, ezért parlamentbe kerülése „országos érdek” volt.¹⁰ S bár Árvátfalvi szociális elkötelezettsége nyilvánvaló volt, a helyi keresztényszocialisták, s különösen Pehm József körében csak arculcsapásként volt értelmezhe-

⁵ VONYÓ 1994, 278–279.

⁶ Betiltották 1934-ben a párt zalaegerszegi és zalalövői gyűléseit az ott „elkövetett atrocitások miatt”. Hasonlóképpen 1934. január 7-én a tapolcai nagygyűléshez, illetve a révfülöpi pártvacsorához, utóbbit a csendőrök oszlatták fel az elhangzó politikai beszédek miatt. ZML IV. 401. b. 50/1934.

⁷ Magyar Kultúra, 1936. szeptember 5. Pörneczy József: Krisztus a magyar faluban.

⁸ MARÓTHY-MEIZLER 1958.

⁹ Zalamegyei Újság, 1937. február 21. Katolicizmus és a nemzeti szocializmus.

¹⁰ PAKSY 2004, 88–106.

tő, hogy az elkötelezett katolikus kerületbe a kormány református jelöltet állított. A választáson a keresztényszocialistákat Farkas Tibor bagodi földbirtokos képviselte, aki már 1922-ben is megnyerte a választást és képviselte Zalaegerszeget.

A nyilasok részéről maga a pártvezető, ifj. Eitner Sándor indult, akinek családja a megyeszékhelytől kb. 10 km távolságra lévő Salomvár községben fekvő 2000 holdas birtokán gazdálkodott, de Zalaegerszezen is volt érdekeltségük, tehát jómódú, befolyásos családról volt szó. A családot Pehm személyesen ismerte, s maguk a nyilasok is hívó katolikusnak vallották magukat.

1935 márciusának végén a hatóságok határozottan felléptek a nyilaskeresztes párttal szemben, rendőrségi házkutatás volt Zalaegerszezen dr. Árvay István ügyvéd, városi pártvezető irodájában, ahol 10000 nyilas röplapot foglaltak le. Felekezeti izgatás miatt eljárás indult Árvay, Eitner, valamint a párt néhány más tagja ellen. A vád szerint szóban és írásban kifejtett beszédek a zsidó hitfelekezet elleni izgatást, valamint a fennálló társadalmi rend elleni lázítást tartalmaztak.¹¹ Április 2-án a csendőrség tömegesen tartóztatott le zalai nyilas vezetőket és tagokat. A mintegy száz főt Zalaegerszegre szállították, kihallgatták, majd néhány napos fogva tartás után szabadon engedték őket. A választás előestéjén a hatóság azt is elrendelte, hogy a képviselőjelöltek nem hagyhatják el lakóhelyüket, tehát elvileg nem is mehettek el szavazni. Ezt a rendeletet a főszolgabíró a főispán utasítására hozta meg, aki attól tartott, hogy a képviselőjelöltek találkozása választóikkal olaj lesz a tűzre, és zavargások törhetnek ki. A feszültség hátterében egyértelműen a nyilasok és a hatóságok szembenállása húzódott meg. Ugyancsak a nyilasok tervezett akciója lett volna a választást megelőzően egy demonstratív, zászlós-egyenruhás bevonulás Zalaegerszegre, amit végül szintén betiltottak (a tiltó határozatot kihirdető küldöncre az egyik faluban ismeretlen tettesek pisztollyal rálöttek).¹² A feszültséget mutatta a választásokon kivezényelt karhatalmi alakulatok száma is, amely Zala megyében igen magas volt, a jóval nagyobb Pest megye után ide vezényelték, illetve itt mozgósították a legtöbb rendfenntartó csendőri alakulatot az országban.¹³ A választások befejezése után vizsgálat indult a hatóság esetleges túl-

kapásainak kivizsgálására, melynek során dr. Skublics Ödön a zalaegerszegi járás főszolgabírója a választás előestéjén a kerületben uralkodott feszült hangulattal indokolta a fellépést.¹⁴

Az 1935. április 10-én megrendezésre kerülő választás feszült légkörben zajlott, s az első fordulójá végül nem is hozott döntést. Az eredmény a keresztényszocialisták félelmeit igazolta: a szélsőjobboldal előretört, Farkas pedig vereséget szenvedett, a legkevesebb voksot kapta, és kiesett.

Jelöltek	Pártállás	Eredmény	
		Fő	%
Árvátfalvi Nagy István	NEP	6031	37,5
ifj. Eitner Sándor	Nyilas	5450	33,9
Farkas Tibor	Pártonkívüli keresztényszocialista	4548	28,6

A kormánypárti és a nyilas jelölt között azonban pótválasztást kellett tartani, mivel az abszolút többséget egyikük sem érte el. Az eredmény is mutatja a nyilasok rendkívüli népszerűségét és befolyását a nép körében. Két jelölt maradt tehát: egy nyilas és egy protestáns gömbösista, mindkettő elfogadhatatlan volt a keresztényszocialisták s Pehm József számára, s el is terjedt a hír a választókerületben, hogy a keresztényszocialisták a nyilasokat támogatják. Ezt maga Pehm cáfolta, egyik 1935. április 10-én, a választás első és második fordulójá közötti feszült légkörben saját kézzel írott levelében, melynek részlete a következőképpen hangzik: „*Oly híreket vettem a kerületből [ti. a zalaegerszegi választókerületből – PZ], mintha káplánjaimmal együtt a nyilasok oldalán állanánk. Katolikus papra kényelmetlen az ilyen feltevés a nyilas program egy része miatt. Emiatt írom ezt a levelet.*”¹⁵ Hozzátette továbbá, hogy utasította vidéki káplánjait, hogy a nyilasokat semmiképpen ne támogassák. A feltevés, hogy a papság a nyilasok mellé áll nem lehetett alaptalan, hiszen ez a nyilas mozgalom nem volt azonos a későbbi Szálasi-féle hungarizmussal, egyfajta népi mozgalomként szociális reformokat követelt, amelyeknek

¹¹ Programjukat részletesen lásd PAKSY 2005, 117–128.

¹² Zalai Napló, 1935. március 27. és MNL ZML IV. 409. 1121/1936.

¹³ MNL BM. res. 1935-4-5300. Pest megye: 964 fő, Zala: 860 fő, Somogy: 605 (itt főként a Kisgazdapárt miatt), Vas: 407 fő, Tolna: 344 fő. Az összes többi megyében 200 fő körül.

¹⁴ MNL ZML IV. 409. 1121/1936.

¹⁵ MNL ZML IV. 401. b. 39/1935. A levél mellékletei illetve további részei hiányoznak, de feltételezhetően arról van szó, hogy az apátplébános minden irányba, tehát a vidéki alsópapság felé is nyomtatékosította a nyilasoktól való távolságtartást.

jó része egybeesett a keresztényszocialista reformerek, köztük Pehm elképzeléseivel. Ugyanakkor a másik oldalon a protestáns gömbösista képviselőjelölt állt, ám még ez sem jelentett elég okot arra, hogy a katolikus hitelveket egyébként tiszteletben tartó nyilasok mellé álljanak. Mindenesetre leszögezhetjük, hogy a négy és félezres keresztényszocialista tábor nem szavazott át a nyilas jelöltre, ugyanis az a második fordulóban pontosan ugyanannyi szavazatot kapott, mint az elsőben (5459 fő).

A mandátumot így végül a kormánypárt jelöltje nyerte el. A következő években a nyilas mozgalom lecsendesedett, a szervezkedése azonban tovább folytatódott. Különösen 1938-ben lendült fel újra, a nemzetközi politikai események, az Anschluss és a náci Németország expanzív politikája eredményeként. Zalai sikereit egyértelműen annak tudhatta be, amit Pehm József is hosszan taglalt önéletírásában a helyi viszonyokról: „Nagyon megdöbbentem, amikor láttam, hogy Zala a Dunántúl legelmaradottabb megyéje, ahol nemcsak Szentersébethegynek, de sok más községnek sincs tanítója és iskolája.”¹⁶ Ez a felismerés vezette el ahhoz, hogy a szegény, főként falusi hívek körében komoly munkát kell végeznie, mert tudatlanságuk a politikai demagógia áldozatává teszi őket. Újságja, a Zalamegyei Újság különösen 1938-tól kezdve támadta a nyilasokat, szemléletesen jellemezve módszereiket: „A népet évek óta fanatizálják, lelkivilágát felkavarják, szívébe keserűséget, gyűlölséget, elégedetlenséget csepegtetnek, vagy az állandó agitációval, gyűléseken, megbeszéléseken való részvétellel elvonják munkájától, beleviszik nagy politikai harcokba és még nagyobb izgalmakba kergetik. Olyan eljövendő világot festenek eléjük, ahol munka nélkül hull az áldás, repül a sült galamb a szájukba, lesz mindenkinek háza, földje, marhája, semmi gondja magára.”¹⁷

Gömbös halála után (1936) megszűnt a kormányzat és a keresztényszocialista tábor szembenállása, a nyilas mozgalom azonban az Anschluss után tovább erősödött. Szálasi Ferenc fellépésével pedig országos vezére lett a mozgalomnak, de hangsúlyoznunk kell, hogy ez nem érvényes a Zalaegerszeg környéki nyilasokra, mert ez a csoport nem olvadt be a Hungarista Pártba, hanem továbbra is Pálffy Fidél gróftot tartotta a vezérének.¹⁸ A pártjukat Egyesült Magyar Nemzeti Szocialista Pártnak nevezték, és a helyi vezetők tovább-

ra is Eitner Sándor, az öccse Eitner Ákos, Árvay István ügyvéd és Helmeczy István állás nélküli tanár voltak.

Pehm József igyekezett mindent megtenni a keresztényszocialista párt megerősítése érdekében, ezért 1937-ben újból tanácskozást hívott össze, ezúttal Zalaegerszegen, ahol ismét kísérletet tettek a fiatal reformgondolkodók egy új keresztényszocialista párt létrehozására.¹⁹ Ezzel éppen a nyilasok előretörésének a megakadályozása lett volna a céljuk, a program ezért fokozottan képviselte a szociális gondoskodás eszméit, különös tekintettel a szegényparaszttság érdekeire. Azonban ez a tanácskozás sem vezetett eredményre, ezért Pehm 1938. április 19-ére, már mint pápai prelátus újabb tanácskozást hívott össze, ezúttal Budapestre. A „Pehm József zalaegerszegi prelátus-plébános” kezdeményezésére létrejött találkozóan az ország minden vármegyéjéből érkeztek küldöttek, hogy „a papság a mai súlyos politikai válság megbeszélése után megállapodásra jusson” – számolt be a rendezvényről a legnagyobb országos keresztény napilap.²⁰ Meghívó levelében az 1938-as magyarországi állapotokat az 1918-as forradalmi légkörhöz hasonlította, de ezúttal a nyilas fenyegetés veszélyére figyelmeztetve.²¹ A megbeszélésre az ország minden tájáról érkeztek politikával is foglalkozó egyházi személyek. Az értekezlet a következő memorandumot juttatta el a médiának:

„Az a helyzetkép alakult ki, hogy a régi politikai pártok és vezetők iránt a tömegek bizalmát titokzatos kezek már korábban is, főleg azonban az ausztriai események bekövetkezése óta megrendíteni iparkodnak. Az országszerte tapasztalható elégedetlenség folytán a szélsőjobb és a nyilasmozgalmak felé terelődik a tömegek érdeklődése. Meg kell állapítani azt is, hogy a hasadás nemcsak politikai téren tapasztalható, hanem vallási téren is. [...] Az a veszély fenyeget, hogy az Egyház múltjának teljes félreértésével és félremagyarázásával pont azokkal soroznak bennünket papokat együvé (zsidók, liberális nagybirtokosok stb.), akikkel szemben évtizedek óta küzdöttünk. Az egész értekezlet leszögezte magát a nemzeti, szociális, keresztény és korszerűen továbbépítendő alkotmányos irány követéséhez. [...] A kormányzat által kezdeményezett reformokat (földteherrendezés, hitbizományi reform, telepítés, földreform, a nyolc órás munkaidő óvatos és okos keresztülvitele, a legkisebb munkabér megállá-

¹⁶ MINDSZENTY 1989, 25.

¹⁷ Zalamegyei Újság, 1939. május 24.

¹⁸ A Szálasi-pártnak Nagykanizsán jött létre erős helyi szervezete, a vidék a Pálffy-párt befolyása alatt állt.

¹⁹ BALOGH 2002, 51.

²⁰ Nemzeti Újság, 1938. május 6. 5.

²¹ GERGELY 1993, 54.

pítása, mezőgazdasági öregségi biztosítás stb.) felette szükségesnek tartottuk és tartjuk.” Néhány további kérdésben a konferencia „a kormányzattól nagyobb határozottságot, főleg gyorsabb ütemet” követelt, ilyen volt a bankok és a kartellek megrendszabályozása, a nemzeti jövedelem arányosítása, a kamatszint leszállítása, az álláshalmozás megszüntetése, családvédelmi törvények megalkotása, a „kiszegisztenciák megerősítése, elsősorban a konjunkturális és kapitalista vagyon igénybevételével”. A zsidókérdésre külön kitért az állásfoglalás: „*A zsidókérdést mi szociális, gazdasági és világnézeti kérdésnek tekintjük. Ötven éven át elődeink és mi, az uzsoravilág tetőpontja idején Istóczy és később a Néppárt oldalán álltunk akkor is, amikor úgyszólván mindenki liberális zsidóbarát volt az egész országban. Az általunk támogatott Kereszténypárt hozta létre az egyetlen fajvédő törvényt, a numerus clausust, viselve annak ódiúmat mind a mai napig.*” Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a program körvonalazta a reformkonzervatívok s Pehm József elvárásait, és tükrözte a politikai nézeteiket, amelyben ismét hangsúlyosan jelent meg a zsidókérdés, mint az egyik legfontosabb, megoldandó belpolitikai probléma.

Pehm József 1938. április 30-án kihallgatást kért Serédy Jusztinián hercegprímástól, akivel nyilván a kezdeményest tárgyalták meg. Azonban ez az akció sem vezetett eredményre, a keresztényszocialista párt vezetői, és a mögöttük álló óvatoskodó katolikus egyházfők, püspökök nem tudták magukat rászánni a változtatásra.²²

Ráadásul Pehm helyzetét még egy tényező nehezítette. A keresztényszocialistákon belül volt egy csoport, amely a párt átalakítását jobboldali radikális irányba szeretne volna megvalósítani, és vagy a nyilasokkal való szövetségben, vagy hasonló szélsőjobboldali párt létrehozásában gondolkodott. Ezek közé a személyek közé tartozott Mindszenty egyik régi munkatársa, a keszthelyi ügyvéd, Meizler Károly is. Ő már az 1920-as évek elejétől tevékenykedett mint Zala megyei keresztényszocialista aktivista, s egyre határozottabb politikai szerepet játszott. 1935-ben a keszthelyi mandátummal be is jutott a parlamentbe. Meizler (aki később Maróthy-ra magyarosította a nevét) 1938-ban valóban kilépett a keresztényszocialista pártból és néhány képviselőtársával saját pártot hoztak létre: a Keresztény

Nemzetiszocialista Frontot. Ahogy a neve is mutatja, a párt átmenetet, hidat kívánt képezni a nyilasok és a keresztényszocialisták között. Meizler egyébként nagy tisztelője volt Mindszentynek, 1945 után, amikor nyugatra emigrált, az elsők között írt róla könyvet: Az ismeretlen Mindszenty címmel. Könyvében megírta, hogy pártja létrehozása után Mindszenty megszakította vele a kapcsolatát, még a köszönését sem fogadta. Egyre nagyobb volt tehát a nyomás, hogy eltérítse jobboldali radikális irányba, a prelátus azonban hajthatatlannak bizonyult. Mindezek eredményeként érkezett el az 1939-es esztendő, az újabb parlamenti választás ideje. Ennek azért volt komoly jelentősége, mert a magyar politikai erőviszonyok jelentős átalakulását vetítette előre, annak két aspektusával: a keresztényszocialista párt teljes megsemmisülésével és a nyilasok komoly előretörésével.

Zala megyében is folytatódott a térhódításuk, amikor helyben is megjelentek a nyilas mozgalom legradikálisabb, legszélsőségesebb irányzatának képviselői: Nagykanizsán megalakult a Szálasi-párt helyi szervezete. Zalában így most már három különböző nyilas párt tevékenykedett: a Pálffy Fidél féle mérsékeltbb, inkább népi mozgalomként felfogható, a falvakban hódító nemzeti szocialista párt, Meizler Károly keresztény nemzetiszocialista mozgalma Keszthelyen és a Balaton-felvidéken, valamint Nagykanizsán a Hungarista Párt.

Mindszenty azonban nem adta fel, és a sikertelen országos kezdeményezések után a saját háza táján próbált meg eredményt elérni. Lapja, a Zalamegyei Újság a nyilasok legádázabb ellenfele lett, s kiadta a jelszót: „Kereszt az eltorzított kereszt ellen!” Vagyis a katolikus kereszt a nyilaskereszt ellen. Az újságban sorra jelentek meg a nyilasokat támadó és leleplező cikkek.²³ Az újság még az Eitner család korábbi bírósági ügyeit is újra előszedte, még a nem politikai tartalmúakat is, mint például egy ittasan okozott autóbalesetet vagy valutaügyletet.²⁴ Beszámolt a nyilasok törvénytelen akcióiról, de legnagyobb mértékben a demagóg propagandát igyekezett bemutatni. A cikkek a nyilas mozgalmat a kezdetektől jellemző két legfontosabb vonását, az állandó, főként titkos szervezkedés gyakorlatát és a világmegváltó ideológia elméletét igyekeztek leleplezni. Ezekben a vonásokban nem volt különbség a külön-

²² BALOGH 2002, 54–55.

²³ Zalamegyei Újság, 1939. május 13–24. Néhány cím az újságból: Nyilas terror mindenfelé. (május 23.) A gyengén sikerült gyűlések után újabb trükkhöz folyamodtak a nyilasok (május 20.) Bátorság a „Bátorság” ellen! Kereszt az eltorzított kereszt ellen! Szent István országa és népe nem sorakozhatik a nyilaskereszt alá! (május 13.) Nyilas paradicsom a suttogó propaganda görögtüzében és a valóságban (május 21.) Nyilas taktika (május 24.)

²⁴ Aggkori elmeegyenségre hivatkozik, és 200.000 pengős valutabűnügyében az eljárás megszüntetését kéri Eitner Sándor nyilas nagybirtokos. (május 24.) Halálos autószerencsétlenség miatt 5000 pengőre ítélték Eitner Akos nyilasvezért (május 25.)

böző nyilas pártok között, ez adta e politikai irányzat alapját.

A közelgő választások komoly veszélyeket rejtettek. Ez ugyanis már titkos volt az egész országban, ami a nyilasoknak kedvezett, akik valamennyi zalai választókerületben állítottak jelöltet, sőt megyei listát is. Az a veszély fenyegetett, hogy elhozzák a megyeszékhely mandátumát is, ahol ismét a megyei vezető, Eitner Sándor indult. Különösen abban az esetben volt esélye, ha ellentáborra ismét két jelölt között oszlik meg, egy kormánypárti és egy keresztényszocialista között. Ekkor azonban Mindszenty elérte azt, hogy a zalaegerszegi választókerületben a két párt közös jelöltet indítson, ráadásul egy keresztényszocialista földbirtokos személyében. A régi zalai nemesi családból származó Thassy Kristóf programjában a Mindszenty által meghirdetett elveket hangsúlyozta választási beszédeiben: „*A magyar ember csak háromféle keresztet ismer: Krisztus keresztjét, amely megváltott bennünket, a kettőskeresztet, amely a magyarság múltját és jövőjét jelenti, meg a búzakeresztet, amelyek kenyeret adnak nekünk. Holmi bunkós, hegyes, nyilas és különböző tekervényekben végződő keresztet nem ismerünk!*”²⁵

Visszafogott hangvételű programjában egyébként a szociális intézkedésekre helyezte a hangsúlyt, említette a progresszív adózás bevezetését, az árak és bérek szabályozását, gazdaadósságok rendezését, munkaalkalmak teremtését, gondoskodást a nagycsaládokról, lakásépítési akciót. Előadásaiban külpolitikáról, valamint egyéb politikai tárgyú témákról gyakorlatilag egyáltalán nem beszélt. Nem ment bele a nyilasokkal szembeni kortescsatába sem. Ugyanakkor Thassy a kampányban szinte teljes egészében kerülte a zsidókérdést is, annak ellenére, hogy ez akkor már a kormányzati politika szintjére emelkedett. (A parlament 1939 májusában mondta ki az első „zsidótörvény”-t, illetve maga a választójogi törvény is tartalmazott ilyen kitételeket.) Ennek ellenére a jelöltek egyetlen problémára sem kínálták fel ezt megoldásként, kerülték a kérdés felvetését. Ez azért is meglepő, hiszen ellenfelüknek, a szélsőjobboldali pártnak ideológiájában ez a kérdés központi szerepet kapott. Kínálkozott volna a lehetőség, hogy ezt a témát felvetve „kifogják a szelet” a konkurens párt vitorlájából, vagy éljenek vele akár kampányfogásként is, ha az ilyen sikert hozhat, mint

a nyilasoknak.

Az Egyesült Kereszténypárt jelöltjével szemben a nyilasok gyűléseit és kampányrendezvényeit a szokásos szélsőséges hangvétel és tematika jellemezte, főként a zsidókérdésben fogalmaztak és cselekedtek útszéli stílusban. Kampánymódszereikről is szemléletesen tudósít a sajtó: „*Korteseik éjszaka élénkülnek meg legjobban. Házról-házra járva éjnek idején igyekeznek szavazatokat gyűjteni. Becsületszavas, vérszerződéses nyilatkozatokat csikarnak ki az álmából felriasztott választópolgártól.*”²⁶ Ezek a becsületszavas kötelezettségek nyilván a választáson leadandó voksra vonatkozhattak. Korteszbeszédek egyik fő fegyvere a német állapotokkal való dicsekvés volt, azon belül azoknak a magyar vendégmunkások helyzetére hivatkoztak, akik Németországban vagy Ausztriában dolgoztak. Az ő fizetésük, amely messze meghaladta a magyar átlagot, önmagáért beszélt. Ennek híre természetesen hamar elterjedt, a nyilasok mindezt a nemzeti szocialista ideológia által felépített német állam és társadalom sikerének könyvelték el. „*Nem hagyható azonban figyelmen kívül a nyilaspárt agitációja a mezőgazdasági munkásság körében. A németországi munkaalkalmat úgy állították be, mint a nyilaspárt vívmányát, sőt azt hirdetik, hogy a munkásságnak a pártba való belépése esetén biztosítják a Németországban való alkalmazást. Ennek a híresztelésnek sokan hitelt adtak, a tagdíjat is leftették.*” – írta a zalai főispán bizalmas jelentésében.²⁷ Ígéreteikben ismételten központi szerepet kapott a földosztás gondolata, emellett nagymértékű adócsökkentést és munkaalkalmak biztosítását fogalmazták meg. Beszédekben hevesen támadták a kormánypártot, az utóbbi évek kül- és belpolitikai eredményeit egyértelműen annak tudták be, hogy a kormány „átvette” a nyilasok programját. Így értelmezték a Felvidék visszaszerzésének kérdését és a kormányzat által az utóbbi években hozott belpolitikai szociális intézkedéseket is.

A megye választási eredményei igazolták a helyi körülményeket reálisan felmérő, s a nyilasok előretörését megjósoló véleményeket, hiszen országosan a nyilasok nagy sikert értek el, és Zalában is a legrosszabb eredményük az lett, amikor a szavazatoknak „csak” egyharmadát szereztek meg. A zalaegerszegi összefogásnak azonban meglett az eredménye, a mandátumot Thassy szerezte meg.

²⁵ Zalamegyei Újság, 1939. május 16.

²⁶ Uo. 1939. május 25.

²⁷ MNL ZML IV. 401. b. 25/1938.

	Thassy		Eitner		Érvénytelen	
	fő	%	fő	%	fő	%
Zalaegerszeg	2571	66,5	1066	27,6	228	5,9
Vidék	5088	45,4	5643	50,4	467	4,2
Összes szavazat	7659	50,8	6709	44,6	690	4,6

Az 1939. évi parlamenti választás Zalaegerszeg választókerületében²⁸

Az előző választáshoz képest a nyilas Eitner Sándornak sikerült növelnie szavazóinak számát 5450-ről 6709-re. Ez az 1300 fős többség azért is jelentős, mert időközben az 1938. évi választójogi törvény eredményeképpen a választókerületben a szavazók száma 22078 főről 17427-re csökkent. Ez a növekmény sem bizonyult azonban elégségesnek, a többséget most sem sikerült elérnie, csak a küzdelmet tudta szorosab-

bá tenni. Mivel ezúttal csak egyetlen ellenfele volt, a szavazatok nem oszlottak meg, az egyszerű többség – amelyet Thassy mindössze 130 fővel lépett át – a mandátumot jelentette.

A nyilasok végül Zala megyében összesen négy mandátumot szereztek, képviselő lett újra Meizler Károly is Keszthelyen.²⁹ A keresztény párt országosan viszont csak négy mandátumot szerzett, ebből az egyiket Zalaegerszegen.

Pehm József plébános a választások után sem hagyott fel a nyilasok elleni küzdelemmel. 1940-ben kiadták a Zöld kommunizmus című kis könyvet, amely nyilasok elleni összefoglaló írásokat tartalmazott. A kiadványnak már a címe is beszédes, hiszen arra utalt, hogy milyen kapcsolat, hasonlóság van a két szélsőséges irányzat között. Meizler Károly a könyvében megemlíti, hogy akkora volt a nyilasok népszerűsége, hogy Zalaegerszegen csak egyetlen trafik merte árusítani, a parókia melletti Széchenyi téren.

Levéltári források

MNL ZML

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára

- IV. 401. b. Zala vármegye főispánjának bizalmas iratai
- IV. 403. Zala Vármegye Központi Választmányának iratai

- IV. 404. a. Zala vármegye alispánjának elnöki iratai
- IV. 409. Zala Vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai

MNL BM res.

Magyar Nemzeti Levéltár Belügyminiszteri rezervált iratok

²⁸ MNL ZML IV. 403. 1939. Zalaegerszegi választókerület, választási jegyzőkönyv

²⁹ Mandátumot szerzett a két Eitner testvér is, Akos egyéniben Lenti környékén, Eitner Sándor pedig listáról jutott be.

Irodalom

- BALOGH 2002
Balogh Margit: *Mindszenty József*. Elektra, Budapest, 2002.
- GERGELY 1993
Gergely Jenő: Mindszenty (Pehm) József apát-plébános és a katolikus pártalapítási kísérletek az 1930-as években. *Múltunk*, 1993/1. 37–57.
- MARÓTHY-MEIZLER 1958
Maróthy-Meizler Károly: *Az ismeretlen Mindszenty*. Buenos Aires, 1958.
- MINDSZENTY 1989
Mindszenty József: *Emlékirataim*. Budapest, 1989.
- PAKSY 2004
Paksy Zoltán: Nagypolitika kicsiben: parlamenti választás és társadalmi háttere Zalaegerszegen 1935-ben. *Korall* 17. 2004. szeptember, 88–106.
- PAKSY 2005
Paksy Zoltán: A nyilaskeresztes mozgalom tevékenysége és társadalmi bázisa a Dunántúlon 1932 és 1935 között. In: *Az antiszemitizmus alakváltozatai. Tanulmányok*. (Szerk. Paksy Zoltán) Zalaegerszeg, 2005. 106–167.
- VONYÓ 1994
Vonyó József: Meskó pártja Zalában. Adatok a nyilasok Zala megyei szerepéről és társadalmi bázisáról (1933–1935). In: *Zalai történeti tanulmányok*, 1994. Szerk. Bilkei Irén, Zalaegerszeg, 1994. (Zalai Gyűjtemény 35.) 277–304.

József Mindszenty's struggle against the Arrow Cross men in the 1930s

As a result of the global economic crisis, the extremist forces strengthened in Hungary as well, and the first National Socialist organisations were also created in Zala county. In addition, the county became one of the strongholds of the right-wing radical camp formed by several parties, which called itself Arrow Cross. József Mindszenty, the abbot parson of Zalaegerszeg, had an active political role between the two world wars as the county head of the Christian Socialist Party. He rightly saw that the Arrow Cross had growing popularity, and got more and more followers among the rural population, who had supported the Christian Party. Therefore, the activity of Mindszenty focused, on one hand, on strengthening his party's popularity with reforms and major social program, on the other hand, starting to fight against the Arrow Cross exposing their demagogic political

activities. He achieved success only partially: although he became one of the national leaders of the Catholic intellectuals and the clerics struggling for the renewal of the Christian Party in the 1930's, the movement failed because of the resistance of the conservative forces, mainly the Catholic clergy, who stood behind the party. As a consequence, the party gained only a few mandates in the last parliamentary election before the war against the Arrow Cross and sank into insignificance. In contrast, they succeeded in achieving results at local level, because despite the fact that the Arrow Cross from Zala reached one of their best national results with its nearly fifty thousand votes in the election, the Christian Party candidate supported by the ruling party was elected in the constituency of Zalaegerszeg.

Translated by Livia Simmer

Göncz László

„Álmaink álma Alsólendva és a Muraköz” Mindszenty (Pehm) József erőfeszítései a Mura mente visszacsatolásáért¹

Bevezető

E tanulmányban Mindszenty (Pehm) József sokrétű tevékenységének, valamint az ahhoz kapcsolódó időszaknak olyan fejezetét érintem, amely meglehetősen ismeretlen. Ez részben annak köszönhető, hogy a II. világháború idején a Mura mentén zajló történések jellemzése, összehasonlítva a felvidéki, észak-erdélyi és bácskai eseményekkel, még magyar történész berkekben is kevésbé szerepelt. Másrészt a Mindszenty-életmű, egyháztörténeti és vallási jellegén túl is eléggé sokszínű és gazdag, és azon belül a Mura mente iránt kifejtett élénk érdeklődésének tanulmányozása meglehetősen háttérbe szorult. Ennek értelmében talán valamennyire hiánypótló lehet e munka. Szükségyszerűségét a leginkább indokolja, hogy a 20. századi magyar történelem egyik fontos egyéniségének érdeklődését és tevékenységét a történelmi Zala megye Mura menti területének hovatartozása 1941 tavaszától egy bő esztendőn át erőteljesen foglalkoztatta.

Mindszenty Józsefnek a II. világháború idején a Mura mentére vonatkozó szerepvállalása könnyebb megértése céljából a tanulmányban néhány, a régió és Zala megye szempontjából fontos történelmi összefüggésre és jelenségre is utalok. Esetenként a Mindszenty-szerepvállalás és tevékenység megítélésének hangvétele a teljes életmű keretében kritikusnak tűnhet, azonban a mártírfőpap óriási vallási, nemzeti és európai jelentőségének semmiképpen nem kíván ártani. Az első világháború után Magyarország számára elveszített területek visszacsatolásáért kifejtett küzdelme természetesen kiterjedt érzékeny kérdésekre is. Néhány korabeli kijelentése, véleménye a ma emberek számára talán szélsőségesnek, netán valamennyire érthetetlennek tűnhet. Azonban a két világháború közötti

magyarországi közhangulat és a hivatalos politikai diskurzus tükrében más volt a helyzet; egyértelműen pozitív volt annak a kicsengése. A muravidéki nem magyar anyanyelvű és származású lakosság, főképpen annak egyházi vezetői, a korabeli magyarországi közvéleménytől eltérően, általában másképpen vélekedtek. A sajátos helyzet, valamint az ellentmondásos vélemények miatt érzékeltetni kívánom a korabeli helyzet hangulatát és akkori értelmezését, és valamennyire érintem annak szélesebb dimenzióba helyezett hatását, összefüggéseit is.

A Mura menti területi változások körülményei 1941 elején

Az I., majd a II. bécsi döntés révén bekövetkezett magyar területgyarapodások után, az 1940. esztendő végén már csak a délszláv államhoz került területek teljes vagy részbeni visszaszerzése állhatott objektíve a magyar politikai elit és a közvélemény területgyarapodási célkitűzésének középpontjában. Fontos leszögezni, hogy akkor a magyar lakosság abszolút többsége, határon belül és túl, az egykori magyar vonatkozású területek visszaszerzését támogatta, mert abban a trianoni békeszerződéssel rögzített állapot részbeni igazságtételét látta.

Változásokban reménykedett az első világháború után a délszláv államhoz tartozó magyar közösség is a Bácskától a Mura menti térségig. Az egykor Zala vármegyéhez tartozó terület magyar és magyar érzelmű népessége esetében, különösképpen annak gyér számú értelmisége, valamint tehetősebb iparosai és gazdálkodói titokban kizárólag a visszacsatolásban jelölték meg a közösségi jövő perspektíváját. A terület Magyarországhoz történő visszacsatolási reményeiről az említ-

¹ E tanulmány a Vasi Szemle és a Pannon Tükör folyóiratokban megjelent írások átalakított és kibővített változata.

tett időszakban nyilvánosan nem lehetett beszélni. A dédelgetett vágyak szűk családi környezetbe és kisebb csoportokba szorultak, mert minden látványos cselekedetet vagy gyanút a jugoszláv hatalom szigorúan büntetett. A nemzetközi helyzet, a német elvárások és a magyar-jugoszláv kapcsolat alakulása még 1940 végén is eléggé behatárolta a mozgásteret.

Mivel a területgyarapodás kérdésében Vas és Zala megyék érdekelték voltak, hiszen az I. világháború végéig a Muramellék (később a Muravidék szó honosodott meg) és a Muraköz az említett megyék szerves részét képezték szinte ezer esztendőn át, az illetékes megyei közigazgatási szervek és testületek 1941 elején erőteljesen törekedtek egykori területeik visszaszerzésére. Nyilvánosan annak akkor még ők sem adhattak hangot. A visszacsatolást követő időszak különböző testületi üléseinek jegyzőkönyvei alapján megállapítható, hogy a remény 1941 elején már óriási volt. Az említett megyék vezetői (mint Szücs István, Vas megye főispánja, Teleki Béla, Zala megye főispánja, dr. Brand Sándor, Zala megye alispánja, Pehm József pápai prelátus, zalaegerszegi apátplébános és mások) rendkívül sokat fáradoztak a kérdés rendezése ügyében, majd a visszacsatolás után az ún. visszatért részek integrálódását illetően is.² Előrevetítve megállapítható, hogy az említett nagy igény és vágy ellenére, a későbbi integrálódás mégsem volt egyszerű, mert – amint a Zalai Magyar Élet napilap egyik június eleji számában olvasható – „már közel két hónapja ismét Magyarországhoz tartozik Alsólendva és környéke, a lakosság csak lassan éli bele magát az új helyzetbe, a szerb uralom pedig mint rossz álom marad meg az emberekben”.³

Zala megye törvényhatósági bizottságának (mai értelemben a megyegyűlésnek) akkoriban tekintélyes képviselője volt Pehm (később: Mindszenty) József pápai prelátus, zalaegerszegi apátplébános, akinek – amint már hangsúlyoztuk – fontos szerepe volt főképpen a zalai területek visszacsatolását illetően. Ő határozottan, az átlagosnál erőteljesebben foglalt állást a két világháború között megnyilvánuló magyar politikai elit több fontos politikai kérdésének tárgyában. Ezek közé tartozott az egykori magyar fennhatóságú területek visszacsatolásának kérdése is. A magyar nemzet iránt érzett szeretetét és áldozatkészségét, valamint a megkérdőjelezhetetlen legitimista és a történelmi Magyarország teljes területi integritását szorgalmazó ma-

gatartását ismerve, aligha lehetett volna rá jellemző bármilyen más magatartásforma.

A magyar-jugoszláv örökbarátsági szerződés 1940 decemberében ideiglenesen még kérdőjelessé tette az ún. délvidéki területek visszacsatolásának a tervét, azonban a következő hónapokban olyan események követték egymást, amelyek 1941 áprilisára gyökeresen megváltoztatták a politikai körülményeket. A helyzet ezzel együtt sem volt egyszerű. Teleki Pál miniszterelnök tragikus halála talán a legjobban tükrözi a magyar politikai mozgástér kaotikus állapotát. Egyebek mellett a magyar belpolitikai ellentétek a területi revízió gyakorlati megvalósításának kérdéseire is kiterjedtek.

A délszláv államban bekövetkezett politikai válság, majd teljes káosz után Hitler 1941. április 6-án megtámadta és elfoglalta Jugoszláviát. A Mura mentén, a történelmi Vas és Zala megyék elcsatolt területein a német hatalomátvételhez a lakosság eltérően viszonyult. Jellemző volt, hogy a magyar nemzetiségűek és a magyar értékekkel rokonszenvezők nem a németeket várták. E magatartásforma általam végzett széleskörű tanulmányozása során megkérdezett interjúalanyok közül sokan egyértelműen fogalmaztak: az emberek a magyar felszabadulásban reménykedtek.⁴

Pehm József személyesen is a Zala megyéhez visszakerült Alsólendván

Sajtójelentés szerint április 6-tól kezdődően, miután azon a napon a Muraszombatból érkezett Lüdke kapitány vezette katonai alakulat átvette Alsólendván a közbiztonság irányítását, reggelként „nagy tömegekben tódult” oda a szomszédos falvak lakossága, és várták a bevonuló magyar csapatokat. Közben díszkapukat építettek; az Alsólendvával összenőtt Hosszúfaluban például kettőt is, „Isten hozta” felirattal. A város bejáratánál felállított díszkapun az „Éljen Horthy Miklós kormányzó, éljen a magyar honvédség! Isten hozott testvéreink!” felirat volt olvasható.⁵

A nagy várakozás során április 6-a után több küldöttség és egyén látogatta meg a trianoni határ menti magyarországi településeket, valamint a katonai és a hatósági szerveket, azzal a céllal, hogy intézkedjenek a Mura mente Magyarországhoz csatolásnak ügyében. Akkor már a megyék illetékes vezetői is erőteljesen tevékenykedtek a magyar katonai alakulatok bevonulása

² ZML, XIV/23 – Teleki Béla főispán magániratai

³ ZME, Politikai napilap, 1941. június 7., 4.

⁴ Mélyinterjúk a tárgyalt korszakban a Mura mentén élő személyekkel. Az interjúkat mintegy nyolcvan személlyel a szerző készítette (egy részének összegzése 2005 őszén írásos formában is megjelent, Egy peremvidék hírmondói címmel – GÖNCZ 2006a).

⁵ ZMÜ, 1941. április 17., 2.

érdekében. Egyebek mellett, 1941. április 14-én a Zala megyei küldöttség Teleki Béla főispánnal az élen te-repszemlét tartott Alsólendván.

Két nappal később, április 16-án sor került a Mura mente birtokbavételére. A magyar katonai alakulatok minden ellenállás nélkül elfoglalták az 1919-ben a délszlávok által megszállt területeket. A szervezetlen és szétzilálódott jugoszláv katonaság erejéből csak annyira futotta, hogy felrobbantották a Mura folyón átvezető hidakat.

A történelmi alsólendvai és muraszombati járás visszakerülését az anyaországhoz a muravidéki magyar és magyar érzelmű lakosság méltóképpen megünnepelte. Minden nagyobb településen, és természetesen a városi rangú Alsólendván és Muraszombatban, nagyszabású, látványos rendezvényeket szerveztek a felszabadulás tiszteletére. A szlovénok körében, főképpen a két világháború között szocializálódó fiatalabb nemzedékben és a betelepítettekben az esemény ellenszenvet váltott ki, amely később egyeseknél ellenállássá fajult.

Az alsólendvai ünnepi rendezvényről – egyebek mellett – a következőképpen tudósított a Zala Megyei Újság: „*Alsólendván már a kora reggeli óráktól sűrű csoportok vonultak fel nemcsak a történelmi nevezetességű járási székhelyről, hanem a messze környékről is. Egész Lendva ünnepelt és zászlóerdő borította a környéket. Sűrűn lehetett látni a jellegzetes népviseletben megjelent falusiakat, és a magyar ruhaviselet színezte azt a tarka-barka képet, amelyet a tábori oltár körül összegyűlt közel 15.000 ember megjelenése mutatott. A templomi oltárnál Pehm József pápai prelátus, zalaegerszegi apátplébános öt pap segédletével szentmisét mondott.*”⁶

Pehm József feltehetően már néhány nappal korábban is járt a Lendva-vidéken. Ott volt azonban a néhány héttel később, 1941. május 12-én megrendezett visszacsatolási ünnepségen is, amelyen az említetthez hasonló körülmények közepette celebrált szentmisét. Prédikációjában a prelátus hatásosan kiemelte az Árpád-házi szentek magyar történelmi jelentőségét, majd hangsúlyozta a magyarok Nagyasszonyának fontosságát, „*akinek oltalma köti össze az erőszakkal elszakított nemzettestnek minden tagját*”. Pehm szentbeszédét Winter György tábori esperes szlovén nyelvre is lefordította. A vallási szertartás után az apátplébános a megye és a város vezetőivel a díszfelvonulást az alkalmi emelvényről nézte végig. A felvonulók között ott

voltak „*az alsólendvai és járásbeli tűzoltók, a rokkantak és tűzharcosok, a leventék és cserkészek, továbbá iskolások, magyar ruhás leányok, asszonyok és férfiak nemzeti viseletben, nemzeti virágokkal és nemzeti színekkel feldíszített kerékpárosok, a nagy feltűnést keltő hetésiek saját érdekes népviseletükben és külön-külön táblák alatt a falvak, Csentevölgy, Kebeleszentmárton, Kapca, Radamos, Kámaháza, Zsitkóc, Bagonya, Filóc, Nagypalina, Lendvavásárhely, Petesháza, Göntérháza, Völgnyifalu, Lendvahidvég, Kót, Pince, Gyertyános, Felső- és Alsólakos képviselői*”.⁷

A magyar érzelmű papság körében, ellentétben a szlovén származásúakkal, főképpen azokkal, akik már túlnyomórészt az első világháború utáni délszláv államban szocializálódtak és tanultak, a muravidéki szlovén lakosságot általában – történelmi szempontból helytelenül – a többi szlovén nemzettrésztől eltérő, vend etnikumnak minősítették. A „vend kérdés” ellentmondásos és szakmai berkekben is eléggé ismeretlen összefüggéseibe ezúttal nem kívánok belemélyedni, csupán érzékeltetni kívánom, hogy az értelmezésének rendkívül fontos szerepe volt a Mura mentén a tárgyalt időszakban is. Az őshonos magyar és szlovén lakosság többsége számára maga a „vend” megnevezés, amit a magyar nyelvi kommunikációban használtak, egykor nem volt pejoratív hangzású, mert azzal a történelmi Magyarország vasi és zalai területén élő, szlovén származású közösséget azonosították. A szlovén értelmiség viszont a nyelvjárásként nyilvántartott vend nyelv használatát, amelynél általában a magyar betűrendszert alkalmazták, és amelyet 1941 után a muravidéki szlovénok lakta terület templomaiban az illetékes egyházi hatóság szorgalmazott, a magyarosítás egyik eszközeként tartotta számon. Az ilyen magyarázat ugyan eléggé leegyszerűsített és mélyebb ismertetést igényelne, azonban az nem vitatható, hogy a visszacsatolás eufóriájában az ilyen jellegű magyar magatartásforma vitathatatlanul jelen volt a térségben.⁸ Pehm József erre vonatkozó véleményét pontosan nem ismerjük, mert sem a megvizsgált korabeli újságokban és jegyzőkönyvekben, sem a szombathelyi Püspöki Levéltárban a korszakra vonatkozó levelezéseiben arra utaló konkrét adatot nem találtunk. Feltételezhető azonban, hogy Pehmhez is a korabeli szombathelyi egyházmegye vezetése és a megyéspüspök, Grósz József által képviselt és szorgalmazott álláspont állhatott közel, amely az ún. vend nyelvjárás használatát helyezte előtérbe az irodalmi szlovénnal szemben.

⁶ ZMÚ, 1941. április 17., 2–3.

⁷ ZMÉ, 1941. május 12., 1–2.

⁸ E kérdés könnyebb megértése céljából a Felszabadulás vagy megszállás? A Mura mente 1941–1945. című monográfiám, A „vend-magyar” elmélet című fejezetében juthatnak bővebb ismertetőhöz az érdeklődők. – GÖNCZ 2006b, 48–57.

Jerič Ivan, szlovén származású egykori alsólendvai-kerületi esperes-plébános, a Mura mente 1919-ben Magyarországtól történő elcsatolásának egyik meghatározó egyénisége és támogatója, emlékezéseiben azt állította Pehmről, hogy – fölényeskedő és szigorú magatartása mellett – a Mura menti szlovén származású papokat alacsonyabb rendűnek tekintette. Állítását – egyebek mellett – azzal a történettel illusztrálta, hogy amikor egy alkalommal még zalaegerszegi apátplébánosként Teleky Béla zalai főispánnal a turniščei (bántornyai) templomba látogatott, őt (Jeričet), mint akkor ott tevékenykedő plébánost, arra sem méltatta, hogy köszöntse és szóljon hozzá, pedig közvetlenül mellette állt.⁹ Jerič elfogultsága a szlovén, illetve jugoszláv érdekek mellett vitathatatlan, azonban azzal együtt is el kell fogadni, hogy Pehm József a visszacsatolt területek vonatkozásban a magyar jelleget és értékeket – mai szempontból objektíve vitatható módon – a szlovén, a Muraközben pedig a horvát fölé helyezte. Mennyire volt az nála spontán, a korszak szocializációja révén rögződött magatartásforma, illetve mennyire befolyásolták azt más, netán politikai indíttatású tényezők, utólag nagyon nehéz lenne eldönteni. Ahhoz azonban nem fér kétség, hogy a Magyarországhoz visszakerült területek magyar érzelmű lakossága, főképpen pedig annak társadalmi elitje szemében az ilyen megnyilvánulás akkor, amint már utaltunk arra, tetszetős volt, a másképpen gondolkodókéban, főképpen a szlovén érzelmű értelmiségnél pedig egyértelműen ellenszenvet váltott ki.

A tárgyalt korszak könnyebb megismerése céljából a Muravidék vonatkozásában hasznos lehet egy rövid kitérő. Jerič Ivannal, valamint a tárgyalt időszak egyházi életével kapcsolatban az alsólendvai esperesség vonatkozásában összegezhető, hogy akkoriban ő volt a szellemi vezetője az említett térség szlovén érzelmű papságának, amiért – akárcsak az első világháború utáni időszakban kifejtett tevékenysége miatt is – folyamatosan konfliktusai voltak a magyar hatósággal. Több peres ügye is akadt az 1941–1945 közötti időszakban, amit ő később egyértelmű szlovén nemzeti érdekképviseleti érdeként magyarázott. Ettől függetlenül, a későbbi jugoszláv hatalom egyházellenessége miatt, a második világháború utáni években Jerič folyamatosan szállka volt a kommunista párhatalom szemében. A szombathelyi püspökkel, mint felettesével, a közismert véleménykülönbségek ellenére, az ún. visszacsatolás időszakában kialakította a szükségszerű együttműkö-

dés feltételeit. Ez attól függetlenül sikerült neki, hogy Grósz József első alsólendvai látogatása keretében 1941 júliusában, amelyet Jerič utólag kevésbé vallási, hanem sokkal inkább politikai jellegűnek értékelt, tíz pontban rögzített követelménylistát fogalmazott meg a püspök számára. A muravidéki szlovénok érdekeit, két kivétellel valamennyi szlovén származású pap aláírásával megerősített dokumentum szerint, Jerič a nemzetek létéből származó anyanyelv-használati jog érvényesítésére alapozta. A „memorandumban” követelték, hogy minden muravidéki szlovén származású gyermek tanulhasson az anyanyelvén, és az iskolában és a templomban ne az ún. vend nyelvjárást, hanem az irodalmi szlovén nyelvet használják. Továbbá hangsúlyozták, hogy a vidéken tevékenykedő hivatalnokok a szlovénok közül kerüljenek ki, Muraszombatban maradjon meg a szlovén nyelvű gimnázium, és a magyar hatóság ne folyamodjon semmilyen magyarosító törekvésekhez.

Jerič szerint a püspökség a követelményekkel ellentétesen járt el, és a következő hónapokban erőteljes magyarosítás vette kezdetét egyházi berkekben is.¹⁰ A római katolikus papság többi Muravidéken tevékenykedő képviselőjének a véleménye kevésbé ismert, azonban azok bizonyára eléggé eltérőek voltak. Jerič véleményét biztosan nem osztották a Muravidék magyarok lakta településeinek lakosai, sem az alsólendvai plébánia túlnyomórészt magyar ajkú római katolikus hívői, akikhez – érthetően – a Pehm József és a magyar egyházi vezetés álláspontja állt közelebb. A visszaemlékezők több évtized távlatából is könnyezve emlékeztek az egykori zalaegerszegi pápai prelátus prédikációira, amelyek az ún. magyar időben hangzottak el.

Pehm József alsólendvai látogatásait illetően ismert, hogy a pápai prelátus, zalaegerszegi apátplébános ott volt a városban a visszacsatolás első évfordulója tiszteletére szervezett nagyszabású ünnepségen is, 1942. április 16-án. Korabeli sajtóbeszámoló szerint „*a társadalomnak minden rétege ünnepelt Ország Pál dr. országgyűlési képviselő vezetésével*”. Az ünnepnap idején a város és falvak zászlódíszbe öltöztek, az üzleteket zárva tartották, és – az említett beszámoló szerint – még a mezőgazdasági munkát is szüneteltették. Az ünnepi szentmisét Kovács-Kopácsy Lajos polgári iskolai hitoktató celebrálta, azonban a szentbeszédet Pehm József mondta, amiről korabeli fénykép is tanúskodik. Az óriási tömeg miatt a Szent István téren, azaz a templomtérén megafont használtak.¹¹ Szentbeszédében

⁹ JERIČ 2000, 210.

¹⁰ JERIČ 2000, 188–192.

¹¹ ZMÚ, 1942. április 17., 2.

az akkor még zalaegerszegi apátplébános hangsúlyozta, hogy a „felszabadulás napja érdemes lenne arra, hogy fogadalom-ünnepe legyen a városnak”. A délután során az alsólendvai Katolikus Nőegylet nagyszabású nótadélután szervezett zsúfolásig megtelt nézőtér előtt a leventeotthonban.¹²

Pehm József „ragaszkodása” Muraközért

Visszatérve a visszacsatolás konkrét eseményeihez, megállapítható, hogy – a Muravidékkel ellentétben – Muraköz vonatkozásában (a Mura és Dráva folyók közötti területről van szó) a független usztasa horvát állam kikiáltása miatt bonyolultabb volt a helyzet, míg a Muravidék tekintetében viszonylag zökkenőmentesen történt minden. Ezért Pehm József politikai jellegű tevékenységének jelentős része főképpen az említett tájegység visszacsatolással összefüggő kérdéseire vonatkozott.

Zala megye törvényhatósági nagygyűlésnek 1941. május 8-ai rendes, Zalaegerszegen megtartott ülésén a megyei főispán ünnepélyesen emlékezett a Mura menti területek visszacsatolásáról. Egyebek mellett a következőket hangsúlyozta: „Megnyitomat nem fejezhetem be anélkül, hogy különös szeretettel ne üdvözljem közgyűlésünk alkalmából vármegyénkhez április hó 16-án visszatért, az integer Zala vármegyéhez tartozó magyar és idegen ajkú testvéreinket, akiknek hűségéről és magyar hazájukhoz való ragaszkodásáról még a katonai megszállás előtt az alispán úrral együtt személyesen volt alkalmam meggyőződni. Életem egyik legfelemelőbb és legemlékezetesebb napja marad az a hűsvéghétfő, amikor Alsólendván magyar testvéreink szemébe nézhettem és láthatam örömkönnyeiktől csillogó szemükben a vármegyéhez, a magyar Hazához való mélyseges ragaszkodásuk kifejezését. Szemtanúja voltam honvédeink a Murán felrobbantott hidak mellett csónakon történt bátor átkelésének és jelen voltam Belatincon honvédeink bevonulásakor és megkapó fogadtatásán.” Brand Sándor alispán is reményét fejezte ki, hogy az ideiglenesen bevezetett katonai közigazgatás biztosítja a lakosság nyugalomát a visszacsatolt területeken.

Az említett közgyűlés a Muraközről is tárgyalt, mivel ott még teljességében a katonai közigazgatást nem lehetett bevezetni. Az önállósult horvát állam is – amint már említettük – igényt tartott a területre, valamint ott a lakossági ellenállás úgyszintén erősnek bizo-

nyult. Werth Henrik vezérkari főnökkel ellentétben, aki erélyesen ragaszkodott a Muraköz teljes betagozásáért a magyar közigazgatásba, Bárdossy László miniszterelnök eltérő véleményen volt. A korabeli római magyar nagykövetnek közvetített 1941. április 22-i levelében, amelyben a magyar kormány részéről olasz támogatást kért a korábbi jugoszláv területekre vonatkozó igények tárgyában, Bárdossy a következőket közölte: „A túlnyomóan horvát lakosságú Muraközre horvátok formálnak igényt s ezt máris tudomásunkra hozták. Magyar-horvát jóviszony érdekében a magyar kormány ebben a kérdésben nem akar merev álláspontra helyezkedni és elvben tárgyalásra is hajlandó a horvátokkal. A kérdés rendezése attól függ, vajon a horvátok ennek ellenében a magyar részről támasztandó kívánások teljesítésére hajlandók-e.” A magyar feltételeket a minisztertanács április 13-ai ülésén rögzítették, aminek keretében – egyebek mellett – a Muraköz esetleges időpont megjelölése nélküli ideiglenes átengedését Horvátországnak is előrelátták. A feltételek között a Murakeresztúrtól Csáktornyán át az akkori német (ma szlovén) határig terjedő vasúti vonalra formált magyar szuverenitás, a Muraközben előforduló nyersolaj kitermelés joga, a fumei kikötőben előrelátott magyar szabadzónára és szabadraktárra formált követelmény is szerepelt.¹³

Zala megye politikai és egyházi vezetése számára nem volt kecsegtető a magyar kormány álláspontja. Az adott hangulatban nagy jelentősége volt (ezért valamennyi megyei napilap kiemelt cikkben közzétette), hogy a május 8-i közgyűlés alatt történt egy sajátos esemény. Egy muraközi küldöttség 12.501 muraközi lakos aláírásával nyújtott át követelményt, amelyben arra kérték Zala vármegye főispánját, hogy a legsürgősebben juttassa el Horthy Miklós kormányzónak a muraköziek Magyarország iránti hűségnyilatkozatát. A nyilatkozatot a törvényhatósági közgyűlés nagy lelkesedéssel fogadta.

A közgyűlési tagok úgyszintén egybehangzó ünnepléssel fogadták Pehm József lelkesítő beszédét, amelyben a tekintélyes bizottsági tag – egyebek mellett – főleg a Muraköz vonatkozásában, az onnan érkező küldöttség köszöntéseként a következőket mondta: „Amihez én hozzászólni kívánok, annak előzményeit elem tártá a vármegye alispánja. Ugyanő történelmi jellegű bejelentésével levonta a vármegye lelkéről a két évtizedes gyászleplet, csonka teste alul elemelte a szomorú mankót, a szemekről levonta a bánatköny-

¹² Zalai Közlöny, 1942. április 20., 2.

¹³ A magyar kormány olasz támogatást kér a jugoszláv területekre vonatkozó igényei kielégítéséhez. – Horthy 1986, 79–80.

nyek fátylát, a kis-zalai és kis-magyar láthatár helyébe tágabb, nagy-zalai és nagy-magyar horizontot nyitott. Ezt teszi akkor, amidőn álmaink álmáról, a Szent Korona gyöngyszemeiről, Alsólendva és a Muraköz sorsfordulójáról megemlékezik. Szeretném, ha minden mondatomat és szavamat a tárogató bővösségébe márthatnám, ha velőkig és szívgyökerekig hatolhatnék [...] A magyar ember lelkébe, testébe, életébe akkor vonul be igazán a tavasz megifjító, boldog életárama, ha a feje felett megjelennek a tavasz első fecskéi és a régi ház ismert eresze alatt keresi a régi fészket, régi otthont. Ez valósul meg ma itt nálunk. Dicsőséges emlékeztető Zrínyi Miklós, derék, hűséges, vallásos muraközi népének első fecskéi szálltak el hozzánk és keresve két évtizedes zimankó után a régi hazát, a régi ereszt, régi fészket, ide szálltak a Tekintetes Vármegye öreg székházába, hogy Murán innen, Murán túl tavaszt jelentsenek [...] Az első fecskék nem sokan vannak, de tízezrek nevében jöttek és a nyomukban a tavasz tör elő. Csáktornya, Perlak, Légrád, Szentilona és a Zrínyi-erdő üzenetét hozzák. A Zrínyiek vértanú és száműzött életfáját, Gasparich Márk barát tüzes lángolását. A déli ellenség, a török felégette, szerb felrobbantotta a Mura és a Dráva hidjait. Addig is, amíg a vármegye felépíti ezeket a hidakat, a muraközi nép április 27-én kemény néphatározatával és mai útra kelésével a szívével vert hidat az ezeréves haza irányában. Sebet hoztatok Muraköz első fecskéi? Tudjuk: gálád ellenség ütötte. De mély és sajtó a mi sebünk is, mert trianoni elvesztések és mérhetetlen szenvedések ütötte. De a régi fészek nem hűlt ki, melegen tartottuk számotokra. És ez az első fecskejárás az öreg vármegye legboldogabb napja.”¹⁴

A hangzatos beszédet követően Pehm József a törvényhatósági kisgyűlés véleményéről szolt az új miniszterelnök, Bárdossy László kinevezését illetően, amiből úgyszintén érződik a későbbi magyar egyházfő általános nemzetpolitikai álláspontja. Ahhoz nem fér kétség, hogy Pehm a két világháború közötti időszak legáltalánosabb magyar politikai álláspontját fogalmazta meg és képviselte. Az állítás akkor is igaz, ha tekintettel a tényleges körülményekre és a reális helyzetre irreális politikai célkitűzést vallott a revízió tekintetében: a történelmi Magyarország határainak teljes visszaállítását. A visszacsatolások miatt eufórikussá vált hangulatban az ilyen magatartásformát mai távlatból aligha szabad egyértelműen tévesnek minősíteni, hiszen a Trianon utáni magyar értelmiségi elit

sebei akkor még rendkívül frissek és mélyek voltak. Az igazsághoz tartozik azonban, hogy a Muraközben már a lakosság jelentős része – sokkal nagyobb arányban, mint a Muravidéken – akkor is magyarellenes beállítottságú volt. Az ilyen jelenségnek mély történelmi okai és összefüggései voltak, amire ezúttal nincs mód bővebben kitérni.

Pehm József apátplébános az említett törvényhatósági ülésen Bárdossyval kapcsolatosan a következőket hangsúlyozta: „Idők jele az, hogy diplomata lép a magyar kormányrúd mellé, a kormány élére. Abban a reményben és várakozásban állunk mögéje, hogy mint külügyminiszter és a kormány feje minden erejét latba veti azért, hogy a kormányzói kiáltvány szellemében a Délvidék és benne a Dél-Zala határai mindenben és mindenütt a Szent István kitűzte, ezeréves történelmi határok legyenek. Azt pedig ne felejtse senki, hogy az ép, integer Magyarországhoz, amelyről soha le nem mondunk, az ép vármegyék testén keresztül vezet csak az út.” Bárdossyt illetően ugyan, bizonyára a későbbiek során, a miniszterelnök Muraköz iránti álláspontja miatt, megváltozhatott a véleménye.

A Muraköz kérdése a következő hetekben Zala megye vezetőségét, az említett közgyűlésen túl is, élénken foglalkoztatta, mivel a katonai közigazgatás, illetve a megyéhez történő teljes integráció nem volt még lehetséges. Ennek tudtában aligha vitatható, hogy jól megszervezett akció keretében, 1941 májusának utolsó harmadában 33 muraközi község harminchárom táviratot intézett Horthy kormányzóhoz, amelyekben kérték a vidék betagolódását a magyar államszervezetbe. Az egyik fontosabb érvelési szempont, eléggé érdekes módon, a muraközi horvát nyelvjárás iránti aggodalom volt a Varasd-vidéki, illetve zagarjei „horvátal” szemben.¹⁵ Ilyen vonatkozásban eléggé hasonló a helyzet a korábban ismertetett muravidéki „vend nyelvjárás” példájával. Az akkori magyar magatartásformát később, az egypártrendszer időszakában, az ún. utódállamokban, a korabeli Jugoszláviában is, a Horthy névével fémjelzett magyar vezetés asszimilációs politikát szorgalmazó megnyilvánulásának minősítették. Szerintem az ilyen vélemény valóságtartalmát teljességében nem lehet megkérdőjelezni, azonban fontosabb lett volna – helyesebb helyzetfelismeréssel – a nyelvjárás melletti kiállás hangoztatását tompítani, ami a későbbi események vonatkozásában pozitívabb hatással járt/járvhatott volna.

Az adott politikai légkörben – érthetően – erőteljes

¹⁴ ZML – Zala vármegye törvényhatósági közgyűlése 1941. május 8-án tartott rendes ülésének jegyzőkönyve, 663.

¹⁵ ZML, XIV/23. Teleki Béla főispán magániratai

propaganda folyt annak érdekében, hogy a nyolcszáz éves történelmi kötődésre hivatkozva, a túlnyomórészt horvátok lakta Muraköz ismételt Zala megye részét képezze. Rendkívül aktív volt e téren (már korábban is) a Muraköz Szövetség, amelynek keretében, illetve amellyel összefüggésben Pehm József tevékenysége rendkívül fontos volt. Pontos meghatározását Pehm közreműködésének az említett szövetségen belül nem sikerült tisztázni, mert az arról tanúskodó kézirat – melynek egy másolata e tanulmány szerzőjének a birtokában van – eredetének és forrásának egyes elemei bizonytalanok (a hozzám juttató személyre sajnos nem emlékszem). Ettől függetlenül rendkívül érdekes a három tanulmány¹⁶ tartalmazó „kötet” előtti, kézzel írott szöveg, amely pontosan jellemzi és bizonyítja Pehm József rendületlen elkötelezettségét és erőfeszítését a Muraköz Magyarországhoz csatolása tárgyában. A három tanulmány-jellegű írás előtti kézirat a következőket tartalmazza:

„Muraköz visszacsatolása (cím, aláhúzva). A trianoni békediktátum által (az ismételt kinyilvánított népakarattal szöges ellentétben) elcsatolt Muraköz lakossága Zala vármegye vezetőférfiainak intenzív támogatásával nagyszabású mozgalmat indított és vívott 1940–1941-ben az anyaországhoz való végleges visszacsatolás érdekében, s annak keretében Pehm József zalaegerszegi római katolikus apátplébános (a későbbi Mindszenty nevet felvett bíboros hercegprímás) vezetésével küldöttségeket, memorandumokat irányított Budapestre Bárdossy miniszterelnökhöz és összekötetést keresett több tekintélyes magányos független politikus-sal, közöttük velem is.

Pehm apáttal engem dr. Terbócz Miklós miniszteri tanácsos (aki maga is muraközi birtokos volt) hozott össze a Gresham kávéházban, ahol is az apát úr nekem az itt levő három litografált iratból 2-2 példányt azzal a kérelemmel adott át, hogy azokat gondosan át tanulmányozva ifjú Horthy István MÁV elnök-igazgatót (a kormányzó fiát) keressem fel. Az iratok tartalmát neki személyesen élő szóval is adjam elő, és kérjem meg, hogy az édes apját (a kormányzó urat) Muraköz visszacsatolása kérdésében oly irányban befolyásolja, hogy e kérdésben Bárdossy miniszterelnökre ne hallgasson, és a Muraközről Horvátország javára semmi körülmények között le ne mondjon. Kért, hogy az iratokból 1-1 példányt Horthy Istvánnak adjak át.

Én az apát úr kérelmét magamévá tettem, mert az az én Trianon-békeellenes mindenkori parlamenti felszólalásaimmal mindenben egyezett, Horthy Istvánt a MÁV igazgatóságon felkerestem, Muraköz lakossága óhajának erélyes képviselőjére megnyertem. Úgy ő, mint az édes apja megtették kötelességüket és nem rajtuk múlt, hogy az elvitathatatlan nemzeti érdek e kérdésben elbukott.

P.d. Pehm apát úrral azóta (tehát 1941 óta) nem találkoztam, nem érintkeztem, róla csak annyit tudok, mint a többi újságolvasó. 1956-os magatartását nem helyeslem, sőt elítélem.”

A kézzel írott szöveg Pehm József rendületlen Muraköz-szeretetről vall, és bizonyítja, hogy az apátplébános a legmagasabb állami vezetők megkeresését is igénybe vette, valamint annak érdekében állami szinten legbefolyásosabb személyekkel is kapcsolatot teremtett. Személyesen felkereste (és levelet is írt) Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek, majd – mivel törekvései nem jártak sikerrel – Bárdossy László miniszterelnökhöz folyamodott. E látogatásokat – részben Közi Horváth József írásait kutatva, valamint az eléggé közismert Munczi Antal tanulmányt és más forrásokat felhasználva – mélyrehatóan tanulmányozta Varga E. László,¹⁷ ezért ezen a helyen azzal aprólékosan nem foglalkozok.

Muraköz visszacsatolása érdekében 1941. július 5-én – 115 zalai törvényhatósági bizottsági tag indítványozására – rendkívüli törvényhatósági közgyűlést hívtak össze Zalaegerszegen, ahol a vitaindító beszédre Pehm Józsefet kérték fel.¹⁸ Felszólalásának bevezető részében a pápai prelátus hangsúlyozta Muraköz hovatarozásának általános jelentőségét, majd utalt arra, hogy a területért folytatott küzdelem nemcsak a megye, hanem az egész ország érdeke. Hangsúlyozta a történelmi jog fontosságát is, hiszen szerinte a Muraköz „896 óta magyar föld”. A határvédelemmel kapcsolatosan a következőképpen szólt: „Az új Magyarország, amelyről annyit beszélünk most, komoly határvonalakra rendezkedjék be! Az elmúlt negyed század alatt fegyveresen kandikáló ellenségtől négy oldalról övezett, nyitott pusztá ház volt a szomorú Csonka-Magyarország. Szőregnél és Rédicznál a libaőrző magyar kislány nem vette észre a fűben futó határvonalat és a granicsárok fegyvereitől a magyar kislány vére festette azt láthatóvá. A Mura nem határ; nyáron átgázolha-

¹⁶ A három irat közül – amelyek a Muraközi Szövetség eléggé elfogult álláspontja alapján ismertetik a Muraköz történelmét, társadalmi és földrajzi viszonyait, népességét, közigazgatását, statisztikáját, valamint a terület iránti magyar érdekek létjogosultságát – a legkorábbi 1940. július 5-i, a második viszont 1941. március 10-i keltezésű, a harmadik, amelyet Dr. Csury Jenő elnök mellett (aki aláíróként mindhárom szerepel) dr. Kakasdi Hajós Kálmán is jegyez, 1941. május 4-én íródott.

¹⁷ Varga E. László: A Muraköz és Mindszenty József. Magyar Napló 2011 – augusztus. 29–41.

¹⁸ ZML – Zala vármegye törvényhatósági közgyűlése 1941. július 5-én tartott rendkívüli ülésének jegyzőkönyve, 665.

tó. *A Dráva komoly határ. A Mura mellett nincs embererdő, tömött élősvény, megette az egyke. A Dráva mellett 8-10 gyermekes családok élnek, évszázados Zrinyi-katonák leszármazottai. Zalának egyetlen honvédelmi övezete a Muraköz. Van természetes határ; élet és vitézi hajlam. Alig kerestek itt elő valamit sietőbben a ládákból, mint a magyar vitéségi érmeiket és alig várnak valamit inkább, mint a vitézé avatást.*

Pehm a továbbiakban megjegyezte, hogy 1910-ben a 90 ezer muraközi lakosból 8 ezer volt magyar nemzetiségű és 22.577 magyarul beszélő. Véleménye szerint azonban a nyelvi kötődés nem lehet mérvado a területi hovatarozás kérdésében. A „mindent vissza!” jelszó szószerinti értelmezését tükrözi Pehm érvelése, hogy 1938 óta az ún. „trianoni iránynak” lejárt az ideje, és „ha a Muraköz esetében bárki is kevesellené a kis lélekszámú magyar nemzetiségű, illetve magyarul is beszélő polgárt, „az annyit jelentene, hogy a még ellenséges kezekben lévő vármegyéből 9-ről öörkre lemondunk, hiszen Árvától Fogarasig ennyi megyében gyengébben áll a magyar nyelv, mint a Muraközben.” Magyarországnak a Muraköz iránti jogát a vidék hűségének bizonygatásával támasztotta alá. Hangsúlyozta: „A Muraköz magyar, mert magyarul érez. 1941. április 27-én 4 ezer katonakorú férőü faluja táblája alatt vonult fel Csáktornyára magyar zászlók alatt harsogva proklamálták, hogy a Muraköz magyar és ahogy a Zrinyi-émlékmű felé táncolva, zárt menetben felvonultak, és egy öreg muraközi elmondta nekem: Azért jöttünk, hogy fölemeljük ezt a nagy dicsőséget – ezt én életem egyik legnagyobb élményeként öörzöm. Május 11-én 10 ezer ember ünnepel magyar zászlók alatt Perlakon. A honvédünnepségen 17 ezer ember vett részt Csáktornyán és csak úgy pompázott ott a magyar ruha. És ezek mind fényképpel igazolhatók és igazoltak. 26.764 tizenhat éven felüli egyén követelte aláírásával a végleges magyar megoldást. Belicát, Muraszerdahelyt korábban irányzatosan úgy emlegették, mint délre vonzó dó községeket. És az előbbinek öthatoda, az utóbbinak kétharmad része nyilatkozott meg Magyarország mellett. A minap visszakerült Stridó-vidék 7 ezer lakosából 4800 tizenhat éven felüli tett hitet Magyarország mellett...”

A Muraközre vonatkozó vitaindító felszólalásának második felében Pehm nyilvánosan feltette a kérdést, hogy az adott helyzetben nemzetpolitikai szempontból „mit lehet és mit nem?” tenni. Ez is arra utal, hogy azokban a napokban, hetekben az említett tájegység politikai hovatarozása a magyar bel- és külpolitika egyik legfontosabb kérdése volt. Pehm József egyik válasza az említett kérdésre az volt, hogy „nem le-

het cserélőü”. A kormánykörökben, amint arra már utaltunk, akkoriban felvetődött a Muraköz esetleges kompromisszumos megoldása, azaz feladása, ami Pehm számára elfogadhatatlan volt. Ezzel kapcsolatosan példákat hozott fel, majd Teleki Pál ismert mondatait idézte: „Ami már az enyém, azt nem adom. Ami még nincs itt, azt kívárok. A szent dolgok nem csere tárgyak!” Másik érvként a következőket mondta: „Az az esetleges jelentkező elgondolás, hogy Horvátország ismerje el Muraközre a mi történelmi jogunkat és ennek ellenében az övé lesz a Muraköz tényleges birtoklása, a történelmi gondolkozás szemüvegén át teljesen elfogadhatatlan és ellene a szentistváni gondolat, a kormányzóü kiáltvány, Muraköz népének hűsége alapján a leghatarozottabban tiltakozik a vármegye [...] Mi elismerjük, hogy a nemzetnek barátokat szerezni felette hasznos és bölcs, de mert a jól rendezett szeretet magunknál kezdődik, a barátságna a halála és nem a megszövése lenne, ha a magunk ezeréves jogait, a jövőt biztosító komoly határt és erkölcsi kötelezettségeinket gyengítenők. A barátság, még ha századok állna is mögötte, múlandó, de a nemzet jövődjének és birtokállományának meg kell maradnia [...] Ha Horvátországhoz barátságot akarunk szőüni, keresse azt az új állam, és ha keresi, mi szívesen viszonozzuk, kereskedelmi szerződés keretében, anyagiakban tegyük, de ne elidegeníthetetlen javakban. Nincs ma magyar földön senki, aki egyetlen tapodtat, egyetlen lelket odaajándékozni, elcserélőü jogosítva volna. Az ezeréves ország és vármegye hűsége kíván a Muraközötől. A Muraköz a két évtizedes rabsága idején ragyogóan hűsésésnek találtatott. Vajon hűségeért a kormány és a vármegye cserében hagyhatja-e? Revíziós mozgalmaink komolyságán rést nem üthetünk, az ország-rendezés kezdetén magunk ellenében egy lemondással a legborzalmasabb fegyvert ki nem szolgáltatathatjuk.”

Pehm József nagy lelkesedéssel fogadott vitaindító beszéde után a közgyűlés határozatot fogadott el arról, hogy „a Muraköz a megye integráns részének tartja és arról soha le nem mond”, amiről a kormányzóü, a miniszterelnököt, az Országgyűlés mindkét házának elnökét, a belügy- és a honvédelmi minisztert értesítették.

Muraköz hovatarozásának nemzetközi dimenziói

Megállapítható, hogy nehéz volt bel- és külpolitikai szempontból egyaránt megnyugtató álláspontra helyezkedni Muraköz kérdésében, hiszen már a magyar bevonulást illetően is érződött a bizonytalanság, ami

a Jugoszlávia elleni hadba lépés ügyében tartott rendkívüli minisztertanácsi ülésen (1941. április 10.) észlelhető volt. A bevonulást illetően akkor valószínűleg Werth Henrik gyalogsági tábornoknak, a honvédezőrkar főnökének a véleménye meghatározó volt, aki a Muraközbe történő bevonulás mellett érvelt.¹⁹ A kérdést illetően azonban a német diplomácia álláspontja is rendkívül fontos volt, ezért Sztójay nagykövet többször is tárgyalt a német külügyminisztérium vezetőivel. Az egyik beszélgetésből kiderül, amire már közvetve utaltunk, hogy Bárdossy miniszterelnök Muraköz kérdésében kész volt az önálló horvát állammal „baráti tárgyalásokat” kezdeni.²⁰ Erről a magyar minisztertanács 1941. április 13-án tárgyalt, és akkor még – bizonyos feltételek, főleg a vasúti forgalomban követelt kedvezmények fejében – úgy határozott, hogy „a Muraközre szuverenitásunk elvileg fenntartandó, azonban a terület teljes igazgatását akár meghatározott hosszabb időre, akár időtartam-megjelölés nélkül ideiglenes jelleggel átengedjük a horvátoknak”.²¹ Feltehetően erre vonatkozhatott Pehm (Mindszenty) József fent idézett, erélyes ellenérvelése, tiltakozása is.

Az események azonban később ideiglenesen Pehm József elvárásaival összhangban alakultak. Ugyanis a Muraköz tekintetében jelentős változás történt 1941. július 9-én, amikor ott is bevezették a magyar katonai közigazgatást. Ezt Zala megye törvényhatósági kisgyűlése – amelyen Pehm József is jelen volt –, miután az eseményt a főispán bejelentette, nagy megelégedéssel és éljenzéssel fogadta.²² Az esemény feszült külpolitikai légkört teremtett. Herbert von Troll ideiglenes zágrábi német ügyvivő a német külügyminisztériumnak intézett táviratában erélyesen elítélte azt. Magyarázatában, amelyet a horvát kormány álláspontjára alapozott, egyebek mellett kifejtette, hogy „a Muraköz lakossága egyértelműen a legnagyobb lelkesedéssel üdvözölte az önálló horvát állam megalakítását; a Muraköz hatóságai azonnal az április 1-én Zágrábban kikiáltott horvát kormány rendelkezésére álltak, és felelszük a független horvát államra [...] A horvát kormány ennél fogva a Muraköz területét az önálló horvát állam elvitathatatlan részeként tekinti, amelyről sohasem mondhat le.”²³

A németek számára is kellemetlen ügyről a következő hetekben élénk diplomáciai és politikai vita zajlott, a Muraközben pedig – amint már jeleztük – a magyarok és magyar érzelműek ünnepeltek. A katonai közigazgatás a vidék esetében, amint azt a magyar politikai elit bizonyos része remélte, nem volt hosszú életű, hiszen 1941. augusztus 29-én már Csáktornyán búcsúzkodott annak tisztikara. Bevezették a polgári közigazgatást. Arra az alkalomra – a főispán és az alispán mellett – Pehm József prelátus is autóval leutazott.²⁴

A visszacsatolt muraközi terület integrálódása szempontjából Pehm József azt is fontosnak tartotta, hogy a vidék egyházi vonatkozásban, magyar szempontból, kedvezőbb helyzetbe kerüljön. Ugyanis a terület a zágrábi érsekséghez tartozott, ami komoly akadályt jelentett a magyar nyelvi és kulturális érvényesülés szempontjából. A vallásos lakosságra óriási hatása volt a Zágráb által képzett és kiküldött horvát papoknak. Pehm a Zala megyei Újság 1941. július 19. számának vezércikkében foglalkozott Muraköz egyházi hovatartozásának kérdésével. Említett írásában vázolta a vidék egyházi szerveztségének alakulását a 13. századtól 1941-ig. Utalt azokra a sikertelen törekvésekre, amelyekre a szombathelyi püspökség megalapítása után sor került a Muraköznek a zágrábi érsekségtől történő függetlenítés tárgyában. Véleménye szerint a vidék visszacsatolása Magyarországhoz e tekintetben is új lehetőséget jelentett. Ezzel kapcsolatosan eszmefuttatását a következőképpen fejezte be: „Most az ügynek a kulcsa Budapesten és Rómában van. Horvátország külön útra lépett, nincs ok, miért gyakoroljon egyházi jogokat itt idegen állam főpapja.”²⁵

Aligha szorul további magyarázatra, hogy Pehm József széleskörű tevékenységet fejtett ki a Muraköz visszacsatolása érdekében, majd a tájegység integrálódása terén az. Ennek ismeretében érthető, hogy a Muraköz visszacsatolása első évfordulója alkalmából szervezett perlaki ünnepség keretében megtartott díszközgyűlésen Pehm Józsefet a község díszpolgárává választották. Érdemeit a Muraköz visszacsatolása terén kifejtett nagy erőfeszítésekben jelölték meg.²⁶

¹⁹ MOL – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1941. április 10.

²⁰ Sztójay Döme berlini magyar követ jelentése a M. Kir. Külügyminisztériumnak a németek álláspontjáról a jugoszláv-magyar szerződéssel kapcsolatban. – Horthy 1986, 15.

²¹ A magyar kormány olasz támogatást kér a jugoszláv területekre vonatkozó igényei kielégítéséhez. – Horthy 1986, 80.

²² ZML – Zala megye törvényhatósági kisgyűlésének 1941. július 9-én tartott ülésének jegyzőkönyve, 667.

²³ Troll zágrábi német ideiglenes ügyvivő távirata a német külügyminisztériumnak. – Horthy 1986, 130–131.

²⁴ ZMÚ, 1941. aug. 29., 2.

²⁵ ZMÚ, 1941. július 19., 1.

²⁶ ZMÚ, 1942. április 21., 2.; Zalai Közlöny, 1942. április 19., 5.

A visszacsatolt területek beilleszkedését szorgalmazó–pozitív és negatív–törekvések

Zala vármegye törvényhatósági bizottsága – kiegészülve a visszacsatolt területek képviselőivel – 1941. december 5-én tartotta ünnepélyes alakuló közgyűlést. Teleki Béla főispán köszöntőjében többször hangsúlyozta a megye visszakerült részeinek fontosságát az ott élő lakosság boldogulása szempontjából, valamint a legfelsőbb megyei testület működése tekintetében.

A zalai törvényhatósági nagygyűlés 1941. december 11-én számos intézkedést hozott, ami a visszacsatolt területek iránti fokozott figyelmet és támogatást bizonyítja. Egyebek mellett Pehm József, valamint két bizottsági tagtársa, Csertán Ferenc és dr. Thassy Kristóf indítványozására, a megye – Muraköz visszakerülésének hálijából és emlékére – anyagi kötelezettséget vállalt két nagycsaládos, a visszacsatolt területekről származó fiatal beiskolázására a honvéd hadapródiskolába. További példaként megemlítjük még, hogy a visszacsatolt területek törvényhatósági rangba tartozó közútjainak karbantartására Zala vármegye közgyűlése jóváhagyta 130.000 pengő kölcsön felvételét, amelyet a kereskedelmi és közlekedési miniszter utalt ki. A területnek a telefonhálózatba történő bekapcsolásáról, illetve a hiányosságok kiegészítéséről is határozott a testület, és e célból elrendelte 60.000 pengő összegben a hitelfelvételt. Ugyancsak Pehm József javaslatára a törvényhatósági testület az 1942. évi költségvetésben a Nagykanizsa, Keszthely és Zalaegerszeg gimnáziumaiban tanuló, a visszacsatolt területekről származó 13 diák részére 3.500 pengő évi segínyt biztosított.²⁷

Pehm beszédei, javaslatai alapján – még ha azokkal manapság teljességében nem is lehetne egyetérteni – a Mura menti területeket illetően számos fontos kérdés került megvilágításra, ami az adott korszak megismérlése szempontjából rendkívül fontos. Azzal kapcsolatosan, hogy Tóth Péter képviselő a megyéhez visszakerült járások idegen ajkú lakossága körében észlelhető nyugtalanító körülményekre utalt (amelyeket „*elkiismeretlen izgatók alattomos munkájának*” minősített), Pehm József az 1942. május 15-ei megyegyűlés napirend előtti indítványában a következőket mondta: „*A Szent Istváni gondolat szellemében megbocsáthatunk mindenkinek, aki egyénileg vétkezett, de akik mások körében kontattak, vagy kontatnak, azoknak nincs helyük a visszakerült területen. A Murán innen ismerünk dobvoljac, szlovén, vend és magyar kérdést. A dobrovol-*

jacok iránt részvételem érzek, mivel Isztriából vetette ide őket az idő, nem maguk szántából jöttek. Most megint belekerültek az idők viharába. De természetesen szívesebben látunk a helyükön is magyarokat. A vendek derék, vallásos, szorgalmas, államhű elemek. Nem volt és nincs velük semmi bajunk. 1919 óta folyik azonban északról egy ún. szlovén beözönlés természetes úton és betelepítéssel a zalai részekre. Ennek eredménye az lett, hogy a Lendva-vidék 18 magyar községe nincs többé. Nyelvileg vegyes községek vannak helyettük. A magyar lakosság sem kapott a jugoszláv uralom alatt a két magyar nádor birtokából semmit, mert akkor a Balkánon éltek; most a magyar uralom alatt meg azért nem, mert Európában élünk. Ők azonban azt nem értik, hogy akkor számukra öt kivándorlási iroda működött egyszerre Alsólendván, és most a magyar világban se jussanak semmihez. Járnak is szüntelen a rédicsei hercegi felügyelőséghez, kérdegetve: hol lesz az ő birtokuk. A helyzet nem könnyű; jelentős birtok ott már nincs, összeházások történtek, bizonyos megfontolások is érvényesültek. De egyéni revízió alá kellene venni a szlovénoknak történt juttatásokat a jugoszláv demarkáción túl. A demarkáción innen Szentgyörgyvölgye táján kellene eladó tulajdonokat a közjóléti szövetkezet pénzén megvásárolni és oda második vonalat rögzíteni. A Mura-híd készüljön el mielőbb. A Muraközben elharapózott a próbaházasság, Csáktornyán és vidékén elterjedtek a bapbapták. Itt hibák vannak. A vármegye tegyen meg mindent a Muraköz egyházi elcsatolásáért, enélkül a becikkelyezés nem megnyugtató.”²⁸

A fenti idézet közvetve választ adhat több, a későbbi kitelepítésekkel összefüggő kérdésre, és főképpen az azzal összefüggő, utólag egyértelműen tévesnek minősíthető korabeli hangulatra. Az 1942-ben bekövetkezett, túlnyomórészt Sárvárra történő kitelepítések témaköre, amelynek keretében a két világháború között a lendvai vidékre betelepített tenger melléki és isztriai szlovén és más szláv családok elhurcolását kell érteni, természetesen sokkal bonyolultabb folyamat volt annál, hogy azt egy idézettel magyarazzuk. Csupán utalni kívánok arra, hogy a „fogat fogért” politikai játszmák a II. világháború időszakában is leginkább a kisembernek ártottak, másrészt sajnos akaratlanul is előidézték az 1945-ben bekövetkezett magyar elhurcolást, amikor az újonnan felállt, bolsevista beállítottságú kommunista hatalom azonos számú ártatlan muravidéki magyart hurcolt el a hrastoveci koncentrációs táborba, amennyi tenger melléki és isztriai személyt 1942-ben Sárvárra

²⁷ ZML – Zala vármegye törvényhatósági közgyűlése 1941. december 11-i ülésének jegyzőkönyve, 674.

²⁸ ZML – Zala megyei Törvényhatósági Közgyűlés 1942. május 15-ei ülésének jegyzőkönyve, 681.

kitelepített a magyar hatóság. Pehm József nyilván senki szenvedését nem kívánta akkor, amikor említett beszédét elmondta. Hasonló jellegű nyilatkozatból akkoriban természetesen nagyon sok volt, és indítékuk bizonyára a magyar nemzeti igazságtétel vágyához és támogatásához vezethető vissza. Ezzel együtt is ki kell hangsúlyozni, hogy politikai szempontból tévesek voltak az elhurcolásokra vonatkozó közvetlen vagy közvetett beszédek, és károsak a közösségre, családokra és ártatlan emberekekre vonatkozó elhurcolások.

Másrészt mai szemszögből is széles látókörű törekvésnek minősíthető, hogy egy 1942 februárjában elfogadott közgyűlési határozatban – úgyszintén dr. Thassy Kristóffal együtt – Pehm József olyan indítvánnyal rukkolt elő, hogy a Muraközben szolgálatot teljesítő tisztviselőket arra kötelezzék, hogy az 1942. év végéig a „Muraköz nyelvét”, tehát a horvát nyelvet sajátítsák el. Továbbá azt is javasolta, hogy annak megvalósítása érdekében tanfolyamokat szervezzenek.²⁹

Pehm József széleskörű tájékozottsága a Muraköz vonatkozásában sem kérdőjelezhető meg. Annak érdekében, hogy javaslatait minél tárgyilagosabban és tartalmi szempontból helytállóbban fogalmazza meg, mások véleményét is kikérte. Arra vonatkozóan érdekességként említem, hogy néhány esztendeje levélben megkeresett Boleratzky Lóránd, neves zalaegerszegi születésű jogász, aki „személyes” élményeiről számolt be Mindszentyvel kapcsolatosan. Két levélmásolatot is eljuttatott hozzám, amelyeket a korabeli apátplébános az ő édesapjának címzett, aki feltehetően a tanára volt. A levelekben a Muraközre vonatkozó információkat kért, ami említett tájékozási törekvéseire utal.

Utószó

Összegzésképpen megállapítható, hogy a későbbi primás, esztergomi érsek erősen a szívében viselte az I.

világháború után Zala vármegyétől elszakított területek visszaszerzését, az említett vidékek teljes körű integrálódását a megye gazdasági-kulturális életébe és közigazgatásába. Ennek érdekében érélyes felszólalásai ismertek (főleg a Muraköz vonatkozásában), de mai mércével mérve kevésbé helyénvaló megnyilatkozásairól is említést kell tenni.

Pehm (Mindszenty) József tevékenységét az 1941-ben bekövetkező terület-visszacsatolások tárgyában nyilvánosan is elismerték. Zalaegerszeg megyei jogú város képviselőtestülete 1941. május 25-ei üléséről a későbbi egyházfő szerepével kapcsolatosan a megyei napilap – egyebek mellett – a következőket közölte: „Sokat fáradozott az alispán a főispánnal együtt ez eredmény eléréséért, de kivette a munkából részét Pehm József pápai prelátus is, aki, mint névtelen harcos, minden erejével és igyekezetével munkálkodott Zala megye régi határainak visszaállításán.” A képviselőtestület Pehm tevékenységéért nyilvánosan is kifejezte háláját.³⁰

Úgyszintén megkérdőjelezhetetlen Mindszenty József egyértelmű és rendíthetetlen hazaszeretete. Nála a hazát a Kárpát-medence, azaz a történelmi Magyar Királyság képezi, amelynek – véleménye szerint – egyetlen négyzetméternyi területét sem lett volna szabad elveszíteni. Ragaszkodása „az ezer éves határokhoz” mai szemmel nézve ugyan irreálisnak minősíthető, azonban érzékenyen kell bánni az értékeléssel. Nem szabad a korabeli politikai miliőt és a mai távlatból történő vizsgálódást összekeverni, illetve csak annak alapján általánosítani. A történelmi hitelesség szempontjából az érdemeket, az adott korban kifejtett értékteremtő tevékenységet ugyanúgy meg kell említeni, mint az esetleges tévedéseket és a cselekvés pillanatában vagy utólag felismert hibákat.

²⁹ ZML, – Zala megye törvényhatósági közgyűlése 1942. február 12-i ülésének jegyzőkönyve, 677.

³⁰ ZMÚ, 1941. augusztus 26., 1.

Forrásként felhasznált napilapok

ZMÚ

Zalai Magyar Újság. Politikai napilap. Felelős szerkesztő: Herboly Ferenc. Zalaegerszeg

Zalai Közlöny. Politikai napilap. Felelős szerkesztő: Barbarits Lajos, Nagykanizsa

ZMÉ

Zala Megyei Élet. Politikai napilap. Felelős szerkesztő: dr. Pesthy Pál. Zalaegerszeg

Levéltári források

ZML (Zala Megyei Levéltár)

- XIV/23 – Teleki Béla főispán magániratai
- Zala vármegye törvényhatósági közgyűlése 1941. május 8-án tartott rendes ülésének jegyzőkönyve, 663.
- Zala vármegye törvényhatósági közgyűlése 1941. július 5-én tartott rendkívüli ülésének jegyzőkönyve, 665.
- Zala megye törvényhatósági közgyűlésének 1941. július 9-én tartott ülésének jegyzőkönyve, 667.

– Zala vármegye törvényhatósági közgyűlése 1941. december 11-i ülésének jegyzőkönyve, 674.

– Zala megye törvényhatósági közgyűlése 1942. február 12-i ülésének jegyzőkönyve, 677.

– Zala megyei Törvényhatósági Közgyűlés 1942. május 15-ei ülésének jegyzőkönyve, 681.

MOL (Magyar Országos Levéltár)

– Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1941. április 10.

Irodalom

GÖNCZ 2006a

Egy peremvidék hírmondói. Mura menti életképek a 20. század első feléből. Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia, Budapest, 2006.

GÖNCZ 2006b

Felszabadulás vagy megszállás? A Mura mente 1941–1945. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva, 2006.

Horthy 1986

Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és megszállásában 1941–1945. Forrásgyűjtemény, Főszerkesztők: Dr. Liptai Ervin vezérőrnagy és Fabijan Trgo altábornagy – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1986.

JERIČ 2000

Jerič, Ivan: *Moji spomini*. Zavod sv. Miklavža Murska Sobota, 2000.

„The dream of our dreams is Alsólendva and the Muraköz”
The efforts of József Mindszenty (Pehm) to reannex the area along the Mura River¹

In this study the diverse activity of József Mindszenty (Pehm) is covered and so is the chapter related to the period, which is quite unknown. This is partially due to the fact that the comparison of the events taking place along the Mura, in the highlands, in northern Transylvania and in Bácska during World War II, has hardly been analyzed even by Hungarian historians. On the other hand, the Mindszenty's oeuvre is quite varied and rich beyond its ecclesiastical and religious character, and within this research his lively interest in the area along the Mura River is fairly overshadowed. Therefore, several gaps may be filled by this study. The best reason is for its necessity that one of the most important persons of the 20th century Hungarian history kept his mind vigorously on the affiliation of the area along the Mura River in the historical Zala county from the spring of 1941 throughout a year.

József Pehm (later Mindszenty), who was prelate and abbot parson in Zalaegerszeg in the early 1940's, then Primate, Archbishop of Esztergom, was solicitous for regaining the areas separated from Zala county after World War I, and for integrating them fully into the economic and cultural life of the county and into its administration. His forceful speeches for this purpose are well known, but his statements, which are less appropriate for today's standards, should also be mentioned. The active involvement of József Pehm in the area reannexation

occurring in 1941 was also publicly acknowledged.

The clear and unwavering patriotism of József Mindszenty is unquestionable regarding the affiliation of the area along the Mura River. The homeland for him is the Carpathian Basin, namely the historic Kingdom of Hungary, from the territory of which – according to him – a single square meter area should never have been lost. Though his insistence to „the thousand-year-old borders” could be considered unrealistic from our perspective today, its evaluation should be handled susceptibly. The contemporary political milieu and the examination from modern perspective should not be confused or neither should we generalize only on that basis. The merits and the value creating activities in the given age should also be mentioned in the terms of historical authenticity, as well as the possible errors at the time of the action or the errors discovered subsequently.

In this study there are also some references to historical contexts and phenomena, which are important in the aspect of Zala county to facilitate the understanding of the role of József Mindszenty concerning the area along the Mura River during World War II. I intend to picture the atmosphere of the contemporary status and the interpretation of that time because of the special situation and the controversial opinions, and I somewhat touch its effect and correlations in its wider dimensions.

Translated by Livia Simmer

---

¹ This study is the modified and expanded version of the articles published in the journals of Vasi Szemle and Pannon Tükör

A visszacsatolás első évfordulója alkalmából 1942. április 16-án megrendezett szabadtéri ünnepi szentmisét Kovács-Kopácsy Lajos polgári iskolai hitoktató celebrálta (az oltár mellett áll). A szentbeszédet Pehm (Mindszenty) József mondta (az oltártól távolabb álló két papi ruhában látható személy közül a jobboldali). A fénykép a lendvai Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet gyűjteményéből származik.

The outdoor celebration of Holy Mass, having been held on the occasion of the first anniversary of the reannexation on 16th April 1942, was celebrated by Lajos Kovács-Kopácsy, teacher of religion, at the civic school (standing next to the altar). The sermon was preached by József Pehm (Mindszenty) – the right from the two persons dressed in canonicals standing away from the altar. The photo originates from the collection of the Hungarian National Institute of Culture in Lendva.

Balogh Margit

Pehm József és a felekezeti viszályok

Az első világháború és a trianoni sokk közös élmenye egy időre háttérbe szorította a keresztény felekezetek közötti ellentéteket, de azok rövidesen ismét kiújultak. A legtöbb összeütközést az egzisztenciális kérdések váltották ki. Állandó vitatéma volt, hogy az államtól kapott pénzügyi támogatások vajon igazságosan oszlanak-e meg. Katolikusok és protestánsok újra és újra azzal vádolták egymást, hogy a másik fél hívói kisajátítják maguknak a jól jövedelmező állásokat és a befolyásos pozíciókat. A katolikusok protestáns elnyomásra panaszkodtak, míg a reformátusok és evangélikusok csendes és szívós ellenreformációról beszéltek.¹ Különösen a tradíciókat őrző vidéken – ahol mindenki ismert szinte mindenkit – jelentkeztek a felekezeti ellentétek állások, pozíciók, munkahelyek elosztásában.

Pehm Józsefet sem a közéletben, sem magánéletben nem jellemezte a felekezeti türelem, plébánosként gyorsan felborította a város felekezeti békéjét. Számos történetet jegyeztek fel türelmetlenségéről. Volt rá példa, hogy az úrvacsorát osztó adventista és baptista lelkészeket csendőrrrel vitette el a városból.² Sokáig emlékezetes maradt az 1922. augusztus 20-ai hősök emlékünnepe is. Pehm esperes-plébános tábori misét végzett, utána beszédet mondott. Méltatta Szent István érdemeit, és elítélte 1514-et és 1918-at. A nyomtatott műsor szerint Pehmen kívül az evangélikus egyház és az izraelita hitközség lelkészei is megáldják a halottak emlékét, csak ők a program végén. A két lelkész meg is jelent teljes papi ornátusban. Mégis csak megtúrt vendégek lettek, még ülőhely sem jutott a számukra. Junger Mózes rabbit egy százados lebeszélte arról,

hogy szerepeljen. Kutass Kálmánt azonban hiába kapacitálták, ő elmondta imáját, áldást kért a hazára és harsány hangon átkot mondott mindazokra, akik viszályt keltenek Magyarországon a magyarok között. Mondogatták is sokan, hogy „a meghívott szereplőket az utolsó percben visszautasítani nem lehet, s a már megírt és kihirdetett műsört még Herkó Páter ellenére is végre kell hajtani”.³ Ez volt az első alkalom, hogy a sajtó Pehm Józsefet helyi „Atyaúrstenként” kicsúfolta, benne látva az evangélikus lelkészt és a rabbit ért méltatlan bánásmód forrását. A történekről tudósító hírlapíró Pehmmel hozta összefüggésbe saját fizikai bántalmazását is.⁴

A Nemzeti Egység Pártjának 1933. július 2-ai zalaegerszegi zászlóbontása után a helyi sajtóban megszáporodtak a felekezeti számarányról érkező cikkek – visszabontva azt a lelki szivárványhidat, amit Prohászka álmodott meg Pannonhalma és Debrecen között. A felekezeti elkülönülésre építő frakciózás nemzetbontó hatásával Pehm nem számolt, mindenek elé helyezte a katolikus érdekeket.⁵ A felekezeti ellentétek különösen akkor izzottak fel Zalában, amikor Tabódy Tibor főispán utódjául Kozma Miklós belügyminiszter a református gróf Teleki Béla földbirtokost nevezte ki 1936. október 21-én. Teleki személye azonnal heves vitákat gerjesztett: a majd' szinkatolikus vármegyébe kálvinista főispán! A helyzetet bonyolította, hogy az új főispán Teleki Tibor grófnak, a kormányzó jó barátjának a fia volt. Teleki kinevezésének bírálatában élen járt Pehm apát, aki kifejezetten erős felekezeti agitációt fejtett ki.⁶ A hivatalos bejelentés előtt megpróbálta megakadályozni Kozmánál mint „ellenforradalmár

¹ A problémakör legújabb feldolgozásaira lásd HATOS 2007, 59–69.; GICZY 2009.

² Vallás és kultúra. Tokics Imre és Szigeti Jenő adventista lelkész televíziós műsora. „Hatoscsatorna”, 2010. november 23. (Az eset Szigeti Jenő édesapjával történt meg.)

³ *Zalavármegye*, I. évf. 59. sz. 1922. augusztus 23. Címoldal: Augusztus 20-ai ünnepségek.

⁴ SZEKERES [1927]

⁵ „Nem engedjük megbontani a felekezetek békéjét.” *Zalai Napló* I. évf. 149. sz. 1933. július 5. Címoldal.

⁶ Erről a Mindszenty egységtörekvéseit méltató elemzések általában megfeledkeznek, lásd pl. MARÓTHY–MEIZLER 1958, 109. és 309–311.; Orvos Levente: *Prohászka hatása Mindszenty bíboros életművére*. <http://orvosl.hu/pdf/prohaszka-mindszenty.pdf> (Letöltés: 2013. március 15.)

társánál” a kinevezést. A belügyminiszter azonban nem változtatott döntésén, „hivatali alkalmasság esetén egy kinevezésnek nem lehet akadálya az, hogy valaki milyen vallásfelekezetű. A keresztény és nemzeti irányzatnak [...] a legnagyobb ártalmára válhat, ha felekezeti százalékszám alapján történik az állásokra való kinevezés” – szögezte le megmásíthatatlan álláspontját az egyébként katolikus belügyminiszter.⁷ Véleménye tükrözte azt a kormányzati gyakorlatot, ami az *általános kereszténységet* hangsúlyozta a felekezethez való tartozás helyett annak érdekében, hogy az ellentétek ne veszélyeztessék a politikai stabilitást. Pehm azonban ezt nem hagyta annyiban. Nem fogadta el, hogy figyelmen kívül hagyják a „terület osztatlan lelkeségét”, ami nemcsak hitéleti közönyhöz vezethet, de gyengíti a katolikusok egységfrontját a bolsevik „népfronttal” szemben. „Protestáns főispánnal a katolikus Zalában nem lesz kisebb a vörös veszedelem.”⁸ Macskodására válaszként azonban csupán egy invitálást kapott: ha Pesten járna, keresse meg, és beszélgeszenek a kérdéstről.⁹ Belátást kért Pehmtől Grösz József, a szombathelyi egyházmegye nemrégiben kinevezett apostoli adminisztrátora is: „A gróf úr egyénisége, katolikus felesége elég biztosíték arra, hogy katolikus szempontból megértésre találunk, valószínűleg többre, mint akárhány katolikus főispán részéről. [...] nem tehetünk okosabbat, mint hogy ezt a békát is lenyeljük, és próbálunk hozzá jó képet vágni.”¹⁰

Ám Pehm egyik kifogása épp Teleki házasságára vonatkozott, és – egyébként alaptalanul – azt feltételezte, hogy a református gróf és katolikus felesége egyházjogilag érvénytelen házasságot kötöttek 1921-ben, ráadásul gyermeküket nem katolikus keresztységben részesítették. Pehm plébánosként a vegyes házasságokra vonatkozó kánonokat szinte a kíméletlenségig érvényesítette. Ez esetben az egész problémát árnyalja a katolikusok több évtizedes törekvése a vegyes házasságokat szabályozó állami törvények módosítására, amit legutóbb Serédi Jusztinián hercegprímás ve-

tett fel 1934. szeptember 25-én, a katolikusok XXV. országos nagygyűlésén mondott záróbeszédében.¹¹ Pehm tehát képtelen volt bizalommal fogadni az új főispánt. Visszaulva Grösz ajánlására azt jelezte, hogy „az ajánlottan érkező »békák« jövelele Zalában már bibliai (egyiptomi) méreteket ölt”.¹²

Az apátplébános iratai között számos, több évre visszamenő kimutatás maradt fenn Zala vármegye törvényhatósági bizottságának, intézményeinek, a csendőrség, számvevőség, városi főtisztviselők vallási megoszlásáról. A tanfelügyelőségtől például annak megállapítását kérte, hogy a zalai állami elemi iskolák közül hányban nincs protestáns növendék. A válasz: „a vármegye 46 állami elemi iskolája közül 26-nak nincsen protestáns növendéke”.¹³ A statisztika szemmel láthatóan eleve érdekelte, de nyilván inspirálta Bethlen István miniszterelnök kimutatása az állami, közigazgatási és katonai vezető tisztségek felekezeti megoszlásáról, vagy Bangha Béla, a *Magyar Kultúra* szerkesztője bizalmas adatkérése a vezető állások katolikus és nemkatolikus betöltöttségéről.¹⁴ Zalában Pehm volt az, aki örködött az álláshelyek felekezeti számarányhoz igazodó elosztása fölött. Kapta is sorra a leveleket, jellemzően azzal a panasszal, hogy bár felekezeti békét hangoztatnak felülről, valójában mégis békétlenséget szítanak, amikor katolikus községbe protestáns orvost, tanárt, levéltárost, tankerületi igazgatót vagy más hivatalnokot neveznek ki. Az álláshelyek elosztásában Pehm a protestánsok részesezését a vármegyei felekezeti arányra (93:7) szerette volna visszaszorítani. Ezért panaszkodott aránytalan erőviszonyokról, amikor a következőt írta: „Zalában 62 állami hivatalos szerv működik a vármegye mellett és ebből négy nem-katolikus; Nagykanizsán most került egyszerre az államrendőrség élére egy rendőrtanácsos, egy rendőrkapitány és egy fogalmazó. Mindhárom nem-katolikus. [...] a kanizsai rendőrtisztikar – presbitérium. De nem egészen, akad ott a 6 protestánson túl egy – házi katolikus is. Tán ezután

⁷ EPL Mindszenty magánlevéltár, 21. doboz „Teleki főispán” c. iratköteg. Kozma Miklós belügyminiszter levele Pehm Józsefhez. Budapest, 1936. szeptember 29. (ebből derül ki, hogy az apátplébános először szeptember 9-én írt a belügyminiszternek).

⁸ EPL Mindszenty magánlevéltár, 21. doboz „Teleki főispán” c. iratköteg. Pehm József levele Kozma Miklóshoz. Zalaegerszeg, 1936. október 5.

⁹ EPL Mindszenty magánlevéltár, 21. doboz „Teleki főispán” c. iratköteg. Kozma Miklós levele Pehm Józsefhez. Budapest, 1936. október 8.

¹⁰ EPL Mindszenty magánlevéltár, 21. doboz „Teleki főispán” c. iratköteg. Grösz József levele Pehm Józsefhez. Szombathely, 1936. szeptember 21. Eredeti, gépelt, aláírt.

¹¹ „*Nemzeti Újság*, 1934. szeptember 26. 18. old. (Serédi hercegprímás kétféle lehetőségre tett javaslatot, mindkettő az egyházi házasságkötés elsőbbségét adta volna vissza az 1894-ben bevezetett polgári házasságkötéssel szemben, különbség hatóságukban volt. Az egyik szerint mindenki nézve megszűnne a polgári hatóságok előtti házasságkötés, míg a másik szerint a vegyes házasságok esetében érvényben maradnának az állami törvények.) A kérdéstről lásd CSIZMADIA 1966, 123–124.

¹² EPL Mindszenty magánlevéltár, 21. doboz „Teleki főispán” c. iratköteg. Pehm József levele Grösz Józsefhez. Zalaegerszeg, 1936. szeptember 22.

¹³ EPL Mindszenty magánlevéltár, 21. doboz, kimutatás.

¹⁴ EPL Cat. D/c. 4024/1929. Serédi Jusztinián 1928-ban folytatott megbeszélést Bethlen Istvánnal a katolikusok számarányáról az állami és közhivatalokban. A hercegprímás ekkor kapott ígéretet a miniszterelnöktől az erre vonatkozó kimutatás elkészítésére. Lásd: BEKE 1992, 269.; EPL Mindszenty magánlevéltár, 21. doboz. Bangha Béla levele Pehm Józsefhez. Budapest, 1932. január 25. Eredeti, aláírt.

már megnyugtató az is, hogy a vármegye területén az állami tisztviselők közt a felekezetének ötszörösdével szerepelnek a protestáns rátermettek. [...] Sopron protestáns főispánnak örvend. Zala se viszi el – úgy mondják – szárazon – a maga gyatra 93%-ával. Sopron, Zala, Győr vármegyék egyszerre kaptak nem-katolikus egészségügyi orvosfőnököt.”¹⁵

Pehm apátnak a keresztény egység igazából a katolicizmus győzelmét jelentette, és nem a konvergencián alapuló dialógust. Intranszigienciája, vallási fundamentalizmusa egyrészt egyházi konzervativizmusából következett. De miért is kérnék számon Pehm apáton vagy Mindszenty bíboroson az ökumenizmust? A II. vatikáni zsinatig egy hithű katolikusnak csak családi okból volt megengedett protestáns szertartáson részt venni. Az 1918-as Codex Iuris Canonici 1258. kánonja helytelenítette, ha katolikus pap nem katolikussal „szent dolgokban közösködik” (*communicatio in sacris*). A politikában viszont 1919 óta jelszóvá vált a keresztény egység, és az állam elvárta, hogy katonai és civil ünnepeit a felekezetek közösen legitimálják. Az 1926. március 17-i püspökkari tanácskozáson Cesare Orsenigo pápai nuncius épp azt kifogásolta, hogy Magyarországon gyakori a más vallásúakkal történő „veszedelmes közösködés”, így protestáns papokat hívnak meg katolikus rendezvényekre, sőt még közös istentiszteletek is előfordulnak. A Szentszék képviselője helytelenítette politikai megnyilatkozások és gyűlések egybekötését egyházi szertartásokkal, valamint politikai színezetű énekek éneklését a templomokban. Ráadásul XI. Pius pápa 1928. január 6-án kibocsátotta a *Mortalium animos* kezdetű apostoli körlevelét „az igazi vallásegység elősegítéséről”, és ez mindenütt visszavetette az ökumenizmus iránti csírázó lelkesedést: „a katolikusok az ilyen mozgalomhoz nem csatlakozhatnak, és azt nem támogatják, mert ha ezt megtennék, úgy egy hamis, Krisztus Egyházától nagyon is eltérő vallásnak tekintélyét növelnék.”¹⁶ Azaz a pápa a katolikus egyházon kívüli keresztényeket szakadároknak tekintette, a katolikus hívőknek pedig megtiltotta, hogy az ismételt eretneknek nyilvánított protestánsok vallási egységtörekvéseiben részt vegyenek. A szentszéki üzenetre leggyorsabban Mikes János szombathelyi megyéspüspök reagált, aki körlevelében hívta fel papjai, így Pehm József figyel-

mét a nemzeti ünnepeken vagy más rendezvényeken való „közösködés” tilalmára.¹⁷ Őtöle eddig is hasonló eligazítást kaptak papjai. Amikor Pehm József még újdonsült plébánoshelyettesként azzal szembesült, hogy Zalaegerszegre látogat Kapi Béla evangélikus püspök, zavartan kért tanácsot: „Zalaegerszegen kevés lutheránus van, már a keresztények egymás szeretése is alábbhagyott. De a választás idején magam nagyon kerestem az együttműködést velük. Ha azonban vasárnap, amikor a katolikusok templomban vannak, a papjuk lutheránus templomban lesz: megütközés lesz a vége. [...] Kisebb helyen lelkiismeretemre és saját szegény eszemre hagyatkoznék, de egy megyei székhely teendője több megfontolást kíván. Könnyebben nagyra fujhatják.” A püspök válasza megnyugtatta: megjelenhet a szuperintendens fogadásánál, üdvözlésénél és az ebéden, de istentiszteleten nem, hiszen „nem szokás az, hogy ilyen alkalmakkor a tisztelet megadása abban is megnyilvánuljon, hogy az istentiszteleten is megjelenjünk”.¹⁸

Ahogy lazult a keresztény-nemzeti kurzus „összkeresztény arculata”, úgy tértek vissza a hitelvi különbségek merev külsőségei. Ezzel a tendenciával is összefügg Pehm József Himnusz-ügye. Már apátként egyszer azzal érdemelte ki a kormánypárti *Zalai Napló* vitriolos cikkét, hogy az 1934. március 15-ei ünnepi szentmise után nem énekelte híveivel együtt a Himnuszt, hanem „tüntetően” kiment a templomból, és otthagya elképedt híveit.¹⁹ Pehm József válaszként levélben azt kérte a lap több előfizetőjétől, hogy mondja le a – szerinte – „katolikus és erkölcsi szempontból” kifogás alá eső lapot, mire Sylvester Péter János, a *Zalai Napló* tulajdonos-főszerkesztője hitelrontás miatt beperelte Pehmet. Sylvester érvelését politikai szempontok határozták meg, mivel szerinte az apátplébános tetteit legitimizmusa irányította: „március 15-e egy olyan magyar nemzeti ünnep, mely árnyékot vet a Habsburg uralkodóházra. Tény az, hogy Habsburg Ottó királyi herceg névnapján és születésnapján a sértett külsőségeiben díszes, pompás szentmiséket tart, Magyarország kormányzójának [...] névünnepein azonban a lehető legszegényesebb szentmiséket tartatja valamelyik káplánjával.”²⁰ Sylvester azzal próbálta meg elnyerni a bíróság rokonszenvét, hogy hangsúlyozta: közel áll a Gömbös-kormány po-

¹⁵ EPL Mindszenty magánlevéltár, 21. doboz, „Prot. front” – Pehm József „Ki bántja!?” c. kézírata, keltezés nélkül [1936 előtt].

¹⁶ http://katolikus-honlap.freeweb.hu/regil_elemei/Page703.htm (Letöltés: 2013. március 17.); A körlevél korabeli kiadása latinul és magyar fordításban: *Theologiai Szemle* IV. évf. (1928) 5–6.

¹⁷ SzEL Körlevelek 1926. IV. Nr. 1926.

¹⁸ SzEL AC 2884/1920. Pehm József levele Mikes János püspökhöz, Zalaegerszeg, 1920. május 12., és az arra adott válasz, Szombathely, 1920. május 22.

¹⁹ *Zalai Napló*, 1934. március 18.

²⁰ ÁBTL 3.1.9. V-700/40. 70. fol. Sylvester Péter János beadványa a Szombathelyi kir. Törvényszékhez. K. n. [1934. március]

litikájához, Pehm viszont mindenkiel, „aki szintén a Nemzeti Egység politikáját szolgálja, a legélesebb elvi és gyakorlati harcban áll”, saját politikai és hatalmi törekvéseit pedig a katolikus érdekek védelmének állítja be.²¹

Az eset élénk visszhangot váltott ki a helyi közéletben, foglalkozott vele a képviselő-testület és több katolikus egyesület is. A felzaklatott kedélyek miatt az illetékes zalaegerszegi törvényszék azt kérvényezte, hogy az ügy tárgyalását helyezték át egy másik fórum elé. A testületet alkotó hat katolikus és két protestáns bíró képesnek érezte ugyan magát a pártatlan ítéletre, de úgy vélték, hogy akármilyen személyi összetételű tanácsot állítanak össze, az félremagyarázásokra adna okot, és az ítélet nem tudná megnyugtatni a közvéleményt. A Kúria indokoltan találta a kérvényt „a hívők lelkiéletéhez fűződő, tehát nagyon is indokolt jogpolitikai tekintet” miatt, mivel a konkrét ügyben a katolikus helyi bírák „nagy részének lelki gondozója és egyházi vezére ellen annak papi hivatására is kiterjedő” támadást intéztek.²² Mindez jól jelzi, hogy az 1930-as évek Magyarországon a felekezeti hovatartozás kérdése még mindig mennyire fontos tényező volt, sőt egyre inkább azzá vált. Az ügy tárgyalására a Kúria a szombathelyi törvényszéket jelölte ki. (Ugyanakkor felmerülhet a kérdés, hogy a püspökség székhelyének bírósága minden szempontból semleges fórumnak számított-e?)

1935 májusában a vizsgálóbíró terheltként hallgatta ki Pehm Józsefet, aki tettét lényegében hivatali kötelességként írta le. Azzal érvelt, hogy a püspöki kar által létrehozott egyesületi ernyőszervezetnek, az Actio Catholicának van egy sajtószakosztálya,²³ „melynek az a feladata, hogy a rosszirányú sajtót leküzdje és lehetőleg jó irányba terelje. Azok a sajtóközlemények, melyekkel szemben én az inkriminált levelemben felléptem, nemcsak rossz irányban levőknek, hanem határozottan sértő és támadó irányúaknak voltak tekinthetők.”²⁴ Emellett megemlíthette volna az – ebben a vonatkozásban a székesfehérvári mintát követő²⁵ –

1927-es szombathelyi egyházmegyei zsinat határozatait is, amelyek elrendelték, hogy a plébános a gyónatás és a prédikáció során hívja fel a hívek figyelmét a „rossz” olvasmányok káros hatásaira, valamint azt, hogy tegyen meg mindent a katolikus sajtó terjesztéséért.²⁶

Pehm szenvedélyesen igyekezett megfelelni ezeknek az elvárásoknak. Mintegy ötvenoldalas „védekezése” pontosan megmutatja, hogy milyen alaposan követte nyomon a „rossz sajtó” helyi képviselőjének tevékenységét. Vallomásában részletekbe menően elemezte a *Zalai Napló*t, amely – megsemmisítő kritikája szerint – rendszeresen a katolikus hitelvekkel ellentétes állításokat közölt, a „pogányság”-nak csinált hangulatot, bántó profanizálásokat adott teret, katolikusellenes könyveket ajánlott, tekintélyellenes nézeteket hangoztatott, rágalmazta a klerikusokat, erkölcstelen felfogást közvetített, a válást, a női meztelenséget dicsérte. A lap szerinte „a fajtalanságban, erőszakosságban, magzatirtásban és az öngyilkosságok kitergetésében” utazott.²⁷ A bíróságnak végül nem nyílt lehetősége arra, hogy megítélje az esetet, ugyanis Sylvester Péter János – aki talán nem bízott abban, hogy ő kerül ki nyertesként az erőpróbából, és mert napirenden volt vagy lapja fűziója a *Zalai Közlöny*vel, vagy megszűnése – visszavonta keresetét.²⁸ (Sylvester Péter János személye még évekig, ameddig csak Zalaegerszegen maradt, bosszantotta az apátplébánost: 1940. január 29-én a *Zalamegyei Újság* név nélkül, de félreérthetetlenül Teleki Béla főispánra értve gyanús érdekösszefonódásra utalt a hírlapíró és a „közéleti előkelőség” között, akik ráadásul figyelmen kívül hagyják a „független bíróság álláspontját”. „Minden ilyen feltételezést, vagy ennek látszatát kelteni akaró eljárást, mint amilyenre a *Zalamegyei Újság* cikke alkalmas, a leghatározottabban visszautasítok!” – nyilatkozta Teleki, kivételesen reagálva a tekintélyromboló cikkekre. Nem történt más, mint a MÉP vármegyei nagyválasztmányi ülésén egyebek mellett elbúcsúztatták a távozó Sylvestert, aki hírlap-

²¹ Uo. 72. fol.

²² Uo. 77. fol. A Magyar Kir. Kúria B.I. 3681/1934/6. sz. végzése. Budapest, 1934. november 7.

²³ A sajtószakosztályok működése azonban általában nem érte el a kívánt hatásfokot. Erről lásd GIANONE 2003, 191–192.

²⁴ ÁBTL 3.1.9. V–700/40. 104. fol. Jegyzőkönyv. Készült a sajtó útján elkövetett rágalmazás és hitelrontás miatt Pehm József és Péter János ellen indított bűnügyben a Szombathelyi Kir. Törvényszéknél, 1935. május 18.

²⁵ KLESTENITZ 2013.

²⁶ *A szombathelyi 1927*, 152.

²⁷ ÁBTL 3.1.9. V–700/40. 162. fol. Pehm József védőirata.

²⁸ Uo. 200. fol. Sylvester Péter János bejelentése a Szombathelyi Kir. Törvényszékhez. K. n.; MNL ZML IV. 401. b. Zala vármegye főispánjának bizalmas iratai, 2/1935. Dr. Nyáry Miklós ügyvéd levele Tabódy Tibor főispánhoz. Budapest, 1935. július 25. – A lap adóssága miatt Sylvester Péter János 1935. november 15-én Tabódy Tibor főispánra ruházta a *Zalai Napló* kiadásával és felelős szerkesztésével járó engedélyét, cserébe 9398 pengő nyomdai tartozását kiegyenlítették. Megyei kormánylapnak ezután a *Zalai Hírlap* maradt (MNL ZML IV. 401. b. Zala vármegye főispánjának bizalmas iratai, 2/1936. Nyilatkozat. Zalaegerszeg, 1935. november 15. Aláírt, tanúkkal hitelesítve.)

írói munkássága mellett a MÉP vármegyei központi titkára is volt.)²⁹

A sajtópolémia mögötti alapkérdés az volt, vajon élénkelhető-e a Himnusz egy katolikus templomban vagy sem. Ez 1903-ban már a képviselőházig érő vitát kavart. Pehm József akkor tíz éven aluli gyermek volt, de felnőttként hallania kellett az emlékezetes esetről. Akik kifogást emeltek, dogmatikai szempontokra hivatkoztak. A nemzeti himnusz egyik sora – *Megbűnhődte már e nép a multat s jövendőt* – szerintük katolikus szempontból elfogadhatatlan, a jövendőt előre nem lehet megbűnhődni, Isten nem bünteti meg a jelenben az embereket egy majdan elkövetendő bűnért, mert így az ember később szabadon vétkezhetne. A megengedőbbek költői képnek és a költői szabadság részének tekintették Kölcsey szavait. Megint mások akként pontosítottak, hogy mivel a versben nem fizikai egyénről (individuum), hanem emberek sokaságáról, a népről van szó, nem lehet dogmatikai hibáról beszélni. A vitát a püspöki kar zárta le: 1903. október 23-ai konferenciáján hitelvi szempontból jóváhagyta és hozzájárult a Himnusz elénekléséhez a katolikus templomokban, igaz, csak a mise végén.³⁰ Pehm apáturat tiszteletlen kivonulásakor hasonló megfontolások vezérelhették, mint a Himnusz templomi éneklése ellen dogmatikai okokból berzenkedőket. Ráadásul Kölcsey Ferenc köztudottan a református vallást követte. És volt némi igazság abban is, hogy Pehm legitimista meggyőződéséből fakadóan túlmént a hitelvi protestantizmusellenességen, mondhatni az ellenreformáció korának gyakorlatát követte, példát merítve Padányi Bíró Márton gyakorlatából. A róla írt könyvét is az apologetika ihlette, és defenzív hitvédelem helyett offenzív katolikus öntudatra sarkallt. Számára semmiképp nem öncélú gyűlölködésről volt szó, hanem a katolikus hit tisztaságának megőrzéséről.

A fentiek fényében elképzelhetetlen volt, hogy Pehm apátplébános bármilyen gesztust tegyen a protestánsok irányába. Korbai Károly, a *Zalavármegye* főszerkesztője a kormányzó hivatalában tette szóvá békétlen magatartását, amivel „zavarja a felekezetek közötti békét és egyetértését, s úgynevezett »sekrestyés« papi működésével saját hívei előtt is napról

napra veszíti a közbecsülést és közszeretetet”.³¹ Az árulkodás célja nyilvánvalóan a konkurens *Zalamegyei Újság* megregulázása volt, de Korbai ügyvéd (volt rendőrkapitány, rövid ideig Zalaegerszeg polgármestere) egyébként is régi ellenfele volt Pehmnek. Ő képviselte azt a katolikus órásmestert, akit a plébános nyilvánosan „hitvány, rongy ember”-nek nevezett, amiért a Kisboldogasszony-napi körmenetet üzletajtájában kalappal a fején, cigarettázva várta. Kifakadásáért Pehmnek becsületsértés vétségével kellett bíróság elé állnia, amely meg is állapította bűnösségét, és 200 korona megfizetésére kötelezte (bár az órásmestert is elmarasztalta vallás elleni kihágás miatt).³² Pehm bocsánatkérés helyett a bíróság előtt fenyegetően kijelentette, hogy „az efféle erélyes fellépés talán Egerszegen nem volt szokásban, de ezután szokásban lesz”. „Ezzel a nyilatkozattal az esperesplébános úr bejelentette a kultúrharcot” – szögezte le a történekről nyilatkozó ügyvéd.³³ Amikor 1933-ban kormányrendelet tette állami iskolai szünnappá október 31-ét, a reformáció emléknapját, tiltakozásra szólította fel a vármegyei közgyűlést, hogy ilyesmivel ne veszélyeztessék a nemzeti egységet.³⁴ A protestáns ünnepnek azonban nagyobb hagyománya volt már Magyarországon, semhogy figyelmen kívül lehetett volna hagyni.

A kormányzópárti és református Teleki főispán, illetve a királypárti és katolikus Pehm apátplébános vitái végigkísérték hivatali idejüket. Pehm valamikor 1942-ben gyűjtötte össze kifogásait, de nem sikerült megbuktatnia a főispánt, aki 1944. október 27-ig viselte hivatalát. Érdemes szemelgetni Pehm listájáról: a főispán közigazgatási téren járatlan; a szombathelyi megyéspüspök fogadásán udvariatlanul nem jelent meg, míg Kapi Béla református püspököt elkísérte alsólendvai útjára; protestánsoknak osztogatott pozíciókat, az állami gimnáziumi tanároknak már 33 százaléka protestáns. Főbírói tiltakozás ellenére Szepetnekre, egy szíkatolikus orvoskörbe hozta a soproni evangélikus lelkész fiát, aki ráadásul 1941-ben németnek vallotta magát. Részrehajló – Sümeg 66 reformátusát templomépítési államsegélyhez juttatta, míg a műemlék plébániatemplom segélyét javaslatra nyomán

²⁹ MNL ZML XIV. 23. gr. Teleki Béla főispán személyi iratai, 1906–1944. 6. doboz, 13. pallium, 2. irat. „Öntünk tiszta vizet a pohárba”, 1940. február 3.

³⁰ KOVÁCS 2009, 145–151.

³¹ MNL ZML IV. 401. b. Zala vármegye főispánjának bizalmas irata, 150/1923. Korbai Károly, a *Zalavármegye* főszerkesztőjének levele Ángyán Béla miniszterelnökségi tanácsoshoz. Zalaegerszeg, 1923. július 17. Közli PAKSY 2006, 316–319:317.

³² SzEL AC 2700/1923. A Zalaegerszegi Kir. Járásbíróság ítélete, Zalaegerszeg, 1922. november 7. és a Zalaegerszegi Kir. Törvényszék Bf.I.437/6/1923. sz. ítélete, Zalaegerszeg, 1923. március 22. (A városi sajtóban – annak függvényében, hogy melyik érdekkörhöz tartozott – vagy csak az órásmester, vagy csak a plébános elítélését írták meg, lásd pl. „Élítették a körmenet botránkoztatót.” *Zalamegyei Újság*, VI. évf. 48. sz. 1923. március 1. 3. old. és *Zalavármegye*, I. évf. 93. sz. 1922. november 10. 3. old.)

³³ *Zalavármegye*, I. évf. 93. sz. 1922. november 10. 3. old.

³⁴ EPL Mindszenty magánlevéltár, 21. doboz, „Prot. front” – gépelt felszólítás a főispánnak címezve, 1933. december.

kétszer is visszautasították. Zalaegerszegen az 1942. november 29-én felszentelt református templom szőszékét faragott Horthy-címer díszíti. Pehm azért is felelőssé tette Telekit, mert meglátása szerint a protestánsok a nyilasokkal kokettáltak: „nem arra volt gondja, hogy a kormányzat szellemében a nyilas vonalat gyengítse, hanem a vármegye katolikus testén protestáns felekezeti erődöt vont végig”.³⁵ Ez volt Pehm legsúlyosabb – méltánytalan – vádja a főispán ellen, annak ellenére, hogy az 1939-es választásokon épp Telekinek köszönhetően indulhatott és győzött keresztény párti politikai Zalaegerszegen a kormány párt listáján. „Egyénisége – közérdekű, magánjellegű érintkezések során egyformán – szinte sugározta az abszolút intranzigenciát” – írta Pehmről évtizedekkel később, 1957-ben az egykori zalai főispán. 1945 utáni magatartásának viszont nagy tisztelettel adózott.³⁶

Pehmet a protestánsok minden eredménye, megnyilvánulása, katolikusbírálata, vitája érdekelte. Rendszeresen olvasta a protestáns sajtót, katolikusok és akatolikusok erőviszonyáról minden hírt kijegyzetelt. Raffay Sándor evangélikus püspök 1936-os újévi beszédének szövegében aláhúzta az utóbbi két évtized templomépítési eredményét: több épült, mint az előző évszázadban!³⁷ „*A prot. előrenyomulás – sajnos – annyira állandó és már annyira van, hogy a diadalmas katolicizmus már nem is úr*” – írta egy nagykanizsai tanácsosnak.³⁸ 1940 tavaszán körlevélben intette a „diplomátáknak” gondolt papságot: „*az a célo-m – írta –, hogy a zalai katolikus papság legyen mindenekelőtt szolidáris, és lehetetlenítse ezzel a prot. fickándozást a 94%-os katolikus vármegyében*”.³⁹ 1941-ben Pehm keresztény párti országgyűlési képviselői kapcsolatait is megmozgatta annak érdekében, hogy a szombathelyi kir. tankerület új főigazgatója katolikus legyen.⁴⁰ A VKM viszont a paritásra hivatkozva egy evangélikus pedagógust nevezett ki. Nyisztor Zoltán, a *Magyar Kultúra* szerkesztője higgadt hangon próbálta elfogadtatni az apátplébánossal: valahová protestáns főigazgatót is ki kell nevezni, ami „... helyi szempontból nagy csapás lehet, de országos szempontból nem lehet sérelemnek elkönyvelni. Különben

is nehéz volna a kultuskormányt támadnunk, amikor köztudomásúlag az összes minisztériumok közül katolikus szempontból még mindig a kultuszban állunk a legjobban.”⁴¹

Az újságíró állítását nem bizonyíthatjuk, az viszont bizonyosan megtörtént, hogy már hercegprímásként Mindszenty egy falusi bérmálást követő plébániai ebédre azért távozott, mert kiderült, hogy arra a helyi református lelkész is meg volt hívva. Távozása előtt választásra szólította fel a plébánost: vagy a lelkész marad, vagy a primás. A plébános közölte, hogy nem küldheti el a lelkészt, ha már egyszer meghívta. Erre Mindszenty sarkon fordult és hazament. Viszont másnap reggel küldött a plébánosnak egy piros cingulus viselésére szóló kisebb kitüntetést, engesztelésül. Kár, hogy elfelejtette fiatalkori önmagát, amikor zalaegerszegi plébánoshelyettesként azért habozott megtagadni a lutheránus istentiszteleten való részvételt, mert egy megyei székhely nagy körültekintést kíván. Mindszenty élete utolsó éveiben nagy változás következett be. Első szemponttá vált, hogy partnere magyar vagy nem magyar, vallása csak másodsorban érdekelte. Amerikában egyszer a repülőtéren üdvözölte egy idős református lelkész is. Megölelve üdvözölte „*Kedves magyar testvérem!*” felkiáltással.⁴²

A két hiteles anekdota sokat mond arról a fejlődésről, amelyen Mindszenty életében átment. Gondolkodásának provincializmusa, vármegyei határok közötti mozgásteret meggátolta, hogy a keresztény felekezetek közötti kiengesztelődés híve legyen. Prohászkaival ellentétben nem tett különbséget a tévesnek tartott protestáns eszmék és az ezt követő egyének között.⁴³ Ám horizontja idővel kétségtelenül tágult, mégpedig attól kezdve, amikor felismerte, hogy a nemzeti szocializmus közös ellenség: „*Most, amikor a kereszténység általában van veszélyben – katolikus meggyőződésünk és érdekeink mindenkor szem előtt tartása mellett – rajtunk múljék a protestáns felekezetekkel való t á r s a d a l m i béke, sőt együttműködés lehetősége. Vannak ott is jószándékú és vannak itt is megbízhatatlan emberek*” – írta a papság 1938-as általa összehívott értekezletének taktikai határozatai

³⁵ EPL Mindszenty magánlevéltár, 21. doboz „Teleki főispán” c. iratköteg. De Comitatus Supremo Comitatus nostri [Vármegyénk főispánjáról]. Pehm József bizalmas összeállítás, keltezés nélkül.

³⁶ Szavait idézi MARÓTHY-MEIZLER 1958, 138.

³⁷ EPL Mindszenty magánlevéltár, 21. doboz, *Budapesti Hírlap*, 1936. január 3. 4. old.

³⁸ EPL Mindszenty magánlevéltár, 21. doboz, Pehm József levele Gazdag Ferenc tanácsoshoz, keltezés nélkül [1937. november 17. után]. Eredeti, autográf.

³⁹ EPL Mindszenty magánlevéltár, 21. doboz, „Teleki főispán” c. iratköteg. Pehm József levele ismeretlen esperesnek. Zalaegerszeg, 1940. április 25.

⁴⁰ EPL Mindszenty magánlevéltár, 21. doboz, „Prot. front” – Közi Horváth József országgyűlési képviselő levele Pehm Józsefhez. Budapest, 1941. január 20. Eredeti, aláírt.

⁴¹ EPL Mindszenty magánlevéltár, 21. doboz, „Prot. front” – Nyisztor Zoltán levele Pehm Józsefhez. Budapest, 1941. január 20. Eredeti, aláírt.

⁴² Rosdy Pál, az *Új Ember* szerkesztőjének írásbeli közlése a szerzővel, 2013. március 6.

⁴³ Lásd KLESTENITZ 2010, 72–87:84–87.

között.⁴⁴ Esztergomi érsekként még nyitottabbá vált. Magatartását ugyan nem mondhatnánk ökumenikusnak, mégis szimbolikus, hogy Mindszenty 1946 november 30-án Debrecenben, a Szent Anna-plébániatemplomban szentelte püspökké Bánáss Lászlót, abban a városban, ahol a katolikusok 1715-ig nem építhettek saját templomot maguknak. A civis város fölött most valóban ott ragyogott Prohászka szírványhídja. A gesztus nem maradt viszonzatlanul. A református sajtó értékelte a kardinális debreceni útját, amit Ravasz László püspök az *Új Ember* szer-

kesztőségének meglátogatásával adott vissza. Mindszenty bizalmatlansága azonban csak oldódott, de soha nem tűnt el. A felekezetek közös sikere volt 1947-ben amikor együtt fellépve sikeresen hártották el a kötelező hitoktatás fakultatív tételét. Ez a nyitás nem volt olyan erejű, hogy elfogadja: a kommunista erőkkal szemben olyan ellenzéki pártot kell létrehozni, amelyben tömörülneek katolikusok és protestánsok is, ő csak katolikus pártban gondolkodott.⁴⁵ Mindez nem csoda: a katolikus egyház is csak nehezen, a II. vatikáni zsinat nyomán fogadta el a vallásszabadság elvét.

Levéltári források

ÁBTL	Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára	MAL	Magyarországi Mindszenty Alapítvány Levéltára
AC	Acta Cancellariae	MNL ZML	Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára
AD	Acta Dioeciesana	SzEL	Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár
EPL	Prímási Levéltár, Esztergom		

Irodalom

- A szombathelyi 1927
A szombathelyi egyházmegye zsinati törvénykönyve. Martineum, Szombathely, 1927.
- BEKE 1992
Beke Margit (összeáll. és bev.): *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között.* I. kötet. Aurora, München–Budapest, 1992.
- CSIZMADIA 1996
Csizmadia Andor: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.
- GIANONE 2003
Gianone András: Az Actio Catholica és a sajtó. *Kút* II. évf. (2003) 3–4.
- GICZY 2009
Giczzy Zsolt: *A katolikus–protestáns egyházi kapcsolatok fő vonásai a Horthy-korszak Magyarországon.* PhD-értekezés, ELTE BTK, Budapest, 2009.
- HATOS 2007
Hatos Pál: „Világ keresztényei, egyesüljete!” A keresztény unió dilemmái a két világháború közötti magyar katolicizmusban. *Kommentár* II. évf. (2007) 2. 59–69.
- KLESTENITZ 2010
Klestenitz Tibor: *Prohászka Ottokár egyháztörténeti szerepe a „második felekezetképződési korszak” elméletének fényében.* In: *A Székesfehérvári Egyházmegye ünnepi névtára.* Szerk. Mózessy Gergely – Pestiné Paics Marianna –

⁴⁴ EPL Processus, 19. doboz, V–700/48. 18. fol. Taktikai határozatok. Eredeti, gépelt. Kiemelés az eredetiben.

⁴⁵ ÁBTL 3.1.9. V–103.458. 117. fol. Feljegyzés Czettler Jenő kihallgatásáról. Budapest, 1951. január 15.

Smohay András – Ugrits Tamás. Székesfehérvári Egyházmegyei Hivatal, Székesfehérvár, 2010.

KLESTENITZ 2013

Klestenitz Tibor: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon, 1896–1932*. Complex Kiadó Kft., Budapest, 2013.

KOVÁCS 2009

Kovács Zoltán: *Hetyey Sámuel pécsi püspök (1897–1903)*. In: *Egyházi arcélek a pécsi egyházmegyéből*. Szerk. Fedeles Tamás – Kovács

Zoltán – Sümegi József. Fény Kft., Pécs, 2009.
MARÓTHY-MEIZLER 1958

Maróthy-Meizler Károly: *Az ismeretlen Mindszenty*. Buenos Aires, 1958.

PAKSY 2006

Paksy Zoltán: *Politikai küzdelmek Zala megyében a két világháború között I. 1918–1931*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2006.

SZEKERES [1927]

Szekeres Márton: *Egy újságíró kálváriája*. A szerző kiadása, Budapest, é. n. [1927.]

Joseph Pehm and the strife between Christian denominations

The common experience of the First World War and the shock of the Treaty of Trianon put aside the conflicts of Christian denominations for a while but they soon flared again. Most of the conflicts were triggered by existential questions. Catholics and Protestants accused each other again and again of seizing the most lucrative jobs and influential positions. Joseph Pehm's attitudes to the clerical hardships could not be characterized by his religious tolerance either in his public or in his private life. Similar conflicts occurred when Nicholas (in Hungarian: Miklós) Kozma, Minister of Interior appointed a Protestant landowner Lord Béla Teleki to be Lord Lieutenant actually in a county called „Zala”, which was inhabited exclusively by Catholics, on 21st October in 1936. Although Pehm tried lobbying against the decision, the Minister of the Interior insisted on it, as well as demonstrated the government policy in

clerical issues. It emphasized *general Christianity*, instead of belonging to the different denominations in order to avoid a situation when conflicts could have jeopardized political stability.

Pehm kept control of the division of influential positions reflecting the religious ratio. As time passed his horizon broadened undoubtedly, notably from the moment when he realized that National Socialism was a common enemy. While being the Archbishop of Esztergom, he became more open-minded. However, we cannot describe his behaviour as ecumenical. His controversial attitude can be detected in a symbolic event; on 30th November 1946 Mindszenty consecrated László Bánáss as a bishop in St. Anne's parish church in Debrecen („in the civic city”), where Catholics were not allowed to build their own churches until 1715.

Translated by Szilvia Szulyovszky

Béres Katalin

Mindszenty József és Zalaegerszeg kulturális élete

Az 1919 októberétől 1944 márciusáig Zalaegerszegen működő plébános, majd apátplébános, Pehm József igen nagy befolyással bírt a kisváros kulturális életére. Csekély számú közvetlen forrás áll ugyan rendelkezésünkre, amellyel ezt az állítást igazolni tudjuk, de a közvetett információk segítségével is plasztikusan kirajzolódik kultúraszervező és támogató tevékenysége. Emlékirataiban azt írta: „Zalaegerszeg, mint megyei székhely Zala társadalmi és kulturális életének központja volt, s a kulturális munkába állásomnál fogva nekem is be kellett kapcsolódnom.”¹

Az erős küldetésstudattal megáldott fiatal pap célja az egyént, a családokat, a kisebb közösségeket és a város egész társadalmát átható keresztényi élet megvalósítása volt, amelynek eléréséhez a kultúrát és a kulturális életet célként és eszközként használta, persze csak azt a részét, amelynek tartalma megfelelt ennek a szellemiségnek. Ezen belül azonban nyitott volt mindenre, minden újtó törekvésre. Ebben az eszmevilágban város és papja egymásra találtak.

A 13 ezer fős Zalaegerszeg történelmi örökségként az I. világháború előttről közlekedési elszigeteltséget, elmaradott, hagyományos kisipart, megcsontosodott társadalomszerkezetet, s ebből fakadó erősen konzervatív mentalitást örökölt. „*Lelki berendeztségében a lakosság meglehetősen konzervatív, hagyományokhoz ragaszkodó, vallására nézve túlnyomó többségében katolikus.*” – jellemezte a kisváros szellemiségét a kortárs Pesthy Pál, Pehm József plébános lapjának egyik főszerkesztője.² Az 1920-ban a népesség 81%-át, 1940-ben közel 89%-át kitevő katolikusok vevők voltak arra a szellemi, kulturális választékra, amelyet az apátplébános kínált nekik, s akikre hivatkozva Pehm József megpróbálta kiter-

jeszteni befolyását nemcsak a katolikus egyház szervezeteire, hanem az egész város kulturális életére is.

Ebben legfontosabb eszköze a sajtó volt, hiszen korán felismerte a média szerepét a társadalom befolyásolásában. Egyik első művében, a *Vigyázzatok az újsággal* című sajtóröpiratában az általa ellenségesnek tartott lapok szellemiségének veszélyeire figyelmeztetett, s konkrét programot kínált, hogy a városban hogyan kell megszervezni a keresztény szellemű lapok terjesztést. „*Legyünk rajta, hogy a tanári, tanítói szobák, hivatalok, társaskörök, kaszinók, a „mi” kávéházaink, vendéglőinkből eltűnjenek a „megszokott” lapok...*” – írta az 1919-ben megjelent brosúrában.³

Már 1918 őszén megindította saját lapját, a Zala megyei Ujságot, amelyet nemcsak politikai nézetei szócsöveként, hanem kultúraszervező és nevelőszövegként is használt. A lap megjelenése a Tanácsköztársaság idején szünetelt, de Pehm visszatérése után hamarosan újraindult.⁴ Megjelenéséhez a fiatal plébános megszervezte saját nyomdavidálmát, a Zrínyi Nyomdaipar és Könyvkereskedés Rt-t, ezzel lehetővé vált, hogy az újság napilappá alakuljon át. A plébános kezdetben napi szinten vett részt a szerkesztésében, később már csak szellemi irányítója maradt az újságnak. Maga ritkán írt a lapba, akkor is inkább történeti jellegű írásokat, de szerkesztői mindenben az ő álláspontját képviselték.

1922-ben konkurensé támadt az újságnak. A plébános lapját korábban nyomtató Kakas Ágoston nyomdász közreműködésével megjelent a szintén konzervatív szellemiségű Zalavármegye, amely a város társadalmának azon részéhez kívánt szólni, akik a kormánypárt támogatóiként elutasították a Pehm által képviselt harcos legitimizmust, s a felekezetek-

¹ MINDSZENTY 1989, 19.

² PESTHY 1931, 3–5.

³ PEHM 1919, 26–27.

⁴ Az újság 1918–23 közötti évfolyamai hiányoznak a magyar közgyűjteményekből, csak egy-egy szórvány szám található belőlük.

kel, különösen az evangélikusokkal és reformátusokkal szembeni türelmetlenséget. Első főszerkesztője Korbai Károly, a város korábbi polgármestere volt, de szerkesztette a lapot Borbély György,⁵ a Magyar Pajzs⁶ egykori tulajdonosa és mindenese, Huhn Gyula, majd Herboly Ferenc is. Ettől kezdve hol mérsékeltebb, hol hevesebb háború dúlt a két lap hasábjain, amely csúcspontját 1925–26-ban érte el. Ekkor került a Zalavármegye élére Szekeres Márton, egy krakéler természetű „újságíró”, aki kapcsolatai révén elintézte, hogy a lap napilappá válhasson. Zalaegerszegi tartózkodásának tíz hónapja alatt állandó támadás alatt tartotta a plébánost és a mögötte állókat, szóvá tett minden vélt vagy valós anomáliát a ferences templom építésével,⁷ a város közügyeivel kapcsolatban. Támadta magát a Zalamegyei Ujságot és újságíróit is. A „Zalamegyei Ujság körül megrögzött panamisták is helyet foglalnak, akik félnek, hogy a közélet megtisztításában rájuk is sor kerülhet és ezért olyan egyéneket béreltek az újság szellemi részének szolgálatába, akik azelőtt soha újságírással nem foglalkoztak, és akiket gályarabok módjára lehet egy bűnös szellemi taposómalom jármájában tartani.” – írta Szekeres 1926 februárjában.⁸ Persze a Zalamegyei Ujság sem maradt adós, minden módon igyekezett diszkreditálni ellenfelét, ateizmussal, szocialista párttitkársággal vádolva Szekereset. 1925 szeptemberében nyílt levéllel fordultak a vármegye vezetéséhez, a Zalavármegye elleni intézkedéseket követelve. „A békés, konstruktív lelkű, a hagyományokat édes anyaként tisztelő és a Trianonban megrontott hazának újjá, egészség építéséért és boldogságáért minden testi és szellemi megfeszítésével dolgozó Zala nem tűrheti azt, hogy a szennyes nagyváros mintájára itt is gyűjtogatók, a vidéki társadalom békés együttélésének megzavarói garázdálkodhassanak. Itt további elnézésnek, további gyengeségnek helye nincs és reméljük, hogy a hatóságok elég erősek lesznek ahhoz, hogy végre cselekedjenek!” – írták.⁹ A két lapban dúló méltatlan színvonalú háború, mely rendszerint sajtóperekben is megnyilvánult, megmérgezte a városi közhangulatot. Rendszeressé váltak a két tábor között

a párbajok és utcai verekedések, amelyeknek megszüntetését a város jóérzésű polgárai nyílt levelekben követelték mindkét laptól.¹⁰ A feszült légkörnek végül az vetett véget, hogy egy utcai támadásban Szekeres Mártont inzultálták, fejét egy vasbottal úgy betörték, hogy munkaképtelenné vált, felépülése alatt pedig kiutasították Zalaegerszegről. A Zalavármegye élén eltöltött időszakról, a Zalamegyei Ujsággal folytatott harcáról, a város szellemiségéről 1927-ben jelentette meg Egy újságíró kálváriája című könyvét, amelyben eredeti források másolatát: leveleket, bírósági ítéleteket és újságcikkeket is közölt igazának bizonyítására.¹¹ A könyv megjelenése után a Zalavármegye főszerkesztője, Herboly Ferenc részben elhatárolódott Szekeres Mártontól, majd 1930-tól átállt a másik laphoz, ő lett a Zalamegyei Ujság főszerkesztője. Szekeres elmozdítása után – köszönhetően a Pehm-féle keresztény párt és a kormány párt közös jelöltje, Kray István báró 1926-os és 27-es választási győzelmének – mérséklődött a szembenállás a két orgánus között, s 1931-ig, a Zalavármegye megszűnéséig Zalaegerszeg azon kevés városok közé tartozott, ahol két politikai és társadalmi napilap állt a városiak rendelkezésére. Ez a helyzet később is fennállt, hiszen Pehm lapjával szemben jött létre az ugyancsak konzervatív, de kormány párti Zalai Napló,¹² a Zalai Hírlap¹³ és a Zalai Magyar Élet.¹⁴ A Zalavármegye s utód lapjai többször részesültek kormányzati támogatásban, szerkesztőik pauszában.¹⁵

A Zalamegyei Ujság – mint említettem – Zalaegerszeg kulturális életének szervezője és olvasóinak nevelője is volt. Megjelenésétől kezdve nemcsak közölte a helyi kulturális programokat, hanem ajánlotta is azokat az egerszegiek figyelmébe. Minden jelentősebb eseményre, legyen az koncert, kiállítás, műkedvelői vagy hivatásos színelőadás, vendégművész vagy előadó érkezése, előre rövid figyelemfelkeltő ajánlókkal szervezte a közönséget, utólag pedig részletesen beszámolt a látottakról, hallottakról. Különösen szívügyének tekintette a két világháború között nehéz helyzetben lévő vidéki színtársulatok támogatását, a

⁵ Borbély György (1860–1930) 1896-ban Erdélyből Zalaegerszegré került középiskolai tanár, újságíró, lapszerkesztő, kiváló sportoló. A 20. század első három évtizedének egyik meghatározó városi közszereplője.

⁶ 1900–1917 között megjelenő zalaegerszegi hetilap, alapítója, szerkesztője Borbély György főgimnáziumi tanár volt.

⁷ Milyen pénzen épül az új templom? Zalavármegye, 1925. szept. 1. 2.

⁸ Szekeres Márton: A Zalamegyei Ujság legényei. Zalavármegye, 1926. febr. 5. 2.

⁹ Nyílt levél a vármegye főispánjához, alispánjához, a kir. ügyészség vezetőjéhez, a m. kir. rendőrkapitányhoz! ZMU. 1925. szept. 14. 1.

¹⁰ A közállapotok köpenye alatt a „Zalavármegye”-nek rontottak neki a mai megyegyűlésen. Közbiztonságról beszéltek nyíltan, de valójában a „Zalavármegye” volt a támadási célpont. Zalavármegye, 1926. máj. 11. 1.

¹¹ SZEKERES 1927

¹² A Zalai Napló 1933–35 között jelent meg.

¹³ A Zalai Hírlap 1935–40 között jelent meg.

¹⁴ 1941–44-ben adták ki a Zalai Magyar Élet című újságot.

¹⁵ Azért kaptak anyagi támogatást, hogy a kormányzati intézkedéseket kedvező színben feltüntető írásokat jelentessenek meg. A témáról lásd: GYENES 1993

városba érkező truppok pártfogására szólította fel a közönséget. Sokat ostorozta a város polgárainak ízlését, azokat, akiket csak az „ostoba és ízléstelen zenés vígjátékok, sikamlósságok” vonzottak a színházba. Mivel a színtársulatok általában „fagyos közönyt” tapasztaltak a „magasabb irodalmi értékű” színművek és drámák iránt, hogy bevételeiket biztosítsák, kénytelenek voltak repertoárjukban a könnyebb műfajokat, operetteket, bohózatokat előnyben részesíteni. Egy-egy ilyen bemutató után persze a Zalamegyei Ujság kritikusa is bírálta a látottakat. 1936-ban Darvas Ernő színtársulata mutatta be az Após a tilosban című bohózatot, akkor születtek ezek a sorok: „Elhisszük, hogy a malackodás jó üzlet; a közönség egy része szereti, amint a tegnapi előadás is mutatta, de az üzletnek nem szabad alárendelni a színház által állítólag képviselt művészetet [...] A színház, ha nevelő tényezőnek tartja magát, akkor ne a közönség alantasabb érzéseit csiklandozza, hanem tényleg neveljen: fejlessze a művészi, a nemes, a jó iránti érzéket.”¹⁶

A lap ugyanígy szóvá tette a mozi műsorában található erkölcsstelennek, hazafiatlannak, normasértőnek ítélt filmeket is. 1941 elején Színház- és filmalosztály alakult a katolikus egyház legnagyobb világi mozgalma, az Actio Catholica Sajtószakosztályán belül, többek között azzal a céllal, hogy ellenőrizze, propagálja vagy bírálja a hazai filmkínálatot. Ettől kezdve a Zalamegyei Ujság is rendszeresen közölte az AC filmkritikáit. E filmbírálatok azonban nem voltak különösebb hatással a zalaegerszegiek mozilátogatási szokásaira, a negyvenes években ugyanis egyre gyakrabban jelentek meg olyan cikkek a Zalamegyei Ujságban, amelyek a nemzetnevelés szándékától vezérelve a nagy népszerűségnek örvendő kém és kalandfilmeket, vadnyugati történeteket filmponyvának minősítették, és betiltásukat követelték. Nem tudták megakadályozni a kritikák az ún. erkölcsstelen filmek megtekintését sem, sőt a tiltott gyümölcs, mint mindig, akkor is kívánatosnak bizonyult. Gábor Béla, az Edison mozi igazgatója, a kritikák ellenére jó kapcsolatokat ápolt az egerszegi plébániával és a katolikus szervezetekkel, megkülönböztetett figyelemmel tekintett Zalaegerszeg katolikus társadalmára. Moziójában megtekinthető volt minden, a korszakban született egyházi vagy vallásos témájú film. E bemutatók esetében ugyanis Gábor számítha-

tott a plébánia és a Zalamegyei Ujság támogatására is, így garantált volt a telt ház és a bevétel. Emiatt rendre helyet adott a különböző katolikus egyesületek által szervezett filmvetítéseknek is.

A két világháború között Zalaegerszegnek nem volt kulturális infrastruktúrája: sem a vármegye, sem a város nem működtetett közművelődési vagy kulturális intézményt, de nem tartott fenn kulturális életet szervező városi hivatalt, s kulturális bizottságot sem, ezért Zalaegerszeg polgárainak művelődése, szórakozása 1920 és 1944 között a háború előttről örökölt és újonnan alakult egyletek, egyesületek, körök és különféle szervezetek keretében és szervezésében történt. A világi egyesületek mellett szépszámú, a katolikus egyházzal kapcsolódó hitbuzgalmi és karitatív egyesület működött a városban.¹⁷ Közülük a Katolikus Legényegylet, a Hölgyek és Leányok Kongregációja valamint a Szociális Missziótársulat kezdte ténykedését még Pehm plébános városba érkezése előtt. Az 1900-ban alakult **Katolikus Legényegylet**, amelynek tiszteletbeli elnöke lett, a város katolikus iparos és munkás ifjúságát tömörítette. Az egyesületben folyamatosan élénk kulturális élet folyt, mintegy 500 kötetes könyvtárral is rendelkezett. A zalaegerszegi úriasszonyok és lányok az 1916-ban alapított **Hölgy- és Leánykongregációban** szerveződtek.¹⁸ Talán ez a két hitbuzgalmi egyesület volt Pehm plébános legnagyobb segítségével zalaegerszegi évei idején. Az asszonyokból szervezte meg utcaapostoli hálózatát, amelynek segítségével pontos képet kapott hívei testi és lelki állapotáról, anyagi helyzetéről, s többek között ők voltak a végrehajtói az apátplébános szociális programjainak is.¹⁹ A Leánykongregáció kezdeti hitbuzgalmi és hitvédelmi tevékenysége után az 1930-as évek elejétől szociális irányban mozdult el, ők szervezték a kistestvér, nagytestvér mozgalmat, amelyben egy-egy szegénysorsú leánytársuk patronálását vállalták. 1933-tól az ő feladatuk lett a KALÁSZ mozgalom²⁰ terjesztése, a falusi katolikus lányszervezetek létrehozása. Mindemellett a két egyesületben komoly kulturális és népművelő munka is zajlott. Az ugyancsak nőkből álló, Szirmai Miksáné vezette **Szociális Missziótársulat** már 1916-tól szervezte a városi szegénygondozást, nő- és csecsemővédelmet.²¹ Az apátplébánost segítve a hölgyek, akiknek jó része tagja volt a Hölgykongregációnak is,

¹⁶ Színház. ZMU 1936. jan. 19. 4.

¹⁷ PAKSY 2011, 195–198.

¹⁸ Húszesztendős főnnállását ünnepelte a Leánykongregáció. ZMU 1936. máj. 26. 2.

¹⁹ TYEKVICSKA [é.n.] 252.

²⁰ 1936-ban alakult meg a Katolikus Lánykörök Szövetsége. Elsősorban a falusi lányok katolikus szellemű nevelésével foglalkozó mozgalom, amelynek célja volt a keresztény értékek közvetítése és erősítése, a lányok felkészítése a női hivatás betöltésére, és a társadalom újjáépítésének segítése a családokon keresztül.

²¹ PESTHY 1931, 175.

elismerésre méltó szociális és karitatív tevékenységet folytattak a korszakban. Emellett ők is igen aktív kulturális életet szerveztek a társulaton belül.

E régóta működő egyesületek mellé Pehm plébános az 1930-as évek második feléig újabb és újabb vallásos társulatokba szervezte a város katolikus lakosságát azzal a céllal, hogy hitéletüket fellendítse, tagjaik között a vallásos lelkiületet elmélyítse, ezáltal a keresztény erkölcsi elveket valósítsa meg a mindennapi életben. Mindemellett az egyesületi tagok számára biztosítsa a művelődés és szórakozás lehetőségét, a szabadidő hasznos eltöltését. Szervezőmunkája során nem tudta, vagy nem is akarta felszámolni azt a súlyos problémát, amely a kisváros társadalmát jellemezte, s amelyről a korabeli újságíró így írt: „Zalaegerszegen nemcsak az általános társadalmi elkülönítés uralkodik, mely többé-kevésbé észrevehető mindenütt, ahol az úgynevezett „végzett” elemek mellett kereskedők és iparosok is élnek, hanem itt valóságos kasztrendszerrel állunk szemben, amennyiben a különböző társadalmi osztályhoz tartozók valóságos kínai fallal zárkoznak el egymástól, s a felsőbbek, az optimaták, csak nagyritkán, igen nagy megerőltetések után fogadnak maguk közé a másik kasztból egy-egy diszpéldányt.”²² A már emlegetett Szekeres Márton így írta le ugyanazt a jelenséget: „Az olaj nem keveredik a vízzel. Ezt a bölcsességet Zalaegerszegen találták ki. Ez aztán jellemzi is a zalaegerszegieket. Maguk osztályozzák magukat – olajosokra, meg vizesekre. Mintha valami láthatatlan fűszeres, vagy szatócs vigyázna rájuk, hogy ne keveredjenek.”²³ Az apátplébános fennhatósága alatt megszervezett egyesületek is visszatükrözik ezt az elkülönülést, ő is többé-kevésbé társadalmi rétegek szerint alakította meg azokat. Plébánossá történt megválasztásával egyidőben szervezte meg a cselédlányok közösségét, a **Szent Zita leányegyesületet**. Célja az volt, hogy elsősorban a falvakból érkezett gyökértelen szolgálólányokat összefogja, közösséget biztosítson nekik, hitükben megerősítse őket, s hasznos és értelmes elfoglaltságokat biztosítson csekély szabadidejük eltöltésére. Összejöveteleiken munkájukhoz kapcsolódó ismeretterjesztő előadásokat hallgathattak, rendszeresen kirándultak, tanultak be és adtak elő rövid színdarabokat. A Zalamegyei Ujság nyomon követte az egyesület tevékenységét, időről időre felszólította a cseléd tartó háziasszonyokat, hogy alkalmazottaikat

engedjék el az egyleti összejövetelekre, sőt ők maguk is tekintsék meg a cselédlányok által bemutatott műkedvelő előadásokat, amelyek a kultúrház színpadán, nagy nyilvánosság előtt kerültek előadásra. 1941-ben Galambos Ilona tanítónő s Berta Sándor káplán voltak a vezetőik.

1922-ben alakult meg a városi elit férfיאból a katolikusok szellemi és társadalmi érdekeinek előmozdítására, a katolikus öntudat erősítésére a **Katolikus Kör**.²⁴ Elnöke Hollós Ferenc lett. A Kölcsey utcában saját székházat építettek maguknak. 1937-ben így jellemezték tagságukat: A „*két szélsőség harcában*” a *Katolikus Kör azokat a becsületes embereket tömöríti, akik hitükhöz, hazájukhoz és a nemzeti hagyományokhoz szilárdan ragaszkodnak.*”

Egy évvel később jött létre a **Katolikus Férfiliga**, amely a Jézus Szíve kultuszon át mélyítette el tagjai vallási életét, működése során elsősorban hitbuzgalmi tevékenységet folytatott.

1931-ben kezdte meg működését az újjászervezett zalaegerszegi **Katolikus Népszövetség**, amely „*alapcéljaként a katolikus társadalmi rend támogatását, a nép erkölcsi, társadalmi és gazdasági fejlődésének előmozdítását, a katolikus eszméknek a köz- és magánéletben való érvényesítését és a vallás- és államellenes törekvések visszaverését tűzte ki célul.*”²⁵

1934-ben a Szociális Missziótársulat égisze alatt szerveződött meg az iparoslányok **Kis Szent Teréz Leányköre** azért, hogy „*az iskolából kikerült, ipari pályára lépő fiatal lányok vallásos és kulturális nevelését*” segítse.²⁶ Iparoslányok voltak a tagjai a Katolikus Legényegylet mellett működő **Napsugár Leányklubnak** is.

1936-ban alakult meg a városban a katolikus egyház új lelkeségi mozgalma, az **Actio Catholica**. Végül 1939 áprilisában bontott zászlót Zalaegerszegen a KIOE, a **Katolikus Ifjak Országos Egyesületének** helyi csoportja, amely a fiatal munkásokat és tanulókat tömörítette, hogy megóvja őket a szociáldemokrácia tanaitól.²⁷ A felsorolt egyesületek mellett meg kell még említeni az egyetemi ifjúság **Emericana** egyesületét, az **Oltáregyletet**, a **Rózsafüzér társulatot**, s a középiskolák **Mária Kongregációit**, valamint az elemi iskolák katolikus gyermekszervezeteit, a **Szív-gárdákat**. A felsorolt egyesületek többségében, sőt magában az 1916-ban megalakult zalaegerszegi Egy-

²² Kaszt-rendszer Egerszegen. Zalavármegye, 1925. okt. 24. 1.

²³ SZEKERES 1927, 42.

²⁴ PESTHY 1931, 172.

²⁵ Hétfőn kezdi meg működését a beszerzett zalaegerszegi Katolikus Népszövetség. ZMU 1931. jan. 29. 1.

²⁶ A Leánykör bemutatkozása. ZMU 1934. nov. 11. 3.

²⁷ A KIOE zászlóbontó nagygyűlése Zalaegerszegen. ZMU 1939. ápr. 4. 1.

házközségben is, a buzgó hitélet mellett igen intenzív karitatív és kulturális élet zajlott. Az apátplébános nemcsak az egyházi, hanem a civil egyesületek életére is nagy befolyással bírt, tagja volt többek között a **Kaszinónak**. Maga is részt vett világi társulatok alakításában, így 1926-ban is, a már emlegetett zalaegerszegi kasztrendszer felszámolását és a helyi írók, újságírók, irodalomkedvelők összefogását, a „nemzetiellenes szokások és irányok” elleni küzdelmet célzó **Rákosi Viktor Társaság** megszervezésében; tagja lett választmányának.²⁸ A reformátusokat, evangélikusokat és zsidókat is tagjai közt tudó társaság működését azonban a folyamatos belső viták gátolták. A felekezetek tagjai, s a liberálisabb szemléletű értelmiségiek úgy érezték, hogy a plébános és emberei rákényszerítik akaratukat a tagságra, emiatt az egyesület rövid idő után működésképtelenné vált, 1929-ben pedig feloszlott. Jellemző, hogy az 1934-ben – többek között éppen a plébános befolyásának ellensúlyozására – létrehozott, a város kulturális életét összefogni szándékozó **Zalaegerszegi Közművelődési Egyesület** is első előadójának az apátplébánost kérte fel, aki Zala megye egyházi múltjáról beszélt nagyszámú hallgatóságnak. Az egyesület többek között meghívta a Szovjetuniót megjárta magyar író, Nagy Lajost, hogy tartson előadást a rettegett országban szerzett élményeiről. Az író beszámolójában természetesen kritikus hangon beszélt a kommunista országról, de úgy látszik, nem elég kritikus, mert néhány nappal az est után *Milliók legyilkolása, éhhalála, az istentelenség terjedése, a kultúra megsemmisülése a szovjethatalom eredménye* címmel jelent meg nagy cikk a Zalamegyei Ujságban.²⁹

Az 1935-ös Göcseji Hét néprajzi kiállításának sikere után újra felvetődött a városban egy, a Göcsej néprajzát, tárgykultúráját bemutató múzeum létrehozásának gondolata.³⁰ A Fára József vármegyei levéltáros által megkezdett gyűjtést Nagy Károly járásbíró és Kaposy Antal gimnáziumi tanár folytatta. Az ügyet felkarolta az apátplébános is, sürgősnek tartva Göcsej pusztuló értékeinek megmentését, ezért nemcsak a városnál és a Vármegyei Iskolánkülső Népművelési Bizottságnál

lobbizott a múzeum létrehozása érdekében, hanem körlevélben fordult a Göcsej vidék plébánosaihoz: „*Kérem, hogy területén a gyűjtést sürgősen kézbe vegyék, a helyi és filiálisbeli értelmiséget bevonni, a gyűjtést iskolások, levették, KALOT, Kalász, tűzoltók stb. révén elvégezni szíveskedjék.*” – írta nekik.³¹ Felhívta a figyelmet arra, hogy a gyűjtés során minden „műzeumi ág” (népies játék, munkaeszköz, ruha, vadász-, halászeszköz stb.) fontos. Sőt, figyelmeztette őket arra is, hogy a munka sürgős, mert a nagykanizsaiak (már-mint az ott működő múzeum) mindent összegyűjtenek ezen a területen is. „*De az lehetetlen, hogy mi göcseji tárgyak megnézésére kimenjünk Göcsejből, és ott lássuk meg a régi Göcsejt.*”³² A gyűjtemény fenntartására és bútorainak elkészítésére közadakozást szerveztek, a város pedig 1941 augusztusában a régi vármegyeháza második emeletén biztosított termet az összegyűjtött néprajzi anyag elhelyezésére. A Göcseji Gyűjtemény gyarapodásáról rendszeresen beszámolt a Zalamegyei Ujság, név szerint nyugtázta a beérkező adományokat s a műtárgyakat. A kis kollekció működtetésére 1942 februárjában alakult meg a **Göcsej Egyesület**, amelynek alakuló ülésén az apátplébános azt mondta, „*a tizenharmadik órában jöttünk össze, hogy Göcsej értékeit a jövőre áthagyományozhassuk.*”³³ Őt választották meg az új egyesület elnökének. Az alapítók azt a nemes célt tűzték maguk elé, hogy összegyűjtik a vidék „műrégiségeit”, történelmi, természetrajzi és néprajzi tárgyait, régészeti ásatásokat kezdeményeznek, felkutatják a Göcsej területére vonatkozó irodalmi műveket, Zalaegerszegen nyilvános közkönyvtárat létesítenek, s felkeltik az érdeklődést a turistáskodás iránt.³⁴ Pehm József püspökké történő kinevezéséig aktívan vezette az egyesületet, amely többek között kezdeményezte, hogy az ONCSA telepi utcát Gönczi Ferencről nevezzék el,³⁵ s a Zalaegerszegen született ifjúsági író, Donászy Ferenc házáat emléktáblával jelöljék meg, és állítsanak szobrot tiszteletére.³⁶ A szobortervet Vörös János³⁷ szobrászművész készítette el, fotója a Fára család jóvoltából nemrég került a levéltárba. A szobrászművész és a plébános régről ismerte

²⁸ Rákosi Viktor Társaság címen irodalmi és művészeti kör alakult Zalaegerszegen. ZMU 1926. máj. 16. 2.

²⁹ *Milliók legyilkolása, éhhalála...* ZMU 1935. dec. 22. 1–2.

³⁰ Már a 19. század végén és a 20. század első évtizedeiben zalaegerszegi értelmiségiek többször is kezdeményezték göcseji néprajzi múzeum létrehozását Zalaegerszegen. A századfordulón a műtárgy-gyűjtés is megindult, de az egyéb feltételek hiánya miatt nem jött létre muzeális intézmény a városban.

³¹ Pehm József levele a göcseji terület plébánosaihoz, 1941. jan. 21. In: MÉSZÁROS 1997, 11.

³² Uo.

³³ Göcsej értékeinek felkutatására és megőrzésére megalakult a Göcseji Egyesület. ZMU 1942. febr. 18. 1.

³⁴ Nagy Károly: Mit is akar a Göcsej Egyesület? ZMU 1943. febr. 13. 6.

³⁵ Gönczy Ferenc utca lesz az ONCSA falu neve. ZMU 1943. jún. 15. 1.

³⁶ A Göcseji Múzeum. ZMU 1943. jún. 1. 3.

³⁷ Vörös János (1897–1963) szobrászművész. Sidló Ferenc és Bory Jenő tanítványaként végzett a Képzőművészeti Főiskolán. 1934-ben készítette el Sopronban felállított Attila szobrát. A harmincas évek végén Nagykanizsán telepedett le. Zalaegerszegi művei: A háború mártírjainak emlékműve, a megyeháza bejárata előtti két kőszobor, a Csurgó-kúti Szűz Mária szobor és Páduai Szent Antal szobra a ferences templomban.

egymást, hiszen Vörös készítette Pádai Szent Antal szobrát a ferences templom számára és a Curgó-kúti Mária szobrot, így nem véletlen, hogy az 1943 decemberében megalakult **Deák Ferenc Irodalmi és Művészeti Kör**, amelynek egyik díszelnökévé az apátplébánost választották, őt kérte fel, hogy mintázza meg az immár veszprémi püspökké kinevezett Mindszenty Józsefet. A főpap 1944 nyarán egy zalai bérmaútján 15 perc erejéig modellt ült a művésznak, aki kiigazította a már fényképről megmintázott portrét.³⁸ Az volt a terv, hogy életnagyságban, 23 cm-es magasságban és tenyérnyi domborműként készíti el a szobrokat, ez utóbbiak herendi porcelánként kerülnek majd forgalomba. A megvalósítást azonban megakadályozta a vérszesen közelgő front.

Zalaegerszeg egyesületei közül talán a szívének legkedvesebb társaság, a maga kezdeményezte **Egyházi Ének- és Zeneegyesület** volt. A húszas évek elején a kultúrpolitika által is támogatott dalkultúra az együtténeklés öröme és szórakoztató szerepén túl ideológiai feladatot kapott. Nemcsak a Trianon miatt érzett fájdalom és gyász egyik kifejezője lett, „*hanem a magyar életkedv, a magyar hazaszeretet, a magyar lelkesedés ébrentartásának, sőt felfokozásának*” eszköze is.³⁹ E hivatás teljesítésére alapította meg 1921-ben a plébános a Zeneegyesületet, amely vegyeskart és zenekart működtetett. Az egyesület alapszabályban rögzített célja „... az egyházi ének és zeneművészet ápolása, templomban énekes-zenés misék, valamint egyházi hangversenyek rendezése. Továbbá a lehetőség szerint a világi ének és zene művelése” volt.⁴⁰ A kezdetben 35 főből álló, 24 nő és 11 férfi alkotta, Németh József karnagy vezette kórus hamar kilépett a templom kapuján, állandó szereplője lett a városi ünnepeknek, önállóan, vagy vendégművészek és együttesek közreműködésével világi hangversenyeket szervezett. Alkalmi fellépéseikkel, például a tűzoltó torony teraszáról adott szerenáddal színesítették a városka hétköznapijait. Az énekkarnak saját jelvénye is volt: egy lant, közepén keresztel. Jelmondatának, jeligéjének szövegét Marton Boldizsár gimnáziumi tanár, a későbbi karmelita szerzetes írta, és a karnagy Németh József zenésítette meg. Ezt a jelmondatot ugyanis énekeltek.

Műsorukon a klasszikusok művein kívül kortárs

zeneszerzők hazafias és irredenta tartalmú dalai és magyar népdalok szerepeltek. Az egyesület kebelében működő zenekar a város legszínvonalasabb zenekara volt. A Katolikus Ház nagytermében tartott közös hangversenyeiken többek között Beethoven Egmont nyitánya, Haydn Teremtés című oratóriuma is szerepelt.

A kórus kezdetektől részt vett a megyei dalosversenyeken, s a Dunántúli Dalosszövetség tagjaként a megyei és az országos megmérettetéseken is. 1929-ben a debreceni dalosversenyen a vegyeskari csoportban, ahol a kormányzó előtt énekeltek, 3. díjat szereztek. Debrecenben filmfelvétel készült fellépésükről, amelyet 1930. január 15-én kisebb ünnepség keretében vetítettek le az Edison moziban.⁴¹

Zalaegerszeg polgárai azonban meglehetősen közönyösen viseltettek a komolyzene iránt, hiába volt a Zala megyei Ujság közönségszervező agitációja egy-egy koncert előtt, sokszor előfordult, hogy üres széksorok előtt játszottak a zenészek, énekelte a kórus. Hogy a zenei műveltséget fejlesszék, s zenekedvelő közönséget neveljenek az ifjabb generációkból, az Egyházi Ének- és Zeneegyesület a Katolikus Házban zenei tanfolyamokat indított, ahol vonós és fúvós hangszerekre, ének és zeneelméletre tanították az érdeklődőket.⁴² Ám ezek sem segítettek a problémán, a harmincas években olyan erős érdektelenség fogadta az együttes zenei estjeit, hogy kénytelenek voltak visszavonulni a templom falai közé, egyre ritkábban szerepeltek a város közönsége előtt.

A plébános nemcsak elnöke, hanem állandó hallgatója volt az egyesület fellépéseinek, szívesen időzött velük szabadidejükben, jó néhány fotó örökölte meg közös kirándulásaikat az alsóerdei Mária-képes fához vagy a Balaton partra.

Zalaegerszeg egyházi és világi egyesületei nemcsak a társas együttlétnek, a szabadidő eltöltésének voltak a színterei, hanem a két világháború közt állami fenntartás alá vont, s a kultúrpolitika által erősen szorgalmazott és támogatott iskolán kívüli népművelésnek is. Irányítói fő célként tűzték ki az analfabéták számának csökkentését, az alsó néprétegek tudásának, műveltségének és gazdasági ismereteinek fejlesztését, valamint a valláserkölcsei alapú társadalmi morál és a nemzeti érzés erősítését. Az apátplébános minden bizonnyal

³⁸ A Deák Ferenc Irodalmi és Művészeti Kör felkérésére Vörös János szobrászművész megmintázza Mindszenty József püspököt. ZMU 1944. jún. 12. 2.

³⁹ Az idézett mondat az 1926-ban rendezett 3. megyei dalosversenyt köszöntő cikkben jelent meg. Címe: Oravszky Rezső. Isten hozta vendégeinket. ZMU 1926. jún. 13. 3.

⁴⁰ MNL ZML. IV. 433. Letétek. 1346. sz.

⁴¹ A magyar dal ünnepe Zalaegerszegen. Zalavármegye, 1930. jan. 16. 1.

⁴² Zenetanfolyam. ZMU 1928. okt. 25. 5.

egyértett Klebelsberg Kunó kultuszminiszterrel abban, hogy a tanulatlan és demokráciára éretlen tömegek veszélyesek a társadalomra, ezért kezdettől maga is részt vett a népművelési munkában. 1924-ben történt megalakulásától tagja lett mind a Zala vármegyei, mind pedig a zalaegerszegi Iskolánküüli Népművelési Bizottságnak. 1927-ben megírt Zala segélykiáltása című művében templomokat és iskolákat sürgetett a mély anyagi és szellemi nyomorban élő göcseji nép felemelésére,⁴³ a vármegyei népművelési bizottság tagjaként pedig maga is szervezte a téli falusi analfabéta tanfolyamokat, ismeretterjesztő előadás-sorozatokat stb. Jó barátjával, Bódy Zoltán alispánnal lelkesen támogatták a Göcsej értékeinek feltárására és megismertetésre 1932–33-ban kidolgozott népművelési munkatervet, amelynek eredményeként elkészült Serényi Árpád és Fára József *Göcsej földje, népe és népművészete* című 120 diából álló vetítettképes előadás-sorozata,⁴⁴ amely mind a községekben, mind pedig a város egyesületeiben bemutatásra került. A levéltáros jóvoltából létrejött egy kicsiny néprajzi gyűjtemény is, nem véletlen tehát, hogy az 1940-es évek elején az apátplébános maga állt az élére a Göcseji Múzeumot megalapozó gyűjtőmunkának és az azt szervező és működtető egyesületnek.

Zalaegerszeg népének művelésében hasonló intenzitással vett részt. A húszas években még a népművelési bizottság által felkért egyik vagy másik városi egyesület szervezte az egész város számára a téli hónapok legfőbb „szellemi táplálékát” – a népművelés legolcsóbb és leggyakrabban alkalmazott formáját –, az ún. liceális előadás-sorozatokat. Ezek azonban a többször említett társadalmi elkülönülés miatt sikertelenek voltak, a zalaegerszegiek nem igen jártak el a nem a saját egyesületük által szervezett összejövetelekre. A harmincas években a népművelési bizottság az egyes egyesületek feladatává tette a téli programkínálat megszervezését, ettől kezdve a katolikus és a világi társaságok keretében intenzív és széleskörű népművelési munka folyt. A vegyes tartalmú, vallási, erkölcsi, történelmi, irodalmi és gyakorlati témájú előadásokat tartalmazó ismeretterjesztő sorozatok mellett tanfolyamokat is szerveztek, ahol hasznos, a társadalom és gazdaság igényeihez igazodó, a gyakorlatban azonnal alkalmazható tudást szerezhettek a résztvevők. A Leánykongregáció kulturális szak-

osztálya például német nyelvtanfolyamot indított. A Szociális Misszió Társulat az írni-olvasni nemtudókat vette pártfogásába, nekik szervezett vizsgával végződő analfabéta tanfolyamokat. Ugyancsak ők a háziipar meghonosítása érdekében, s azért, hogy némi kereset-hez juttassák a szegénysorsú lányokat, asszonyokat, szövőtanfolyamokat is működtettek.

A plébános a népművelési bizottságokban nemcsak szervezte a népnevelői munkát, hanem paptársaival együtt rendszeres előadója volt mind a világi, mind pedig a vallásos egyesületek liceális sorozatainak. Tartott előadást hit és erkölcsi kérdésekről, Bíró Mártonról, Zala megye egyházi múltjáról stb. Előadásait mindig telt ház előtt mondhatta el, erről nemcsak tekintélye gondoskodott, hanem szuggesztív előadói stílusa, szabatos kifejezőkészsége.

Anyagi támogatást is nyújtott a népművelési programok megvalósításához, az 1925–26-os évben 250 000 Koronával segítette a városi bizottság munkáját.⁴⁵

Az I. világháború után a városban újjászerveződő népművelési munkát Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter is pozitívan értékelte, 1923-ban több más zalaegerszegi népművelővel együtt Pehm József plébánosnak is elismerését és köszönetét fejezte ki „*az iskolán kívüli népművelés terén kifejtett buzgó és eredményes munkásságáért*”.⁴⁶

A korabeli népművelés legnépszerűbb és legsikeresebb formája a műkedvelő színjátszás volt, amely a zalaegerszegi apátplébános teljes támogatását élvezte. Szinte minden egyesületben szerveződtek színjátszók, akik a maguk örömeire, társaik szórakoztatására és rendszerint jótékonyági célból tanultak be színdarabokat és adták elő azokat. A hivatásos színházakkal szemben annyi előnyt élveztek, hogy mindig számíthattak a telt házra, hiszen az egyesületek tagjai, családi és baráti kapcsolataik révén nagy közönséget vonzottak. A bemutatott művek az olcsó vígjátékoktól, a népszínműveken és vallásos témájú, erkölcsnevelő szándékú műveken keresztül a magas kultúrát képviselő színművekig terjedt. Hogy néhány példát is említsünk: 1923-ban a Hölgykongregáció előadásában Weishoffer: Árpádházi Szent Erzsébet című 5 felvonásos művét tekinthették meg az érdeklődők,⁴⁷ 1926-ban a Szociális Misszió Társulat Hevesi Sándor: Elzevir című darabját mutatta be, 1927-ben az Iparoskör mű-

⁴³ [PEHM] 1927

⁴⁴ FÁRA [én.], Az Iskolánküüli népművelés hatalmas munkája Zalában. ZMU 1933. okt. 1. 1.

⁴⁵ Adomány. Zala vármegye, 1926. jan. 22. 2.

⁴⁶ Miniszteri elismerés a népművelési ügy támogatóinak. ZMU 1923. nov. 18. 3.

⁴⁷ A Hölgykongregáció színelőadása. ZMU 1923. nov. 18. 3.

kedvelőinek előadásában láthatták a Noszty fiú esete Tóth Marival című darabot.⁴⁸

A városban nem igazán volt a műkedvelői darabok bemutatására alkalmas színpad: az Arany Bárány Szálló színpadát a hivatásos színtársulatok használták, bérleti díjat ritkán, egy-egy nagyformátumú darab bemutatásakor tudtak érte fizetni az egyesületek. Többek között ez is hozzájárult ahhoz, hogy a plébános 1930-ban kibővítette és modern, korszerű színpaddal és színpadtechnikával szereltette fel a Katolikus Házat.⁴⁹ Megváltoztatta az épület korábbi elnevezését is, azért lett Kultúrház a neve, hogy „*a nem katolikusok tán közelebb jönnének és maguknak addigi indokolatlan távoltartásuk talán megszűnnék.*”⁵⁰ Az épület a továbbiakban nemcsak az egyházközség és a katolikus egyesületek céljait szolgálta, hanem bérbe vehető volt világi célokra, színházi előadások, bálók, liceális előadások megtartására is, persze szigorú cenzúra mellett.⁵¹ A kibővített épületet és az új színpadot az egyházközség műkedvelői által bemutatott – a Szent Imre év alkalmából született – Liliomos királyfi című darabbal avatták fel.⁵² Ettől kezdve egymást érték a különféle egyesületek bemutatói. A színpadon előadták többek között Katona József: Bánk bánját, Kisfaludy Károly: Kérők-jét, Sik Sándor: István királyát, Kodály: Hány Jánosát s persze számtalan – ma már ismeretlen szerző tollából született – vígjátékot, irreudenta és népszínművet, társadalmi drámát.

A gyorsan terjedő színjátszó mozgalomban, főleg vidéken bemutatásra kerültek olyan darabok is, amelyek nem voltak irodalmi színvonalúak, sőt a helyi hatóságok szerint a „közérkölciség szempontjából” súlyos kifogás alá estek, a Színházi Életből vett „modern” elveket közvetítettek, azaz nem vallásérkölcsi alapon álltak. Zala megyéből, Bódy Zoltán alispántól, aki mögött Pehm József apátplébánost sejtethetjük, indult az a kezdeményezés, hogy a műkedvelőket megrendszabályozzák. 1934-ben született meg az a rendelet, amely szerint a rendőrhatalóságok csak olyan darabok bemutatását engedélyezhetik, amelyeket a népművelési hatóságok előadhatónak minősítenek.⁵³ A kultuszminiszter egy 450 színdarabból álló jegyzéket állított össze, amelynek kínálatából válogathattak a színjátszók.

A műkedvelő színjátszás nemcsak szórakozást,

hasznos időtöltést biztosított művelőinek, hanem főleg az alsóbb néprétegek számára valódi tanító, nevelőerővel bírt, gyarapodott műveltségük, szókincsük, kifejezőképességük, megtanultak szerepelni, kiállni a nyilvánosság elé, erősödött önbizalmuk és öntudatuk is.

Végül, de nem utolsósorban meg kell emlékeznünk a zalaegerszegi apátplébános máig maradandó, legnagyobb hatású művéről, a Notre Dame rend Zalaegerszegre telepítéséről, az iskolák és rendház felépítéséről, a benne működő leányiskolák és tanítóképző megszervezéséről. Az iskola történetét már számosan megírták,⁵⁴ ezért csak jelentőségére utalnék. Nemcsak egy új, impozáns épülettel gazdagodott Zalaegerszeg, hanem az elemi iskola létrehozásával csökkentette az évtizedek óta megoldatlan városi népoktatás problémáit, az iskolahiányt, s az osztályok zsúfoltságát. Korszerű tantermeivel, felszereltségével etalonná vált a következő iskolaépítések számára.

Zalaegerszeg városában a két világháború között a legnépszerűbb iskolatípus a polgári iskola volt. A város legnépesebb rétege, az iparostársadalom, továbbá a kistisztviselők és a törekvő földművesek gyermekei jártak ide. Már a 19. század végén megszervezték a városban a polgári fiú- és leányiskolát, a zárda megépítésével felekezeti alapon jött létre új leányiskola, miközben az egyetlen állami polgári fiúiskola saját épülete fél évszázados küzdelem után csak 1935-ben nyílhatott meg. Az iskolakomplexum legfontosabb eleme azonban a tanítóképző volt. Létrehozása ugyan ellentmondott annak a női szerepnek, amelyet az apátplébános üdvösnek gondolt, s amelyet Az Édesanya című művében fogalmazott meg: a nők legfontosabb hivatása az anyaság.⁵⁵ Saját elvein túllépve szervezte meg azt a korszerű nőnevelő és tanítóképző intézményt, amely a városhoz kapcsolódó gazdaságilag és szellemileg elzárt vidék, Göcsej felemelését szolgálta. Az itt végzett tanítónőket nemcsak az elemi oktatásra készítette fel az intézmény, hanem az iskolán kívüli népművelés feladatainak elvégzésére is. A zárdában oklevelet kapott tanítónők nemcsak a háború előtt, hanem az új rendszerben, igaz Zala megye végvidékeire kitelepítve, de megállták helyüket, generációk köszönhetnek nekik az olvasás és betűvetés tudományát. Ez az intézet lett a zalaegerszegi felsőoktatás bölcsője.

⁴⁸ Műkedvelő előadás. Zalavármegye, 1927. okt. 30. 3.

⁴⁹ A legmodernebb színpad várja a „Liliomos királyfi” előadását. ZMU 1930. dec. 4. 1.

⁵⁰ A Zalaegerszegi Római Katolikus Hitközség jegyzőkönyvei 1930. II. 23. – 1940. VII. 28. 115. Idézi: TÓTH 1995, 38.

⁵¹ Uo.

⁵² Megjelentek a plakátok. ZMU 1930. nov. 30. 3.

⁵³ Zalai kezdeményezésre ezentúl csak hatóságilag engedélyezett darabot adhatnak elő a műkedvelők. ZMU 1934. nov. 11. 1.

⁵⁴ NOTRE DAME 1930, 3–12., MÁTRAHÁZI 1991, HÖBOR – HÖBORNÉ KISS 1996, 19–24., MAKOVECZ TAMÁSNE 2001

⁵⁵ BALOGH 2009

Az erős akarat szüli a tettet, tartja a régi mondás. Mindszenty József erős akaráttal és szívós következetességgel valósította meg elképzeléseit itt Zalaegerszegen; tettei a kortársak és az utókor szemében ellent-

mondásosak voltak, de az idő távolából vitathatatlan, hogy hozzájárultak városunk fizikai és szellemi gyarapodásához.

Források

FÁRA [é.n.]

Fára József: *Göcsej földje, népe és népművészete*. Kézirat. [é.n.] Göcseji Múzeum Könyvtára

MÉSZÁROS 1997

Mindszenty – leveleskönyv. Gondolatok a bíboros leveleiből. 1938–1975. Összeáll.: Mészáros István. Budapest, 1997.

MINDSZENTY 1989

Mindszenty József: *Emlékirataim*. Budapest, 1989.

NOTRE DAME 1930

„Notre Dame” szent Ágoston szabályait követő női kanonok- és tanítórend története. In: *A Notre Dame női kanonok és tanítórend zalaegerszegi kolostora és iskolái keletkezésének története*

és I. értesítője az 1929–30. iskolai évről. Zalaegerszeg, 1930. 3–12.

PEHM 1919

Pehm József: *Vigyázatok az újsággal*. Zalaegerszeg, Zalaegerszegi Sajtóbizottság, 1919. Göcseji Múzeum Történeti Dokumentumgyűjtemény

PEHM 1927

[Pehm József]: *Zala segélykiáltása. A plébániák szaporításának ügye a szombathelyi egyházmegye zalai részében*. Zalaegerszeg, 1927.

SZEKERES 1927

Szekeres Márton: *Egy újságíró kálváriája*. Budapest, Szerző kiadása, 1927.

Forrásként felhasznált napilapok

ZMU

Zalamegyei Ujság 1918–1944 Politikai napilap

Zalavármegye

Zalavármegye 1922–1931 Társadalmi és politikai hetilap

Levéltári források

MNL ZML

IV. 433. Letétek. 1346. sz.

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levél-

tára. A Zalaegerszegi Egyházi Ének- és Zeneegyesület alapszabálya.

Irodalom

BALOGH 2009

Balogh Margit: *A korszak keresztény nőképéről – Mindszenty József. Az édesanya című írása kapcsán*. In: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_korszak_kereszteny_nokeperol_mindszenty_jozsef_az_edesanya_cimu_irasa_kapcsan/

GYENES 1993

Gyenes Imre: *Politikai sajtó és vármegyei közigazgatás Zalaegerszegen az 1930-as években*. Szakdolgozat. Zalaegerszeg, 1993.

HÓBOR – HÓBORNÉ KISS 1996

Hóbor József – Hóborné Kiss Gabriella: *A Notre Dame női tanítórend iskolái Zalaegerszegen*

- 1929–1944 között. In: *Győri iskolatörténeti millennium '96*. Tanulmánykötet. Szerk.: Mécsáros István. Győr, 1996. 19–24.
- MAKOVECZ TAMÁSNE 2001
Makovecz Tamásné: *A zalaegerszegi Notre Dame Női Kanonok- és Tanító-rend iskoláinak története*. (Szakdolgozat) Zalaegerszeg, 2001.
- MÁTRAHÁZI 1991
Mátraházi Zoltán: *A Notre Dame Női Kanonok- és Tanítórend zalaegerszegi „Gróf Klebelsberg” R.K. Tanítóképző intézetének, leányliceumának története*. (Szakdolgozat) Zalaegerszeg, [DFMK.] 1991.
- PAKSY 2011
Paksy Zoltán: *Zalaegerszeg társadalma és politikai élete 1919–1939*. Zalaegerszeg, 2011. /Egerszegi Füzetek 13./
- PESTHY 1931
Pesthy Pál: *Zalaegerszeg múltja és jelene*. Zalaegerszeg, 1931.
- TÓTH 1995
Tóth József: *Mindszenty (Pehm) József zalaegerszegi éve*. 1995. Kézirat. ZML 30/122.
- TYEKVICSKA [é.n.]
Tyekvicska Árpád: „Ahogy régen, most is boldog voltam velük” Mindszenty (Pehm József) és Zalaegerszeg. In: *Zala megye ezer éve*. Szerk.: Kostyál László. Zalaegerszeg, [é.n.] 246–255.

József Mindszenty and the cultural life of Zalaegerszeg

József Pehm (Mindszenty), the parish priest of Zalaegerszeg, had a great influence on the cultural and social life of the town. To achieve this, the press was his most important tool besides the pulpit. In the autumn of 1918 he had already started his own newspaper, the Zala County News. He organized a printing company to make its publication possible, and he was the intellectual leader of the newspaper until 1944. The paper became not only the political mouthpiece of the parish priest, but it also turned into the organizer of the cultural life of Zalaegerszeg and the educator of its readers.

Zalaegerszeg had no cultural infrastructure between the two world wars, so the education and entertainment of the citizens happened in various types of societies. The parish priest arranged the residents into religious associations besides the secular societies, where beyond undertaking devotional and charitable activities they led an intense cultural life. For the abbot parson the Ecclesiastical Choir and Music Association seemed to be the kindest one from among the town's associations. The choir took part in the national song competitions from the beginning, from 1921, and won glory for the town with a lot of success.

József Pehm participated as an active contributor in the extracurricular cultivation highly promoted and supported by the cultural policy. He became the member of both the Zala county Extracurricular Public Education Committee as well as the committee in Zalaegerszeg, and he often held presentations at lecture series whose aim was to improve general knowledge.

Amateur theatricals were the most popular and successful form of the contemporary public education,

which was fully supported by the abbot parson. Theatre groups were organized almost in all associations, and they learned plays and performed them for their own and their peers' pleasure or usually for charitable purposes.

Since the town did not have a stage or banqueting hall for the presentation of theatrical performances, József Pehm had the Catholic House enlarged and equipped it with a modern stage and modern stage craft. He changed its name to House of Culture, which could also be rented for secular purposes, certainly with strict censorship.

The Göcsej Association was organized with the cooperation of the parish priest in 1942 with the aim of collecting the values of Göcsej being on the brick of destruction, which became the foundation of the Göcsej Museum.

Settling the Order of Notre Dame to Zalaegerszeg, constructing schools and the friary, and organizing the all girls' schools and the teacher-training school working inside it could be considered the most effective and still enduring work of the abbot parson.

Zalaegerszeg enriched itself not only with a new and imposing building, but the problems of the town public education also decreased with the establishment of elementary and higher elementary schools. The most important element of the school complex was the teacher-training school, which supported the development of the Göcsej area, the backward region related to the city. The women teachers who graduated from it were also prepared to carry out the tasks of the extracurricular public education besides providing primary education in the institution. Generations are grateful to them for acquiring the ability of reading and writing.

Translated by Livia Simmer

Megyeri Anna

„...maradandó örök emlék...”

Mindszenty (Pehm) József építkezései Zalaegerszegen

Mindszenty (Pehm) József előtt Biró Márton veszprémi püspök építő tevékenysége állt példaként. Amikor a megyei közgyűlési teremben 1928-ban felavatták Biró Márton egészalakos portréját, ünnepi beszédében történeti kutatómunkájára alapozva tekintette át példaképe életét. A püspök 1746-ban, a romokban heverő hatalmas egyházmegyéjében megkezdte a canonica visitációk fáradságos munkáját, majd csupán Zalában 62 templomot, kápolnát épített, restaurált, köztük a zalaegerszegi plébániatemplomot.

Pehm József fiatalemberként érkezett Zalaegerszegrre először hitoktatóként, 27 esztendő, amikor plébánossá nevezik ki. Szakadatlanul dolgozott, az 1927-ben elnyert püspöki biztosi megbízatását követő évek is munkával, utazásokkal, tárgyalásokkal teltek: „a zalai favakban 16 új lelkesítés létesült, 9 új templom, 13 plébánialak és 4 új rk. iskola épült fel a semmiből.” – olvashatjuk dr. Szalay Gyula beszédében.¹

Amikor XII. Pius pápa esztergomi érsekké emelte Mindszenty Józsefet, a hitközség ünnepi közgyűlésén dr. Galambos Miklós elnök megidézte azt a férfit, „akinek szemlélhetjük vallási, szociális és kulturális alkotásait.” Hangsúlyozta, hogy „nincs város szerte e hazában, amely Mindszenty Józsefet jobban magának érezhetné.” Dr. Szalay Gyula vármegyei tisztii főügyész megemlékezésében kiemelte papi erényeit és izzó magyar hazafiságát, hosszan sorolva működésének eredményeit.²

Valóban, az 1919. október elsején³ kinevezett plébános nemcsak hívei lelki életét gondozta, hanem a város

gazdasági és kulturális életének, sőt mindennapjainak is meghatározó személyiségévé vált.

A háború után a mintegy 13 ezer fős lakossággal rendelkező Zalaegerszeg tovább őrizte a korábbi századokban kialakult városszerkezetét. Régi vásártere valódi városközponttá alakult, de még a harmincas években is földszintes házak törték meg itt az emeletes házak sorát. E kicsiny városmagot kisvárosi övezet vette körül, zömében földszintes házakkal, bennük sokszor kisipari műhelyekkel, boltokkal. Később néhány villatelep is létrejött, majd falusias övezet, a szőlőhegyek présházai, külterületi lakott helyek következtek. A háború után hamar magára talált a város, 1920 és 1930 között 31 új utca nyílt meg, több mint 400 magánház épült. Újra indulhattak a nagyszabású középítkezések is. A város e célra 1922-ben nagy összegű kölcsönt vett fel, 4,5 millió koronát. 1924-ben felépült a postapalota, 1925-ben, a fogolytábor helyén, annak bontott tégláiból tervezett pavilonos tudószanatóriumot Stoppe Kálmán építész. Majd korszerű vágóhíd, két iskola, hatalmas méretű vasútállomás, rendőrségi székház létesült, végül 1939-ben épült fel az új pénzügyi palota. Virágos terek, sétányok tették hangulatossá az egyébként előnytelen közlekedés-földrajzi helyzetével és a gazdasági válság hatásaival küszködő települést.⁴ A város építkezései között kiemelkedő jelentőségűek voltak az egyház építései.

Tanulmányomban⁵ e gazdag évtizedek leglátványosabb, maradandó alkotásait mutatom be. Építkezések kezdeményezőjeként, szervezőjeként ismerjük meg

¹ Dr. Szalay Gyula ünnepi megemlékezése. A zalaegerszegi Mária Magdolna Plébánia irattára (tovább: Plébánia, irattár) Egyházközségi jegyzőkönyv (tovább: jgyk.) 1945. szeptember 30.

² Plébánia, irattár, egyházközségi jgyk. 1945. szeptember 30.

³ MINDSZENTY 1989, 24.

⁴ A témáról bővebben: HALÁSZNÉ 1994, MEGYERI 2006

⁵ E tanulmány 2012. 03. 28-án, a Mindszenty József születésének 120. évfordulójának tiszteletére rendezett konferencián elhangzott előadás kibővített, jegyzetekkel ellátott változata. Az előadás szövege megjelent: Pannon Tükör 2012.5. 44–51. E dolgozatnak nem lehet témája a mindennapokat nehezítő, apróbb-nagyobb karbantartási munkák sokasága, mint a templom tetijének bádogoztatása, a cselédlakásának zsindelezetése, a freskók javíttatása, a festetések, a temetők karbantartása, a szétszórt birtokokkal való törődés, bár ez utóbbi a plébániai major eladása és a ságodi birtok megvásárlása kapcsán mégis előtérbe kerül.

Pehm Józsefet, aki nagyszabású terveihez támogatókra talált, elsősorban a pályáját mindig segítő gróf Mikes János püspökben,⁶ az egyházközség tagjaiban, a város és a megye vezetőségében, valamint az egyre növekvő számú hívek seregében, a különféle katolikus egyesületek tagságában. Mindszenty József önéletírásában külön köszönetet mond Esterházy Pál hercegnek építőanyag adományozásáért, Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszternek az iskolákhoz adott állami segélyért, valamint Bódy Zoltán alispánnak a vármegye támogatásáért.⁷ Pehm József virilistaként tagja volt a megyei törvényhatóságnak és a városi képviselőtestületnek. Az 1917. december 8-án megalakult⁸ hitközség elnökeként számíthatott az 1924–1938 között világi elnökként működő Bódy Zoltánra, de Czobor Mátyás polgármesterre is (aki 1918. június 1-jétől 1936. július 18-ig töltötte be ezt a posztot), a városi képviselőtestület több jelességére, így szuggesztív személyiségének köszönhetően akarata sok esetben érvényesülhetett a megyében és a városban is, bár sokan nem értettek vele egyet, az ellenzéki sajtó is számos alkalommal kritizálta.⁹

A hitélet felvirágzását támasztja alá dr. Szalay Gyula kimutatása: 1922-ben az évi áldozások száma az egész plébánia területén 43 115 volt, ez 1943-ban csak a főplébánia területén 111 286-ra emelkedett. A Notre Dame zárda alapkövében elhelyezett okmány szerint a város lakóinak száma 1927-ben 13 600 fő volt, akik közül római katolikus mintegy 11 111, a plébánia híveinek száma 15 000 fő.

Az idős Legáth Kálmán apátplébános utóadaként nagyon sok feladat várt a fiatal plébánosra, aki aprólékosan áttekintette plébániájának anyagi helyzetét, a javadalom állapotát, s kész tervekkel állt elő jövedelmének gyarapítására. Nem feladatomból beszámolni egyéb vállalkozásairól és pozícióiról, mint a Zrínyi Nyomdaipar és Kereskedés Rt. létrehozása, a Zalaegerszegi Ujság indítása, a Zalaegerszeg és Vidéke Hitelszövetkezet igazgatósági tagsága. Ezek azonban mind-mind segítettek abban, hogy a hit terjesztését szolgáló terveit valóra válthassa. Plébánossá választása évében gróf Mikes János szombathelyi püspökhöz írott leveleiben kemény hangon bírálta elődjét, mert különösen a plébánia gazdasági épületeit, a majort nagyon elhanya-

golt állapotban hagyta rá, s egyben pénzt kért azok javítására, mert haszonbérbe akarta adni a városnak. Gondot jelentett azonban annak megállapítása, kit terhelnek a javítás költségei.¹⁰ A püspökség válaszában közölte: azt, hogy a költségek (21 1465 korona) kit terhelnek, az 1830. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv alapján kell megállapítani. Az újjáépítés jellegű munkálatok a kegyurat, a helyreállítási munkák a fiókközségbeli híveket terhelik, abban az arányban, melyet annak idején a vármegye megállapított. Azonban ez esetben a nagyon rossz állapot oka, hogy nem volt folyamatos a javítás és karbantartás, ha haszonbérbe akarják adni, akkor szükséges a javítás. Pehm József 1920. január 2-án kelt levelében arra kérte a püspököt, ne őt büntessék azért, mert elődje nem gondoskodott a karbantartásról. Ha ő most a híveket mértéken felüli kiadásokra szólítja fel, akkor megromolhat az eddigi jó kapcsolata velük.¹¹ Végül a majort mégis sikerült bérbe adni a városnak 1919. október 1. és 1931. október 1. közötti időre.¹² Maga Pehm József az 1919. október 21-i levelében így fogalmazott: „*A major állapotát tartathatatlan, ormótlan, és a teljes elnyomorodottság minden ismérvét magán viseli.*” Elődje 17 évig nem követelte meg híveitől a karbantartást, felelőssége abban áll, hogy hagyta elvévülni a karbantartási jogot.¹³

Hamarosan, 1919 novemberében Legáth Kálmán egyik birtokcseréjét akarta tisztázni. Elődöm ezelőtt 10 évvel – írta a püspöknek – átadta a plébánia Avasi-dűlőben lévő birtokát Grünbaum Ferenc kereskedőnek, aki téglagyárat emelt rá. Ennek fejében gazdálkodásra átengedte ideiglenesen a Géva-hegy alatt fekvő földet. Amikor helyettesként kinevezték, kérte elődjét az ügy rendezésére, de az nem oldódott meg. „*Anynyi bizonyos, hogy a plébánia földje tönkrement (rajta áll a gyár, a termőréteg elhasználva, a föld rendkívül agyon van lyuggatva). A cserébe adott föld azonban nagyobb, és a plébániának határozottan megfelelőbb. Tárnyilagosan ítélő gazdák állítása szerint a csere előnyös a plébánia számára. Igaz, a minősítés jobb a plébánia eredeti földjénél, mint a cserébe adottnál, azonban a minősítés a papi földeknél nem mindig fedei a valóságot, – így érveltek, és lehet is benne valami.*” Kérte, hogy a püspök a szerződést, s ezzel a cserét hagyja jóvá.¹⁴

⁶ Kapcsolatokról lásd: BAKÓ 2007

⁷ MINDSZENTY 1989, 31.

⁸ Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár (tovább: SZEL) 1925/3155

⁹ TÓTH 1995, 16.

¹⁰ SZEL 1919/5111

¹¹ SZEL 1919/5111

¹² TYEKVICSKA [2001] Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára (tovább:ZML) V. 1607. Zalaegerszeg város polgármesterének iratai 1438. Plébánia birtok haszonbérlete. A bérbevett ingatlanok nagysága kb. 67 hold szántó és a major, mely a Kalvária temető mögött volt.

¹³ SZEL 1919/5539

¹⁴ SZEL 1919/4872

A IV. Károly király emléktemplom és ferences kolostor

Már István Vilmos püspök is látta hiányát, tervezte is egy második zalaegerszegi templom építését. Mégis az apátplébános kezdeményezte, hogy Ola városrészben épüljön fel az új templom a hozzá csatlakozó kolostorral. Indoklásának egyik fő szempontja, hogy a régi templom csak háromezer hívő befogadására alkalmas, a városban pedig tizenegyezer hívő él. Bár ekkorra Egerszeg anyagi tartalékai kimerülőben voltak, a képviselőtestület mégis megszavazta az építkezés megkezdését.

1925-ben tárgyalt arról a hitközség testülete, hogy a „Tüttössy” Mária kápolnát¹⁵ megszünteti, mert kicsi, istentisztelet szolgáltatására alkalmatlan, a posta is elköltözött az épületből, csak a rendőrség maradt ott. A hitközség a kápolnát 1924. február 24-én kelt határozatában a második templom fundamentumáért cserébe már fel is ajánlotta a városnak.¹⁶ Ekkor határoztak arról is, hogy felkérjük a várost: intézkedjenek a „Sörház”¹⁷ kiürítéséről, mert a második templom építkezését még ez évben megkezdik. Pehm József beszámolt róla, hogy korábban volt némi vitája az építést illetően az „Assisi Szent Ferencz rendű” szerzetesekkel, de Budapesten a Rendi Kormány Tanács gyűlésén megállapodásra jutott. Az akkori terveket így mutatta be: a második templom 2500 hívő befogadására épül 5 oltárral – Jézus Szentséges Szíve, Szűz Anya, Szent József, Assisi Szent Ferencz és Pádoui Szent Antal tiszteletére. A templomban villanyvilágítás lesz, a tornyában két harang, a kórusban harmónium szolgáltatja a templomi zenét. A sekrestye bútorzatát a hitközség adja. A rend csak egy pap szükségleteit szolgáló papi és egyházi ruhát igényel. Ez a kérdés „úgy nyer megoldást”, hogy a megszüntetendő „Tüttössy” Mária kápolna teljes felszerelését átadják a rendnek. „A zárda 3 páterre és 2 fráterre épül, 8, 15–18 méteres szobával és megfelelő mellékhelyiségekkel a templommal szoros kapcsolatban. A zárda belső berendezését a hitközség adja.” A zárda fenntartásához 1926-tól kezdve (5 esz-

tendeig) a hitközség évente 8 öl fával, 10 q búzával, ugyanannyi rozssal, 6 év múltával 8 q búzával és ugyanannyi rozssal járul hozzá. A templom alapkövő letételét 1925 májusában tervezte megtartani, a szerzetesek 1926. október hó 4-én már itt is lehetnek. Kezdetben csak lekipásztorkodással foglalkoznak, később hitoktatást is végeznek – hangzott a részletes előterjesztés. Czobor Mátyás polgármester hozzászólásában üdvözölte az apát-elnök urat, Pehm József válaszában a hívők áldozatkészségét kérte: „Ha Önök úgymond többek között, – az apostoli ihlettel a templom és a zárda ügyében agitálnak, akkor nekem 50 apostolom van, akik kell hogy legyőzzék a kétkedőket: úgy állni fog a 2dik templom és a szerzetesi zárda, a melyre nem énnékem; hanem Önöknek Uraim! És az Önök gyermekeinek van szüksége.”¹⁸

A templomépítési pályázatra 55 pályaterv érkezett be. A zsűri tagjai dr. Rogács Ferenc kanonok elnöklete alatt Láczy Fritz Oszkár,¹⁹ Lechner Loránd,²⁰ Pehm József, Czobor Mátyás polgármester, Wassermann Frigyes városi főmérnök és Marton Boldizsár²¹ tanár voltak. Az 1925. május 7-én tartott templomépítő bizottsági ülésen a tervek elfogadásáról tárgyaltak, a terveket bíráló mérnökök tiszteletdíjáról, valamint arról, hogy az értékes terveket tűzkár ellen is biztosítani kell. Az első díjat Kotsis Iván, a másodikat Schulek János, a harmadik díjat Boskó Géza és Valéhr Jenő nyerte el. Úgy döntöttek, hogy megvásárolnak egy negyedik művet is, Árkay Aladár „Magyar román” jelíggel érkezett tervét 300 aranykoronáért. Felkérték Moldoványi Béla, Wassermann Frigyes és Stefán József urakat, hogy végezzenek számításokat arra nézve, hogy a négy terv közül melyik elfogadható. Felszólították őket, hogy a terveken csak olyan változtatásokat kérjenek, amely nem megy a művészi kivitel rovására. A templom terveit kölcsönkérte Láczy Fritz Oszkár, hogy bemutassa azokat Budapesten, a Magyar Mérnök és Építész Egyletben. A megrendelők azonban úgy döntöttek, hogy addig nem kölcsönzik a terveket, amíg az Országos Falu Szövetség zalaegerszegi kiállításán be nem mutatják, sőt szeretnék azokat „örök

¹⁵ A kápolna a valamikori ispita, illetve aggápolda épületében volt, Tüttössy városbíró és a céhek adományából tartották fenn, 1848-tól három szobában kórház is működött az épületben. Ma banképület, címe Ispotály köz 2.

¹⁶ SZEL 296/1925

¹⁷ A funkcióját veszített sörház ósdi épület volt, a mellette lévő területet a huszárok lovaglótérként használták. A hitközség már 1923-ban megvásárolta a fedett lovarda anyagát, majd a város átadta a lovarda, a sörház és a mellette lévő huszárok gyakorlóterének területét, így a mintegy 5400 négyszögöles területen kezdődhetett meg az építkezés. A bontott anyagokat is felhasználták a templom építéséhez. Zalamegyei Ujság (tovább: ZMU) 1927. szeptember 25.

¹⁸ SZEL 1331/1925

¹⁹ Láczy Fritz Oszkár (1878–1958), építészmérnök, a Műemlékek Országos Bizottságának tagja, az Országház műszaki főigazgatója

²⁰ Kismarty Lechner Loránd (1883–1963) építészmérnök, a Műegyetem okori építészeti tanszékének tanára

²¹ ZMU 1927. szeptember 25.10. Marton Boldizsár (1887–1966) a zalaegerszegi gimnázium tanára volt 1914–1925 között, 1925-ben belépett a Sarutlan Kármelita rendbe, 1930-ban pappá szentelték.

időkre megszerezni és megőrizni.”²²

A kiállítást Zalaegerszeg r.t. város, a Falu Országos Szövetség, a Zalavármegyei Gazdasági Egyesület és az Országos Stefánia Szövetség rendezte, Zala vármegye egész területéről várták a résztvevőket az ipar, mezőgazdaság, kereskedelem, művelődés, művészet és egészségügy témakörében. A kiállítás fő célja a trianoni tragédia utáni talpra állás demonstrálása volt.²³

A kiállítás védnökei között ott találjuk a főispánt, dr. Tarányi Ferencet, számos földbirtokost, a megyéspüspököt, dr. Vass József népjóléti minisztert is. A rendezvény elnöke Bódy Zoltán, Zala vármegye alispánja, társelnöke dr. Brand Sándor megyei főjegyző volt, az igazgató Czobor Mátyás, Zalaegerszeg polgármestere. A kiállítást 30 csoportban szervezték, minden egyes csoport élére vezetőt neveztek ki. Csupán néhányukat említve: egészségügy dr. Thassy Gábor vármegyei tisztiorvos; kultúra Darnay Kálmán magyar kir. kormányfőtanácsos, Sümeg; művészet Göbel Árpád festőművész; községszervezés Sándor Zsigmond műszaki tanácsos; a szövetkezet és hitelügy témában Phem József apátplébános volt a megbízott.²⁴ Így érthető, miért ragaszkodtak a tervrajzok kiállításához.

A Templomépítő Bizottság²⁵ a Zalaegerszeg és Vidéke Hitelszövetkezet révén jelentős összegeket mozgósított. A pénz nagy részét adományokból teremtették elő, a Vallásalaptól 400 milliós, gróf Batthyány Pálnétól²⁶ 330 milliós támogatást kaptak. A IV. Károly király emléktemplom építését támogatta Szombathely városa is: 10 millió magyar papírkorona adománnyal.²⁷ Mivel a nagylelkű adományokból sem lehetett a kiadásokat fedezni, ezért a hiányzó összeget az 1925., 1926. évre kivetett egyházi adóból szedték be, ez 200%-os pótdadót jelentett. A különösen magas adó ellen azonban sokan interpelláltak a püspöknél és a kultuszminiszternél is, általában eredménytelenül. A vallás- és közoktatásügyi miniszterhez írott egyik til-

takozó levelet a város vegyes társadalmi összetételű lakói írták alá, mintegy hatvanan. Köztük néhányuk ismert közszereplő: mint Kaszter Sándor és Kaszter Ödön patikusok,²⁸ Bogyay Elemér, Zala vármegye tb. főjegyzője, kormányfőtanácsos, dr. Jakabffy János ügyvéd, földbirtokos, törvényhatósági bizottsági tag, Horváth Sándor ny. törvényszéki bírósági tag, gr. Batthyány Béla kamarás, Lusker János géplakatos, mellettük több tisztviselő, birtokos, iparos, városi képviselő. Levelüket a gazdasági helyzet felvázolásával kezdték, a háborúra, a forradalomra, a jégverésre és az 1924. év katasztrofálisan rossz termésére hivatkoztak. Ennek hatását tetézte szerintük „a (nem tudjuk, vajon jóváhagyott alapszabályokkal rendelkező) hitközség vezetőségének azon elhatározására, hogy az új templom építésére 2 évre az egyenes állami adók 100+100%-át, összesen tehát – horribile dictu – 200%-át vetette ki a már előzetesen szedett pénzbeli adományok és közmunkák kivétele után hitközségi adóul.”

Majd annak indokait sorolták fel, szerintük miért nem szükséges, ilyen áldozatok árán, a zárda és templom felépítése. „A Zalaegerszegtől 7 kilométerre fekvő Zalaszentiván két éve épített templomot, – ezért az ottani hívőknek már nem kell Egerszegre jönniük. A veszített háború folytán menekültek árasztották el a várost, de ezek ittléte ideiglenesnek tekinthető, s nem jelenti a város katolikus hiveinek létszámemelkedését. Viszont a háború előtt a forradalomig katonaságunk volt, amit a reánk kényszerített békeszerződés szüntetett meg, ezzel is plébániánk hívőinek létszáma csökkent.” Majd arra a törvényre hivatkoztak, mely megszabta, „hogy iskolai célokra az egyenes állami adónak legfeljebb 5%-a, óvodai célokra pedig 3%-a vehető igénybe (1868. XXXVIII. tc). Ezen törvények pedig még a boldog nagy Magyarország jó módú polgárait védték meg a túladóztatással szemben; hogy lehessen akkor egy csonka Magyarországnak az adó terheitől már ugyanis majdnem leroskadt honfiakat

²² SZEL 1976/1925. Az eredeti tervrajzok meglétéről azonban nem tudunk.

²³ Ezzel a felhívással fordultak Zala vármegye polgáraihoz: „Kiállításunkkal azt akarjuk megmutatni, hogy élni tudunk, élni akarunk, mert élnünk kell! Hozza el a kiállításra mindenki azt, amit termel; a gazda búzáját, répáját, borát, állatait; az iparos mutassa be szorgalmas munkájának gyümölcsét, a nők állítsák ki kézimunkáikat, szötteseiket; szedje elő mindenki őseitől reá maradt emlékeit, történelmi ereklyéit, legyen ott a kiállításon minden, ami magyar munka s nagy múltunk dicsőségét hirdeti. Mutassuk meg nemcsak az országnak, de a külföldnek is, mi tudunk és akarunk dolgozni...” ZML V. 1607. 1039. A Falu Országos Földműves Szövetség Zalaegerszegen rendezett kiállítása.

²⁴ ZMU 1925. március 1. 1–2.; ZMU 1925. szeptember 8. 2.

²⁵ A zalaegerszegi II. római katolikus templom Építő Bizottságának választmányi ülése. Jegyzőkönyv 1925. május 7. Tagjai: Pehm József ügyvezető elnök, Bódy Zoltán és Czobor Mátyás társelnökök, Gerencsér István, dr. Fatér Endre, Méré Géza, Moldoványi Béla, Pásztor Imre, Rauschenberger János, Sarlay Géza, Steffán József, Vidóczy Pál, Vöröss György és Wassermann Frigyes.

²⁶ Gróf Batthyány Pálné németújvári gróf Batthyány Pál zalacsányi földbirtokos felesége. Batthyány Pál 1906 és 1910 között Zala megye főispáni tisztét töltötte be, 1910–1918 között országgyűlési képviselő, 1929-től Zala vármegye örökös törvényhatósági bizottsági tagja. Felesége nagylelkű támogatást nyújtott a megyeszékhely iparosainak, az Ipartestületnek, a szegényeket támogató egyesületek tagjaként, támogatójaként is működött.

²⁷ SZEL kivonat a Szombathely Rt. város képviselőtestületi üléséből. 1925. augusztus 1.; ZMU 1927. szeptember 25. 11. oldalán részletesen beszámolt az adományokról, felsorolta a legtöbbet gyűjtőket. Zala vármegye közönsége 65 millió koronát, a Vármegyei Bank és Takarékpénztár rt. 10 millió koronát adott.

²⁸ A családról lásd: MEGYERI Anna: A Kaszter gyógyszerész család Zalaegerszegen a 19–20. században. In: Zalai Múzeum 17. 2008, 253–272.

egy 200%-os egyházi adóval megterhelni.” Kérték a minisztériumot, hogy mentse meg őket az adózástól, hivatkozva az 1895. XVIII. tc. több szakaszára, különösen a 20. §-ra. Ez ugyanis „a Nagyméltóságú Vallás és Közoktatásügyi Miniszter Úrnak biztosít felügyelői hatáskört mindennemű hatásköri túllépés esetén” a hitközségekkel szemben.²⁹ Angeli Róbert miniszteri tanácsos 1926. január 21-én kelt válaszában a hitközség működését jogosnak tartja, s ebből következően a képviselők által megszavazott adó beszédését is. Az egyéni tiltakozók is azt a választ kapták, hogy az egyházközség az alapszabálynak megfelelően járt el.³⁰ Czobor Mátyás polgármester sem tehetett mást, mint a nem fizető híveket közigazgatási eljárás során kötelezte az adó befizetésére.³¹

Az avatást követően a sajtó „érdekes adatokat” közölt az építkezésről. Fontosnak tartották felsorolni, hogy a 265 munkás átlagosan 63 ezer koronás napi átlagkeresethez jutott, a kisiparosoknak a Müller cég mintegy 870 millió koronát, a helyi fuvarosoknak mintegy 570 millió koronát fizetett ki. „Tekintetbe véve azt, hogy a kivetett 31 milliárd adóból törölt is a Hitközség, 250 millió pedig a külbirtokosokra esik: az iparos és a munkásosztály többet bevett a templomépítésből, mint amit a tisztviselők, földművesek és munkások adóképpen fizettek.”³²

A szép arányú, neobarokk épületegyüttest Kotsis Iván egyetemi tanár tervezte, aki így írt az építkezésről: „A zalaegerszegi II. róm. kath. templom Építési Bizottsága 1925. évi április hó 30-iki lejárattal szabályszerű nyilvános tervpályázatot hirdetett a templom és a vele kapcsolatos Szent Ferenc-rendi kolostor terveinek beszerzésére. A bíráló-bizottság egyhangú döntése alapján alulírott szerencsés voltam az I. díjat elnyerhetni és ezt követőleg a megbízatást a kiviteli tervek elkészítésére. [...] Az építkezés előkészítését és az adminisztratív munkálatok megszervezését és lebonyolítását Pehm József zalaegerszegi apátplé-

bános úr végezte hatalmas lendülettel és példátlan energiával, amellelt mecénásként örködvé az artiztikus szempontok felett. Munkájában egyetlen emberként állott mögötte a Templomépítő Bizottság és rajta keresztül Zalaegerszeg és Zala vármegye katolikus társadalma, annak minden rétegével.”³³

Kotsis Iván négy tervrajza megjelent a Magyar Építőművészet című folyóirat 1926. évi első számában, melyben a templom tervei mellett az építész vidéki kastélyai, balatoni villái, tervei közül mutatott be néhányat.³⁴

Az építkezés 1925 júliusában kezdődött. Kotsis Iván szerint a munkálatok lebonyolítása, bár az építkezésen számos nehézség is felmerült, „mindvégig oly ideális harmóniában folyt le, amely úgyszólván pártját ritkítja. Intencióim kivétel nélkül minden egyes esetben megértésre és elfogadásra találtak, amely körülmény nemcsak megkönnyítette munkámat és fokozta kedvemet, de biztosította az építkezés sikerét is. [...] Az építkezés során tömérdek kéz hordta össze munkájának legjavát. A megérdemelt köszönet adasék érte mindenkinek.” A tervek elkészítésében régi munkatársai, Kracsun Virgil és Krén Ferenc építészek működtek közre, a helyszíni ellenőr Moldoványi Béla kir. műszaki főtanácsos volt. A fővállalkozó Müller István³⁵ okleveles mérnök, zalaegerszegi építőmester, „nagy szakmai tudással” vezette az építkezést. (A folyóirat megjelenésével egy időben tartott a mérnökegyületben egy előadást, ahol vetített képeken mutatta be a precízen végzett vasbetonelemek zsaluzását, szerelését, a kizsaluzott kész vasbetonboltozatokat, bordákat.) Mint alvállalkozó, a parafaszigetelő-munkákat a budapesti Parafakőgyár Rt., a vasbeton feletti tetőszerkezetek, toronyszerkezetek és az épület összes egyéb ács munkáit Eckhardt Ferenc zalaegerszegi ácsmester végezte. A bádigos munkákat (benne a toronysisak és a laterna vörösréz fedését is) Steiner Ármin és Ferenc budapesti műbádigosok és ércáru-gyárosok

²⁹ SZEL 254/1926

³⁰ SZEL 254/1926

³¹ SZEL 3155/1925, ZMU 1926. február 28.

³² ZMU 1927. szeptember 25. 11.

³³ Magyar Építőművészet 1928. XXVIII. évf. 4. <http://vpublic.omikk.bme.hu/epmu/v/index.php?page=article&id=14518> (letöltve: 2012. 05. 12.)

³⁴ Dr. Kotsis Iván: Vidéki kastélyok, balatoni villák. Magyar Építőművészet. XXVI. évf. 1926. 1. A bemutatott tervek: József kir. Herceg úr öfenése tihanyi kastélya, Kossuth Lajos miniszteri tanácsos kastélya Széphalmin, nyaraló Balatonbogláron, vidéki községek részére magyar kuriális stílusban épülő csendőrlaktanyák, Ehrlich Mihály mérnök családi háza az Istenhegyi úton, a bánrévei m. kir. vámorségi laktanya, a budapesti Néprajzi Múzeum egyik első díjat nyert pályaterve. A 38–39. oldalon található az egerszegi templom tömbje, az oldalhomlokzat és a toronysisak terve.

³⁵ A Szombathelyről idetelepült vállalkozók Zalaegerszegen, a Kossuth Lajos utca 36. számú házban működtették cégüket. Müller István a budapesti műegyetemen szerzett oklevelet 1925-ben, abban az évben alapította az Építőipari és Kereskedelmi Rt.-t, majd Müller István és Müller Dénes Építési Vállalkozók néven 1928. 08. 01. és 1935. 04. 11. között működött társas cége testvérével. 1935. 04. 24-én Andraskay-Müller István önálló mérnök és építőmester. Édesapjukkal, Müller Edével, a Szombathelyi Építő Részvénytársaság tulajdonosával építették fel a Jézus Szíve templomot és ferences rendházat. BÉKÁSSY 1930, 176., Zalamegyei Újság 1927. szeptember 25. 10., SZILÁGYI 2005, 162–163. ZML Zala Megyei Cégbíróóságok cégjegyzékei 1876–1948. XXV. lf.

végezték. Fővárosi mesterek voltak a dekoratív műkőmunkák kivitelezői: az időközben elhunyt Vögerl Alajos és Szabó Rezső, aki a belső gipszmunkákat is készítette. A villanyvilágítást és a villámhárító berendezést Orsovsky István szerelte fel, a főoltár mûmárvány-munkáit Neuhauser János, a díszkóvács munkákat Berkes Kálmán készítette, míg a szószék Kraft István faszobrász-mester munkáját dicséri. A főoltár felszerelését az Ecclesia Egyházművészeti Rt. szállította, a főbejárati Szent Ferenc-szobor és a kertben álló szép Immaculata Visnyovszky Lajos szobrász alkotása, a főoltáron lévő szobrok Meyer (Mayer) Sándor szombathelyi szobrász művei.

Több helyi mester kapott itt munkát, ezek alkalmazására az építési szerződés is kötelezte a kivitelezőt. A műkölépcsőket és lábzatokat Horváth István zalaegerszegi mûköves, az összes szegőző lakatosmunkát, a zárdaablak összes rácsát, a kápolna ablakrácsait, lépcsőrácsokat és a torony alatti rácskapu díszlakatos munkáit D. Horváth Imre lakatosmester készítette. Az asztalosmunkákra Lendvay László és fia, Lendvay Pál, a mázolásra és festésre Klosovszky Ernő és Társa, Péntek Ernő kapott megbízást, míg Grünwald Ernő a templom és zárda színes és ornamens üvegezésére, a bádogosmunkákra pedig Portisch János.³⁶

A templom megáldása és a kolostor használatbavétele már 1926 októberében megtörtént. A templomot gróf Mikes János szombathelyi megyéspüspök szentelte fel annak teljes elkészülte után, 1927. szeptember 25-én.

Ezt az alkalmat és a templomépítést örökölte meg Serényi Árpád zalaegerszegi fényképész, majd hamarosan díszes kiállítású albumot szerkesztett 46 fényképpel a Templomépítő Bizottság megrendelésére.³⁷ Az album a pompás esemény mellett az építkezés támogatóit, kezdeményezőit – Bödy Zoltán alispánt, Pehm József apátplébánost, gróf Batthyány Pálné zalacsányi földbirtokost, P. Deák Szulpic házfőnököt, Czobor Mátyás polgármestert, a Templomépítő Bizottságot is bemutatta, valamint a város mutatósabb részleteit, jelentősebb középületeit. Az albumhoz Czobor Mátyás polgármester és Pehm József írt néhány soros bevezetőt. „*A hosszú mozdulatlanság és fájó mostohaság után nekilendülő Zalaegerszeg városnak*

– *nevezetes esztendejéből, 1927-ből bocsátjuk nyilvánosságra elé díszalbumunkat. A képek között meghúzódik és beszél a százados mulasztás, a képeken tavaszi nekilendülés, stílusra, szépre való törekvés lép elénk.*”

Az albumot azoknak szánták, akik „*szeretik Zalaegerszeg múltját, és áhítják, elősegítik szebb jövőjét.*” Serényi a képeskönyv bevételének 10 százalékát a templomnak ajánlotta fel. Pehm József és a Templomépítő Bizottság az albumot elküldte „*Ottó királynak és a királyi családnak*”. Zita királyné ezért köszönetét fejezte ki.³⁸ Az új templom IV. Károly király emléktemplom néven vált közismertté, szószéke a királyné támogatásával készülhetett el.

A város 1927. október 7-i ülésén jegyzőkönyvben fogalmazta meg hálás köszönetét Pehm József apátplébános számára, mert a templom az „*ő munkálkodásának köszönheti létrejöttét*”. „*Önzetlen, buzgó és fáradhatatlan*” munkájának „*maradandó örök emlékét a gyönyörű, II. róm. kath. templom hirdeti*”.³⁹

A Mindszenty Józsefet mindig támogató Mikes püspök főpásztori örömeinek adott kifejezést a nagy mű befejezéséért, mely „*a zalaegerszegi templom és zárda templom konzekrálása [felavatása] által befejezést nyert [...] A mai materiális világban, leszegényedett hazánkban Apát Úr buzdítására az egerszegiek olyan áldozatot hoztak, mely példás Magyarországon, de nemcsak Magyarországon, hanem az egész Egyházban is! A lerongyolódott időnkben sok milliárdot hoztak össze saját filléreikből és ezen áldozatot [...] két ideálért hozták: az Istenért és a királyért [...] Mindazoknak, kiknek a nagy mű létesítésében része volt, hála és elismerés.*”⁴⁰

A Magyar Építőművészet 1928.4. száma kizárólag a Kotsis Iván tervezte zalaegerszegi templommal foglalkozott, fotókkal és tervrajzokkal részletesen dokumentálva az épületet.

Dr. Kotsis Iván a műszaki egyetem tanára, kora megbecsült építész volt. Jelentős elméleti munkásságot folytatott, több kötetnyi válogatást készített és jelentetett meg munkáiból.⁴¹ Napjaink építészeti összefoglalói, szakkönyvei is elismerően említik nevét, ismertetik megvalósult épületeit. Kotsis Iván kapott megbízást később városunkban a megyeháza átépítésére is. Az egyemeletes barokk ún. Kvártélyház nagy-

³⁶ A vállalkozókat a Magyar Építőművészet 1928-as számában sorolta fel Kotsis Iván.

³⁷ Zalaegerszeg rt. város 1927. Fényképalbum. Deák Ferenc Megyei és Városi Könyvtár, helyismereti gyűjtemény.

³⁸ ZMU 1928. február 17. 5., 1928. február 18. 2.

³⁹ ZML V. 1606. Zalaegerszeg város képviselőtestületi jegyzőkönyvei. (tovább: képv.test.jgyk.) 216/927. 24.577.

⁴⁰ SZEL 8250/1927

⁴¹ Esztétikai szempontok a magyar vidéki városok képeinek kialakításáról. Budapest, 1940.; Épületek és tervek. Budapest, 1945. HORVÁTH 1993

vonulú neobarokk homlokzatot és emeletráépítést kapott.⁴² Zala megyei épületeit azonban, mint a tihanyi biológiai állomást és a zalaegerszegi templomot, a társadalmi ízlést kielégítő, építészeti konzervativizmussal jellemzik. Pamer Nóra Kotsis Iván 1945-ben megjelent szavait idézi a templomról, aki ekkor kikerüli a stílus megnevezését: „*az építető kívánságának megfelelően az épületsorozat a XVIII. század dunántúli alakzatainak történelmi hangulatát tükrözi vissza, annak provinciális jellegében, egyszerű tömegeivel, és takarékoskodva a formákkal, amely utóbbiak csak a toronyiszakon csendülnek ki hangsúlyozottabb akkorddá.*”⁴³

Balatonbogláron áll az 1931-ben épült, általa tervezett kápolna modern, hasáb alakú tornyával. A harmincas, negyvenes években megvalósult lakóépületei különösen praktikusak, talán túlságosan is letisztultak voltak.⁴⁴ Mindemellett szakmai körökben nagy vitát váltott ki Székesfehérvár műemléki belvárosában folytatott rekonstrukciós tervezőmunkája.⁴⁵

A Notre Dame zárda

Pehm József nevéhez köthető a francia eredetű Notre Dame kanonokrend zárdájának és iskolájának építése is. Az apátplébános nemcsak a szegény diákokat támogatta, hanem nagy érdeklődéssel fordult a nevelés ügye felé. Már 1924 őszén felkereste Ratkovszky Pált, a törökbálinti intézet igazgatóját, aki akkor még visszautasította az iskola áthelyezésére vonatkozó kérését. 1926. június 30-án terjesztette azt a javaslatát a képviselőtestület elé, hogy a Notre Dame rend zárdáját helyeztessék át Törökbálintról Zalaegerszegre, a város építse fel a szükséges épületeket, és viselje a költözés és fenntartás költségeit. Ugyanakkor a város közgyűlésén arról határozott, hogy a mintegy 6 katasztrális holdnyi területet a rend örök tulajdonába átengedi, s az építkezéshez 500 ezer, a helyszínre szállított téglával is hozzájárul.⁴⁶

A zárda alapkövetései okmányának sorai is hangsúlyozzák a rend letelepítésének fontosságát: bár a városban működik reálgimnázium 294 tanulóval, polgári fiúiskola 171 tanulóval, leányiskolája 248 tanulóval, elemi iskola 541 tanulóval, elemi leányiskola 505 tanulóval, de a leánynevelés, különösen a felsőbb leánynevelés hiányzik, ezért sokaknak más városokban kell folytatni tanulmányaikat. Czobor Mátyás polgármester 1926. november 22-én támogatást kérő levelet írt a vallás- és közoktatásügyi miniszternek ezen szavakkal: „...*Nőiskolák létesítésére sarkalta városunkat az a körülmény is, hogy, mint a vármegye székhelye tulnyomóan tisztviselőváros vagyunk, meg az, hogy egy nagy környék tehetősebb gazdatársadalma és intelligenciája a város fekvésénél, elhelyezkedésénél és közlekedési viszonyainál fogva Zalaegerszegre van utalva [...] Zalaegerszeg városa nemcsak lokális érdekért hozta meg nemes áldozatát, hanem országos közügyet karolt fel. [...] Mivel mai csonkítottágunkban a kultúra ápolása az egyetlen fegyver, amit csorbítatlanul hagyott meg kezeinkben a gyászos trianoni béke és egyelőre ez az egyetlen mód és eszköz [...] régi határaink visszaszerzésére.*” Kérte a minisztert, mint a „*nőnevelés és általában az egész magyar kultúra fáradhatatlan apostolát*”, hogy támogassa a mintegy 8-10 milliárd koronát felemésztő építkezést.⁴⁷

Az épület tervezésével gróf Csáky Istvánt bízták meg. Csáky a fővárosban közmunkatanácsai műszaki tisztviselő volt, aki ekkoriban kapott megbízást a székesfehérvári rendőr főkapitányság, valamint Dunakesziben egy kultúrház tervezésére.⁴⁸

Az intézet a festői Jánka-hegy tövében, a város egykori szántóföldjén és az akkor megszüntetett lóvásártér helyén épült, a völgyben fekvő új vasútállomással szemközt, a plébániától alig egy kilométernyire. A város és a rend között 1928. április 3-án született meg a szerződés a rend városba telepítéséről.⁴⁹ A szerződésben a terület átadása mellett szerepelt az is, hogy a város egymillió téglát biztosít az építkezéshez.

⁴² Az épületről lásd: MEGYERI Anna: Az új vármegye-háza építéstörténete 1850-től napjainkig. In: Kvártélyház. A zalaegerszegi új vármegye-háza története 1765–2008. Szerk.: Molnár András. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2009. 25–44.

⁴³ PAMER 1986, 18.

⁴⁴ DÉRY – MERÉNYI 2000, 181–183., 223.

⁴⁵ PAMER 1986, 207.

⁴⁶ Kivonat Zalaegerszeg r.t. városi képviselőtestületének üléséből. 5019.sz. 1926. jkv.108. Főként az egykori lóvásártér területéről, s az ún. Jánka Gyöngye épülettől keletre, a városi kertészethez vezető útig terjedő városi ingatlanról volt szó.

⁴⁷ A Notre Dame zárda, ma Mindszenty iskola irattára. Itt köszönöm meg Kocsis Zsuzsanna és dr. Jász Lajosné segítségét.

⁴⁸ Az országgyűlés képviselőházának 102. ülése 1932. június 10-én. 492. Neve egy politikai vita kapcsán került elő, miszerint az interpelláló Büchler József „*kapok magántervező építészeketől egy levelet, amelyben a magántervező építészek, építőművészek, intellektüelek munka nélkül színylődnék és nincs kenyérük, könyörögnek munka után. Ugyanakkor látom, hogy a köztisztviselő urak és műegyetemi tanár urak, ipariskolai tanár urak, képzőművészeti tanár urak elviszik a munkát a magántervező építészek elöl.*” Büchler felsorol több építész, köztük Kotsis Ivánt is, akinek „*egész nagy listáját*” ismerteti: „*Ő építette a Regnum Marianum templomot, végezte az Erzsébet-téri kioszk bővítését, építette a csepeli vámkikötő vízierő-telepét, az orvosi internátus ápoló és védő otthonát, a Nővédő Egylet munkásnő otthonát, a rákkutató intézetet, Balatonfüreden a csendőrség üdülő gyógyházát, Baján a reálgimnáziumot, Nyíregyházán az evangélikus egyház bérpalotáját, Tihanyban a biológiai intézetet, stb., stb.*”

⁴⁹ A városi közgyűlés 2592/1926. számú véghatározatára hivatkoztak.

A zárda alapkövetéti ünnepségére 1928. június 17-én került sor, ahol jelen volt gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter, Kornis Gyula államtitkár, a megye képviselőjében Gyömörey György főispán és Bódy Zoltán alispán, a város és a megye országgyűlési képviselői: Kray István és Csák Károly, Héjj Imre és Czobor Mátyás polgármester, a rendet képviselő Ratkovszky Pál és Mahl Augusztina főnöknő.

Az épületet a Notre Dame kanonokrend nővérei a rend egész magyarországi vagyonának feláldozásával, a magyar királyi kormány hathatós támogatásával hozták létre, ami a kápolnán és a rendi házon kívül magában foglalta a leányelemi- és polgári iskolákat, a tanítóképző intézetet, a továbbképző női tanfolyamok számára szükséges épületeket.

Ehhez tartozott még Farkas Dávid és neje⁵⁰ nevelési célokra adományozott, a Páterdombon lévő alapítványi birtokának örökös használata.

A vállalkozási szerződést Törökbálinton a Notre Dame rend részéről Mahl Augusztina rendfőnöknő és Ratkovszky Pál igazgató, Czobor Mátyás polgármester, és a kivitelezést végző Müller István és Müller Dénes zalaegerszegi vállalkozók 1928. augusztus 3-án írták alá. A zárda építése Riesz Sándor, Csáky megbízott építészének vezetésével zajlott. 1928 karácsonyára már elkészült a falazás.

A főnöknő 1928. december 19-én írott kérelmére Mikes János püspök 1928. december 19-én írott válaszában megadta a római katolikus tanítónőképző intézet felállításához főpásztori jóváhagyását, s kérelmezte a vallás- és közoktatási minisztertől a nyilvánossági jogot. Igazgatóvá Ratkovszky Pált, szatmári kanonokot, nyugalmazott tankerületi főigazgatót nevezte ki, megbízva a szervezés munkájával.⁵¹

A munkák megkezdésekor csak az építési költség fele állt rendelkezésre, a hiányzó összeget hitelek felvételével pótolták, melynek visszafizetése csak hosszú évek múltán vált lehetségessé. A hatalmas, nagyszabású építkezéshez (az épület főhomlokzatának hossza 165,3, a déli homlokzaté 34 méter) 2 500 000 téglát, 4000 kocsi kavicsot, 85 vagon cementet, 25 vagon meszet, 3 vagon szigetelőlemezt, 2 vagon facementet, mintegy 300 köbméter épületfát használtak fel, mintegy 17 000 köbméter földet mozgattak meg. Naponta 300 munkást foglalkoztattak, de volt olyan időszak, amikor naponta 600 munkás dolgozott az építkezésen.⁵²

1929. július 1-jén már be is költözhetek a nővérek, avatására 1929. szeptember 26-án került sor. A sajtó az avatás napján megjelent számában a következőképp mutatta be az intézményt: A zárdaiskola többholdas területen fekszik, a beépített alapterület 2350 négyzetméter. A modern, központi „gőzfűtéssel”, részben központi melegvízfűtéssel ellátott épületre büszke lehet a város. A 70 személy befogadására épült zárdáépületben 34 cella; betegszoba, közös konyha étterem, munkaszoba, mosókonyha, pékműhely, fogadó, látogató, társalgó szobák vannak, valamint káptalani terem és raktárhelyiségek. Mellette állt a 30 méter hosszú, 10 méter széles és 11 méter magas kápolna. Az internátus 90 személy befogadására volt alkalmas, benne négy hálóteremmel, társalgóval, étteremmel, zongorasobákkal, látogató és betegszobákkal, fürdőszobákkal. A negyedik rész az iskolaépület, benne a 6 osztályú elemi, 4 osztályú polgári iskola és az 5 osztályos tanítónőképző intézet. Az iskolához előadó-, szertár- és tantermek, slöjdt terem [kézimunka terem], gyakorló konyha, tanári és igazgatói szoba, valamint igazgatólakás is tartozott. Különlegesség volt a 76 m magas vasbeton torna- és díszterem a modern színpaddal, mozivetítő-helyiséggel, ruhatárral, öltözőkkel. A tornacsarnok lapos tetejéről szép kilátás nyílt Zalaegerszeg vidékére.

„A bejáratok portálja az épületnek palotaszzerű külsőt kölcsönöz” – állapította meg a szerző. Dr. Fára József, a megye levéltárának tudós vezetője is lelkesült hangon számolt be a zárdáról. „Zalaegerszeg a barokkstílus városa [...] Legjelesebb és legrégebbi középületei, a plébániatemplom, az új templom és kolostor, a régi vármegyeház épülete, az új megyei székház a XVIII. század és általában a Dunántúl uralkodó stílusában, barokk stílusban épültek, és ezek adják meg a város arculatának jellegét. Most ehhez a barokk jelleghez, a vonalak és színek tobzódásához, új színt, új vonásokat ad a most épült zárda. [...] A kedves Jánka hegy alján az alig pár év alatt mintegy a földből kinőtt új városrész koronájaként ott emelkedik a zárda hatalmas, román stílusú tömege és új szépségekkel gazdagítja a város látképét. [...] Általában az egész hatalmas építményt az egyszerűség jellemzi, mintha az lenne a tervező művész célja, hogy magával az épülettel ne nyomja agyon a benne élő lelkeket.”⁵³

⁵⁰ Farkas Dávid (1816–1886) földbirtokos, országgyűlési képviselő, aki leánya halálát követően több jótékony alapítványt létesített Zalaegerszegen, ezért nagy tiszteletnek örvendett a városban. A Páterdombon és a zalaegerszegi határban lévő összes ingatlanait azon szegény sorsú gyerekek segélyezésére hagyományozta, akik felsőbb iskolában akartak tanulni. PESTHY 1931, 61–62.

⁵¹ A Notre Dame zárda, ma Mindszenty iskola irattára.

⁵² ZMU 1929. október 6. 3., NOTRE SAME ÉRTESETŐ 1930.

⁵³ ZMU 1929. október 6. 3.

A reprezentatív épületet 1929. október 6-án szentelte fel Serédi Jusztinián hercegrímás Mikes János szombathelyi püspökkel együtt. Az ünnepségen a megyei és városi notabilitások mellett jelen volt Tóth József dr. nagyprepost, Palkó János dr. egyházmegyei főtanfelügyelő, Kroller Miksa zalavári apát, a város és környék lakóinak tömege. Az ünnepi beszédet Pehm József apátplébános tartotta.

A nővérek örömmel vették át az épületet, azonban Mahl Augusztá, a rend főnöknője, 1930 tavaszán kénytelen volt támogatást kérő levelet írni a püspöknek, melyben értesítette: nem tud fizetni az építésnek, aki a javításokat sem végezteti el, sőt perrel is fenyegetik, ha azonnal nem törleszti tartozását.⁵⁴ Ennek hatására Mikes János püspök 1930 áprilisában Klebelsberg Kunó miniszterhez fordult segélyért. Beszámolt a Notre Dame nővérek válságos helyzetének okairól, miszerint törökbálinti zárdájukat csak 200 000 pengő veszteséggel tudták eladni, másrészt ugyanennyivel túlhaladták a zalaegerszegi építkezés költségeit. Így 600 000 pengős adósságuk van, amiből a (kedvezőtlen) holland kölcsön 400 000 pengőt tesz ki, a többivel az építési vállalkozóknak tartoznak. Maga az épület a telekkel hatalmas értéket képvisel, folytatta, több mint másfélmillió pengőt ér. Kérte, hogy a miniszter úr a vallásalapból utaljon ki számukra kölcsönt. A következő javaslatot tette: amennyiben a nővérek nem tudnának fizetni, akkor az épület kerüljön a vallásalap tulajdonába.⁵⁵

Az iskola 1931-es évkönyvében, melyben gróf Mikes János püspök portréja is helyet kapott, a nővérek mégis őszintén dicsérhették intézetüket: „*Kevés iskola van az országban, mely szép és egészséges fekvésénél, épületének arányánál és célszerű elosztottságánál, hatalmas s nagyrészt befásított udvaránál fogva oly eszményien szolgálhatná a nevelést, mint a mienk. Az udvar rendezése s további fásítása is örövendetesen halad előre. A tennispálya mellé került a játéktér. Megépítését a Rendház jelentős támogatásán kívül a VKM-től kapott 5000 pengő segély tette lehetővé. Az árnyas liget, a tennispálya, a játéktér, az udvar bőséges alkalmat nyújtanak a növendékeknek a játékra és a felüdülésre.*”⁵⁶

Időközben azonban a hitközségben megingott a hitelintézetek bizalma. (Az 1933. évi adatok szerint 4133-an fizettek adót.) Az egyházközségnek 1932-ben 191 000 pengő váltóadóssága volt, mely főként a Notre Dame zárda épülete és a második r.k. templom építéskor keletkezett.⁵⁷ A Magyar-Olasz Bank Rt. szombathelyi fiókja a fennálló kölcsöntartozások miatt az egyházközség elnökétől kezességi nyilatkozatot kért. Ezzel egy időben jelentette be Pehm József a tanácsülésen, hogy a Müller-cégnek a II. templom és ferences zárda építésével kapcsolatban 34 000 pengő követelése van az egyházközséggel szemben. Javasolta, hogy az összegre a cég lejáró jótállását néhány képviselő vegye át. Tehát a köz érdekében folytatott beruházások terhére igyekezett a módosabb egyházközségi képviselőkre hárítani. A váltóadósságot ugyanakkor jelzálog útján kívánta biztosítani. A jelzálogot a Kultúrház, valamint a ferencesek zárdája és kertje jelentette. Látva a nehéz helyzetet, többször kaptak segítséget a városi képviselőtestület és a megyei törvényhatósági bizottságtól: ingyen területadományokkal, anyagi támogatásokkal, ahogy erről a város jegyzőköve is tanúskodnak.⁵⁸

A Katolikus Ház kibővítése

Mindszenty József érdeméért tartják számon, hogy a Katolikus Legényegylet által 1914-ben épített székházat az egyházközség kultúrház céljaira megszerezte, s 1930-ban lényegesen kibővíthette és renováltathatta. Már a hitközség 1925. február 8-i jegyzőkönyvében olvashatunk arról, hogy bérleti díjakból jelentős jövedelmet hozott a székház. Ekkor adtak engedélyt a Katolikus Legényegylet épületének kisebb mértékű átalakítására: a Katolikus Körtől átvett épületrészen az emeleti folyosóról szüntessék meg a Tőke hitoktató lakásához használt bejáratot, a nagyterem karzatának déli falát az emeleti folyosó déli falával építsék össze, Tőke szobájának falát bontsák ki, így kis házi-színpad rendezhető be, s az egész emeletet a kör veheti birtokba. Azt is engedélyezte a hitközség, hogy adjanak át egy szobát bormérés céljára a Legényegyletnek.⁵⁹

1926-ban a püspök azzal a megjegyzéssel küldte

⁵⁴ A főnöknő maga is levélben kereste fel a minisztert 1930. október 17-én. A mérnöki tiszteletdíjat az azonnali fizetés reményében az építés 11.189.42 pengőre mérsékelte, mint az a Székely Imre Kálmán ügyvéd leveléből kiderült. A Notre Dame zárda, ma Mindszenty iskola irattára.

⁵⁵ SZEL 1930/793

⁵⁶ NOTRE DAME ÉRTESÍTŐ 1931, 17. Az iskola történetére lásd: MÉSZÁROS 1997, VUKICSNÉ 2000. Az iskolát 1945 után államosították, majd gimnáziumnak, főiskolának adott otthont. Ma Mindszenty József Általános Iskola, Gimnázium és Kollégium.

⁵⁷ Plébánia irattára, a zalaegerszegi római katolikus hitközség közgyűlésének jegyzőkönyve 167. (tovább: hitk. közgy. jgyk.)

⁵⁸ TÓTH 1995, 20.

⁵⁹ Plébánia irattára, hitk. közgy. jgyk. 1925. február 8. A házak bérleti díjai: „1925. február 1-től: Kath. legényegylet ¼ évi bére 81 000 korona, a Congregatióké 50 000 korona, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségé 80 000 korona, Szociális Missio 25 000 korona, Tőke Péteré [a házban lakó hitoktatóé] 5000 korona.”

vissza a Katolikus Ház kibővítési tervét, hogy örömmel veszi a szép kultúrintézmény fejlődését. „*Aggályaim vannak azonban, hogy két nagyterem fenntartása sokkal nagyobb költséget jelent a hitközség évi költségvetésében, hogysem az a terem jövedelmeit fedezhetné. Ha azonban a hitközség úgy gondolja, hogy erre szükség van, és kellő jövedelmezőséget remélhet*” akkor nincs kifogása az építkezés ellen. Javasolja, hogy a tervet szakértőkkel bíraltassák meg.⁶⁰

1929-ben részvényjegyzés útján nyert megoldást a Katolikus Kör székházának kérdése. Elhatározták, hogy 200 db részvényt bocsátanak ki, amelyekből 31 db-ot már előre bejegyezték.⁶¹ 1930-ban ismét komolyan szóba került a Katolikus Ház kibővítése, ami némi feszültséget okozott a Gazdakör vezetői és a plébános között, mivel ők saját székházuk építése miatt nem akarták már támogatni az építkezést. Azonban a Gazdakör képviselői mégis okosabbnak látták, ha magukat régi ígéretükhöz tartják, s így a felajánlott téglá fejében továbbra is ingyen tarthatják nagyobb rendezvényeiket a katolikusok székházában. Az épületet használta is a Gazdakör, ahogy utalt rá az elnök, erre szerződésük is volt.⁶² Szintén utalt erre Pehm József akkor, amikor az 1930. augusztus 24-i ülésen bemutatta a kibővítés tervét.

Az építés kivitelezésével Láng Nándor építési vállalkozót bízták meg. Az asztalos munkákat a Szalay és Dankovits cégre, a bádigos munkákat a Portisch Lajos és Imre cégre bízták.⁶³ 1930 szeptemberében gróf Batthyány Pálné 2000 pengőt adományozott az egyházközség céljaira. Az építési költségeket emelte, hogy a régi részt is újra kellett cserepezni. Pehm József hamarosan előterjesztette, hogy az ingatlan értékét emeli a kerítés elkészítése, és a területet is ki kell egészíteni.⁶⁴ Október 4-én számba vette a Kultúrház építésére fedezetként rendelkezésre álló összegeket. Adakozásokból mintegy 7000 pengő, egy névtelen adakozótól 1000 pengő sorakozott Batthyány Pálné adományához, így összesen 10 000 pengő állt rendelkezésre. A költségek azonban 15 000–16 000 pengőre rúgtak. Arról tárgyaltak az egyházközség testületi ülésén, hogy a hiányzó összeget az egyházközség a folyó évi és a jövő évi költségvetése terhére

fedezheti anélkül, hogy az egyházi adó, vagy ennek kulcsa emelkedne. Az épület vakolása is többlet költséget jelentett, ezt a Klosovszky Ernőből, Mérő Bélából és Moldoványi urakból álló szakértői bizottság is megerősítette. Zala vármegye közgyűlése azzal támogatta az építkezést, hogy a rendelkezésre bocsátott teherautók önköltségi díjait elengedte.

A ház nagytermébe, a színpad díszítésére, a Türijén élő Pataky Andor szobrászművésztől megrendelték a magyar szent korona mását 250 pengőért. (A színpad függőnye bordó vörös selyem volt, fölé került az alkotás.) A művész ugyanakkor a plébániatemplom részére egy művészi Krisztus fejet is ajándékozott.⁶⁵

Pehm József az október 24-i ülésen számolt be arról, hogy az egyházközség területének „kibővítésére, kikerekítésére” megvásárolt 176 négyszögöl területet, így a Katolikus Ház körül az egyházközség 928 négyszögöl beépítetlen területtel bír. Ez nem érinti a költségvetést, ugyanis egy erre a célra kapott adományból vásárolta – nyugtatta meg híveit.

November elején úgy döntöttek, hogy az új színpadot november 4-én nyitják meg a Szent Imre ünnepséghez kapcsolódó, a Liliomos királyfi című színdarab előadásával, ennek bevételét is a költségek fedezésére szánták. A terem festetését a congregatiók vállalták, a leányok a zenetermet festették ki. A „*katholikus ház*” helyett a „*Kultúr ház*” elnevezést javasolták, „*természetesen az eddigi kizárólagos katolikus szellem fenntartásával.*”

Az épület nevének megváltoztatásától azt remélték, hogy így a más vallásúak is szívesebben jönnek a rendezvényekre, „*és maguknak eddigi indokolatlan távollatása ez által talán megszűnik.*” Valóban, a Kultúrház (melyet még a 20. század végén is csak Katolikus Házként emlegettek az idősebbek) kellemes otthont nyújtott a város fiataljainak, színjátszó körök és dalárdák számos alkalommal szerepeltek a városban akkor korszerűnek számító színpadon.⁶⁶ Az egyházközség a következő közgyűlésén, mivel a Kultúrház bérleti díjai még az adót sem fedezték, eldöntötték, hogy megemelik a bérleti díjakat 1931. január 1-jei hatállyal. Ezeket a következőképpen határozták meg: a Hölgykongregáció 50 pengő helyett 75, a Leánykongregáció 50 pengő

⁶⁰ SZEL 1425/1926

⁶¹ ZMU 1929. január 8. 2.

⁶² A Gazdakör azonban 1929-re felépítette szerény székházát a Pázmány Péter utca 3. szám alatt. Ezt az épületet az utóbbi évtizedben lebontották, helyén emeletes lakóház épült.

⁶³ Plébánia irattár, egyházközségi jgk. 1930. augusztus 24., szeptember 14.

⁶⁴ Plébánia irattár, egyházközségi jgk. 1930. szeptember 22.

⁶⁵ Plébánia irattár, egyházközségi jgk. 1930. október 18. A nagyteremben a régi kályha maradt, az újonnan épült öltözőbe egy Elite kályhát rendeltek 47 pengő értékben. Juhász Lajos végezte a villanszerelést, ismét többletkiadást jelentett a színpadi világítása.

⁶⁶ Plébánia irattár, egyházközségi jgk. 1930. november 22.

helyett 60, a Katolikus Legényegylet elnöke 25 helyett 50 pengőt, az egylet az eddigi 101 pengő helyett évi 201 pengőt tartozik fizetni. A Gazdakör részére a termet díjazás nélkül engedték át, csak a leolvasott villanyvilágítást kellett fizetniük, viszont a takarítást és a fűtést ingyenesen bocsátották rendelkezésükre. Idegen egyesületek kérésére előadás és multság esetén 50 pengő volt a terembérlet, a leolvasott villany mintegy 20 pengő, takarítás és fűtési díj 20 pengő volt. Ha csak hangversenyt tartottak, akkor ennek felét kellett fizetni. A nagyteremmel alkalmanként még három termet, a színpadot és a két öltözőt engedték át.⁶⁷ 1931. március 7-én számoltak be arról, hogy a hatóság kiadta a lakhatási engedélyt a Kultúrházra. A következő közgyűlés véglegesítette a bérleti díjakat, a „szociális misszió” évi 25 pengős díját, tekintettel karitatív működésükre, nem emelték fel. A házról a házmester és a házigazgató gondoskodott. A zárórát 10 óra 30 percen szabták meg. A multságokat kiszolgáló vendéglősök kiválasztásába azonban az egyházközség a hozzászólás jogát kikötötte magának.⁶⁸

A negyvenes évek elején telente még nagysikerű korcsolyapályát is működtettek a székház melletti vízenyős területen, ahol az olcsó belépti jegy fejében szórakozhattak a fiatalok.

A plébánia átépítése

Pehm József folyamatosan igyekezett területei eladásából jövedelemhez jutni, például 1930-ban adott el az Avasi-dűlőben 1694 négyszögöl szántót (4 pengős áron) a város számára, mely 5544 pengőt tett ki. 1935-ben kezdte meg, és két éven át folytatta egy 6 kat. holdas szántó értékesítését, melyet házhelyekké parcelláztatott.⁶⁹ A parcellázásból befolyt összeg egy részét a plébánia átépítésére fordította. Azonban ezzel kapcsolatban nehézségei támadtak, ezért a püspökhöz, ő pedig a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez fordult, levelében a plébánia építésével kapcsolatos iratokat is mellékelte. Kifejtette, az apátplébános tervei szimpatikusak számára, mert így a zalaegerszegi plébános megfelelő lakáshoz jut a kegyuraság nagyobb megterhelése nélkül, s „*lehetővé válik az egyházi törvénykönyv által sürgetett vita communis clericorum: a hitoktatók a plébánossal egy épületbe kerülhetnek.*”

A javadalom szempontjából is előnyös a kivitele-

zés, mert a kétemeletes építkezés gazdaságosabb, mint az egyemeletes. Megjegyezte: míg ő támogatta a terveket, a székeskáptalan kezdettől fogva iparkodott az építkezést megakadályozni. A tervet sem fogadta el, egyemeletes épületet javasolt, azonban engedélyezte, hogy „*a földeladásból rendelkezésre álló pénzből és esetleges kölcsönből*” történjék az építkezés. Most pedig éppen ebben talált hibát, s a szükséges kölcsön felvételéhez sem járult hozzá: kifogásolva azt, hogy a plébános pénzt kölcsönzött, miközben tartozása van. A püspök megvédte az apátplébánost, aki az ingatlaneladási összegekből tényleg 9000 pengős kölcsönt vett, illetve adott, azonban az apátplébános azt állította, hogy az előző püspök ezt engedélyezte. Azt is indokoltan találta, hogy „*az ingatlaneladások már régebbi idő óta folynak a helyi viszonyok miatt. Ehhez annak idején általános egyházhatósági engedélyt kapott.*” Az én kormányzásom idején, folytatódik a levél, az adott parcellák árát az apátplébános részben ingatlanba fektette; ezeket a szerződéseket is látta a vagyongazdálkodási tanács, részben most meglévő összeget akarja most felhasználni az apátplébános építkezésre. Végül a nyomós érv: minden remény megvan arra, hogy az építkezési költséget egy-két éven belül ki lehet fizetni. Majd kérte az építkezés engedélyezését, „*mert az apátplébános úr annyi kötelezettséget vállalt, hogy az építkezést mindenképpen meg kell kezdeni. Az pedig, hogy az épületet hogyan hasznosítja, az a javadalmas dolga.*” A [tervezett bérlő], az erdőfelügyelőség ellen senkinek nem lehet kifogása, zárta sorait a püspök 1936. június 23-án.⁷⁰

1936 júniusában meg is érkezett a vallás- és közoktatásügyi miniszter engedélye a plébánia kibővítésére, azzal a kikötéssel, hogy a kegyurat csakis a régi kegyúri köteleességek terhelhetik, vagyis a plébániaépület fenntartásáról „*csakis az újonnan építendő épületszerek kikapcsolásával lesz köteles gondoskodni.*”⁷¹

Az 1936. július 1-jén kelt építési szerződés szerint Pehm József apátplébános vállalatba adta, Eckhardt Ferenc vállalkozó pedig elvállalta Andráska Müller István költségvetése alapján a plébániaépület átalakítási, bővítési és II. emeleti építési munkáival kapcsolatos ácsmunkákat, 4570 pengő összegért. (A kivitelezés fővállalkozója Andráska Müller István volt, aki a kőműves munkát végezte.) A szerződés szerint az új tető ácsolását a falak felrakása után azonnal kezdeni kel-

⁶⁷ Plébánia irattár, egyházközségi jgk. 1931. február 24.

⁶⁸ Plébánia irattár, egyházközségi jgk. 1931. március 8.

⁶⁹ Plébánia irattár, egyházközségi jgk. 1930.

⁷⁰ SZEL 1936/1443

⁷¹ SZEL 1936/1329

lett, „s oly erővel folytatni, hogy az a mennyezetekkel együtt három hét alatt teljesen elkészüljön.”⁷²

Grósz József 1936. október 1-jei levelében engedélyezte a plébánia udvarában álló melléképületek kitelepítését a majorba, ugyanis „az elkészült két emeletes, díszesebb plébániához az udvaron lévő két magtár, ólak ép úgy nem illenek, mint a kocsiszín.”⁷³

A költségek elszámolására csak 1937-ben került sor, a számla összege 57 000 pengőt tett ki, ahogy az apátplébános egy 1937. május 31-i leveléből kiténik. Ez az eredeti költségvetés túllépését okozó munkálatok árát is tartalmazta, mint a belső aszfaltozás, zsaluk és csatornázás.⁷⁴

1936 őszére tehát neobarokk homlokzatot kapott a Kazinczy téren álló, 18. századi ódon épület, mely már régóta szűkössé vált a megnövekedett igények számára. Pehm József püspöki biztosként vendégeket fogadott, a káplánok, hitoktatók számára is kellett a lakhely. Wölfer István városi mérnök tervezte az épületet. Ismerjük az eredeti tervvázlatot, mely jóval nagyobb tömegű, hosszabb épületet mutat.⁷⁵ Grósz püspök levele kiválóan megvilágítja, hogy e nagyszabású épület kivitelezéséhez nem sikerült sem a pénzügyi fedezetet, sem a székeskáptalan támogatását megszerezni. Azonban e szerényebb, kétemeletes épület – ívelt, korlátos erkélyével, kővázával kiemelt, timpanonos oromzatán kagylóval, füzérdísszel, közepén címerpajzsban Mária Magdolna alakjával – sokat javított a város reprezentatív főterének látványán. Nem volt utolsó szempont az sem, hogy az új plébánia földszintjét üzletek számára lehetett értékesíteni, míg az emeleti irodák egy részét hivatalnak adták bérbe. A plébánia melletti kevésbé mutatós, földszintes lakó- és üzletházak továbbra is megmaradtak.

A ságodi birtok megvásárlása és fejlesztése

1936-ban ismét a plébánia javadalmi major épületeinek állapota került terítékre az egyházközség gyűlésén. Megállapították, hogy a major épületeinek javítása halaszthatatlan. Ennek felülvizsgálatára kiküldték dr. Turcsányi Sipos Józsefet, a kir. törvény-

széki tanács elnökét, és dr. Szalay Gyula vármegyei tisztii főügyészt. Megállapították, hogy egyedül a szénaspajta épült téglából, ennek szalmateteje teljesen rossz állapotban van, újrafedése az épület állagának megóvása érdekében feltétlenül szükséges. A többi gazdasági épület tömésből készült, a falak romladozóban vannak, megsüllyedtek, ennek következtében a tetőszerkezet is megroggyant. Az istállót és a cselédlakást is magában foglaló épület köz- és életveszélyes, a kidülömben lévő falak javítási munkákkal helyre nem állíthatók. Ezért ezeket le kell bontani, s újra felépíteni. A szalmával fedett, facölöpökön nyugvó „félszer” is düledező állapotban van, szintén újra kell építeni.⁷⁶ A felülvizsgálat tanúsítja, hogy az egerszegi major épületei 1937-re már nagyon rossz állapotba kerültek, ezért az apátplébános arra kérte a püspököt, egyezzen bele, hogy az előbb-utóbb megszűnő zalaegerszegi majorról átvihesse Ságodba a fenntartási kötelezettséget, mert annak felújítási költségei kisebbek.⁷⁷ Ezzel a plébánia birtokállománya is jelentősen növekedhetne. 1937-ben a püspökhöz írt hosszú levélben sorakoztatta fel érveit, hogy miért van szükség az új birtok megvásárlására, valamint ismertette, milyen anyagi fedezete van erre, s hogy képzelettel az adásvétel kivitelezését.

„1. A zalaegerszegi plébánia 98 kat. hold szántóból, szőlőből és beltelekből álló birtoka 34 helyen fekszik, és így 68 mesgyét körmölgetnek el a földet, és főként az egyházi földet szerető kisbirtokos szomszédok. Tagosítás a határban nem volt és nem is várható. [...] átlag 20 évenként 1½–2 holdat elkotrogatnak. Emellett 4 fogatból – mondhatni egy dolog nélkül sétál a mezőn az elaprózottság és távolság miatt. 2. A mezőöri baj és kártétel itt elég gyakori, de egyetlen birtokon sem annyi, mint az egyházin. A falukról bejött zsellér-elem, a szegényebb iparosok – minden nélkül disznótartók lévén – állandóan teréznek a lóheréből, lucernából; burgonya, kukorica, gabonakévék állandóan veszendőben vannak. [...] A földeken át az önkényes gyalogutak is számosak és egyre szaporodnak. 3. A 65 kat. hold szántó fele annyira a városban, a város tövében vagy a közeli fejlődés vonalában fekszik, hogy előbb-utóbb megszűnik ott a mezőgazdálkodás lehetősége.

⁷² SZEL 1936/1531

⁷³ Plébánia irattár 1936/1983. További kutatás szükséges annak megállapításához, hogy ekkor elbontották-e a melléképületeket. Egy 1935-ben készült légifelvételen ezek jól látszanak.

⁷⁴ SZEL 1937/1532

⁷⁵ A tervrajz Serényi Árpád reprodukciójában maradt fenn a megye levéltárában. ZML 5985. IV. 433. Letétek.

⁷⁶ Egyházközségi jgyk. 1936. április 26.

⁷⁷ Az 1936. április 26-i egyházközségi gyűlésen még arról tárgyaltak, ha nem sikerül a ságodi csere, akkor az egerszegi major javítását kell befejezni. Továbbá: SZEL 1937/1676. 1937. július 18. A fenntartásra kötelezettek a canonica visitatio szerint: túlnyomórészt a szombathelyi püspökség, mint kegyuraság; a plébániabeliek adják a szalmát és a kézi erőt, a filiabeliek a kerítést végzik. Akiknek kötelezettséget kell vállalni: Zalaegerszeg megyei jogú város, továbbá az abba beolvadt Ola, Kaszaháza, Neszele, Gébárt filiálisok, valamint Zalabesenő, Vorhota, Eberény, Szenterszéthegy, Ságod községek. (Pehm József Grósz József püspökhöz írott levele)

De kár is ilyen házhellyé vált vagy mihamar azzá váló 20 P-s négyszögöleken 18–20 P-s búzát termelni.”

Negyedszer hivatkozott az esetleges új városrendezési törvényre, mely elvétellel fenyegetheti a városközponti birtokrészeket. Ötödször: a politikai helyzet fordulhat jobboldali vagy baloldali szélsőség felé. A házhely-igénylés politikai programmá válhat, s itt a városban a szóba jöhető birtokok a plébánia tulajdonát képezik, mert a püspökség belsősegeit részben az előző házhely akció elvitte. Ezért fontos lenne kivonulni a városból, egy olcsóbb és összefüggő birtokba fektetni a pénzt. A major Ságod közepén, 3, 23 km távolságra fekszik a plébánialaktól. A major Zalaegerszeg felé fél km távolságra legszebb, saját út köti össze a síkon fekvő és egységet alkotó 104 kataszteri hold szántóval. (A régi birtok 50%-a hegyes-völgyes, agyagos talajú, nehéz munkátalú. Az új 115 holdból külön áll a rét, és külön a legelő, ami voltaképpen akácás (tehát tüzi-fának és szerszámfának is alkalmas.) Megállapította, hogy a major gyenge állapotban van, akárcsak a zalaegerszegi plébániamajor. De ha a fenntartási kötelezettség átvihető, akkor a zalaegerszegi major előbbutóbb megszüntethető. Az épületanyag felhasználható volna a ságodi majorban. Már a lebontás előtt parcelálható a 10 006 négyszögöl major-telekből az északi és keleti rész annál inkább, mivel ezek lehasítása nem akadályozná a javadalmast abban sem, hogy a Zalaegerszeg határban még megmaradó földeken gazdálkodják addig, amíg az elhanyagolt major teljességgel fel nem mondja a szolgálatot, amikor azonban már a későbbre maradó földek is értékesíthetők. – idéztük szabadon szavait. Zalaegerszeg város is örömmel fogadta a major kitelepítését, „tekintettel arra, hogy a gazdasági épületek kitelepítése városrendezési, s a plébánia udvarán levő új épületek kihelyezése fontos közegészségügyi érdeket is szolgál.” A főszolgabíró és a vármegye alispánja által hozott határozatok értelmében elrendelték, hogy a plébánia-major kitelepítésével és újjáépítésével kapcsolatos, a canonica visitatio alapján a várost terhelő kézi és igásnapszám megváltásaként fizetendő 1300 pengő összeget az 1940-es költségvetésbe tervezzék be.

Így az apátplébános, részben a szétszórt plébániaföldek eladásából befolyt összegből, megvásárolhatta a

ságodi gazdaságot, amely háromszorosa volt a korábbi plébániai ingatlanoknak. Egykori tulajdonosai dr. Thassy Kristóf alsóbagodi és özv. Thassy Kristófné, született Kiss Mária, zalaegerszegi lakosok voltak. A telek vételára mintegy 115 ezer pengőre rúgott.⁷⁸ Az egyházmegyei vagyonkezelő tanács három szakértője is javasolta a birtok megvételét, mert beszerzett információik szerint a birtok eléggé jó minőségű, vályogtalajú, gazdálkodásra alkalmas. A birtokon lévő gazdasági épületek azonban nagyon elhanyagolt állapotban vannak, s azok jó karba helyezése nagyobb összegű befektetést igényel, állapították meg.⁷⁹

Wallner József pápai prelátus, nagyprépost 1937. június 19-én Grösz József püspökhöz intézett levelében támogatta a major megvásárlását, s a plébániai földek eladását.⁸⁰ Az új javadalmi birtok – melyet Pehm József bérbé adott – korszerű berendezést kapott, ezáltal a plébános jövedelme jelentősen megnövekedett.

Vecsey József, az apátplébános egykori káplánja egy alkalommal megmutathatta Mindszenty József édesanyjának a ságodi birtokot. Így emlékezett az eseményre: „Azután ott a kocsin sorban előadtam, hogy már jó állapotban vannak és gyönyörűen teremnek a szántóföldek, mivel egyre gondosabb művelést kapnak. A düledező, omladozó gazdasági épületek helyén újakat emeltek, először a gazdasági alkalmazottak kaptak egy hosszú földszintes épületben szép lakásokat. Közvetlenül ezután épültek meg az istállók, az ólak és a magtárak. A múlt ősszel – folytattam – tető alá került a tágas, nagy pajta is. Mindszenty plébános személyesen beszélte meg a vállalkozókkal a terveket és még arra is nagy gondja volt, hogy a biztonsági és higiénikus berendezések is mind korszerűek legyenek.”⁸¹

A Szent József szeretetotthon

Mindszenty József nagyvonalúan támogatta a szegény diákokat, az elesetteket, a szegényeket. Az őt támogató egyházközség és a Szociális Missziótársulat karitatív tevékenységével függött össze a Szent József szeretetotthon felépítése, ahol az öregek, betegek kaphattak méltó gondozást. A városi szeretetotthon ugyanis már nem volt képes befogadni az aggodat. Erre a fontos feladatra, 1936-ra az egyházközség 500

⁷⁸ A telket a ságodi 538, 210 és a zalaegerszegi 1379 sz. telekjegyzőkönyvi számon tartották nyilván. Vételarában az „élő és holt feleszerelés”-ért kifizetett 5000 pengő is benne foglaltatott.

⁷⁹ SZEL 1937. június 12. A püspöki gazdasági hivatal levele, 1937. június 12. ZML V. 1607. Zalaegerszeg város polgármesterének iratai. A plébániai major Ságodba való kitelepítése 1939. X/11, 12 256./939.

⁸⁰ SZEL 1937. június 19. „130 négyszögöl 30 pengő egységáron a Zalaegerszeg Vidéki Hitelszövetkezetnek, a Magyarosi dűlőben levő 5 hold 1546 négyszögöl ingatlant ölenként 140 fillér egységáron özv. Soroncz Ferencnének, ugyancsak a Magyaros dűlő beli szántó 1 hold 769 négyszögöl terjedelemben ölenként 130 fillér egységáron Papp Tamás és Dukai Annának, végül a Magyarosajjai szántó 1208 négyszögöl terjedelemben ölenként 130 fillér egységáron Barát János és Gróf Ilonának eladassék.”

⁸¹ Vecsey József: Emlékezés Mindszenty József édesanyjára. <http://www.ppek.hu/k443.htm> (letöltve: 2012. május 15.)

pengőt tervezett be. Az új épület elkészültéig a Szent József szeretetotthon 1936. május 1-jétől az Ola utcai 11. számú házban, az ún. Regös (Rozenkrancz-féle) épületben működött.⁸² A város területet, építőanyagot, téglát, cserepet adományozott. A belügyminiszter 9000 pengő segélyt nyújtott, a megyei törvényhatósági bizottság 1000 pengőt szavazott meg e nemes célra. Dervarits András 10 szekér homokot ajándékozott, 19 fogattulajdonos 7500 db téгла ingyenes szállítását vállalta.⁸³ Az épületet Ujhelyi János mérnök tervezte, fő kivitelezője Láng Nándor építési vállalkozó volt, a padlózat kivitelezését az Andráskai Müller cégre, míg az ácsmunkákat Sipos István ácsmesterre bízta, akit felszólítottak, hogy még azévből hozza tető alá az építkezést.⁸⁴

Minden alkalmat megragadtak a bevételek növelésére. Az egyházi elnök prelátussá történő kinevezése alkalmából bankett rendezését tervezték, ahol 2000 pengő bevételre számítottak.

Az új otthon végül a Biró Márton utca keleti során, a Petőfi utcával szemben épült fel. Az alapkövetélt 1937. októberében tartották, ahol megjelent gróf Teleki Béláné, a főispán felesége, vitéz Tamásy István dr. polgármester, Mikula Szigfrid dr. helyettes polgármester, Miron Lajos postafőnök, a Szociális Missziótársulat, a Hölgykongregáció, a Mansz és a Stefánia egyesület tagjai, valamint számosan a hívők sorából. Pehm József prelátus délután fél hatkor érkezett meg, a Himnuszt követően felolvasta az alapító okirat szövegét. A tervek szerint a szeretetotthon fenntartásáról az egyházközség (évi 700 pengő), a Szociális Missziótársulat (évi 800 pengő), és a város (havi 400 pengő) gondoskodott. Az új épületben 30 fő kapott szállást.⁸⁵ 1940-ben ismét bővítették, ennek során kápolnát, egy nappalit és három hálószobát építettek hozzá.⁸⁶ A fenntartáshoz és a bővítéshez a főispán felesége is hathatós segítséget nyújtott. Teleki Béláné Mailáth Mária grófnő zenét szerető, művelő asszony volt, kiművelt mezzoszoprán hangon énekelt. Szívesen adott jótékony célú koncerteket. 1938. februárjában a vármegyei háza dísztermében „külsőségeiben is díszes” hangversenyét hallgathatta a közönség, ahol a főispán, Bódy Zoltán alispán, valamint „az *Adrassy, Festetics, Ká-*

rolyi és Korniss grófi családokkal az élen ott volt a vármegye színe java, színpompás keretet alkotva a dobogó köré.” A zongorakíséretet gróf Andrássy Imréné szolgáltatta.⁸⁷ A hangverseny bevételét, 729 pengő 40 fillért a grófné a Szent József Otthon céljaira ajánlotta fel. „*Pehm József pápai prelátus meleg hangon mondott köszönetet vitéz Teleki Bélánénak nemes áldozatkészségéért.*”⁸⁸

A tanoncotthon, egy füstbe ment terv

Az apátplébános hatalmas munkát fektetett az utolsó, a második világháború miatt már nem realizálódott építkezésbe, egy iparosok számára épülő tanoncotthon megvalósításába. Így érvelt ennek fontossága mellett: „*Zalaegerszegen 300 kisiparos él, de a kisiparosi, részben kiskereskedői utánpótlás hiányzik. A vissza-került területek országosan is legnagyobb népsűrűsége is megoldást sürget.*” A másik fontos érv lehetett volna az, hogy minden építkezés munkaalkalmat teremthet a helyi iparosoknak. Egy 1937-ben megjelent újságcikk idézi „A magyar iparos” című lapban megjelent megállapítást, miszerint Zalaegerszeg építőipari szempontból teljesen kihalt város.⁸⁹

A tanoncotthon számára az Államépítészeti Hivatal segítségével a vallás- és közoktatásügyi minisztérium államsegélyének I. részletét, 42 000 pengőt, kő és egyéb építési anyagok beszerzésére fordította. Mivel a további anyagigényléshez kész terv kellett, a képviselőtestület hozzájárulásának reményében ideiglenesen megbízta Brenner János szombathelyi építész, aki tapasztalt volt e téren, mert már két tanoncotthont tervezett.⁹⁰ A m. kir. anyaghivatal is kiutalt többféle építőanyagot. Az államsegély második, 108 000 pengős részletének lehívása is folyamatban volt. Addig építenek, amíg az államsegélyből futja. „*Ha a nagy hidegben meg is állunk, az építést kezdenünk kell, mert a többi tanoncotthon építését leállították, ezek segélyéből is kaptunk. Mi a telket, tervet és fenntartást adjuk.*” Brenner János 18 200 pengőt kért a tervekért, költségvetésekért. Gondot jelentett az épület helyszínül kiválasztott telkek kisajátítása, de a háborús körülmények is lehetetlenné tették az építés megkez-

⁸² Egyházközségi jgk. 1936. február 15., április 26. A házban 3 nagyobb, 2 kisebb (udvari) szoba, konyha, istálló és a lakosztály fölötti padlás-térből álló lakosztályt vettek bérebe havi 61 pengő bér ellenében. Az 500 pengő hozzájárulást az egyházközség ekkor 700 pengőre emelte.

⁸³ ZMU 1937. július 30. 3.

⁸⁴ Egyházközségi jgk. 1937. szeptember 10.

⁸⁵ ZMU 1937. október 5. 2.

⁸⁶ Plébáni irattára, Az AC hitbuzgalmi és erkölcsvédelmi szakosztályai jegyzőkönyve. 1936, 11–13.

⁸⁷ ZMU 1938. február 12. 2.

⁸⁸ ZMU 1938. február 16. 3. ZML XIV.23. Gróf Teleki Béla albuma

⁸⁹ ZMU 1937. június 13. 1.

⁹⁰ Irattár, egyházközségi jgk. 1943. november 10.

dését. Közben Mindszenty József veszprémi megyéspüspök 1944 áprilisában lemondott a városi képviselőtestületi és különféle bizottsági tagságáról.

Az egyházközség 1945. szeptember 19-i ülésén megállapították: a tanoncotthon építése lehetetlen. Elhatározták, hogy a felraktározott téglát és cserépet biztonságba helyezik, mégpedig kölcsönadják azzal a feltétellel, hogy később természetben visszakapják. A cserépből kapott a vasúti ONCSA tízezer darabot,⁹¹ amit a bombatámadás során sérült házak renoválására fordíthattak.⁹²

Az egyházközség – az ambiciózus elnök irányításával – sokszor nehéz helyzetbe került, többet váltalt, mint amennyit teherbíró képessége lehetővé tett.

Mindszenty József az általa kezdeményezett építkezéseket az egyházközség elnökeként irányította, a szükséges pénzügyi fedezetet a kölcsönök, adományok, támogatások mellett az egyházközség anyagi forrásaiból kellett előteremteni.⁹³ Az adósságok, például a zárda kivitelezési problémái, sőt az építéssel kapcsolatban utólag zajló perek nehezítették az elhivatott rendfőnökszony életét.

Ne feledjük azonban, hogy e nagyszabású építkezések időről-időre munkalehetőséget biztosítottak a helyi munkásoknak, segítve megélhetésüket. Mi is sokkal szegényebbek lennénk, ha a megvalósult, szép épületek nem gazdagítanák Zalaegerszeg városképét.

Források

Magyar Építőművészet, 1926. I.	Zalaegerszeg régi levéltárának iratai
Magyar Építőművészet 1928. 4.	Zalamegyei Újság cikkei (ZMU)
Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár iratai (SZEL)	Városi közgyűlési jegyzőkönyvek vonatkozó anyaga a Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltárában (ZML)

Irodalom

BAKÓ 2007	FARKAS 2009
Bakó Balázs: <i>Mindszentyről, Mikes püspökről. „Isten szolgája; Emlékkonferencia Mindszenty József bíboros életéről és munkásságáról”</i> , Antológia Kiadó, Lakitelek, 2007.	Farkas Csilla: Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap házépítési akciójának tervezete és megvalósulása Zalaegerszegen. In: <i>Zalai Történeti tanulmányok. Zalai Gyűjtemény 67.</i> Szerk. Paksy Zoltán. Zalaegerszeg, 2009.
BÉKÁSSY 1930	HALÁSZNÉ 1994
Békássy Jenő: <i>Zalavármegye feltámadása Trianon után.</i> Zalaegerszeg, 1930.	Halász Imréné: Városfejlesztés Zalaegerszegen 1920–1930 között. In: <i>Történeti tanulmányok Dél-Pannoniából.</i> A dél-Dunántúli történészek II. regionális konferenciájának válogatott előa-
DÉRY–MERÉNYI 2000	
Déry Attila – Merényi Ferenc: <i>Magyar Építészet 1867–1945.</i> Urbino, 2000.	

⁹¹ Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap támogatásával Zalaegerszegen három telep épült, a legnagyobb volt az ún. vasúti ONCSA, ma a Gönczi Ferenc utca környéke. A 39 épület a vasúttal szembeni dombon épült, innen kapta közszájon forgó nevét. A telep házainak, s a kis téren felállított bádogkereszt ünnepélyes felszentelését Mindszenty József celebrálta. Jelentős szerepe volt annak elbírálásában, kik kaphatnak házat. Ezért az ott lakók a telep építését Mindszenty nevéhez kötötték. Megyeri Anna: „Hogy döntötték el, melyik család kapja a házat? Göcán Istvánné: „Mindszenty intézte azt el. Az volt a fontos, ki a legrászorultabb. A Mindszenty volt a kezdeményező, ő kezdte ezt építtetni.” Megyeri: „Úgy tudom, itt szegény emberek kaptak házat.” Pető Lajosné: „Nem szegények, hanem nagycsaládosok. Ezt a Mindszenty építtette.” Megyeri Anna: Gyűjtőnapló, ONCSA-telep, 1990. Göcseji Múzeum adattára: 2200-99, 2202-99. Hámori Péter egy tanulmányában azt írta, hogy a házak magyaros külleme is Mindszenty Józsefnek köszönhető. HÁMORI 2004, 9. Lásd: FARKAS 2009. Véleményem szerint ez a megyei és városi vezetésnek, azok Göcsej értékeit megmenteni akaró érdeklődésének, idegenforgalmi terveiknek köszönhető, s ezekhez a törekvésekhez Mindszenty József is csatlakozott.

⁹² A téglából kapott a téli gazdasági iskola, Zalabesenyő község, egy téglagyár, stb. A fennmaradt 15 000 darabot a templom és a Kultúrház renoválására szándékoztak fordítani.

⁹³ TÓTH 1995, 19.

- dásai, Pécs, 1988. december 18–19. Pécs, 1994. 117–125.
- HÁMORI 2004
Hámori Péter: ONCSA (Országos Nép- és Családvédelmi Alap. Egy szociálpolitikai és építészeti kísérlet Magyarországon 65 év távlatából.) In: *Országépítő* 2004. 5–12.
- HORVÁTH 2006
Horváth Aladár: A két Kotsis Iván. In: *Somogyi Honismeret*, 1993. 2. 50–64.
- MEGYERI 2006
Megyeri Anna: A településkép változása, urbanizáció Zalaegerszegen 1826–1945 között. In: *Végvárból Megyeszékhely. Tanulmányok Zalaegerszeg történetéből. Zalai Gyűjtemény* 61. Szerk. Molnár András. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2006. 117–144.
- MÉSZÁROS 1997
Mészáros István: Mindszenty és a zalaegerszegi Notre Dame-iskolák. In: *Magyar Egyháztörténeti vázlatok*, Regnum, 1997. 3–4. Budapest. 58–69.
- MINDSZENTY 1989
Mindszenty József: *Emlékirataim*. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 1989.
- NOTRE DAME ÉRTESÍTŐ 1930
A Notre Dame női kanonok- és tanítórend zalaegerszegi kolostora és iskolái keletkezésének története és értesítője az 1929–30. iskolai évről. Kiadja az igazgatóság. Zalaegerszeg, 1930.
- NOTRE DAME ÉRTESÍTŐ 1931
A Notre Dame női kanonok- és tanítórend zalaegerszegi „Gróf Klebelsberg” R. Kat. Tanítónőképző-Intézetének, Polgári Leányiskolájának és Elemi Népiskolájának Értesítője az 1930–31. iskolai évről. Összeállította Dr. Istvánfi József igazgató. Zalaegerszeg, 1931.
- PAMER 1986
Pamer Nóra: *Magyar építészeti a két világháború között*. Budapest, Műszaki könyvkiadó, 1986.
- PEHM 1934
Pehm József: *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora*. „Zrínyi” nyomdaipar részvénytársaság, Zalaegerszeg, 1934.
- PESTHY 1931
Pesthy Pál: *Zalaegerszeg múltja és jelene*. Zalaegerszeg, 1931.
- SZILÁGYI 2005
Szilágyi István: *Szombathely városépítés- és építészettörténete a dualizmus korában*. Szombathely, 2005.
- TÓTH 1995
Tóth József: *Mindszenty (Pehm) József zalaegerszegi éve*. Kézirat. 1995. ZML 30/132.
- TYEKVICSKA [2001]
Tyekvicska Árpád: „ahogy régen, most is boldog voltam velük”. Mindszenty (Pehm József) és Zalaegerszeg. In: *Zala megye ezer éve*. Szerk. Kostyál László. Zalaegerszeg. é.n. [2001] 246–252.
- VUKICSNÉ 2000
Vukicsné Soós Rita: A zalai tanügy fejlődése a klebelsbergi érában. In: *Ezerszínű világ (Dolgozatok a neveléstörténet köréből)*. Szerkesztette, a bevezetőt írta: Kéri Katalin, Pécs, 2000. 92–102.

„...timeless memory...”
The constructions of József Mindszenty (Pehm) in Zalaegerszeg

József Mindszenty (Pehm) followed the example of the building activity of Márton Biró bishop of Veszprém. When the full-length portrait of Márton Biro was inaugurated in the General Assembly hall of the county in 1928, in his speech based on his historical research Mindszenty surveyed the life of the bishop, who established several churches and organised parishes.

In 1919 József Pehm took over the parish of Zalaegerszeg from his elderly predecessor, who left him the properties in poor condition.

During his operation he tried to keep the existing buildings in good condition and to build new ones. He worked incessantly, and after getting the bishop's commission in 1927, he spent the following years travelling and negotiating. *„16 new ministries were established, 9 new churches, 13 parsonages and 4 new Roman Catholic schools were built from scratch in the villages of Zala.”*

The most spectacular lasting establishment of these wealthy decades are presented in this study, we get to know József Pehm as the initiator and organiser of the constructions. He found supporters for his large-scale projects: mainly Earl János Mikes, bishop in Szombathely, the members of the congregation, the board of the town and the county, the growing number of believers, and the members of the various Catholic associations promoted him.

Due to his activity the second church of the parish, which has around 11 thousand Catholic believers, was built together with the Franciscan cloister attached to it in 1925–26 in Zalaegerszeg. The plan of István

Kotsis's, professor at a technical university, was chosen from among the applications by the Church Building Committee. The building was consecrated on 25th September 1927 by János Mikes bishop. The pulpit of King Charles IV memorial church could be completed as a gift from Queen Zita.

József Pehm negotiated with the leaders of the Notre Dame Order school in Törökbálint in 1924, and he made a proposal for the town to settle the order in Zalaegerszeg. The palace-like building planned by István Csák was built in superb surroundings in the Jánka hill in 1928–29, so it created the possibility of high quality girls' education in the town.

The Catholic House, which was originally built for the journeymen's association during World War I, was enlarged with a hall also containing a stage in 1930. It became possible for the young artisans and traders as well as for numerous Catholic societies to live a social and cultural life.

In the second half of the 1930's he continuously offered to sale his lands scattered in the town and on its outskirts. He spent a part of this income to rebuild the 18th century parsonage, which was realized partially according to the plans of István Wölfer.

The Saint Joseph hospice caring for the elderly was built in 1938 partly from public subscription, then the building of an apprentice hostel also began.

These constructions gave the opportunity of employment for the local tradesmen at that time. The results are still dominant and beautiful components of the urban landscape and are valued homes of several institutions.

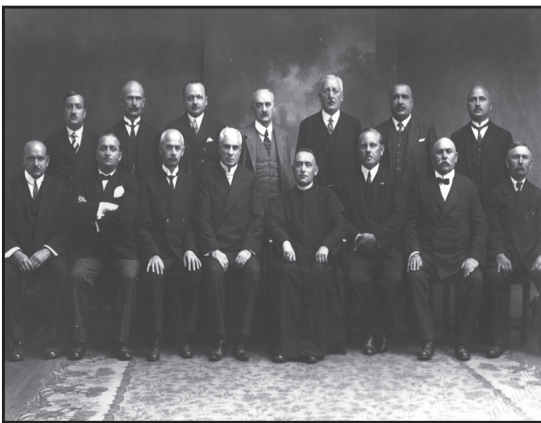
Translated by Livia Simmer

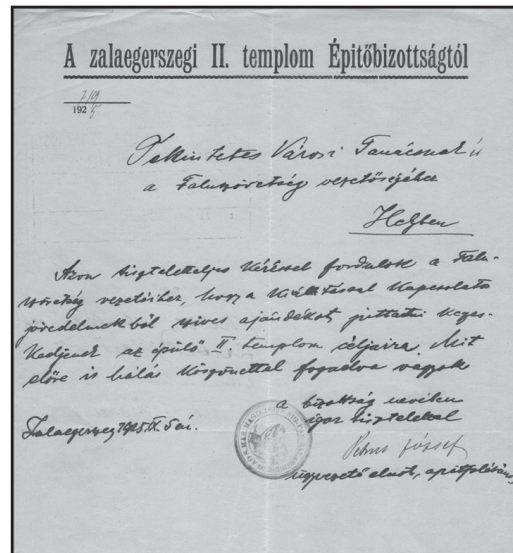
1. kép; Fig. 1.

2. kép; Fig. 2.

3. kép; Fig. 3.

4. kép; Fig. 4.

1. kép: A Mária Magdolna plébániatemplom a templomkerttel, 1927. Serényi Árpád felvétele. TF.2001.4.6.

Fig. 1: The Mary Magdalene parish church with the church yard, 1927. Árpád Serényi's photograph. TF.2001.4.6.

2. kép: A barokk plébánia a templomkerttel, mellette a Zrínyi Nyomdaipari Rt. és a könyvkereskedés. Serényi Árpád felvétele a Zalaegerszeg r.t. város című albumban, 1927. Deák Ferenc Megyei és Városi Könyvtár

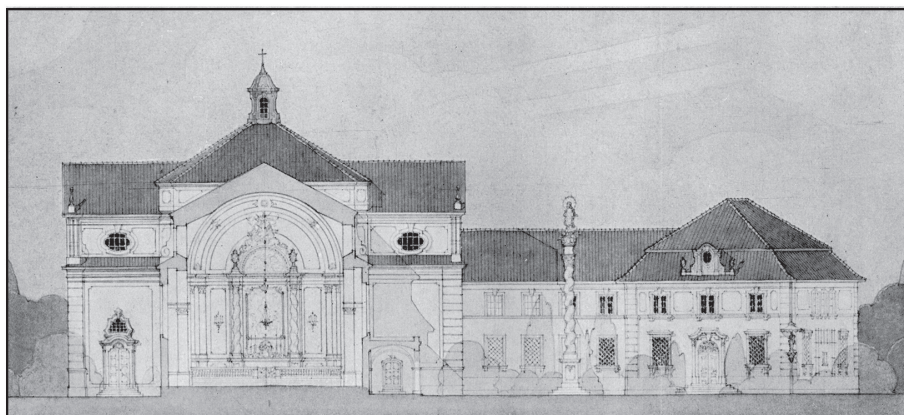
Fig. 2: The Baroque parsonage with the church yard, beside it the Zrínyi Printing Industry Co. and the bookstore. Árpád Serényi's photograph in the album entitled „Zalaegerszeg r.t. város”, 1927. Ferenc Deák County and Town Library

3. kép: A Templomépítő Bizottság, középpont az ügyvezető elnök, Pehm József. Serényi Árpád felvétele a Zalaegerszeg r.t. város című albumban, 1927. Deák Ferenc Megyei és Városi Könyvtár

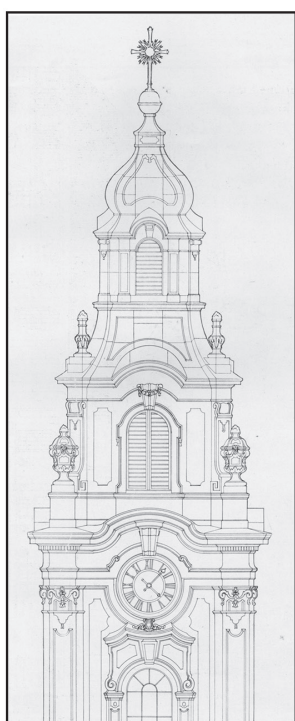
Fig. 3: The Church Building Committee, in the middle is the executive chairman József Pehm. Árpád Serényi's photograph in the album entitled „Zalaegerszeg r.t. város”, 1927. Ferenc Deák County and Town Library

4. kép: Pehm József támogatást kérő levele, 1925. ZML.V. 1609.1039.

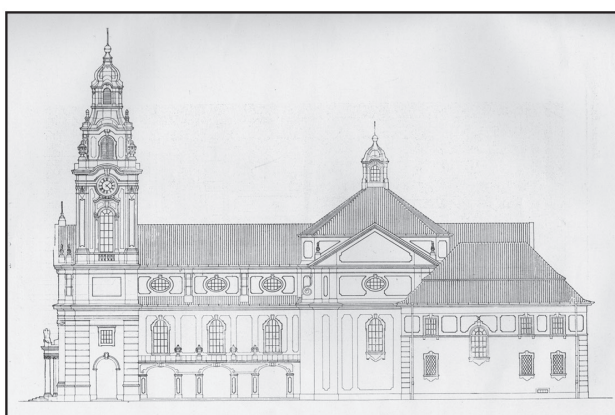
Fig. 4: The letter of József Pehm requesting support, 1925. ZML.V. 1609.1039.

5. kép; Fig. 5.

7. kép; Fig. 7.

6. kép; Fig. 6.

8. kép; Fig. 8.

5. kép: Kotsis Iván: a zalaegerszegi Jézus Szíve Római Katolikus Templom metszetrajza. Magyar Építőművészet, 1926.

Fig. 5: Iván Kotsis: the sectional drawing of the Heart of Jesus Roman Catholic Church. Magyar Építőművészet, 1926.

6. kép: Kotsis Iván: oldalhomlokzat. Magyar Építőművészet, 1926.

Fig. 6: Iván Kotsis: side front. Magyar Építőművészet, 1926.

7. kép: Kotsis Iván: a toronysisak rajza. Magyar Építőművészet, 1926.

Fig. 7: Iván Kotsis: the drawing of the steeple. Magyar Építőművészet, 1926.

8. kép: A Jézus Szíve tiszteletére szentelt, IV. Károly király emléktemplom. Serényi Árpád felvétele, 1930 körül. TF. 2010.10.3.

Fig. 8: IV. Charles King Memorial Church consecrated in honour of the Heart of Jesus. Árpád Serényi's photograph around 1930. TF. 2010.10.3.

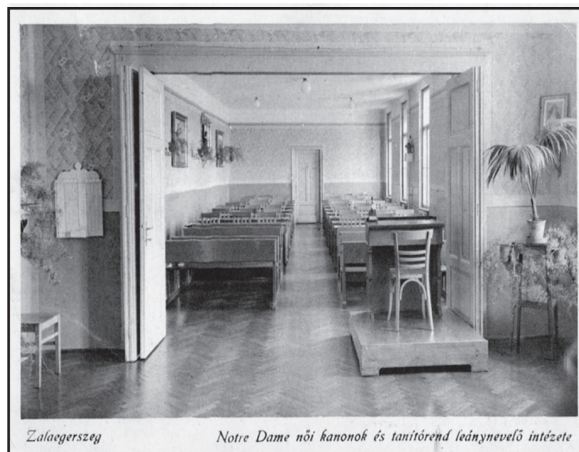
9. kép; Fig. 9.

10. kép; Fig. 10.

11. kép; Fig. 11.

12. kép; Fig. 12.

9. kép: A Notre Dame zárda építése. Serényi Árpád felvétele, 1928. T.2000.6.13.

Fig. 9: The construction of the Notre Dame nunnery. Árpád Serényi's photograph, 1928. T.2000.6.13.

10. kép: A Notre Dame zárda építése. Serényi Árpád felvétele, 1928. T. 2000.6.12.

Fig. 10: The construction of the Notre Dame nunnery. Árpád Serényi's photograph, 1928. T.2000.6.12.

11. kép: A Notre Dame zárda a IV. Károly király utcával. Serényi Árpád felvétele 1930 körül. TF.2010.7.25.

Fig. 11: The Notre Dame nunnery with the IV. Charles King Street. Árpád Serényi's photograph around 1930. TF.2010.7.25.

12. kép: Tanterem a zárdában. Képeslap 1930 körül. T.1976.1.12.

Fig. 12: Classroom in the nunnery. Postcard around 1930. T.1976.1.12.

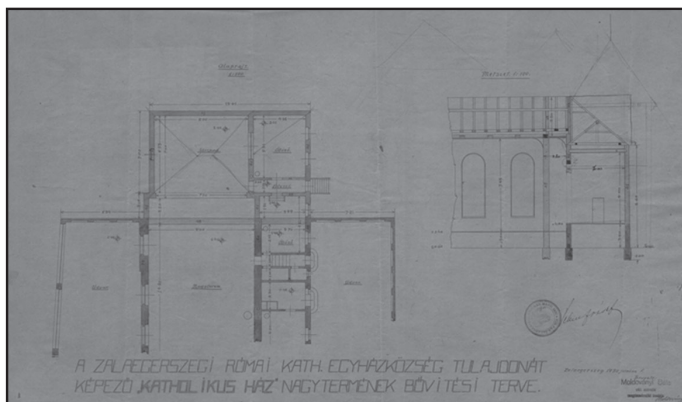

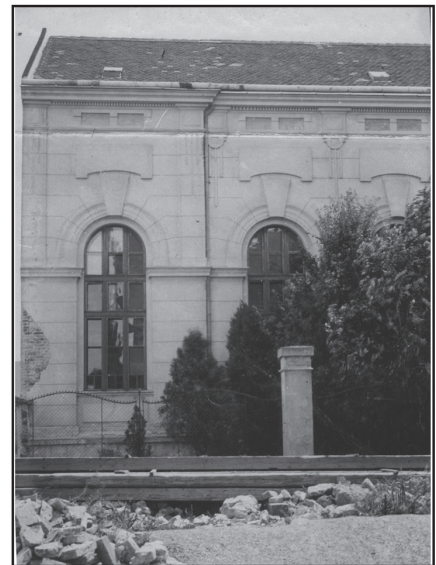
13. kép; Fig. 13.

14. kép; Fig. 14.

15. kép; Fig. 15.

16. kép; Fig. 16.

13. kép: A Notre Dame zárda elhelyezkedése a tájban a Páterdomb felől. Schrantz Ede felvétele, 1930 körül. T. 2000.6.12.

Fig. 13: The location of the Notre Dame nunnery in the landscape from the Páterdomb. Ede Schrantz photograph around 1930. T. 2000.6.12.

14. kép: A Katolikus Ház 1927-ben. Serényi Árpád felvétele. T.2000.6.2.

Fig. 14: The Catholic House in 1927. Árpád Serényi's photograph. T.2000.6.2.

15. kép: A Katolikus Ház nagytermének kibővítési terve, 1930. június 1. Moldoványi Béla rajza. ZML V. 1607.C. Zalaegerszeg város polgármesteri iratai.

Fig. 15: The enlargement plan of the great hall of the Catholic House, 1st of June 1930. The drawings of Béla Moldoványi. Zala County Archives V. 1607.C. The mayoral documents of Zalaegerszeg.

16. kép: A Katolikus Ház részletfotója az átalakítás során készült, a tervrajzok között maradt fenn. Ismeretlen fényképező, 1920 körül. ZML V. 1607.C. Zalaegerszeg város polgármesteri iratai.

Fig. 16: The detail photo of the Catholic House was taken during the conversion, which has survived among the plans. Unknown photographer around 1920. Zala County Archives V. 1607.C. The mayoral documents of Zalaegerszeg.

17. kép; Fig. 17.

18. kép; Fig. 18.

19. kép; Fig. 19.

17. kép: A légi fotón jól látható a plébánia területe és a gazdasági épületek. Serényi Árpád felvétele, részlet. 1934.T.1995.13.38.

Fig. 17: The area of the parish and its farm buildings can be seen clearly on the aerial photo. Árpád Serényi's photograph, detail. 1934.T.1995.13.38.

18. kép: A plébánia épületének eredeti tervezete. Serényi Árpád reprodukciója. ZML IV. 433. Letétek 5985.

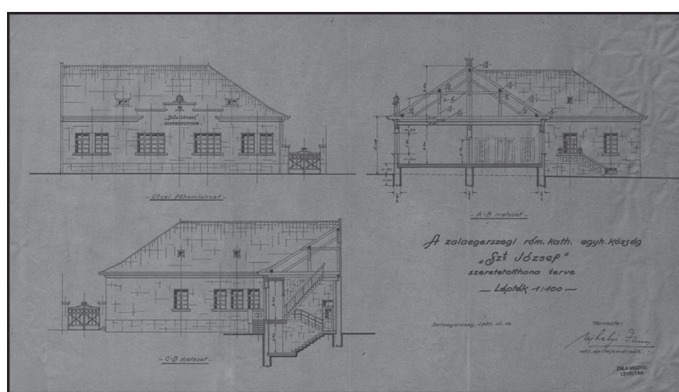
Fig. 18: The initial sketch of the parsonage. Árpád Serényi's reproduction. Zala County Archives IV. 433. 5985.

19. kép: A plébánia épülete 1940 körül. Képeslap. T.2000.12.1.

Fig. 19: The parsonage around 1940. Postcard. T.2000.12.1.

20. kép; Fig. 20.

21. kép; Fig. 21.

22. kép; Fig. 22.

20. kép: Az egykori ságodi birtokközpont épülete, ma szociális lakások helyszíne. A szerző felvétele, 2012.

Fig. 20: The building of the former estate centre in Ságod, nowadays the site of social housing. The author's photograph, 2012.

21. kép: A Szent József szeretetotthon tervrajza. Zalaegerszeg város polgármesterének iratai. ZML V. 1607d. 2219/1939.

Fig. 21: The plan of the Saint Joseph hospice. Zala County Archives V. 1607d. 2219/1939.

22. kép: A Szent József szeretetotthon épületében ma patika és orvosi rendelők található. Zalaegerszeg, Bíró Márton utca. A szerző felvétele, 2012.

Fig. 22: Now pharmacy and doctor's offices are located in the Saint Joseph hospice. Zalaegerszeg, Márton Bíró Street. The author's photograph, 2012.

T. Biró Katalin

Későrézkori kőeszközök Nagykanizsa környékéről

A közelmúltban számos olyan munka született, amely az őskori lelőhelyek kőeszköz anyagával foglalkozik. A korábban meglehetősen elhanyagolt terület dinamikus fejlődése akkor is örvendetes, ha ezeknek a munkáknak egy része (még) nem jelent meg, vagy a megjelenésre igen sokat kell, kellett várunk. Így a középső- és későneolitikus pattintott kőeszközök összefoglalója¹ vagy a rézkori (és bronzkori) pattintott kőeszközök – elsősorban Magyarország középső és keleti területeit átfogó gyűjtése.² A nyugat-magyarországi leletmentő ásatások kapcsán jelentős új rézkori leletanyagok állnak feldolgozás alatt, illetve kerültek közlésre.³ Megindult a bronzkori kőeszköz-anyag szisztematikus felgyűjtése is.⁴

Elkészült és megjelent néhány kiemelkedően fontos nagy rézkori lelőhely feldolgozása, amelyben a kőanyag vizsgálata is jelentős szerepet kapott: Tiszalúc,⁵ Budakalász,⁶ Balatonöszöd.⁷

Ebben a folyamatban különösen értékes minden olyan lelőhely, ahonnan egyértelmű leletösszefüggésben, tiszta rétegtani viszonyok közül kerülnek elő a kőeszközök. A kőeszköz ugyanis rendkívül konzervatív funkció- és formavilágot képvisel: ugyanaz a technikai megoldás (pl. penge, szilánk) évezredekken keresztül megfelelő lehetett. Csak a kőeszköz-anyag elenyésző hányada hordoz egyértelmű korjelző információkat, mint típus: egyes eszközfajták, formák, technológiai típusok a középső paleolitikum óta megfigyelhetők a leletanyagban. A rézkori "inventárium" tehát szükségszerűen tartalmaz ismert, állandó formá-

kat – jellemző sajátos típusok mellett, amelyeknek felismeréséhez, elkülönítéséhez viszont elengedhetetlen a "tiszta" lelőköri körülmények közül, lehetőleg zárt objektumból származó kőanyag.

A kőeszköz-anyag által hordozott másik fontos információ, a származási hely és az ebből következő kapcsolatrendszer vizsgálata, szintén csak hiteles lelőhelyekre alapozottan értékelhető. A rézkori kőeszköz-nyersanyagvizsgálatok állásáról készített utolsó összefoglaló óta több mint negyed évszázad telt el:⁸ az újabb szintézis, vagy inkább a jelenlegi ismeretek rögzítése szintén megjelenésre vár.⁹

A kőeszközök előfordulásával, amint az ma már nyilvánvaló, a teljes őskor alatt számolnunk kell; egyelőre nehéz megítélni, hogy ebben mennyi a másodlagos felhasználás szerepe. A rézkor idején még egészen biztosan saját, önálló kőipar létezik, amelyben az újrafelhasználás, másodlagos használat csak eseti jelenség.

Nagykanizsa közvetlen környékéről több ásatásból is ismerünk jelentős rézkori kőeszköz-együtteseket. Ilyen leletanyag került elő Horváth László ásatásaiból (Nagykanizsa-Sánc, Balaton-Lásinja kultúra, 136 kőeszköz;¹⁰ Nagykanizsa-Inkey kápolna, Baden (péceli) kultúra, 48 kőeszköz).¹¹ Ezeket a leletgyütteseket még a nyolcvanas évek elején alkalmam volt tanulmányozni, adataikat összefoglaló elterjedési munkákban felhasználtam, de részletes közlésre nem kerültek. Megállapításaim a régi adatfelvételtől eredően, különösen a csiszolt kőeszközök terén még pontosításra

¹ BIRÓ 1991, 1998

² CS. BALOGH 1993, 2000, 2004, 2009

³ MARTON 2002

⁴ HORVÁTH T. 2004, 2009

⁵ KÓVECSSES – VARGA 2005

⁶ CS. BALOGH 2009

⁷ ZANDLER – HORVÁTH 2010

⁸ PATAY 1976

⁹ BIRÓ s.a.

¹⁰ KALICZ 1974–75

¹¹ HORVÁTH L. 1984

szorulnak, ezért a jelen tanulmányban csak a Nagykanizsa-Billa lelőhelyről előkerült leletanyaggal foglalkozom.

A lelőhelyet P. Barna Judit leletmentő ásatása eredményeképpen ismerjük:¹² valamennyi feltárt objektum a badeni (péceli) kultúrához köthető, így a kőanyag keveredése egyéb korszakok leleteivel kizárható.¹³

Katalógus

A Nagykanizsa-Billa lelőhelyről származó kőanyagot típus, nyersanyag és méret adatokkal vettem fel, azonos rendszerben az 1987 óta követett gyakorlattal. A típusokat és a nyersanyag típusokat egyaránt kódokkal jelölöm, amely eszköztípusok esetén az alapformát és a morfológiai típus-meghatározást, nyersanyag típusok esetében a makroszkóposan elkülöníthető típuscsoportokat tartalmazza. A rendszert legutóbb részletesen az alföldi kései neolit kőeszközökről írt monográfiában ismertettem,¹⁴ ezért részletesebb kifejtése itt nem tűnik szükségesnek. A könnyebb értelmezés kedvéért a kódokat a katalógus tételeknél kifejtve is megadom: a típus/nyersanyag táblázatokban azonban csak a kódokat használom (vastagon szedve: magyarázatot ld. A Katalógusban és a 4. táblázatban szereplő nyersanyag és típuskódoknál).

Az objektumokból származó kőanyag

1. obj.

ltsz. 99.1.155. (1)

típus: **ör19** örlőkő töredék, cipó alakú saroktöredék
nyersanyag: **51** közepesen finom szemű homokkő, szürke
méret: 67 x 105 x 42 mm

ltsz. 99.1.155. (2)

típus: **ör19** örlőkő töredék
nyersanyag: **51** közepesen finom szemű homokkő, finom, sötétszürke, kissé metamorf?, emlékeztet az „öntőmintá”-ra (99.35.22)
méret: 106 x 40 x 36 mm

ltsz. 99.1.155. (3)

típus: **ör19** örlőkő töredék, keskenyedő, kerek szélű
nyersanyag: **51** közepesen finom szemű homokkő, sötétszürke, csillámos, lukacsos?

méret: 91 x 83 x 33 mm

ltsz. 99.1.155. (4)

típus: **ör19** örlőkő töredék
nyersanyag: **51** közepesen finom szemű homokkő, vörösszürke, „grízes”, csillámos
méret: 40 x 40 x 40 mm

ltsz. 99.1.155. (5)

típus: **ör19** örlőkő töredék
nyersanyag: **51** közepesen finom szemű homokkő, sötétszürke, csillámos, lukacsos
méret: 28 x 40 x 40 mm

ltsz. 99.1.155. (6)

típus: **ör19** majdnem teljes, kisebb lapos cipó alakú kézi örlőkő töredék
nyersanyag: **51** közepesen finom szemű homokkő, vörösszürke
méret: 160 x 110 x 34 mm

ltsz. 99.1.156.

típus: **M6** szegmens, késpengén intenzív sarlófényvel, élen nyelező horony
nyersanyag: **999** egyéb világosszürke, krémszín sávós „cirmos” kova
méret: 28 x 14 x 5 mm
kép: - 3/1

ltsz. 99.1.157.

típus: **C6** retusált késpenge, lapos felszíni retus, disztális vége lekerekítve
nyersanyag: **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus
méret: 27 x 13 x 3 mm
kép: - 3/4

ltsz. 99.1.158.

típus: **I/F3** atipikus vakaró fűrőcsúccsal, retusált szilánkon
nyersanyag: **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus
méret: 18 x 32 x 9 mm
kép: - 3/7

ltsz. 99.1.159.

típus: **kav** kavics - nem eszköz
nyersanyag: **53** kvarcit
méret: 40 x 45 x 35 mm

¹² BARNA 2003

¹³ A rézkori objektumok mellett előkerült néhány Árpád-kori gödör is, amelyeket a kőanyag esetleges keveredése szempontjából nem kell figyelembe veytünk.

¹⁴ BIRÓ 1998, 3–4, 6–7. táblázatok.

ltsz. 99.1.160.

típus: **P** csiszolt kőeszköz, trapéz alakú véső, kopott, felújított darab

nyersanyag: **81** világos színű zöldpala (Felsőcsatár típus)

méret: 58 x 35 x 13 mm

kép: - 4/1, 5/3

ltsz. 99.1.161.

típus: **üt.** ütőkő, nagy kavics, mindkét végén használt

nyersanyag: **53** kvarcit

méret: 85 x 60 x 35 mm

ltsz. 99.1.162.

típus: **tör** töredék, nem eszköz

nyersanyag: **999** fehér mészkő

objektumban összesen: 13 kőeszköz

3. obj.

ltsz. 99.9.18.

típus: **kav** kavics, lapos - simító?

nyersanyag: **58** egyéb kavicsanyag sötétszürke, barnássárga, rétegzett

méret: 85 x 42 x 10 mm

objektumban összesen: 1 kőeszköz

5. obj.

ltsz. 99.5.44.

típus: **E3/9** trianguláris nyílhegy, erősen sérült - félkész?

nyersanyag: **943** 'Csesztve kova' (Pruti tűzkő)? erősen égett, jó minőségű

méret: 34 x 32 x 7 mm

kép: - 3/8

ltsz. 99.5.45.

típus: **E3**, bifaciális, tökéletes kidolgozású nyílhegy trianguláris szilánkon, konkáv bázisú

nyersanyag: **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus

méret: 23 x 25 x 5 mm

kép: - 3/5

ltsz. 99.5.46.

típus: **J3w** ívelt mikro/szilánk kaparó

nyersanyag: **917** mecseki szürke radiolarit? zöldes-szürke, kortexes

méret: 24 x 15 x 8 mm

kép: - 3/6

ltsz. 99.5.47.

típus: **B2** magkőmaradék

nyersanyag: **909** szentgáli radiolarit? égett

méret: 25 x 15 x 10 mm

ltsz. 99.5.48.

típus: **B4** magkőperem pattinték

nyersanyag: **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus

méret: 21 x 13 x 6 mm

ltsz. 99.5.49.

típus: **B4w** apró magkőperem pattinték

nyersanyag: **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, égett

méret: 14 x 6 x 5 mm

objektumban összesen: 6 kőeszköz

7. obj.

ltsz. 99.7.35.

típus: **tör** töredék, megmunkált?

nyersanyag: **951** közepesen finom szemű homokkő? sötétszürke, metamorf?

méret: 54 x 56 x 26 mm

objektumban összesen: 1 kőeszköz

7. obj. (36. obj.)

ltsz. 99.7.17.

típus: **ör19** örlőkő töredék, tál alakú örlőkő, peremrész

nyersanyag: **51** közepesen finom szemű homokkő vörös szürke, kissé metamorf?

méret: 80 x 50 x 36 mm

objektumban összesen: 1 kőeszköz

8. obj.

ltsz. 99.8.16.

típus: **P9** csiszolt kőeszköz töredéke, profilált, nyéllukas, másodlagosan kalapácsként használt

nyersanyag: **80** szerpentin, halványzöld

méret: 71 x 40 x 40 mm

kép: - 5/2

objektumban összesen: 1 kőeszköz

9. obj.

ltsz. 99.9.86.

típus: **O6** speciális eszköz, késpengén magas trianguláris bifaciális kaparó-kés, sarlófényes, gondosan

megmunkált

nyersanyag: **909** szentgáli radiolarit? matt téglaszín - égett?

méret: 33 x 17 x 8 mm

kép: - 3/2

ltsz. 99.9.87.

típus: **B3** transzverzális szilánk, szegletes, használt élű

nyersanyag: **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus fehér porcelanit fázissal

méret: 22 x 33 x 3 mm

kép: - 4/2

ltsz. 99.9.88.

típus: **B6** késpenge, levágott végű

nyersanyag: **977** Becsehely típusú szürke kova? matt szürke, rozsdafoltos

méret: 24 x 11 x 4 mm

kép: - 3/9

ltsz. 99.9.89.

típus: **B4** trapéz alakú pattinték, élbetét, használati kopott

nyersanyag: **15** dunántúli radiolarit, barnás színű porcelanit fázissal

méret: 14 x 17 x 4 mm

kép: - 4/5

ltsz. 99.9.90.

típus: **O7** speciális eszköz, pengeszerezű szilánkon kombinált orros vakaró/kaparó, hornyolt, nyelezett

nyersanyag: **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus

méret: 38 x 16 x 8 mm

kép: - 4/3

ltsz. 99.9.91.

típus: **kav** kavics, használt?

nyersanyag: **58** egyéb kavicsanyag, sötétszürke, réteg-zett apró csillámos

méret: 67 x 45 x 36 mm

objektumban összesen: 6 köeszköz

10. obj.

ltsz. 99.10.23. (2)

típus: **fest** fehér festékanyag?

nyersanyag: **999** fehér mészkő, mikrofaunával

méret: 65 x 55 x 45 mm

ltsz. 99.10.24. (2)

típus: **rud** rudacska - dísz tárgy? hangszer része?

nyersanyag: **999** fehér mészkő

méret: átmérő: 21 x 77 mm

kép: - 5/1

objektumban összesen: 2 köeszköz

13. obj.

ltsz. 99.13.24.

típus: **C6w** retusált apró késpenge, bifaciális lapos felszíni retusú apró kés, erősen sarlófényes pattinték

nyersanyag: **15** dunántúli radiolarit, narancsos, rózsaszín porcelanit

méret: 21 x 14 x 4 mm

kép: - 3/10

ltsz. 99.13.25.

típus: **kav9** kavics töredék, megmunkálatlan

nyersanyag: **53** kvarcit, fehér

méret: 27 x 20 x 13 mm

objektumban összesen: 2 köeszköz

16. obj.

ltsz. 99.16.8.

típus: **B6** késpenge, használt élű, lekerékített bázisú

nyersanyag: **11** dunántúli radiolarit, hárskúti típus

méret: 23 x 16 x 4 mm

kép: - 4/4

objektumban összesen: 1 köeszköz

23. obj.

ltsz. 99.23.32.

típus: **örl9** csiszolt felületű örlőkő töredék

nyersanyag: **981** világos színű zöldpala (Felsőcsatár típus)? világoszöld

méret: 74 x 38 x 15 mm

objektumban összesen: 1 köeszköz

24. obj.

ltsz. 99.24.6.

típus: **B3** szilánk

nyersanyag: **916** mecseki lila radiolarit? barna matt, sárga porcelanit fázissal

méret: 30 x 23 x 8 mm

objektumban összesen: 1 köeszköz

27. obj.*ltsz. 99.27.14. (1)*

típus: **kav** kavics, megmunkálatlan
nyersanyag: **953** kvarcit? metamorf
méret: 50 x 53 x 25 mm

ltsz. 99.27.14. (2)

típus: **kav9** kavics-töredék, megmunkálatlan, lapos
nyersanyag: **53** kvarcit
méret: 55 x 55 x 17 mm

ltsz. 99.27.15. (2)

típus: **ör19** nagyobb örlőkő töredék (cipó alakú)
nyersanyag: **51** közepesen finom szemű homokkő, vi-
lágos rózsaszín-szürke

ltsz. 99.27.24.

típus: **kav** kavics, megmunkálás nélkül
nyersanyag: **53** kvarcit fehér
méret: 58 x 28 x 12 mm

objektumban összesen: 4 kőszeköz

30. obj.*ltsz. 99.30.16.*

típus: **E3w** bifaciális, felszíni retusú, egyenes bázisú
nyílhegy, csúcsa megújított
nyersanyag: **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus
méret: 14 x 17 x 3 mm
kép: - 3/3

objektumban összesen: 1 kőszeköz

32. obj.*ltsz. 99.32.22. (6)*

típus: **B3/9** szilánk, töredékes
nyersanyag: **945** felső triász szarukő - Balaton-felvi-
dék? lilásszürke, gyengén áttetsző
méret: 23 x 18 x 9 mm

objektumban összesen: 1 kőszeköz

33. obj.*ltsz. 99.33.37.*

típus: **kav9** kavics-töredék, megmunkálatlan
nyersanyag: **53** kvarcit fehér
méret: 40 x 25 x 15 mm

ltsz. 99.33.38.

típus: **B4** kagylós pattinték
nyersanyag: **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus
méret: 17 x 22 x 4 mm

objektumban összesen: 2 kőszeköz

35. obj.*ltsz. 99.35.22.*

típus: **tör** töredék, öntőforma töredék? ráfolyt üveg-
szerű salakkal
nyersanyag: **51** közepesen finom szemű homokkő,
szürke, vörös, tömött
méret: 76 x 47 x 25 mm

objektumban összesen: 1 kőszeköz

37. obj.*ltsz. 99.37.88.*

típus: **ör1?** örlőkő nyersanyag?
nyersanyag: **52** durva homokkő, limonitos kötőanyagú
méret: 125 x 90 x 74 mm

ltsz. 99.37.89.

típus: **B8** pengeszerű pattinték
nyersanyag: **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus
méret: 19 x 10 x 2 mm

ltsz. 99.37.90.

típus: **B4** pattinték
nyersanyag: **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus, na-
rancsos árnyalatú
méret: 20 x 12 x 4 mm

ltsz. 99.37.91.

típus: **B2w** mikromagkő maradék, vésőélű
nyersanyag: **13** dunántúli radiolarit, vörösbarna
méret: 16 x 8 x 6 mm

ltsz. 99.37.92.

típus: **B4w** apró pattinték
nyersanyag: **999** égett szürke kova
méret: 10 x 9 x 2 mm

ltsz. 99.37.93.

típus: **B4w** apró pattinték
nyersanyag: **15** dunántúli radiolarit, porcelanit fázis
méret: 8 x 11 x 2 mm

ltsz. 99.37.94.

típus: **ör19** cipó alakú örlőkő töredék
nyersanyag: **51** közepesen finom szemű homokkő, világos rózsaszín-szürke
méret: 103 x 50 x 45 mm

ltsz. 99.37.95.

típus: **tör.** töredék, 99.35.22. "öntőmintával" azonos jellegű
nyersanyag: **51** közepesen finom szemű homokkő, vörösszürke
méret: 27 x 38 x 43 mm

ltsz. 99.37.96. (1)

típus: **kav9** kavics-töredék, megmunkálatlan
nyersanyag: **53** kvarcit, rózsaszín
méret: 48 x 37 x 24 mm

ltsz. 99.37.96. (2)

típus: **üt9** ütőkő töredék, használt
nyersanyag: **53** kvarcit, fehér
méret: 45 x 35 x 30 mm

ltsz. 99.37.97.

típus: **kav** lapos simító kavics, éle használt (kerámia készítés?)
nyersanyag: **958?**, egyéb kavicsanyag
méret: 53 x 42 x 5 mm

objektumban összesen: 11 kőeszköz

45. A obj.

ltsz. 99.45.5. (1)

típus: **üt.** ütőkő, nagy ütőkő, használati nyomokkal
nyersanyag: **53** kvarcit, rózsaszín-vörös színezett, fehér
méret: 110 x 75 x 50 mm

ltsz. 99.45.5. (2)

típus: **kav** kavics használati nyom nélkül
nyersanyag: **53** kvarcit, sárgásfehér
méret: 44 x 40 x 20 mm

ltsz. 99.45.5. (3)

típus: **kav** kavics használati nyom nélkül
nyersanyag: **53** kvarcit, sárgásfehér
méret: 31 x 21 x 16 mm

objektumban összesen: 3 kőeszköz

Objektumokon kívüli kőanyag

9. szelv., szórvány

ltsz. n. (1)

típus: **B4** pattinték
nyersanyag: **15** dunántúli radiolarit, narancsos árnyalatú
méret: 13 x 7 x 2 mm

15. szelv., szórvány

ltsz. n.

típus: **B6** késpenge magkőperem, használt élű
nyersanyag: **9** dunántúli radiolarit, szentgáli típus
méret: 26 x 17 x 7 mm

15-16. szelv., szórvány

ltsz. n. (1)

típus: **tör** töredék, öntőforma töredék? 99.35.22 darabja?
nyersanyag: **51** közepesen finom szemű homokkő szürke, vörös, tömött
méret: 43 x 30 x 30 mm

Összesen: 62 kőeszköz

A leletanyag értékelése

A Nagykanizsa-Billa lelőhelyről származó leletanyag összességében a kisebb – közepes méretű kőanyagok közé sorolható. Jellemzőes telepanyag, sok használati eszközzel, sok használati kopott eszközzel és kevés műhely-tevékenységre utaló félkész- és alapformával. A leletanyag az objektumokban egyenletesen oszlik meg, a legtöbb objektumban 1-2 darab kőeszközt találunk. Viszonylag nagyobb leletgazdagság tapasztalható az 1., 37., 5. és 9. objektumokban. A „leletgazdagság” esetenként félrevezető lehet: így az 1. objektumban valószínű, hogy az örlőkő töredékek egy része eredetileg összetartozott. Kiemelkedő az 5. és 9. objektum jellegzetes, típusos pattintott kőeszközökben gazdag anyaga, míg a 37. objektum viszonylag nagyszámú leletanyaga inkább megmunkálási hulladék, apró pattintékok eredménye (1. táblázat, 3. kép).

A feltárt területre vonatkozó kőeszköz-intenzitás kiszámítható a lelőhely alaprajza¹⁵ és a fenti adatok alapján; meglehetősen alacsony érték; a teljes ásatási felületre számítva mindössze 0,0413 db/m² (1500 m²-en 62 db), a rézkori objektumokra számítva 0,31 db/m² (190 m²-en 59 db).

¹⁵ BARNA 2003, 1. kép.

A leletanyag tipológiai megoszlása

(2. táblázat)

A pattintott kőeszközök aránya a teljes leletanyagon belül 43,56% darabszám szerint, ami későrézkori leletanyag lévén meglehetősen magas érték. Térfogat, illetve súly szempontjából ez a teljes anyagnak alig több mint 1%-át jelenti (1,39%). Különlegesen figyelemre méltó a kész és retusált eszközök jelentős aránya, ezzel párhuzamosan a nyersanyagok teljes hiánya, a magkövek és hulladékanyag alacsony száma és aránya. A pattintott kőeszköz ipar kimondottan kedveli a szilánk alapformát: a pengék aránya az egész leletanyagon belül feltűnően alacsony. Ennek megfelel a retusált eszközök alapformája is: a 10 darab kész esz-
közből 5 szilánk alapformán, négy kés jellegű penge alapformán, egy pedig pengeszerű szilánkon készült. Klasszikus penge alapforma, sőt, klasszikus értelemben vett megmunkálatlan penge az egész leletanyagban nincsen.

Ez a jelenség a közismerten "pengés" helyi késő-neolitik/korarézkori előzményekhez és a jellegzetesen nagy-pengés alföldi korai és középső rézkori kőiparokhoz képest igen jelentős váltás. Úgy tűnik, az átmenet a dunántúli középső rézkor (Balaton-Lasinja) kőiparokban megfogható (pl. Zalavár-Basasziget anyaga),¹⁶ de még sok részletvizsgálatra van szükség a pontosításhoz.

Hasonlóképpen érdekes a gyakran bifaciális, lapos felszíni retus alkalmazása, amelynek megjelenése a későrézkori leletanyag legjellemzőbb vonása. Ez a retus-típus szórványosan ismert már neolitik anyagon is,¹⁷ de igazán jellemzővé a későréz korban és a korai bronzkorban válik. A jellemző típusok, amin ez a megmunkálás megjelenik, elsősorban nyílhegyek, de gyakran kisebb-nagyobb trianguláris késeken, kés jellegű kaparókon is megfigyelhetjük. A Nagykanizsa-Billa lelőhelyen előkerült darabok jellemző képviselői ennek a típusnak. A típusmegoszlás a tipizálható eszközökön belül nagyon változatos. Ezen belül feltűnően gyakori lelet a nyílhegy, ami a korábbi periódusokra alig jellemző. Miután a teljes leletanyag nem túl nagy, ennek a ténynek nem tulajdoníthatunk akkora jelentőséget, de minden bizonnyal összefügg az életmód, esetleg a társadalmi viszonyok megváltozásával. A "fegyver" típusú kőeszköz előretörése a "szerszám" típusú kőeszközhöz képest mindenképpen fontos momentum.

A leletanyagban talált két csiszolt kőeszköz (5/2, 5/3

kép) általánosan ismert, jellemző típusok. Az 1. objektumban talált trapéz alakú véső (4/1 kép) az egyik legáltalánosabb eszköztípus. Gyenge aszimmetrikus jellege, a fok ferde leütése jellegzetes vonása a Felsőcsatár környéki műhelyekben készült véső-baltáknak (Sé, Velem környéke). A nyersanyag is felsőcsatári típusú zöldpala, annak világos színű változata. A 8. objektumban talált szerpentinit balta töredékes, felújított darab. Ez a fajta szerpentinit nagy mennyiségben fordul elő a dél-, délnyugat-magyarországi lelőhelyeken, így a nagykanizsai Thúry György Múzeum régi anyagában is. Feltehetőleg nem az osztrák szerpentinit lelőhelyekkel kapcsolható össze, hanem egyelőre kevésbé ismert, hazánktól délre levő forrásokból származtatható.

A lelőhely jellegzetes darabjai a szerszámkövek: számos őrlőkö, ütőkö, használati nyomokat mutató kavics. Az őrlőkövek között leginkább cipó alakú, ritkábban tál alakú formákat találunk.

Talán a legizgalmasabb darabok azok a töredékek, amelyek sötét, gyengén metamorfnak tűnő csillámos homokkőből készültek. Ezek közül néhányon ráfolyt, üvegszerű réteg (?salak) figyelhető meg. Noha a forma nem igazolja egyértelműen, feltehető, hogy ezek a darabok öntőmintákhoz tartozhattak.

Egyedi lelet a 10. objektumban előkerült átfűrt, hengeres mészkö rudacska is (5/1 kép). Funkcióját illetően csak találgathatunk – esetleg hangszer része, vagy dísz tárgy lehetett.

A leletanyag megoszlása nyersanyagtípusok szerint (2/A, 2/B kép)

A leletanyag túlnyomó többségét adó nyersanyagfélések a pattintott kőeszközök esetében a dunántúli radiolarit változatok, míg a szerszámkövek esetében a homokkő és a kvarcit. A nyersanyag típusokat – a korábbi gyakorlatnak megfelelően – kapcsolati irányt jelző nyersanyag típus csoportokba rendezhetjük (3. táblázat).¹⁸ Miután a Nagykanizsa-Billa lelőhely anyaga szinte kizárólag a dunántúli radiolarit / egyéb kategóriákba esik, a lelőhelyen előforduló makroszkóposan elkülöníthető nyersanyag típusokat külön grafikonon is bemutatom (2. kép A, B). Darabszám szerint a legtöbb a szentgáli radiolarit, ami a dunántúli radiolaritok között kiemelkedő mennyiségben van jelen – ez megint egy olyan jellemző, ami a műhelyektől távolabb eső tipikus telepanyagoknál figyelhető meg.

¹⁶ BIRÓ 1998:XLIX tábla.

¹⁷ BÁCSKAY 1976

¹⁸ ld. BIRÓ 1998:7 táblázat.

Abszolút mennyiségét (súlyát) tekintve természetesen a szerszámkövek nyersanyagául szolgáló homokkő, kvarcit és zöldpala nagyságrendekkel több, mint a kovaanyag. Érdekes a mecseki radiolarit (szerény és bizonytalan) előfordulása, valamint a jó minőségű távolsági nyersanyag, a pruti kova megjelenése.

A távoli nyersanyag jelenléte könnyebben értelmezhető, ha tudjuk: a pruti (és volhíniai) kova a korai és középső rézkor uralkodó nyersanyagfajtája volt az Alföldön, megjelenésére a Dunántúlon a középső neolitikum óta több példát is ismerünk. Ennek ellenére a későréz korban nem feltételezhetünk közvetlen kapcsolatokat a Kárpátokon túli nyersanyagforrásokhoz: valószínűleg többszöri közvetítéssel jutott el a telep lakóihoz a nyersanyag.

A csiszolt kőeszközök nyersanyaga, mint azt korábban megjegyeztük, részben Nyugat-Magyarország (Felsőcsatár) felé mutat, részben – és még nem kellően azonosítva – déli kapcsolatokat tételezhetünk fel. Valószínűleg ugyancsak déli kapcsolatokat jelez a lelőhelyen előforduló becsehelyi típusú tűzkő és a “cirmos” mintázatú szürke kova is.

A kvarcitkavicsok valószínűleg helyi nyersanyagnak tekinthetők. Nem túl nagy távolságra a lelőhelytől, a Mura és a Dráva mentén ma is számos jelentős kavicsbánya működik.

Sokkal nehezebb a homokkővek származási helyét behatárolni. Közismert, jó minőségű permi vörös homokkő előfordulások vannak a Balaton-felvidéken és a Mecsekben: a Nagykanizsa-Billa lelőhelyen található homokkővek azonban más jellegűek. A régi Zala vármegyéből Schafarzik Ferenc (1904) számos szóba jövő homokbányát említ,¹⁹ amelyek közül Alsó-Hahót, Alsó-Rajk, Dióskál, Szt-Liszló, Zala-Apáti “pontusi” (fiatal harmadkori) korú homokkőveit a századfordu-

lón biztosan bányászták. Természetesen nem tudhatjuk, hogy a későréz korban pontosan ezeket a bányahelyeket ismerték-e, a lényeg azonban az, hogy a kőben szegény löszvidéken is volt elérhető közelségben felszíni homokkő előfordulás.

Az “egyéb” nyersanyagok között a fehér tömött mészkő említhető, amelyet nem túl nagy távolságból (Mecsek, Villány, Keszthelyi-hegység) is beszerezhetek.

A típus- és nyersanyag megoszlás összefüggéseit a 4. táblázat tartalmazza.

Összefoglalás

Nagykanizsa-Billa kőanyaga értékes adalék a magyarországi réz kori kőeszközök ismeretéhez. A megfigyelhető tendenciák: a pattintott kőanyag arányának fokozatos visszaszorulása, a pattintott kőeszközökön belül a penge-tradíció eltűnése, a szilánkon kialakított formák dominanciája. Érdekes a finom, gyakran bifaciális felszíni retus gyakori alkalmazása, ezzel párhuzamosan (összefüggésben?) a nyílhegyek abszolút dominanciája az eszköztípusokon belül. A legtöbb pattintott kőeszköz a Dunántúli-középhegységéből (Szentgál környékéről) származik, kevés és bizonytalan mecseki, illetve déli eredetű nyersanyag mellett. Fontos adalék a távolsági kereskedelemhez a lelőhelyen talált pruti kova eszköz.

A csiszolt kőeszközök hagyományos, hosszan élő formák, nyersanyaguk származási helye szerint részben Nyugat-Magyarország (Felsőcsatár) felé, részben valószínűleg dél felé mutatnak. A jellemző kavics és homokkő felhasználás valószínűleg helyinek tekinthető, a lelőhelytől maximum egy napi járóföldre levő nyersanyagforrásokra települt.

¹⁹ SCHAFARZIK 1904

A Katalógusban és a 4. táblázatban szereplő nyersanyag- és típuskódok

Nyersanyagkódok:

9- dunántúli radiolarit, szentgáli típus; **11-** dunántúli radiolarit, hárskúti típus; **13-** dunántúli radiolarit, vörösbarna; **15-** dunántúli radiolarit, egyéb; **51-** közepesen finom szemű homokkő; **52-** durva homokkő; **53-** kvarcit; **58-** egyéb kavicsanyag; **80-** szerpentinit; **81-** világos színű zöldpala (Felsőcsatár típus); **909-** szentgáli radiolarit?; **916-** mecseki lila radiolarit?; **917-** mecseki szürke radiolarit?; **943-** 'Csesztve kova' (Pruti tűzkő)?; **945-** Felső triász szarukő - Balaton-felvidék?; **951-** közepesen finom szemű homokkő?; **953-** kvarcit?; **958-** ; **977-** Becsehely típusú szürke kova?; **981-** világos színű zöldpala (Felsőcsatár típus)?; **999-** egyéb

Típuskódok:

B2- magkőmaradék; **B2w-** mikromagkő maradék; **B3-** szilánk; **B3/9-** szilánk, töredékes; **B4-** pattinték; **B4w-** apró pattinték; **B6-** késpenge; **B8-** pengeszerű pattinték; **C6-** retusált késpenge; **C6w-** retusált apró késpenge; **E3-** hegy, szilánkon; **E3/9-** hegy, szilánkon; **E3w-** hegy, szilánkon; **fest-** festék; **I/F3-** festék; **J3w-** festék; **kav-** kavics; **kav9-** kavicstöredék; **M6-** szegmens, késpengén; **O6-** speciális eszköz, késpengén; **O7-** speciális eszköz, pengeszerű szilánkon; **ör19-** őrlőkő töredék; **ör1?** - őrlőkő; **P-** csiszolt kőeszköz; **P9-** csiszolt kőeszköz töredéke; **tör.-** töredék; **üt.-** ütőkő; **üt9-** ütőkő töredék

Irodalom

BÁCSKAY 1976

Bácskay, Erzsébet: Early Neolithic Chipped Stone Implements in Hungary. *DissArch* II/4 (1976).

BARNA 2003

P. Barna Judit: Késő rézkori település Nagykanizsa-Billa lelőhelyen. *Zalai Múzeum* 12 (2003). Zalaegerszeg, 97–142. <http://alpha.dfmk.hu/~muzeum/gm/kiadvanyok.html>

BIRÓ 1988

T. Biró Katalin: Distribution of lithic raw materials on prehistoric sites. *ActaArchHung* 40 (1988) 251–27.

BIRÓ 1991

T. Biró Katalin: *A kései neolitikum kőeszközei és nyersanyagforgalma a magyar Alföldön*. Kandidátusi disszertáció. Budapest, 1991. 1–180.

BIRÓ 1998

T. Biró Katalin: *Lithic implements and the circulation of raw materials in the Great Hungarian Plain during the Late Neolithic Period*. Budapest Hungarian National Museum, 1998. 1–350.

BIRÓ 1998/a

T. Biró Katalin: The study of polished stone implements in the Carpathian Basin. *Archaeometrical Research in Hungary* II. Ed. L. Költő & L. Bartosiewicz, 1998. 115–139.

BIRÓ s.a.

Les matières premières lithiques de l'âge du cuivre en Hongrie - 30 ans après. In press (Patay-Festschrift...).

CS. BALOGH 1993

Csongrádiné Balogh Éva: *Rézkori, bronzkori pattintott kőeszközök Pest megyében és a Dunától K-re eső területeken*. Bölcsészdoktori dissz. Budapest, 1993.

CS. BALOGH 2000

Csongrádiné Balogh Éva: Rézkori pattintott kőeszközök a Magyar Nemzeti Múzeumban. *CommArchHung* 2000, 49–66.

CS. BALOGH 2004

Csongrádiné Balogh Éva: Pattintott kőeszközök rézkori sírokban. – Lithics in the Copper Age graves. *ΜΩΜΟΣ* III: 19–43.

CS. BALOGH 2008

Csongrádiné Balogh Éva: Késő rézkori kőeszközök Nagyrécsén. – Late Copper Age stone tools from Nagyrécsé. *Zalai Múzeum* 17 (2008), Zalaegerszeg. 59–64.

CS. BALOGH 2009

Csongrádiné Balogh Éva: The lithic finds from Budakalász. In: M. Bondár – P. Raczky (eds.): *The Copper Age Cemetery at Budakalász*. Budapest, 379–407.

HORVÁTH L. 1984

Horváth László: Előzetes jelentés a Nagykanizsa-Inkey sírkápolna melletti lelőhely feltárájáról. *Zalai Gyűjtemény* 18 (1984), 7–25.

HORVÁTH T. 2004

Horváth Tünde: *A Vátya kultúra településeinek kőanyaga. Komplex régészeti és petrográfiai feldolgozás*. Ph.D. disszertáció. ELTE–BTK Régészettudományi Intézet. Budapest, 2004.

HORVÁTH T. 2009

Horváth Tünde: Pattintással készült eszközök kronológiai szerepe a kora- és középső bronzkor folyamán. – The Chronological Role of Chipped Stone Implements in the Early and Middle Bronze Age. *Tisicum XLX*: 413–440.

KALICZ 1974–75

Kalicz Nándor: Die Funde der Phase III der kupferzeitlichen Balaton-Gruppe in Nagykanizsa-Sánc. *MittArchInst* 5 (1974–75) 41–44.

KÖVECSES – VARGA 2005

Kövecses-VargaEtelka: Gespaltenes Steinwerkzeug. In: Patay Pál: *Kupferzeitliche Siedlung von Tiszalúc*. Inventaria Praehistorica Hungariae XI. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2005. 66–70.

MARTON 2002

Marton Tibor: Preliminary report on the stone tools recovered from the Early Copper Age site of Szombathely-Metro shopping centre. *Antaeus* 25 (2002) 325–336.

PATAY 1976

Patay Pál: Les matières premières lithiques de l'âge du cuivre en Hongrie - 30 ans après. *ActaArchCarp* 16 (1976) 229–238.

SCHAFARZIK 1904

Schafarzik Ferenc: *A magyar szent korona országainak területén létező kőbányák*. 1904.

VIRÁG 1986

M. Virág Zsuzsanna: Javarézkori leletek Zalavár-Basaszigetről. *ArchÉrt* 113 (1986) 3–15.

ZANDLER – HORVÁTH T.

Zandler Krisztián – Horváth Tünde: Balaton-öszöd–Temetői dűlő őskori, több periódusú település pattintott kőeszközeinek vizsgálata / The investigation of the chipped stone industry of the prehistorical multi-period settlement of Balatonöszöd–Temetői dűlő. *Archeometriai Műhely* 7/4, 259–296.

Late Copper Age lithic industry from the environs of Nagykanizsa

In the past few years a growing interest can be observed in young lithic industries. One of the possible problems is the scarcity of lithic industries in clear stratigraphical context. Nagykanizsa-Billa is among the sites where considerable lithic material was excavated in authentic situation from closed archaeological units of the Late Copper Age Baden (Pécel) culture.

The typological and (macroscopical) raw material analysis of the lithic assemblage is given below. Most apparent features: considerable amount of chipped stone inventory with dominance of Szentgál type Transdanubian radiolarite. Base form of tools

is typically flake: no classical blade forms or blade tools were observed. Bifacial flat surface retouch is characteristic of finished artefacts. Dominant tool type is arrow-head points and bifacially worked knife-like implements.

Among the polished stone tools, presence of greenschist and serpentinite has been registered. Stone utensils comprise grinders from sandstone and pebbles. Special forms include a cylindrical pierced object made of compact white limestone and sandstone fragments with traces of slag-like melt on their surface.

Translated by Katalin T. Biró

objektumok	pattintott	csiszolt	szerszámkő	egyéb	összes
1. obj	3	1	7	2	13
3. obj.				1	1
5. obj.	6				6
7. obj.				1	1
7. obj (36 obj.)			1		1
8. obj.		1			1
9. obj.	5			1	6
10. obj				2	2
13. obj.	1			1	2
16. obj.	1				1
23. obj.			1		1
24. obj.	1				1
27. obj.			1	3	4
30. obj.	1				1
32. obj.	1				1
33. obj.	1			1	2
35. obj.				1	1
37. obj.	5		3	3	11
45. A obj.			1	2	3
15. szelv.	1				1
15-16 szelv.				1	1

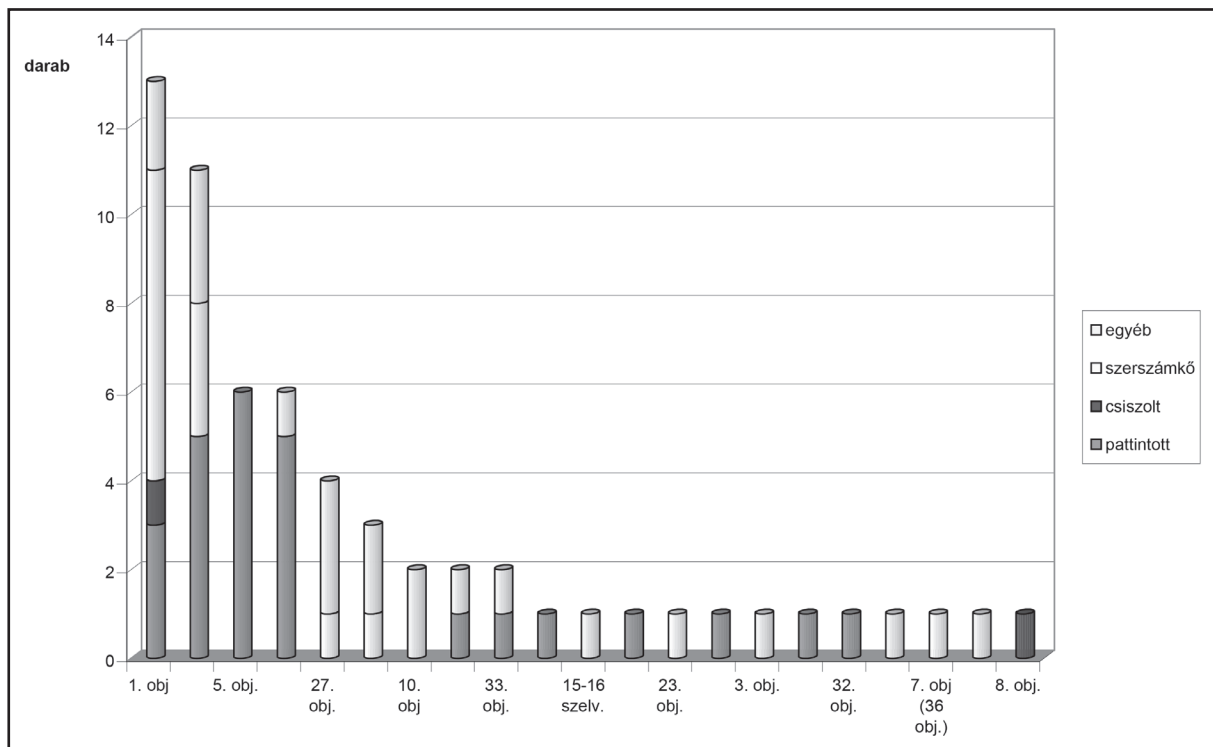
1. táblázat: A leletanyag megoszlása objektumok szerint
Distribution of lithic finds according to archaeological units

	darab	%	Maximális befoglaló térfogat ("g")	%
nyersanyag	0	0	0	0
magkő	2	3,22	4,52	0,10
szilánk	12	19,35	17,81	0,40
penge	3	4,81	5,62	0,12
retusált eszköz	10	16,12	32,81	0,75
csiszolt eszköz	2	3,22	139,99	3,20
szerszámkövek+	33	53,22	4170,649	95,41
egyéb				
összesen	62	100	4371,399	100

2. táblázat: A leletanyag megoszlása eszköz-típusok szerint
Distribution of lithic finds according to tool types

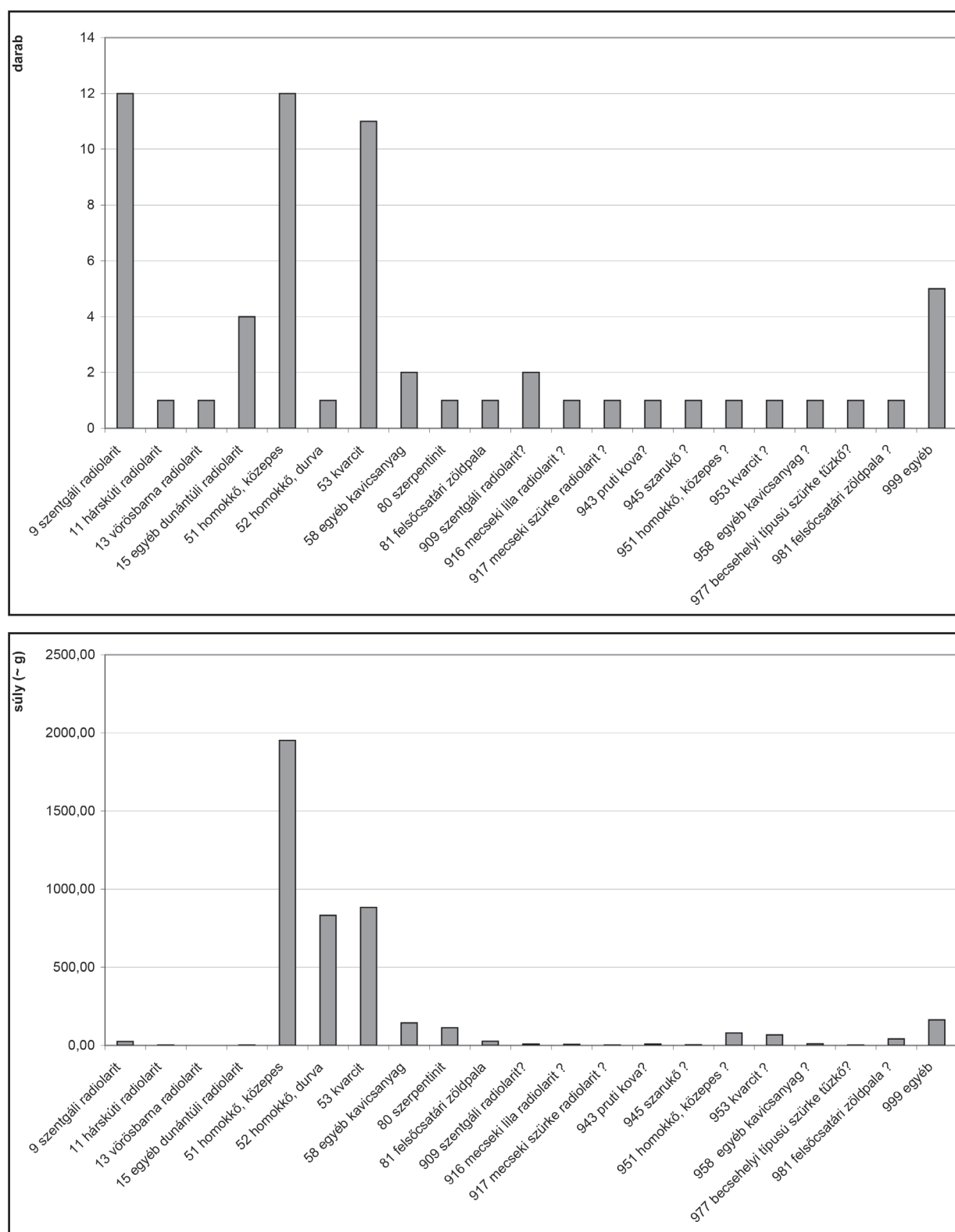
	darab	%	Maximális befoglaló térfogat	
			("g")	%
obszidián	0	0	0	0
hidro- és limnokvarcit	0	0	0	0
dunántúli radiolarit	20	32,25	37,82	0,86
mecseki radiolarit	2	3,22	8,4	0,19
északi tűzkő	1	1,61	7,616	0,17
déli tűzkő	0	0	0	0
egyéb	39	62,90	4317,56	98,77
összesen	62	100	4371,396	100,00

3. táblázat: A leletanyag megoszlása nyersanyagtypusok csoportok szerint
Distribution of lithic finds according to raw material type groups

1. kép: A leletanyag megoszlása objektumok szerint (pattintott, csiszolt kőeszközök, számszámkővek és egyéb)
Fig. 1: Distribution of lithic finds according to archaeological units (chipped, polished stone tools, stone utensils and others)

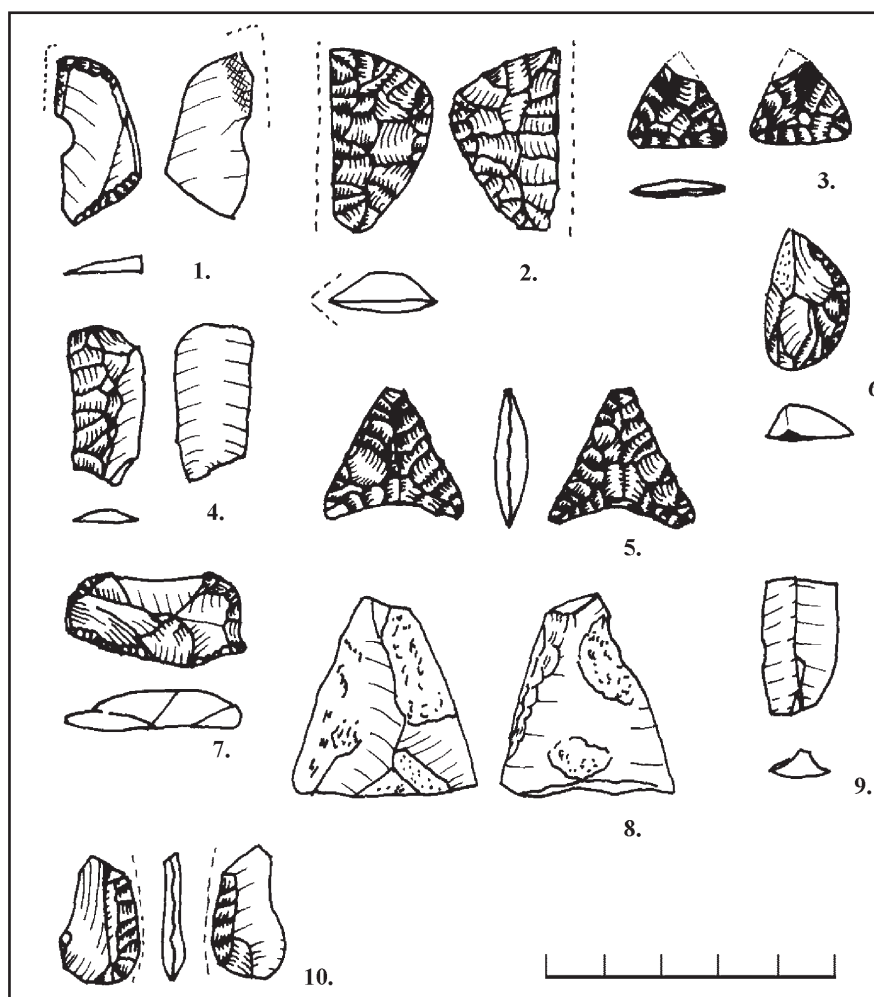

2. kép: A leletanyag megoszlása nyersanyagtypusok szerint (2/A: darabszám, 2/B: súly szerint)
 Fig. 2: Distribution of lithic finds according to raw material type groups (2/A: by pieces, 2/B: by weight)

	9	11	13	15	51	52	53	58	80	81	909	916	917	943	945	951	953	958	977	981	999	db	"súly" (g)			
B2											1											1	3,75	B2		
B2w			1																				1	0,77	B2w	
B3	1											1											2	7,70	B3	
B3/9															1								1	3,73	B3/9	
B4	3			2																			5	5,23	B4	
B4w	1			1																		1	3	0,78	B4w	
B6	1	1																		1			3	5,62	B6	
B8	1																						1	0,38	B8	
C6	1																						1	1,05	C6	
C6w				1																			1	1,18	C6w	
E3	1																						1	2,88	E3	
E3/9													1										1	7,62	E3/9	
E3w	1																						1	0,71	E3w	
I/F3	1																						1	5,18	I/F3	
J3w												1											1	2,88	J3w	
M6																						1	1	1,96	M6	
O6											1												1	4,49	O6	
O7	1																						1	4,86	O7	
P										1													1	26,39	P	
P9									1														1	113,60	P9	
fest																						1	1	160,88	fest	
kav							4	2															8	349,72	kav	
kav9							4																4	116,07	kav9	
gr19					9																1		10	1822,49	gr19	
gr1?						1																	1	832,50	gr1?	
rud																							1	1	0,00	rud
tör							3																1	5	250,74	tör
üt.							2																2	2	591,00	üt.
üt9							1																1	1	47,25	üt9
Total	12	1	1	4	12	1	11	2	1	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	5	62	4371,40		
	24,86	1,47	0,77	2,49	1952	833	882	144	114	26,4	8,24	5,52	2,88	7,62	3,73	78,6	66,3	11,13	1,06	42,2	163					
9		11	13	15	51	52	53	58	80	81	909	916	917	943	945	951	953	958	977	981	999					

4. táblázat: Nagykanizsa-Billa: Típus-nyersanyag megoszlási táblázat
Nagykanizsa-Billa: Type / Raw material distribution matrix

3. kép: Rézkori kőeszközök Nagykanizsa-Billa lelőhelyről

Fig. 3: Copper Age stone tools from Nagykanizsa-Billa

3/1 99.1.156. Szegmens, késpengén intenzív sarlófényvel, élen nyelező horony – krémszín sávok, szürke tűzkő
Segment on knife-blade, cream-grey striped flint

3/2 99.9.86. Magas, sarlófényes bifaciális kaparó-kés, késpengén, szentgáli radiolarit?
Bifacial scraper-knife of high knife blade, Szentgál type radiolarite?

3/3 99.30.16. Bifaciális nyílhegy, felszíni retussal, egyenes bázissal, csúcsa javítva, szentgáli radiolarit
Bifacial arrow point, tip renewed, Szentgál radiolarite

3/4 99.1.157. Retusált késpenge lapos felszíni retussal, disztális vége lekerekítve, szentgáli radiolarit
Retouched knife blade with flat surface retouch, Szentgál radiolarite

3/5 99.5.45. Háromszög alakú bifaciális nyílhegy, szilánkon konkáv bázissal, szentgáli típusú radiolarit
Triangular, bifacial arrow point with concave base, Szentgál type radiolarite

3/6 99.5.46. Ívelt mikro/szilánk kaparó mecseki szürke radiolarit?
Arched micro-scraper on flake, Mecsek radiolarite, grey

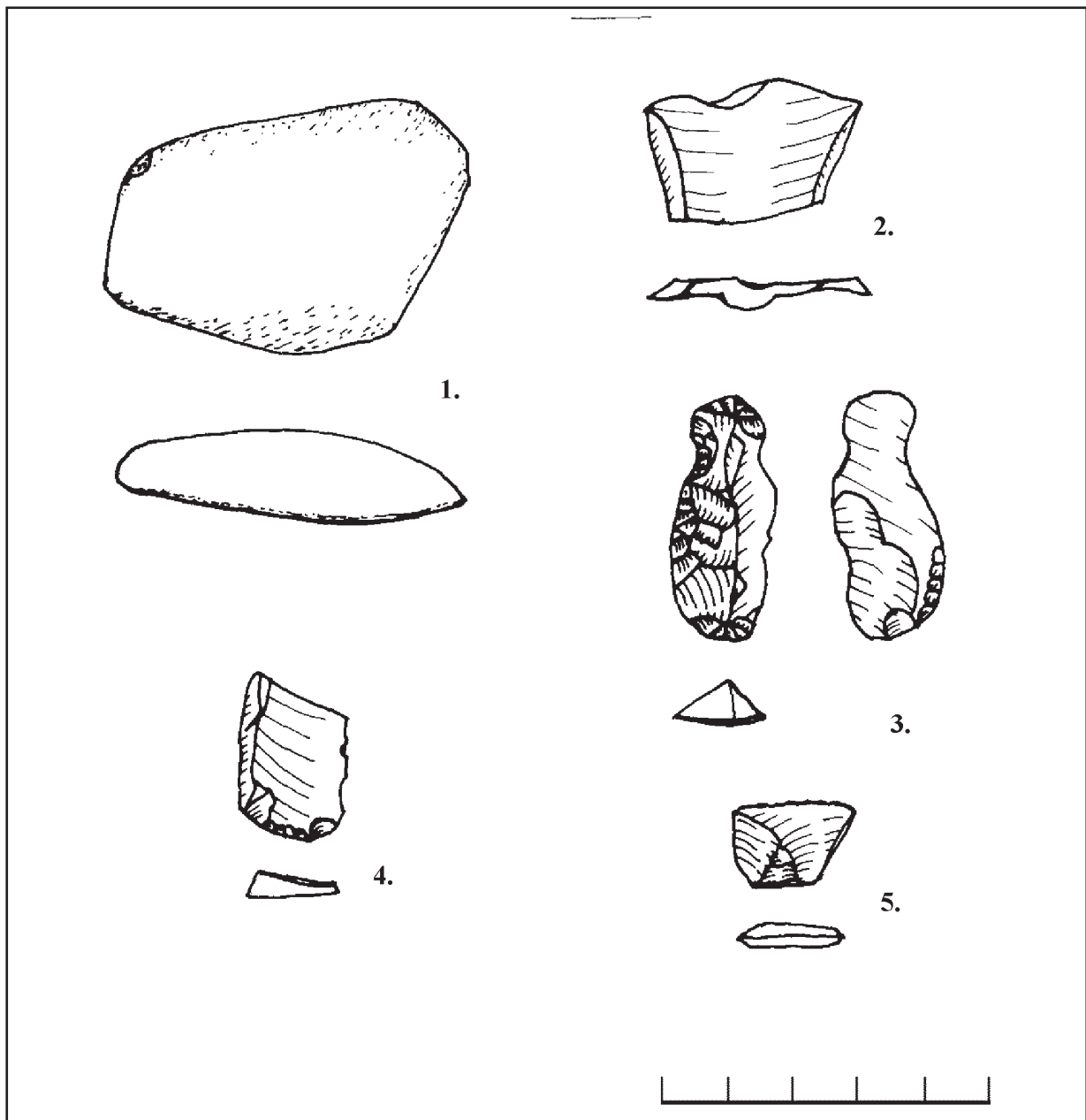
3/7 99.1.158. Atipikus vakaró fűrócsúccsal, retusált szilánkon, szentgáli radiolarit
Atypical end-scraper with borer tip, Szentgál type radiolarite

3/8 99.5.44. Háromszög alakú nyílhegy, erősen sérült - félkész? Pruti tűzkő (?)
Triangular arrowhead, fragmented – half-product? Prut flint (?)

3/9 99.9.88. Levágott végű késpenge, Becsehely típusú (?) szürke kova
Knife blade with cut-off distal part, Becsehely type (?) grey silex?

3/10 99.13.24. Retusált apró késpenge, erős sarlófényvel, dunántúli radiolarit
Retouched small knife blade with intensive sickle gloss, Transdanubian radiolarite

Retouched small knife blade with intensive sickle gloss, Transdanubian radiolarite

4. kép: Rézkori kőeszközök Nagykanizsa-Billa lelőhelyről
 Fig. 4: Copper Age stone tools from Nagykanizsa-Billa

4/1 99.1.160. Csiszolt kőeszköz - trapéz alakú véső (Felsőcsatár típusú zöldpala)

Polished stone tool – trapeze form chisel, light green greenshist (Felsőcsatár type)

4/2 99.9.87. Transzverzális szilánk, szegletes, használt élű, szentgáli típusú radiolarit

Transversal flake, Szentgál type radiolarite

4/3 99.9.90. Speciális eszköz: pengeszerű szilánkon kombinált orros vakaró/kaparó, hornyolt, nyelezett, szentgáli típusú radiolarit

Special combined tool on blade-like flake, with notches and scraper/end scraper edges, Szentgál type radiolarite

4/4 99.16.8. Késpenge, használt élű, lekerekített bázissal, hárskúti típusú radiolarit

Knife with used edges, rounded base, Hárskút type radiolarite

4/5 99.9.89. Trapéz formájú pattinték, élbetét, használati kopással, dunántúli radiolarit

Trapeze form chip, edge inlay, Transdanubian radiolarite

1.

2.

3.

5. kép: Rézkori kőeszközök Nagykanizsa-Billa lelőhelyről
Fig. 5: Copper Age stone tools from Nagykanizsa-Billa

5/1 99.10.24.

Fehér mészkő átfűrt rudacska

Tubular objects with bored hole, white compact limestone

5/2 99.8.16.

Csiszolt kőeszköz töredéke, profilált, nyéllukas, másodlagosan kalapácsként használt, szerpentinit, halványzöld
Fragment of polished stone artefact, shaft-hole axe used as hammer, light green serpentinite

5/3 99.1.160.

Csiszolt kőeszköz, trapéz alakú véső, kopott, felújított darab, világos színű zöldpala (Felsőcsatár típus)

Polished stone artefact, trapeze form wedge, used, worn and rejuvenated piece, light greenshist (Felsőcsatár type)

Horváth László

Római bronzserpenyő a Murából, Tótszerdahelyen (Zala megye)

A Nagykanizsa melletti bajcsai homokbányában lévő 16. századi vár feltárásának megtekintésekor, 1995-ben, a homokbányában dolgozó markológép kezelője beszélgetésünk során eldicsekedett azzal, hogy az egyik kavicsbányában egy bronzedényt talált.¹ Ígérétehez híven másnap a bronzedényt magához vette és rábeszélésemre azt a nagykanizsai Thúry György Múzeumnak ajándékozta. A római bronzserpenyő néhány évvel korábban Tótszerdahelyen, közvetlenül a határsávot is jelentő Mura mellett, annak árterében létesített kavicsbányában került kotráskor napvilágra. Egyéb leletet nem találtak mellette és a munka jellegéből fakadóan a leletkörülmények megfigyelése is erősen korlátozott volt. A serpenyő a vízzel fedett kotrási terület valamilyen ismeretlen mélységében feküdhett a felszínre való kerülésekor.

A bronzserpenyő közzétételét nemcsak ritka pannóniai előfordulása, hanem unikális díszítése is indokolja. A korongos nyelű bronzserpenyő (*trulla*)² a korongon kerek kivágással a nyelével együtt öntött, a meredekebb falú, mély típusozhoz tartozik (Radnóti 14, Eggers 140, Tassinari G 3100, Petrovsky V, 1 típus), nincs külön talprésze, hanem a serpenyő folyamatosan, meredeken végződik (*1–2. kép*). A kihajló és vastagabb peremétől lefelé az oldala fokozatosan elvékonyodik, a perem alatti esztergályozott, kettős árokkal közrefogott kis borda magasságában az oldalfal vastagsága még 2 mm, az aljához közel már csak 0,4 mm átlagosan. A serpenyő alja gondosan esztergályozott, vastagabb (3 mm). Nem véletlen, hogy a serpenyő alját meg kellett valamikor javítaniuk: a masszív alját a közvetlenül hozzá csatlakozó sokkal vékonyabb oldalfal nem bírta el, itt egy kb. 75 mm hosszúságú helyen elválhatott,

megrepedezhetett az aljhoz közeli rész. A javításhoz, az alj oldalfalhoz való rögzítéséhez egy bronzlemezszalagot készítettek, amely 0,5 mm vastagságú, 15 mm szélességű és 280 mm hosszúságú volt. Ezt rákalapálták a serpenyő aljára úgy, hogy kívülről az oldalán csak 3,2 mm magasságig fedte le a megrepedt oldalfalat, a bronzszalag szélességének többi részét pedig az esztergályozott aljra hajlították és kalapálták rá. A bronzszalag egymásra futó végeit kilyukasztották, és ebbe a lyukba egy bronzszegecset helyeztek el, melynek végét elhajlították. Belülről és kívülről is a megrepedt részeket még cinezéssel rögzítették egymáshoz (*3. kép 1d*). Belül több helyen megmaradt a felületet borító fehérfehér bevonat (*3. kép 1c*). Az aránylag hosszú és keskeny nyél szélein végigfutó árok alig látható, csak kissé mélyed be, a nyél felülete a két árkon kívül szinte laposnak mondható. A serpenyő nyele gazdagon díszített, a nyél hossz tengelyében egy egyenes thyrso bot van, két végén a tobozok egykori finom mintázatának nyomaival (*3. kép 1a-b*). A tobozokhoz közel, a bot két oldalán a nyél felületébe egy-egy szimmetrikusan elhelyezett kis pontot ütöttek be, míg a nyél alsó oldalán, közel a nyél tövéhez egy nagyobb átmérőjű beütéses pont látható. A nyél végén lévő korong aránylag kicsi, a közepén lévő lyuk azonban hozzá képest nagy. A külső és a belső körív bordája finoman, és a külsőn inkább ferdén bevagdosott díszű (gyöngysoros és kötél-, zsinórminta), míg a közöttük lévő felületet egy kétsoros babérlevelekből álló koszorú finom ábrázolása tölti ki úgy, hogy az egyik oldal tükörképe a másiknak. A serpenyő hosszúsága: 256 mm, szájátmérő: 127 mm, magassága: 78–80 mm, fenékátmérő: 84 mm, a nyélkorong átmérője: 47 mm,

¹ A markológép kezelője kérte, hogy a neve maradjon titokban.

² A serpenyőket a konyhai használat, a főzés mellett evő- és ivókészletként is használhatták: Például vö.: Igl, Roman: Eine römische Silberkasserolle aus Wieselburg an der Erlauf, NÖ, mit Exkursen zu Form und Funktion von römischem Silber- und Bronzegegeschirr (Kelle-Sieb, Kasserolle). ArchAustr. 86, 2002, 104–111.; Mustatá, Silvia: Remarks on the use and misuse of latin terms in the study of Roman bronze vessels. In: (ed. Călin Cosma) Studies in archaeology and history. An anniversary volume to Professor Nicolae Gudea on his 70th Birthday. Cluj-Napoca, 2011, 233–239.

a koronglyuk átmérője: 19,5 mm, leltári száma: GyN. 265. A bronzserpenyő jelenleg a nagykanizsai Thúry György Múzeum állandó kiállításában látható.

A szakirodalom a bronzlemezről készített serpenyőkön kívül az öntött eljárással gyártott példányokat elsősorban a nyél jellegzetességei alapján osztályozta, melynek alapjait H. Willers rakta le a 20. század elején.³ A serpenyők tipológiája még ma is tulajdonképpen ezt a felosztást használja, így például megkülönböztetünk hattyúfej-kengyeles, korongosnyelű serpenyőt a korongon félholdas, kerek, lóherelevél alakú kivágással, vagy három kis lyukkal a nyélen. A különböző variánsok mellett ezeken belül két alapvető típust szoktak még elkülöníteni: a mély és a lapos („kanálszerű”) formát.⁴

A kerek kivágású korongos nyelű bronzserpenyő a római bronzipar egyik legelterjedtebb típusa volt, a birodalmon belül és kívül egyaránt. Gyártásukat Dél-Itáliában már Augustus korában elkezdték, s egészen a 2. század elejéig folytatták. Itálián kívül Galliában, Lyon környékén alakult ki egy gyártási centrum az 1. század harmadik harmadában, ahol először alapvetően az itáliai formákat utánozták, majd később néhány kisebb, de jellegzetes változtatást (például tagolt serpenyőforma: Gödäker-típus) hajtottak végre termékeiken. A korongos nyelű serpenyőket a 3. század elejéig gyártották itt.⁵

Szabó Klára 1990-ben megjelent tanulmányában Pannoniából összesen 14 lelőhelyről tesz említést ilyen típusú serpenyőről (Müllendorf, Balf, Savaria-Szombathely, Brigetio-Szőny, Aquincum-Budapest, Vetus Salina-Adony, Szőlősgyörök, Mursa-Osijek, Surčin, Siscia-Sisak, Ščitarjevo, Gyulafirátót, Inota, Öskü).⁶ Ez a lista azóta tudomásunk szerint csupán a tótszerdahelyi lelőhellyel gyarapodott; a 2008-ban az egykori Aquincum területéhez tartozó Harsánylejtő lelőhelyen végzett feltáráskor előkerült bronzserpenyő töredék a

félholdas kivágású típusba sorolható.⁷

Mint a tótszerdahelyi serpenyő leírásának elején említettem, ez a példány formáját illetően a mély, meredek és profilálatlan oldalfalával; a sima, kevésbé bemélyedő esztergályozott aljával; a lapos és a széleket alig bemélyedő árokkal kísért nyelével a serpenyők korai csoportjába tartozik (Radnóti 11/14, Eggers 140, Tassinari G 3100, Petrovsky V, 1 típus).

Ez a leírás Radnóti besorolásánál tulajdonképpen a félholdas kivágású serpenyőkre áll, a szerző meg is jegyzi, hogy „ez a tagolatlan serpenyőforma a holdas nyéltípussal szokott előfordulni, s így valószínűleg a korábbi dél-itáliai gyártmányokra jellemző”.⁸ A nyél végén a kisebb korong nagyobb kerek lyukkal a dél-itáliai példányoknál fordul elő, míg a galliaiaknál a kerek kivágás általában kicsi.⁹ Mint látni fogjuk, a serpenyőknek nemcsak a formája, hanem a díszítése is korai gyártási időre utal.

A különböző nyéltípusú és öntött bronzserpenyők közül a hattyúfej-kengyelest kezdték el legkorábban, a Kr. e. 1. század második felében gyártani az alexandriai bronzipar jelentős hatása mellett Dél-Itáliában (Eggers 131-136), s nagyjából az 1. század közepéig,¹⁰ esetleg a Flavius kor végéig tartott a gyártásuk.¹¹ A tipológiai sorrendben következő félhold alakú kivágású korongos serpenyők (Eggers 137-138) gyártási ideje megközelítően felöleli a Kr. u. 1. századot, de valószínűleg gyártják még a 2. században is, sőt használatuk hosszabb időre is kinyúlik.¹² A nyélkorongon kerek kivágású példányokról már fentebb összefoglalóan szoltam. Tehát a különböző nyéltípusú serpenyőket időben egymással párhuzamosan is gyártották az 1. század elején, elsősorban Dél-Itáliában.¹³ Radnóti Aladár említ egy nagyon jó példát arra, hogy egyetlen egy bronzműves, nevezetesen Cn. Trebellius Romanus négy különböző formájú serpenyőt is gyártott az 1. század első felében Közép-Itáliában (Róma?), vagy Campaniában.¹⁴

³ WILLERS 1907, 69–82.

⁴ Például: RADNÓTI 1938, 9.; EGGERS 1951, Taf. 12.; DEN BOESTERD 1956, 1–13.; RAEV 1977, 617–618.; HORVÁTH 1981, 76–77.; BREŠČAK 1982, 11–16.; SZABÓ 1990b, 131–143.; PETROVSKY 1993, 29–91.; BOLLA 1994, 34–43.; KARASOVÁ 1998, 29–37.; SEDLMAYER 1999, 79–87.; BIENERT 2007, 73–90.

⁵ RADNÓTI 1938, 42., 50.; SZABÓ 1990a, 23.; SZABÓ 1990b, 142.

⁶ SZABÓ 1990a, 23.

⁷ Aquincumi Füzetek 15, 2009, 75–76., 3. kép; Láng Orsolya ásatásán a Budapest, III. kerület (Óbuda), Csúcshegy-Harsánylejtő lelőhelyen egy 2. századra keltezhető gödörből egy bronz patera töredéke, érmek és egy noricum-pannoniai típusú szárnyas fibula került elő. Az ásató volt szíves bővebb felvilágosítást is adni, valamint kitűnő minőségű fényképfelvételeket küldeni a serpenyőről számomra, amelyek alapján az egyszerű thyrsozott díszített öntött nyéltöredék egy korábbi serpenyőhöz tartható, s ezt a töredéket használták fel egy másik serpenyő javításánál. A nyéltöredék végén lévő korong egyik fele hiányzik, egykor letörtött, azonban világosan látszik a megmaradt ívből, hogy félholdas kivágású lehetett. Láng Orsolya szíves segítségét ezen az úton is köszönöm.

⁸ RADNÓTI 1938, 43.

⁹ RADNÓTI 1938, 47.; SZABÓ 1990a, 23.

¹⁰ WILLERS 1907, 73–76.; RADNÓTI 1938, 21.; BREŠČAK, 12–14, Fig. 1.

¹¹ SZABÓ 1990b, 132.

¹² WILLERS 1907, 76–77.; RADNÓTI 1938, 33, 41.; BREŠČAK, 14, Fig. 1.

¹³ Például BREŠČAK 1982, 11–16, Fig. 1.

¹⁴ RADNÓTI 1938, 37.; BOLLA 1992, 28.; PETROVSKY 1993, 169, T.08: késő Augustus/kora Tiberius kori, kb. Kr. u. 10/15–35/45.

Nagyon szemléletesen mutatja a különböző típusok részbeni egyidejű gyártását, s a típusok egymáshoz viszonyított arányát, ha megnézzük például a 79-ben a Vezúv lávája által elöntött Pompei serpenyő-anyagát: a hattyúfej-kengyeles különböző variánsaiból összesen 24, a félholdas kivágásúból 58, a kerek kivágásúból pedig 53 db-ot sikerült összegyűjteni.¹⁵

A tótszerdahelyi serpenyő nyelének díszítéseit egyenként vizsgálva az alábbi következtetésekre juthatunk:

Thyrsosbot: a hattyúfej-kengyeles nyelű serpenyők-től elkezdve a kerek kivágású korongos típusokig gyakran díszítették a nyelket thyrsosbottal. Ezeket a díszeket a hossz tengelyben helyezték el; van közöttük gondosan kidolgozott, szalagokkal is ellátott thyrsosbot,¹⁶ de a legtöbb a teljesen leegyszerűsített forma. A gyakoriságára jó példát ugyancsak Pompei ad, ahonnan az összes előkerült 135 serpenyő közül 25-nél fordul elő thyrsosbot díszítés a nyélen, vagyis az egész 18,5%-ánál.¹⁷ A tótszerdahelyi thyrsosbot dísz az egyszerűbbek között a kidolgozottabbak közé tartozik, a végén lévő két fenyőtoboz pikkejeit is igyekeztek ábrázolni. Annak a tobozok melletti két-két beütött pontnak inkább díszítés lehetett a funkciója, mint valamilyen mester/műhely jelzése. Néhány serpenyő nyelének felső felületén találkozhatunk hasonló kiegészítő poncolt pont-, pontkörös-, vagy kör-dísszel a középen végigfutó bordák, tolldísz, vagy thyrsosbot mellett,¹⁸ s ami nagyon lényeges, hogy három példány hattyúfej-kengyeles, vagyis a korábbi típushoz tartoznak és csak egy kerek kivágású korongos nyélen fordul ez elő. Némelyiknél a szalagdíszit imitáló két kis ív végén helyezkedik el a poncolt pont;¹⁹ véleményem szerint a szalagdíszit néha már elhagyták, s csak a pont maradt meg díszítő elemként. Mindegyik mesterjegyes serpenyő, ezek alapján nagyjából a Kr. u. első három évtizedre keltezhető a gyártásuk. Más a helyzet a tótszerdahelyi serpenyő alsó felén lévő poncolt ponttal: ennek nem lehetett díszítő funkciója, mert nem lett volna ott értelme. Inkább a műhelyen belüli jelzésre, vagy minőségjelzésre lehetne gondolni

ezzel kapcsolatban, mivel a beütés egyidősnek tűnik a gyártási idővel, tehát a tulajdonosjelzés nem jöhet itt szóba. A sokszor ivásra is használt serpenyőkön gyakran előforduló thyrsosbot ábrázolást többen Dionysos attribútumaként magyarázzák.²⁰

Gyöngyosor- és kötélminta: a gyakran és általánosan használt díszítőelemek közé tartoznak, melyek a nyél szélein és a korong koncentrikus bordáin található. Radnóti Aladár a félholdas kivágásúaknál említi, hogy „Cipius Pamphilus serpenyőjén találkozunk először a Pannoniában talált serpenyők között a kötélmintával. A csavart kötél dísz a legkorábbi serpenyőkön ismeretlen ugyan, de már a Kr. u. 1. század közepére datált holdas kivágású példányokon megtaláljuk általában ezt a később nagyon elterjedt díszítést.”²¹ Richard Petrovszky monográfiájában Cipius Pamphilus Campaniában dolgozó mester két példányban fennmaradt termékét (Mainz-Kastel és Siscia-Sisak lelőhelyűek) Tiberius korára keltezi (kb. Kr. u. 20–30/35).²² Egy savariai lelőhelyű és NIGER-F bélyegű serpenyőn is előfordul kötélminta, ezzel kapcsolatban jegyzi meg Radnóti Aladár, hogy ez a díszítés a legkorábbi daraboknál ismert, de ennél az általános díszítésnél messzemenő következtetéseket nem szabad levonni. Annyi mondható, hogy az edény formája a dél-itáliai gyártmányokét követi, azonban a bélyegzőn nominatívusban szereplő mester (galliai?) mindenesetre az 1. században dolgozhatott.²³ Az egyik legkorábbi mester, Cn. Trebellius Romanus egyes gyártmányain is már előfordul a gyöngyosor („Perlschnüren”) minta, serpenyőit a késő Augustus/kora Tiberius korára (kb. Kr. u. 10/15–35/45) keltezik.²⁴

Levétkoszorú: a félhold és a kerek kivágású korongos serpenyők korongján néha körbefutó levéldísz, levelekből álló koszorú van. A serpenyőkön lévő egyik fontos és markáns díszítőelem ez – a thyrsosboton kívül –, annál is inkább, mert korhatározó is egyben. Heinrich Willersét követve Radnóti Aladár is felhívta a figyelmet arra, hogy nem túl gyakran a legkorábbi félholdas kivágású serpenyők nyélkorongján levéldísz van.²⁵

¹⁵ TASSINARI 1993, 54–55.

¹⁶ Például WILLERS 1907, Taf. 6, 6.; TASSINARI 1984, Nr. 91–94, Pl. 32–34.; DEN BOESTERD 1956, Pl. II, 24.; PETROVSZKY 1993, Taf. 17, F.04.01; 23, P.03.01–02, P. 06.01; 28, T. 08.07; 38, SG. 10.

¹⁷ TASSINARI 1984, 94 skk.

¹⁸ Például KRASKOVSKÁ 1978, Fig. 1., 6.; PETROVSZKY 1993, Taf. 23, P.06.01; 23, P.07.07; 24, R.04.03; 31, Y.38.

¹⁹ PETROVSZKY 1993, Taf. 23, P.06.01.

²⁰ Rechta, Michael: Der Römische Import in der Germania libera. Erörterungen am Beispiel von Studien zum Import von Metallgefäßen. 3. p. 5.1.4. fejezet; Internet: <http://archeoleit.de>; 13. Juli 2009 upload.

²¹ RADNÓTI 1938, 38–39.

²² PETROVSZKY 1993, 149, C. 21; 226, C. 21, 01–02.

²³ RADNÓTI 1938, 40–41.

²⁴ PETROVSZKY 1993, 169, T.08; Taf. 42.

²⁵ WILLERS 1907, 76, 7. t. 10, 11.; RADNÓTI 1938, 37.

A tótszerdahelyi serpenyő értékeléséhez, keltezéséhez néhány hasonló díszítésű darabot részletesebben is meg kell említeni. Először is a nagyon hasonló, szinte azonos babérlevél-koszorús példányokat említem meg, azt követően az egyéb levélkoszorús darabokat, majd néhány példán keresztül szót ejtenék a korongokon található pont-, körös díszítésű serpenyőkről is.²⁶ A fontosabb analóg serpenyőnevek vázlatos rajzát a feltételezett gyártási idejükkel együtt a 4. képen mutatjuk be, illusztrálva azt, hogy a tótszerdahelyi serpenyőnk gyártása milyen időszámba eshet.

A Pompeiben előkerült serpenyők között csak egy, a tótszerdahelyin látható koszorúhoz nagyon hasonló kétsoros babérlevél-koszorús példány található (4. kép 1), mely félholdas kivágású, a félholdon sugaras díszű („Haspelmuster”) és a megszokott thyrsozbot helyett tolldíszes.²⁷ Ez a tolldísz a hattyúfej-kengyeles formával Radnóti Aladár szerint régebbi eredetű, mint a thyrsozbot díszítés.²⁸ Az, hogy Pompeiben csupán egyetlen egy levélkoszorús példány került napvilágra, annak magyarázata talán az, hogy a Vezúv kitörései (Kr. u. 79.) már ez a nagyon korai gyártmány csak elvétve lehetett használatban.

Serpenyőnk egyik legjobb analógiája egy ugyancsak félholdas kivágású nyéltörödék (4. kép 2), mely 1880-ban került vétel útján a Musée des Antiquités Nationales gyűjteményébe.²⁹ A thyrsozbot díszes nyél korongján a kétsoros babérlevél koszorú ugyanolyan, mint a tótszerdahelyi és nagyon lényeges emellett, hogy megőrizte a mesterjegyet is (P-CIPIUS PRINCEPS). Pontos lelőhelyét nem tudják, de valószínűleg Itáliában találták. Ennek a mesternek csak ez az egy gyártmánya ismert, s Richard Petrovsky campaniai (Capua) műhelyre és kb. Kr. u. 20/25–30/35 közötti gyártási időre gondolt.³⁰

A Pustaminből (Németország) előkerült ugyancsak

félholdas kivágású nyél korongján a legyező, vagy más néven sugaras mintán („Haspelmuster”) kívül a mi kétsoros babérlevél-koszorús díszítésünk köszön vissza (4. kép 3).³¹ Hans Jürgen Eggers tévesen a B2 időszakra keltezte a serpenyőt, amit Richard Petrovsky korrigált, s szerinte ez a szépen díszített darab a felosztásában az ún. II. edénygeneráció 2. fázisába (Kr. u. 0/9–35/40) tartozik.³²

Pannonia régészeti kézikönyvében szerepel egy félholdas kivágású, a korongon sugaras és kétsoros levélkoszorú díszrel ellátott serpenyőnyél (4. kép 4), az ezzel kapcsolatos megjegyzésünk a lábjegyzetben olvasható.³³

A következőkben említett leletek csak részben mutatnak hasonlóságot a serpenyőnkkel, a levélkoszorúk már kissé mások, vagy helyettük néha beütötgetett pont- vagy körös minták sorakoznak körbe:

Egy hagenowi (Németország) csontvázas sírból került felszínre egy gondosan kidolgozott serpenyő (4. kép 5), melynek félholdas kivágású korongját Heinrich Willers szerint babérlevél koszorú díszíti,³⁴ a mesterjegye alapján Ti(?) Robilius Sítius (Situs/Sita?) készítette Campaniában a késő Augustus/kora Tiberius korában (kb. Kr. u. 10/15–30/35).³⁵ A nyél közepén keresztalakú és a korong szélén pont-körös díszek vannak még.

A Halternből (Németország) való serpenyőn hagyományos levelekből álló koszorús dísz van a félholdas kivágású korongon, a nyélen pedig szalagokkal díszített thyrsozbot látható.³⁶ Ennél a típusnál (Petrovsky IV, 1=Eggers 137) ez a legkorábbra, a Kr. u. első évtizedre datálható itáliai darab az Urbanus Epidi mesterjegye alapján.³⁷

Xanten (Németország) a lelőhelye annak a félholdas kivágású serpenyőnek (4. kép 6), melynek korongján levelek sorakoznak, a nyélen pedig szalagos thyr-

²⁶ A tervem az volt, hogy egy táblába szerkesztve összegyűjtöm serpenyőnk analógiáinak rajzát, mellette grafikonon ábrázolva a hasonló feltelezett gyártási idejét (hasonlóan BREŠČAK 1982, Sl. 1. képéhez). Ezt csak részben tudtam megvalósítani a 4. képen, mivel több esetben a tárgyakról csupán rossz minőségű fotó, vagy rajz állt rendelkezésre és néha még a leírások sem voltak egyértelműek, ellentmondóak voltak. Így például Cn. Trebellius Romanus feltehetően Pannoniában előkerült gyártmányán Radnóti Aladár szerint „... itt a korongon szívalakú levelek helyett bemélyített köröket látunk (XIX. t. 2)”(RADNÓTI 1938, 37.), ugyanakkor erről a serpenyőről más helyen úgy írnak – valószínűleg elérés miatt –, mint a korongon szívalakú levelekkel és thyrsozbottal is díszített példányról (BOLLA 1992, 28, III. App. Nr. 7; Fig. 13.). Mindkét helyen a fotón nem látszik tisztán a díszítés, ezért a rajzvázlatot használtuk fel, mint a leghitelesebbnek vélt információt (RADNÓTI 1938, 3. t. 11.) (4. kép 9). Egy másik esetben a közölt rajzról nem lehetett megtudni a pontos lelőhelyet és forrást (SZABÓ 1990b, 142, 8. á. 1.). A fentiek ellenére úgy érzem, hogy a 4. kép világosan illusztrálja a tótszerdahelyi serpenyő helyzetét a többi példánnyal összehasonlítva.

²⁷ TASSINARI 1993, 103, No. 12467.

²⁸ RADNÓTI 1938, 17, 2. t. 4; 18, 4-4a.

²⁹ TASSINARI 1975, 18, Nr. 4; 27; Pl. 2, 4.

³⁰ PETROVSKY 1993, 150, C. 23.

³¹ EGGERS 1951, 12. t. 137.

³² PETROVSKY 1993, 50.

³³ Lásd a 26-os lábjegyzetet: SZABÓ 1990b, 142, 8. á. 1.

³⁴ WILLERS 1907, 77, Nr. 118.

³⁵ PETROVSKY 1993, 164, 292, Taf. 24, R.04.03.

³⁶ WILLERS 1907, 76, Taf. 6, 6.

³⁷ PETROVSKY 1993, 49, 169 U. 01.01.

sosbot és a peremhez közel egy-egy beütött pontdíz, a félholdon pedig pont-körös dísz van. A mesterjegye tri nomina formában (TPA, vagy TPM?) egy „*tabula ansata*” keretben foglal helyet közvetlenül az egyik toboz mellett. Gyártási helye valószínűleg Campania (Capua), ideje pedig Kr. u. 0/9–35/40.³⁸

Különlegesebb díszítés van egy ládi (Szlovákia) hamvasztásos sírből felszínre került félholdas kivágású serpenyőnyélnek (4. kép 7), melyet egyszerű thyrsofbot, a korongot pedig körben egyenként beütögetett kettős horoggal rendelkező pontok díszítik. A sírt a T. Kolník B1b fázisába (Kr. u. 25/30–50) sorolták.³⁹

Pompeiból került elő egy kerek kivágású korongos serpenyő (4. kép 8), amin a thyrsofboton kívül a korongon a növényi mintákat helyettesítő nyolc poncolt pontból álló dísz van, s ez az egyedüli ilyen példány a Vezúv melletti városból. A korongon lévő kivágást gyöngyosoros borda veszi körül.⁴⁰ A korong melletti mesterjegy: CN(aei)·C[e?...]ANTH(i), talán Cn. C(le?)anthus-nak oldható fel, s keltezését a késő Tiberius korra (Kr. u. 25/30–35/40) teszik.⁴¹

A már korábban említett Cn. Trebellius Romanus egyik serpenyője (4. kép 9) minden valószínűség szerint pannoniai lelőhelyű. Félhold kivágású korongján beütögetett körök sorakoznak, a nyél hossz tengelyében thyrsofbotokkal. A serpenyő díszítésével kapcsolatos félreértéseket a 26-os lábjegyzetben vázoljuk. Mindenesetre e névvel jelzett műhely működését a Kr. u. 10/15–35/45 időszakra keltezik.⁴²

Meg kell még említenünk egy szépen díszített serpenyőt, melyet a Saôn folyó Ormes-Boyer-i gázlójánál találtak. A félhold kivágású serpenyő nyelén szépen kidolgozott szalagokkal is ellátott thyrsofbot van, korongján nyolc, és a megmaradt félholdon további

négy pont-körös díszek láthatók, a korongot gyöngyosoros borda övezi. A serpenyőt a Kr. u. 1. századra keltezték.⁴³

A fenti példákból, melyek legtöbbször vázlatosan a 4. képen gyűjtöttük egy sorba, világosan kiderül, hogy nemcsak a serpenyők formája volt változatos az 1. század római bronziparában, hanem időben egymással párhuzamosan gazdag, sokszínű díszítőelemeket is felhasználtak. A tótszerdahelyi serpenyő a 4. kép 1–4 példánnyal mutat nagyon közeli rokonságot.

Összefoglalva megállapítható – a fenti adatok alapján –, hogy a tótszerdahelyi gondosan kidolgozott serpenyőt a legnagyobb valószínűség szerint Dél-Itáliában, Campaniában készítették a Kr. u. 0/10–35/40 közötti időben. Az analógiaként említett kétsoros babérlevél-koszorús és thyrsofbotokkal díszített serpenyők feltételezhetően talán egy műhely termékei lehetnek, amelyek elsősorban félholdas kivágású típusúak voltak. Felmerülhet a gyártó mester nevének: P. Cipiús Princeps. Serpenyőnket hosszú ideig használhatták, amit a rajta lévő javítás is bizonyít, ennek ellenére kopásnyomok nem látszanak a felületén. Véleményem szerint a gyártási idő után több évtizednek kellett eltelni ahhoz, hogy a serpenyő a Mura vizébe kerüljön. Általában a bronzedény „kihordási ideje” hosszú, sokszor egy-két generációt is kiszolgál.⁴⁴ A vízbe kerülésnek két oka lehet: akaratlagos vagy véletlenszerű. Az előző esetben fogadalmi áldozatról beszélhetünk, míg a másikonál a Mura folyami útként való használata során ejthették a vízbe a serpenyőt. Sajnos ezt nem lehet eldönteni a leletkörülmények pontos ismerete nélkül. Ennek ellenére mindenképpen fontos adatokkal szolgál a korai kereskedelmi kapcsolatokra vonatkozóan ez a szépen díszített és nálunk ritkán előforduló serpenyő.⁴⁵

³⁸ PETROVSZKY 1993, 50, 342 SG. 10.

³⁹ KRASKOVSKÁ 1978, 9–10, 25, Fig. 1, 5.

⁴⁰ TASSINARI 1993, 115, G 3100, Nr. 7143.

⁴¹ PETROVSZKY 1993, 151, 255, C.34.02.

⁴² PETROVSZKY 1993, 169, T.08, Taf. 42.

⁴³ TASSINARI 1984, 72, Pl. 33, Nr. 93.

⁴⁴ HORVÁTH 1981, 78.

⁴⁵ Ezúton is köszönetemet fejezem ki Márton Andrásnak, aki a témához kapcsolódó szakirodalom jó részét Franciaországból számomra hozzáférhetővé tette, valamint Hohl Zoltánnak (Nagykanizsa, Thúry György Múzeum), aki a képek technikai szerkesztésében nyújtott segítséget.

Irodalom

- BIENERT 2007
 Bienert, Bernd: Die römischen Bronzegefäße im Rheinischen Landesmuseum Trier. *Trierer Zeitschrift, Beiheft* 31 Trier, 2007.
- DEN BOESTERD 1956
 Den Boesterd, Maria H. P.: The Bronze Vessels in the Rijksmuseum G. M. Kam. at Nijmegen. *Description of the Collection the Rijksmuseum G. M. Kam.* 5, 1956.
- BOLLA 1992
 Bolla, Margherita: Un manico decorata ab Fornovo S. Giovanni (BG) e l' officina dei Trebellii. *Rivista del Museo Archeologico di Milano* 49–50, 1992. 25–36.
- BOLLA 1994
 Bolla, Margherita: Vasellame romano in bronzo nelle Civiche Raccolta Archeologiche di Milano. *Rassegna di Studi del Civico Museo Archeologico e del Civico Gabinetto Numismatico di Milano. Supplementa* 11, Milano, 1994.
- BREŠČAK 1982
 Breščak, Danilo: Antično bronsto posodje Slovenije. (Roman bronze vessels in Slovenia) *Situla* 22/1, Ljubljana, 1982.
- EGGERS 1951
 Eggers, Hans Jürgen: *Der römische Import im freien Germanien I-II*. Atlas der Urgeschichte 1. Hamburg, 1951.
- HORVÁTH 1981
 Horváth László: A szőlősgyöröki római kori sír. (Roman period grave at Szőlősgyörök.) *ComArchHung*, Budapest, 1981. 59–81.
- KARASOVÁ 1998
 Karasová, Zuzana: Die römischen Bronzegefäße in Böhmen. *Fontes Archaeologicae Pragenses* 22, Praga, 1998.
- KRASKOVSKÁ 1978
 Kraskovská, Ľudmila: Roman Bronze Vessels from Slovakia. *BAR Int. Ser.* 44, Oxford, 1978.
- PETROVSZKY 1993
 Petrovszky, Richard: Studien zu römischen Bronzegefäßen mit Meisterstempeln. *Kölner Studien zur Archäologie der Römischen Provinzen* 1, 1993.
- RADNÓTI 1938
 Radnóti Aladár: A pannóniai római bronzedények. *Dissertationes Pannonicae Ser. II.* No. 6. Budapest, 1938.
- RAEV 1977
 Raev, Boris, A.: Die Bronzegefäße der römischen Kaiserzeit in Thrakien und Mösien. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, Berlin, 58, 1977. 605–642.
- SEDLMAYER 1999
 Sedlmayer, Helga: Die römischen Bronzegefäße in Noricum. *Monographies instrumentum* 10, Montagnac.
- SZABÓ 1990a
 Szabó Klára: Római kori bronzedények a veszprémi Laczkó Dezső Múzeumban. *Veszprémi Történelmi Tár*, Veszprém, 1990. 19–67.
- SZABÓ 1990b
 Szabó Klára: Bronzipar. In: *Pannonia régészeti kézikönyve* (Szerk.: Mócsy A.– Fitz J.) Budapest, 1990. 130–151.
- TASSINARI 1984
 Fr. Beratte, L. Bonnamour, J.-P. Guillaumet, S. Tassinari: Vases antiques de métal au Musée de Chalon-Sur-Saône. *Revue Archéologique de L'Est et du Centre-Est.* V. Suppl., Dijon, 1984.
- TASSINARI 1993
 Tassinari, Suzanne: Il vasellame bronzeo di Pompei. *Cataloghi. Studi della Soprintendenza archeologica di Pompei* 5, Roma, 1993.
- TASSINARI 1995
 Tassinari, Suzanne: *Vaisselle antique de bronze*. Rouen, 1995.
- WILLERS 1907
 Willers, Heinrich: *Neue Untersuchungen über die römische Bronzeindustrie von Capua und von Niedergermanien*. Hannover–Leipzig, 1907.

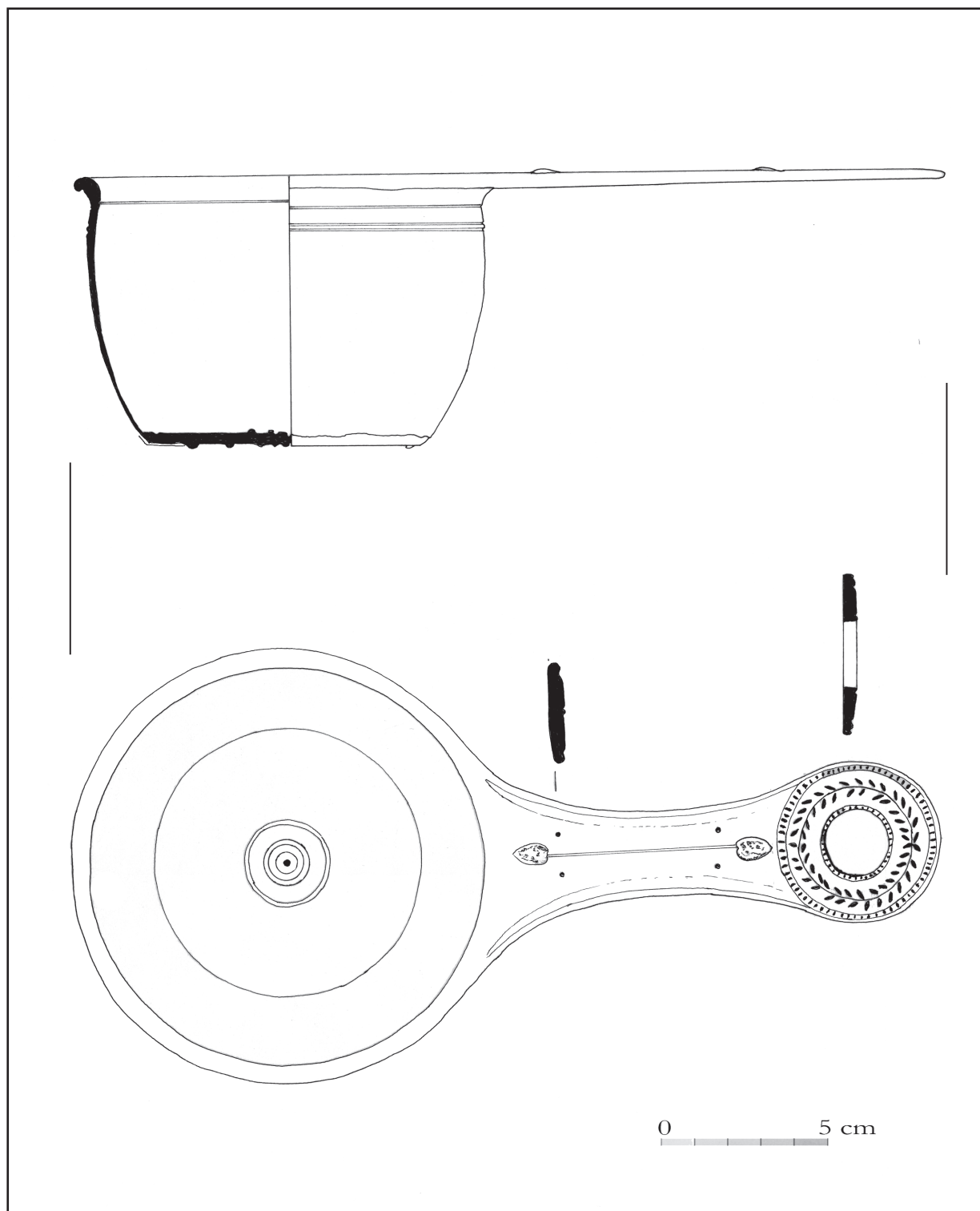
Roman bronze saucepan from the Mura River in Tótszerdahely (Zala county)

During dredging a Roman bronze saucepan was found in Tótszerdahely in a gravel pit beside the recent Mura River, and it was acquired by György Thúry Museum in Nagykanizsa in 1995. The bronze saucepan (*trulla*) with a discoid handle is casted in one piece with its handle, which has a circular cut-out on the disk. It belongs to the steep-walled, deeper type (Radnóti 14, Eggers 140, Tassinari G 3100, Petrovsky V, 1 type), it has no separate base, but the pan ends uninterruptedly and steeply (fig. 1–3.). The pan is carefully crafted, and its handle is decorated with a thyrsos stick. There is a two-rowed wreath of laurel leaves on its disk, and also a beaded rib along its circular cut-out, while outside a cord-pattern rib runs around. The pan was once repaired by riveting and soldering a bronze strip at the bottom of the pan (fig. 3, 1c–d). The publication of the bronze saucepan is justified not only by its rare occurrence in Pannonia, but also by its unique decoration.

Most of the analogies of our pan are collected schematically in a row as shown in figure 4, which clearly indicates that not only the form of the saucepans was varied in the first century Roman bronze industry, but rich and colourful decorations were also used parallel to each other at the time. The pan from Tótszerdahely shows an extremely close relationship with the pieces 1–4 seen in figure 4.

In summary – based on the above details – the saucepan crafted carefully from Tótszerdahely was most likely made in South-Italy in Campania between A.D. 0/10 and 35/40. The pans decorated with a two-rowed wreath of laurel leaves and a thyrsos stick were mentioned as analogy and might be the products of the same workshop and they were mainly crescent cut-out types. P. Cippius Princeps could be the name of the manufacturer. Our pans might have been used for a long time, which is also proved by the repair on it, but even so, there are no traces of any place wearing off on its surface. In my opinion, several decades had to pass after its production date before it got into the Mura River. In general, the duration of the usage of a bronze saucepan is long, often serving one or two generations (HORVÁTH 1981, 78). There could be two reasons to get the pan into the river: intentional or accidental. In the former case it might be a votive sacrifice, while in the second case the pan might have been dropped into the water during the use of the Mura River as a fluvial road. Unfortunately, this cannot be decided without knowing the exact circumstances of the find. Nevertheless, in any case, this beautifully decorated saucepan, which rarely occurs in Hungary, gives us important data concerning the early commercial relations.

Translated by Livia Simmer

1. kép: Római bronzserpenyő, Tótszerdahely
Fig. 1: Roman bronze saucepan, Tótszerdahely

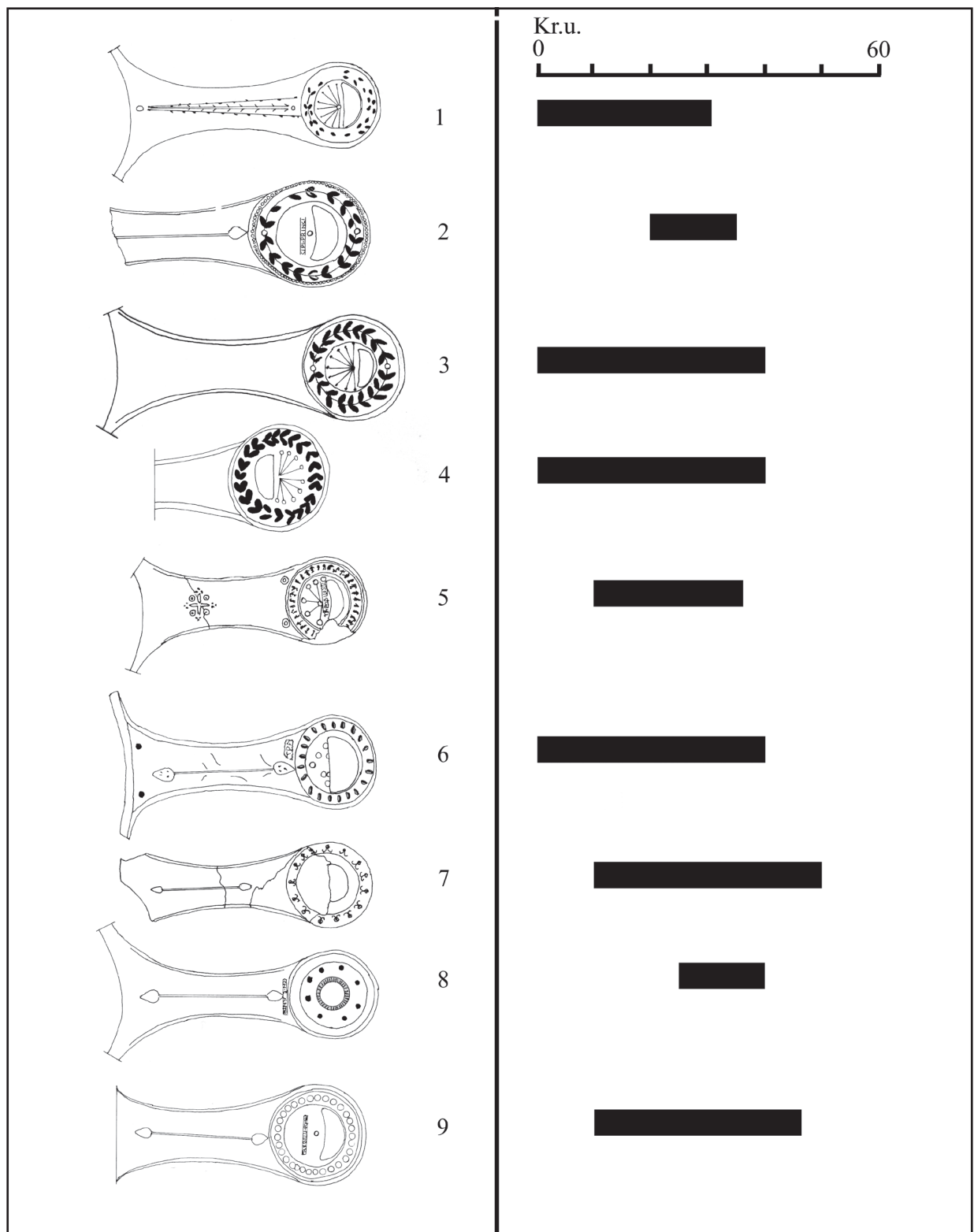

2. kép: Római bronzserpenyő, Tótszerdahely
Fig. 2: Roman bronze saucepan, Tótszerdahely

3. kép: Római bronzserpenyő, Tótszerdahely
Fig. 3: Roman bronze saucepan, Tótszerdahely

4. kép: A tótszerdahelyi serpenyőnyél analógiáinak vázlatos rajzai, a serpenyők feltételezett gyártási idejével: 1 Pompei, 2 Itália (?), 3 Pustamin, 4 Pannonia (?), 5 Hagenow, 6 Xanten, 7 Lád, 8 Pompei, 9 Pannonia (A rajzok forrása a szövegben található)

Fig. 4: The schematic drawings of the saucepan-handle from Tótszerdahely with the assumed production time of the pans: 1 Pompei, 2 Italy (?), 3 Pustamin, 4 Pannonia (?), 5 Hagenow, 6 Xanten, 7 Lád, 8 Pompei, 9 Pannonia (The source of the drawings is in the text)

Mészáros Melinda

Egy Árpád-kori kemence Felsőpáhok határából

Felsőpáhok belterületétől északkeletre, a Páho-ki-patakra meredeken lejtő domb tetején, és részben keleti lejtőjén elterülő Felsőpáhok–Vida-gödör-dűlő III. régészeti lelőhely középső részén került sor a 76. számú főút Hévíz – Alsópáhok elkerülő út építését megelőző feltárás elvégzésére 2008. november 13–26. között (1–2. kép).¹ A feltárás vezetője Eke István, munkatársai Fullár Zoltán, Mészáros Melinda, Straub Péter régészek és Császár Renáta technikus voltak.

Az átkutatott 3797 m² területen 12 objektum (gödörök és egy kemence) került elő (3. kép).² Az objektumok az őskor (rézkor, bronzkor) és az Árpád-kor leletanyagát (edénytöredékek, köeszköz) tartalmazták.

Az objektumok a kutatott terület keleti részén kerültek elő. A folyamatos mezőgazdasági műveléssel erősen bolygatott területen sokszor az objektumoknak csak az alját sikerült megfogni.

Az előkerült objektumok közül a legépebben az 5. számú maradt meg (4. kép). Az ovális, kelet–nyugati tájolású, 125 x 144 cm nagyságú kemence betöltése réteges volt: felül 34 cm vastagon barna, agyagos, kemény, enyhén paticsos, faszenes réteg (8. réteggód), alatta 30 cm barna, faszenes, nagy paticsrögökkel kevert omladék (6. réteggód) volt megfigyelhető.

A kemence teteje beomlott, oldala kb. 40 cm magasságig volt megfogható. Oldalát belül 2 cm vastag vörösre átégett agyag (5. réteggód), illetve ezen kívül 8–10 cm vastag vörösesbarnára enyhén átégett agyag (9. réteggód) alkotta. A sütőfelület és az oldala között kb. 6–12 cm vastagságban nem volt átégve a sárga agyag (12. réteggód). A kemence 125 x 132 cm nagyságú sütőfelületét egyszer megújították, a felső 2 cm, az alsó réteg 4 cm vastag (13. réteggód) volt. A alsó tapasztás alatt 3 cm vastag vörösesbarnára átégett agyag

(9. réteggód) volt megfigyelhető. A kemence szája nyugat felé nézett. A kemence sütőfelületéhez képest az előtér alja 15–20 cm-rel mélyebben volt.

A 372 x 215 cm nagyságú előtér hosszúka, ovális, a kemence szája előtt összeszűkülő. A sütőfelület, illetve a kemence szája előtt a felszínen kb. 4 cm vastagságban és 50 x 70 cm-es területen vörösre átégett agyag (5. réteggód) volt megfigyelhető, valószínűleg ide húzták ki a parazsat. Az előtér betöltése réteges volt, a felső 20–30 cm barna, agyagos, kemény, enyhén faszenes és paticsos réteg (8. réteggód) alatt 30 cm sötétszürke, hamus, laza, erősen faszenes, paticsos réteg (7. réteggód) volt megfigyelhető.

A kemence és előterének betöltéséből edénytöredék, kő, állatsont és patics került elő.

A Felsőpáhok–Vida-gödör-dűlő III. régészeti lelőhelyen előkerült kemence párhuzamai megtalálhatóak a Nyugat-Dunántúlon előkerült Árpád-kori külső kemencék között. Alakja, méretei és tájolása rokonítja a Fenékpusztán a 17. szelvényben előkerült 12–13. századi kemencével.³ A különbség csak annyi, hogy míg a fenékpusztai kemence szájának két oldalán köveket figyeltek meg, addig a felsőpáhokinál kövek csak a kemence és előterének betöltéséből kerültek elő, amelyek a kemence felépítéséhez, szerkezetéhez nem voltak köthetőek. Hasonló 11–12. századi kemencék kerültek elő a megyében Letenye–Korongi-tábla⁴ régészeti lelőhelyeken. A Nagykanizsa–Récsei út menti északi-dűlő lelőhelyen előkerült 3. objektumnál, egy aknakemencénél, a felsőpáhoki kemencéhez hasonlóan megfigyelhető volt, hogy a sütőfelület és a felmenő fal között csak gyengén égett át a sárga agyag altalaj.⁵

A többi objektumhoz képest a kemence és előtere betöltéséből viszonylag nagy mennyiségű edénytö-

¹ M=1:10 000 méretarányú EOV topográfiai térkép, 42-433 sz. lap.

² Geodézia és térinformatika: Geoservice Kft.

³ JANKOVICH 1991, 188.

⁴ KVASSAY 2005, 246–247.

⁵ KVASSAY 2007, 57.

redék került elő.⁶ Az edénytöredékek között fazekak perem-, oldal- és aljtöredékei voltak. A fazekakat csilámos homokkal és apró kavicsal soványították. Kézi korongon, hurkatechnikával építették fel őket. Az edényeken megfigyelhető volt, hogy kívül-belül külön agyagréteggel simították. A legtöbb fazék a töredékek alapján valószínűleg a felső harmadában kihasasodó, nyúlánk formájú lehetett. Kiegészíthető edény nem volt közöttük. Peremátmérőjük alapján közepes (14–15 cm) és nagy (18–20 cm) méretűek lehettek. Peremük kihajló, szélük általában kifele lejtően ferdén levágott, ilyen került elő Gellénháza–Városrétről és Bak–Felrétbakról.⁷ Díszítésül az edény oldalán csigavonalban körbefutó egyenes vonal van bekarcolva. Hasonló peremkiképzésű és díszítésű, a 11–12. század fordulója – 12. század első felére keltezett fazekak kerültek elő Muraszemenye–Gály-parlag és Letenye–Korongi-tábla lelőhelyekről.⁸ A fazekak szürke, szür-

késbarna színűek, redukált égetésűek (5–7. kép).

A kemence leletanyagának legközelebbi párhuzamai Fenék falu 12–13. századi fazekai között találhatóak meg.⁹

A kemence párhuzamai és leletanyaga alapján a Felsőpáhok–Vida-gödör-dűlő III. régészeti lelőhelyen előkerült külső kemencét az Árpád-kor második felére lehet datálni. Az ásatás során több Árpád-kori objektum nem került elő, azonban a lelőhelynek csak kis részét tudtuk feltárni. A felszínen nem volt megfigyelhető olyan jelenség, ami az Árpád-kori település kiterjedésére, szerkezetére utalt volna. Nem ismerünk olyan írott forrást sem, ami Felsőpáhok határában a lelőhelyhez köthető Árpád-kori falut említene. Összefoglalva, a jelen ismeretek alapján, csak ez a külső kemence utal arra, hogy itt az Árpád-kor második felében valamilyen település volt.

Irodalom

BAKAY – KALICZ – SÁGI 1966

Bakay Kornél – Kalicz Nándor – Sági Károly: *Magyarország Régészeti Topográfiája I. kötet*. Veszprém megye régészeti topográfiája. (A keszthelyi és a tapolcai járás), Budapest, 1966.

HORVÁTH 1997

Horváth László András: Árpád-kori településnyomok Bak határában. *Zalai Múzeum* 8 (1997). Zalaegerszeg, 161–176.

H. SIMON 1995

H. Simon Katalin: Árpád-kori és késő középkori leletek Gellénháza–Városrét lelőhelyen. (Kisbuda falu középkori leletei). *Zalai Múzeum* 6 (1995). Zalaegerszeg, 197–220.

JANKOVICH 1991

Jankovich B. Dénes: Ásatások az Árpád-kori Fenék falu területén 1976–1978. *Zalai Múzeum* 3 (1991). Zalaegerszeg, 185–210.

KVASSAY 2005

Kvassay Judit: Árpád-kori településnyomok Letenye vidékén (Az M7 és M70 autópályák nyomvonalán 2003-ban végzett régészeti kutatások eredményei). *Zalai Múzeum* 14 (2005). Zalaegerszeg, 245–261.

KVASSAY 2007

Kvassay Judit: Árpád-kori településnyomok Nagykanizsa határában (Az M7 autópálya nyomvonalán 2004-ben végzett régészeti kutatások eredményei). *Zalai Múzeum* 16 (2007). Zalaegerszeg, 55–69.

⁶ A leletanyag a keszthelyi Balatoni Múzeum Régészeti Gyűjteményébe került (Ltsz. 2008.5.1.1. – 2008.5.10.1.).

⁷ H. SIMON 1995, 202., 1. kép 4.; HORVÁTH 1997, 165., 8. kép 5–8.

⁸ KVASSAY 2005, 248., 5. kép 15., 10. kép 3., 7.

⁹ JANKOVICH 1991, 192., 11. kép 10., 12. kép 19.; BAKAY – KALICZ – SÁGI 1966, 80., 27. tábla 20–22.

An Árpadian Age oven near Felsőpáhok

The site Felsőpáhok–Vida-gödör-dűlő III. – situated near the north-eastern border of Felsőpáhok – was excavated between 13–26 November 2008 prior to the construction works of the bypass road 76 round Hévíz and Alsópáhok. The excavation was carried out by István Eke, Zoltán Fullár, Melinda Mészáros, Péter Straub archaeologists and Renáta Császár technician.

The explored surface – a small part of the whole site – was 3797 m² where 11 pits and an oven were found. The pits belonged to prehistoric ages (Copper Age, Bronze Age) and the oven (feature Nr.5) to the Árpadian Age.

The oval-shaped open-air oven was oriented east–west with its opening facing west. Its size was 125 x 144 cm. The sidewalls survived at a 40 cm height, the

top was collapsed. The oven's fill consisted of several layers. The baking surface was 125 x 132 cm and it was renewed once. The 372 x 215 cm foreground was elongated oval, narrowing towards the oven. It was 15–20 cm below the surface of the oven.

In the oven and in its foreground ceramics, stones, animal bones and daub were found. The best analogies for the pots are from the 12th–13th century Fenék village.

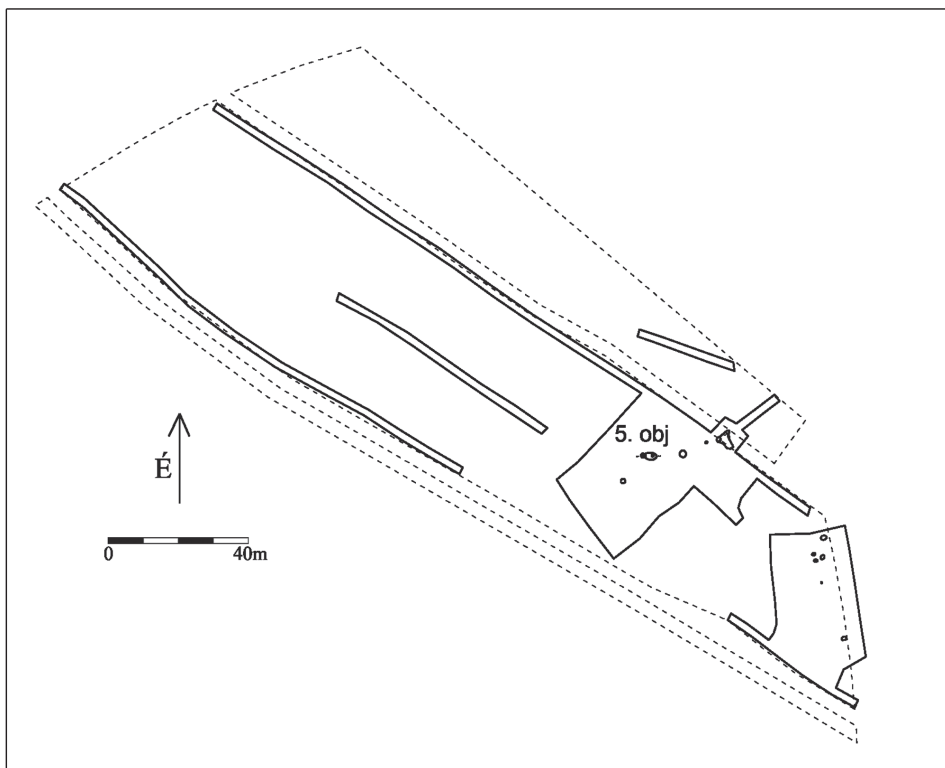
The analogies for the Árpadian Age outdoor oven are known from the western part of Transdanubia (Letenye–Korongi-tábla, Bak–Felrétkak, Nagykanizsa–Récsei út menti északi-dűlő).

Based on the analogies for the oven and the ceramics, the oven found at Felsőpáhok–Vida-gödör-dűlő III. can be dated to the second part of the Árpadian Age.

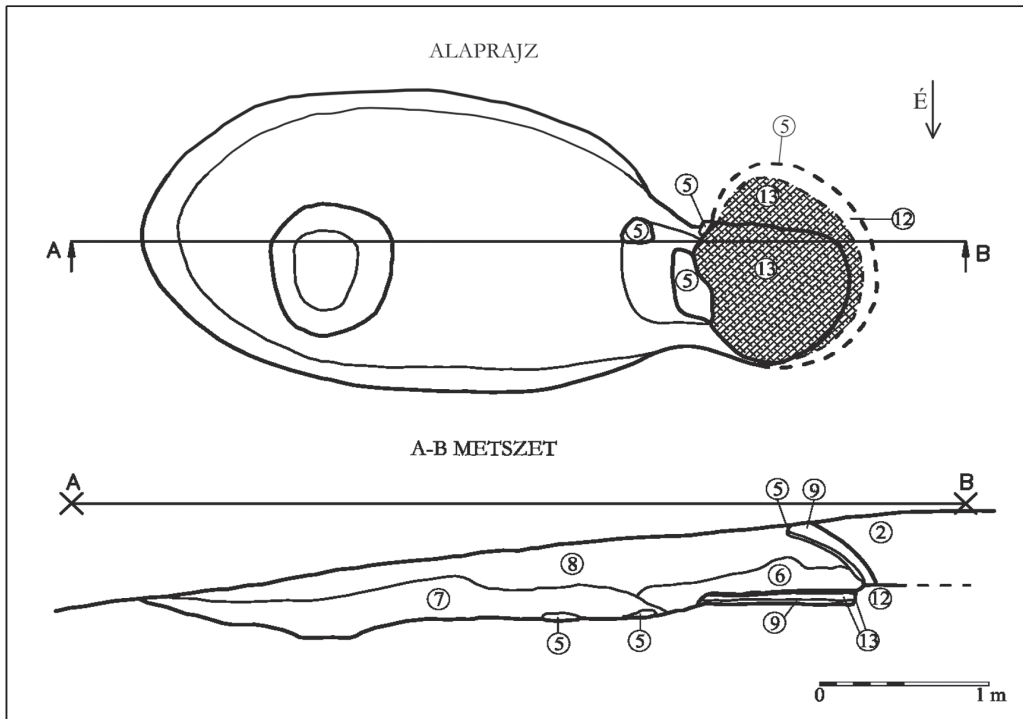
Translated by Melinda Mészáros

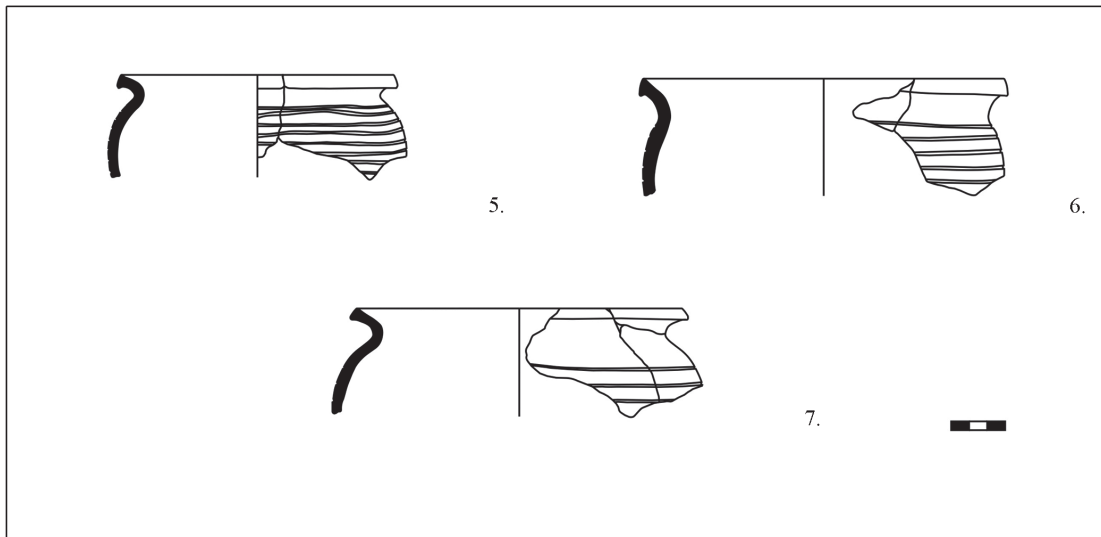
1–2. kép: Felsőpáhok–Vida-gödör-dűlő III. régészeti lelőhely földrajzi elhelyezkedése és a feltárt terület
 Fig. 1–2: Geographic situation of the site Felsőpáhok–Vida-gödör-dűlő III. and the excavated area

3. kép: Az ásatás felszínrajza
 Fig. 3: Site map of the excavation

4. kép: Az Árpád-kori kemence alap- és metszetrajza
 Fig. 4: Ground-plan and section of the Árpadian Age oven

5-7. kép: A kemencéből előkerült fazekak
 Fig. 5-7: Pots from the oven

Bilkei Irén

Egy hivatalvállaló köznemes família a későközépkori Zalában, a Háshágyiak

A Háshágyi család nevét adó Zalaháshágy falu neve először 1328-ban fordult elő egy oklevélben, amelyben I. (Anjou) Károly király a Csébi Pogány család őseinek adományozta Cséb birtokot és határjárást rendelt el.¹ A falu neve nyelvészeti kutatások alapján a „hárs” fanévből származik² és „Hassaagh” formában olvasható az idézett oklevélben, de a későbbi forrásokban számtalan változatban bukkant fel: Hashagi, Hasadi, Hassagi stb. A továbbiakban mind a település, mind a család nevét a mai forma alapján Háshágyi alakban használom.

A középkori Zala megye jómódú középbirtokos családjára vonatkozó összefüggő levéltári anyag nincs. A Háshágyi család levéltára 17. századi kihalásuk után uraik, a Nádasdyak levéltárába került, majd ennek részeként 1671 után a Magyar Kamara levéltárába.³ Ma a MNL OL Diplomatikai Levéltára, a MNL Zala Megyei Levéltár Mohács előtti gyűjteménye, illetve a zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi levéltáraiban vannak a Háshágyiakra vonatkozó források.⁴ A klasszikus magyar családtörténeti szakirodalom, mind Nagy Iván, mind Kempelen Béla munkája csak néhány sorban, mint kihalt családot említi őket.⁵

Az oklevelekből elszórt birtoktörténeti, családtörténeti és hivatalviselési információk állnak rendelkezésre, így ezek alapján kíséreltem meg vázolni a középkori Zala megye egyik meghatározó köznemesi famíliájának birtokviszonyait és a családtagok karrierlehetőségeit.

Egy családot (rokonságot) úgy lehet rekonstru-

álni, ha azt vizsgáljuk, hogy mely személyek álltak egymással birtokjogi kapcsolatban (öröklés, osztály, zálog stb.).⁶ A települések és az ott birtokos családok története többnyire fedik egymást. A családok tagjai a forrásokban mint birtokosok, jogügyletek szereplői és mint hivatalviselők jelenhetnek meg. A továbbiakban ezért lesz szó mind a Háshágyi család tagjairól, mind birtokaikról.

A család tagjai – mint a későbbiekben látni fogjuk – a köznépmesi karrierlehetőségek tipikus példáit mutatják: megyei szolgálat és értelmiségi pálya a főúri magánfamiliaritás keretein belül.

A családtagok – két kivétellel – nem tartoztak a korszak főszereplői közé. Háshágyi István, Mátyás király korának országbírói ítélmestere, és Imre, szlavóniai ítélmester, a Jagelló-kor kezdetén közel kerülhettek az országos események alakítóihoz, a többiek azonban mellékszereplők maradtak főúri *dominusaik* mellett.

A család korai történetéről keveset tudunk. A 14. század végén az oklevelekben, mint megyebéli nemes tanúk, illetve szomszédos birtokosok szerepeltek.⁷ 1371-ben Háshágyi Miklós fia: István, 1374-ben Dénes fia: János és Mihály fia: István. Nem véletlen, hogy mind a család tagjai, mind a birtokaik a Zsigmond-korban, illetve utána tűnnek fel sűrűbben az oklevelekben, amikor már a megyében stabilizálódtak a birtokviszonyok.⁸ Ekkor sem azonosíthatók mindig a forrásokban felbukkanó Háshágyiak, például az 1424-ben felbukkanó Damján fia: István, Nádasd birtok szomszédja, nem fordul elő máshol, így nem

¹ CSÁNKI 1897, 59. – ZO I. 229. nr. 165.

² HOLUB 1933, 52., MNL ZML – Helytörténeti lexikoncédulák. MNL ZML XV. 61. 24. doboz, 500. dosszié.

³ HOLUB 1929, Előszó, XVII.

⁴ MNL OL DL, MNL OL DF, MNL ZML DL XV. 1, MNL ZML hh. lt. XII. 1.

⁵ NAGY 1857/V, 65. – KEMPELEN 1911, 493.

⁶ ENGEL 1998, 16.

⁷ Kehida 2001, 25–27.

⁸ RÁCZ 2001, 48–49.

kapcsolható más családtagokhoz.⁹ 1407-ben olvasható először egy oklevélben Dénes és Mihály neve, akik királyi emberek voltak egy birtokba iktatásnál.¹⁰ Kétséges, hogy ez a Dénes azonos-e az 1420-as évektől már folyamatosan szereplő családtaggal, aki a familiát kiemelte a névtelen köznevesek sorából.

Nem ismert, hogy ezzel a Dénessel milyen rokonságban állt a vele kb. egykorúnak tűnő Mihály, Pál fia (lásd a családfát). Először királyi emberként szerepelt egy birtokba iktatásnál 1424-ben,¹¹ majd 1426-tól a Gersei Pethő család familiárisa, ebben a szerepében működött közre királyi emberként urai és a Kálozfalvi család egy birtokosztályánál.¹² Néhány évvel később zalai alispán lett Gersei Pethő László és Péter oldalán,¹³ ezt a tisztséget viselte 1444–45-ben is.¹⁴ Mihály familiárisaként urai, a Pethők oldalán belekeveredett az 1440. utáni zavaros idők belharcaiba, Rozgonyi Osvát 1443-ban menlevelet adott neki, hogy Kustáni Lászlóval együtt Tátikáról Zalavárra mehessenek hozzá egy hétre, és onnét békében visszatérhessenek Tátikára.¹⁵ 1447-ben a Gersei Pethők tátikai várnagyaként hatalmaskodott Alsólendvai Bánffy István birtokain.¹⁶

Visszatérve a családot felemelő Dénesre, királyi emberként 1421-ben olvasható először a neve egy salamonvári birtokba iktatásnál.¹⁷ 1438–39-ben Szécsi János familiárisaként volt zalai alispán.¹⁸ *Dominusa* oldalán ő is belekeveredett az Erzsébet, Habsburg Albert özvegye, és I. (Jagelló) Ulászló közti viszályba. Erzsébet királyné 1440. október 7-i oklevelében a Szécsi János étekgórmester és vasi ispán oldalán a Gersei Pethők márványkői várkastély ostrománál szerzett érdemeiért háshágyi és vaspöri birtokokat adományozott Háshágyi Dénesnek és fiainak: Imrének, Lászlónak, Mihálynak és Istvánnak.¹⁹ A fiúk közül Lászlóról csak annyit tudunk, hogy Alsólendvai

Bánffy Pál familiárisa volt 1445-ben.²⁰ Az apa, Dénes, nemcsak birtokszerző volt, hanem felismerve a hivatali pályában rejlő lehetőségeket, Imre nevű fiát a bécsi egyetemre küldte tanulni 1444-ben.²¹ Róla a továbbiakban már nincs adatunk.

Az „értelmiségi” karriert a másik fiú: István teljesítette be. Nevét 1440 és 1465 között a szokásos köznevesi birtokügyekből és hatalmaskodásokból, különösen a Gersei Pethőkkel fennálló viszállyai miatt ismerjük.²² 1461-től említették az oklevelek kúriai jegyzőként: *notarius curie Regie*.²³ 1466-tól volt Dersanóczi Gergely országbírói ítélőmester jegyzője, akivel még hatalmaskodási ügybe is keveredett Debrentei Tamás nyitrai püspök, pannonhalmi *gubernator* Somogy megyei birtokain.²⁴ 1470-ben ő maga lett ítélőmester (*protonotarius*) Rozgonyi János országbírósa idején. (Az ítélőmesterek a kúriai bíróságok munkájának irányítói voltak, akik őrizték uruk pecsétjét.) Ezt a tisztségét haláláig (1493) viselte.²⁵ Hivatali működésének több oklevelés bizonyítékát ismerjük. 1482-ben például Mátyás király parancsára együtt ítélkezett Turóczi Jánossal, a későbbi történetíróval egy ügyben.²⁶ 1484. április 2-án ő képviselte a Báthory testvéreket, amikor azok bérbe vették a hídvégi révjogot a zalavári apátságtól.²⁷

Egy 1484. augusztus 13-i levélben saját maga írta alá a teljes titulussal: *magister Stephanus de Hassaghy prothonotarius iudicis curie Regie*.²⁸ Egy másik, Gersei Pethő Jánoshoz címzett levelében 1488-ban, egy valószínűleg nem egészen tiszta jogügyletről van szó: átvett a címzettől két oklevelet, amelyekből az tűnik ki, hogy Pethő János valamilyen gyilkossági ügybe bonyolódott Csányi Miklóssal, de Háshágyi megpróbálta a pert jó útra terelni, elmondta a véleményét az oklevelekről és informálta Pethőt arról, hogy kik

⁹ ZSO XI. nr. 217, p. 89. és nr. 1425, p. 574.

¹⁰ MNL OL DL 9303.

¹¹ ZSO XI. nr. 310, p. 131.

¹² MNL OL DL 9285.

¹³ ENGEL 1996. I. 237.

¹⁴ MNL OL DL 92 981. – ZO II. 525. nr. 261., 532. nr. 266.

¹⁵ MNL OL DL 92 941.

¹⁶ MNL OL DL 14 107. – ENGEL 1996. I. 238.

¹⁷ ZSO VIII. 103. nr. 279.

¹⁸ ENGEL 1996. I. 27.

¹⁹ MNL OL DL 13585.

²⁰ ZO II. 527. nr. 262.

²¹ BÓNIS 1971, 275.

²² Például 1464. július 9.: Egervári Lászlótól malmokat vett zálogba. MNL OL DL 16029. – 1465. január 13. után: a Pethők hatalmaskodtak háshágyi birtokán. MNL OL DL 93 339.

²³ MNL OL DL 14 625.

²⁴ BÓNIS 1971, 273.

²⁵ Uo.

²⁶ MNL OL DL 83 929.

²⁷ MNL ZML DL 97. – MNL OL DF 229 883.

²⁸ MNL OL DL 45 990.

támogatják az ellenfelét. Ajánlotta Pethőnek, hogy a gyilkos kiadatása után forduljon egyenesen a királyhoz, ezen kívül említést tesz egy királyi oklevélről is, amely nem fog ártani az ügynek.²⁹ Hivatali működésére más árnyék is vetült: 1493-ban maga Corvin János, Mátyás fia fordult II. (Jagelló) Ulászló királyhoz új eljárást kérve abban a perben, amely közte, a Vingárti Geréb fivérek és Alsólendvai Bánffy Miklós között zajlott több vár birtokjoga ügyében, és amelyben Báthori István országbíró ítéletet is hozott, de Háshágyi István ítélőmester – valószínűleg figyelmetlenségéből – rosszul állította ki az erről szóló oklevelet.³⁰

Ebben az évben, 1488-ban, a tárnoki széklet is vezette (*vicesgerens tavernicatus*).³¹

Feltételezhető, hogy a család címere is hozzá kapcsolható. Az irodalom 1488-ból említi a karral alátámasztott, stilizált, lebegő liliomsokrot ábrázoló címerpajzsot.³²

A címer mellett birtokokkal is folyamatosan gyarapította a család vagyonát. 1472-ben felesége: Somi Judit testvérével: Györggyel együtt megszerezte zálogjogon a Gersei Pethőktől Vasvár *oppidumot*, amely aztán négy évig a kezén is maradt.³³

1477-ben megszerezte Szompács és Kisfalud birtokokat unokaöccsétől.³⁴ A zalaiai mellett Varasd megyeieket is birtokolt. 1477-ben a Zuhodoly testvérekkel,³⁵ 1479–1480-ban pedig György és Vilmos zagorjei *comes*ekkel perlekedett ottani birtokok ügyében, amelyek – a Háshágyiak szerint – őket illették leszármazási jogon.³⁶ 1484-ben is értesülünk nagyobb arányú birtokszerzésről: a Szentbalázi Zele és Szentjakabi Chernel családokkal osztozkodott Szentmihály, Molnári, Tótszerdahely és Nyírkútpuszta birtokokon a maga számára előnyös módon: a *divisio* során a nevezett birtokok felét egymaga kapta.³⁷

Nem ismert, hogy milyen viszályba keveredett az

Ákosházi Sárkány familiával, akikkel Zala megye szinte minden köznemes családja kapcsolatba került,³⁸ de egy 1504. évi oklevélből arról értesülünk, hogy 1493-ban Sárkány András megölte Háshágyi Istvánt régi családi viszályok miatt.³⁹ Egyébként Sárkány András kegyelmet kapott ez ügyben Ulászló királytól.⁴⁰

Mint az előzőekben már volt róla szó, Háshágyi Dénesnek négy fia volt, egyikük Mihály, István testvére (nem keverendő össze Pál fia: Mihálllyal).⁴¹ Az ő neve is Erzsébet királyné már idézett 1440. évi oklevelében bukkant fel először. Apjához (Déneshez) hasonlóan ő is a Szécsiek familiárisaként kereste a boldogulást. 1462-ben *dominusaival* együtt hatalmaskodott a Gersei Pethők vasi birtokain.⁴² 1464-ben és 1465-ben zalai alispán volt.⁴³ 1473-ban hajdani alispántársától, Egervári Mihálytól vette zálogba Mindszent (Herbátpuszta) *praediumát*.⁴⁴ 1479-ben királyi embernek jelölték a Báthory testvérek szentgyörgyvári birtokba iktatásánál.⁴⁵ Nem ismert, hogy milyen körülmények között, de testvéréhez: Istvánhoz hasonlóan ő is erőszakos halállal halt. 1482-ben Zala megye tudatta, hogy vizsgálatot folytatott, amely tisztázta, hogy meggyilkolásában Szentbalázi Zele Antal ártatlannak bizonyult.⁴⁶ Erre a gyilkosságra utal vissza egy 1551. évi zalavári hiteleshelyi oklevél, amelyben Mihály unokáit iktatják be Molnári, Szerdahely, Szentmihály és Nyírkútpuszta birtokába, amelyek egykor Istváné, az ítélőmesteré voltak.⁴⁷

Ennek a Mihálynak öt fia és egy lánya volt. Közülük Mátyásról csak néhány adatunk van. Egy oklevél tanúsága szerint 1483-ban beperelte a Tompa, a Sárkány, a Zele és az Aszúvölgyi családok néhány tagját, mert apját, Mihályt, Budáról hazatérőben már a Zala megyei Dobos birtokon megtámadták és kifosztották, még okleveleket is raboltak

²⁹ MNL OL DL 93 589. – BÓNIS 1971, 289.

³⁰ MNL OL DL 37680.

³¹ BÓNIS 1971, 289. 44. jz.

³² SIEBMACHER 1894, 40. Taf. – R. KISS 1903/2, 51.

³³ MNL OL DL 93 462. ill. 93 494.

³⁴ MNL OL DL 18 146.

³⁵ MNL OL DL 33 064.

³⁶ MNL OL DL 103 836. 100 925. 100 931.

³⁷ MNL OL DL 18 962. 18 976.

³⁸ BILKEI 2010, 53–54.

³⁹ MNL OL DL 58 220.

⁴⁰ BÓNIS 1971, 276.

⁴¹ A családban sok hasonló név fordult elő, különösen kedvelték a Mihály, Dénes, Imre és János neveket időnként megnehezítve az azonos nevéek szétválasztását.

⁴² MNL OL DL 93 317. 93 318.

⁴³ MNL ZML DL 400 = MNL OL DF 28 215. és DL 16 082. – HOLUB 1929, 471.

⁴⁴ MNL OL DL 17 499.

⁴⁵ MNL OL DL 18 182.

⁴⁶ MNL OL DL 67 853.

⁴⁷ MNL ZML XII. 1. hh. nr. 1328.

tőle.⁴⁸ Ő is csatlakozott a család egyetemjáróihoz: 1485-ben a bécsi, majd 1496-ban a bolognai egyetem beiratkozott hallgatói között olvasható a neve.⁴⁹

Testvére: Imre is a család hivatalviselő tagjai közé tartozott. 1495-ben, amikor Zala megye alispánjaival perlekedett, mert azok hatalmaskodtak az ő bodorfalvi birtokán, még nem említették tisztséget a neve mellett.⁵⁰ Saját hatalmaskodási ügyei is ismertek: testvéreivel: Dénessel 1498-ban a Himfi és az Őrsi család Kisfalud birtokát fosztották ki,⁵¹ 1503-ban pedig Gersei Pethő János Vas megyei Nedves nevű földjét foglalták el.⁵² Imre 1504-ben már valószínűleg, 1507-ben pedig biztosan szlavóniai ítélőmester volt Bajnai Both András szlavón bán mellett.⁵³ Jelentős birtokkal rendelkezett Szlavóniában is. (Az adatot lektoromnak, Varga Szabolcsnak köszönöm.)

A harmadik testvér: Dénes familiárisi szolgálattal gyarapította tovább a család tekintélyét és vagyonát, neve 1483-tól bukkant fel az oklevelekben.⁵⁴ 1499-ben a Szentbalázi Zele családdal állt perben testvéreivel együtt.⁵⁵ Szintén testvéreivel együtt egyezkedett 1507-ben az Ákosházi Sárkányokkal Alsóhahót és Buzádszigete birtokok ügyében.⁵⁶ Mindkét családdal rokonságban álltak a Háshágyiak, és mint már fentebb többször láttuk, szinte folyamatosan pereskedtek egymással. Például 1509-ben leánynegyed kiadására szólította fel Jagelló Ulászló király oklevele Dénest és Zele Antalt.⁵⁷

1512-ben Zala megye Kapornakon tartott nádori közgyűlésén, amikor a megye ismert gonosztevőit jegyzékbe vették (*proscribáltak*), az ülnökök között elsőként említették Háshágyi Dénes nevét.⁵⁸ A tekintélyes, jómódú köznemesi familia tagja az 1513. évi adóösszeírás tanúsága szerint Szerdahelyen és Molnáriban 8 portát, Zelefán, Csatáron és Vaspörön 13 és fél portát, Bodorfalván 3 és fél portát, Tőfejen 23 portát birtokolt.⁵⁹

1516-ban adószedői feladatokat látott el a megyében, Hosszútóti György alispánnal együtt levélben figyelmeztették Kanizsai György özvegyét, Rozgonyi Klárát, adóhátraléka megfizetésére.⁶⁰

Nem ismert, hogy Dénes mikor állt a Kanizsaiak familiáris szolgálatába, de a főúri család fennmaradt számadáskönyvében 1520 és 1523 között már rendszeresen szerepelnek a neki küldött pénzek, egyszer, 1520-ban borbélyra (*barbitonsori*) küldtek neki 16 dénárt.⁶¹ 1523-ban *dominusa*, Kanizsai László kérésére Jagelló Lajos király neki adományozta a már a 14. századtól a Kanizsai család birtokában levő Kehidát, amelybe a kapornaki konvent be is iktatta.⁶²

További birtok és hatalmaskodási ügyeiről a szokványos oklevelek tanúskodnak. 1524-ben Antal kapornaki apát panaszára Lengyeli Mihály szolgabíró vizsgálatot tartott egy hatalmaskodási ügyben: Háshágyi Dénes, Botka Ferenc és mezőlaki Zámbo Imre jobbágysai Lukafalván megverték az apát jobbágysait.⁶³ 1524 év végén a Büki testvérektől vett zálogba büki birtokokat.⁶⁴

1525-ből ismert egy lapnyi számadása jövedelmei ügyében urával, Kanizsai Lászlóval, ekkor már biztosan Kanizsa várnagya (*castellanus*) volt.⁶⁵

Ura halála után annak özvegye: Drágffy Anna szolgálatában maradt az úrnő második, Frangepán Kristóffal kötött házassága idején is. Drágffy Anna 1528. március 7-én Sárváron kelt végrendeletében Háshágyi Dénest („*compatrem suum in Kanysa*”) egyik végrendeleti végrehajtójának jelölte és Vatai Ferencsel együtt rábízta gyermekei nevelését. Emellett a két kijelöltre bízta a Kanizsai árvák váruadalmainak irányítását is.⁶⁶ Néhány nappal később, Anna asszony halála után a végrendelet végrehajtói, köztük Dénes úr is, az úrnő titkárát, Budróczy Budor Sixtust küldték levéllel Batthyányi Ferenc bánhoz, és támogatását kérték kiskorú uruknak, Ferencnek.⁶⁷

⁴⁸ MNL OL DL 93 561.

⁴⁹ TŰSKÉS 2008, 258. nr. 5195.

⁵⁰ MNL ZML DL 110 = MNL OL DF 253 936.

⁵¹ MNL OL DL 68469.

⁵² MNL OL DL 93 705.

⁵³ BÓNIS 1971, 373. – MNL OL DL 34 595. 86 434.

⁵⁴ MNL OL DL 18 763.

⁵⁵ MNL OL DL 67 868. 67 869.

⁵⁶ MNL OL DL 61 960.

⁵⁷ MNL OL DL 268 204.

⁵⁸ TRINGLI 1998, 22.

⁵⁹ C. TÓTH 2007, 434–451.

⁶⁰ MNL OL DL 25 577. – HOLUB 1929, 295.

⁶¹ NÓGRÁDY 2011, 34.

⁶² MNL ZML DL 289. – MNL OL DF 254 116.

⁶³ KÓTA 1997, 231–232. nr. 710.

⁶⁴ MNL OL DL 24 365. 24 366.

⁶⁵ MNL OL DL 26 339.

⁶⁶ Egyháztörténeti emlékek 1902, 367–368.

⁶⁷ IVÁNYI 1942, 77–78.

Egy, már Dénes halála után keletkezett oklevélben, 1544-ben Henyei Bálint panaszolta be Dénest, mondván, hogy ő Kanizsai Dorottyától, úrnőjétől nagy értékű ezüst holmikát kapott, (ez mindenképpen 1531 előtt történt) amelyeket Háshágyi Dénesnek, az úrnő másik szervitorának őrizetére bízott, de az nem adta neki vissza, ezért a panaszos most Dénes feleségétől és fiaitól követeli az ezüstöket.⁶⁸ Ez azt bizonyítja, hogy Dénes a Kanizsai család más tagjait is szolgálta.

Nádasdy Tamás már a Kanizsai Orsolyával kötött házasság előtt megkaphatta a főúri család familiárisait is. Valószínű, hogy a hűséges Kanizsai-familiárisnak szerepe lehetett a házasság létrehozásában is. Az új *dominus*, Dénes hozzá intézett levelei tanúsága szerint, szívesen vette a tapasztalt szervitor tanácsait, például 1532-ben és 1534-ben a további szolgálattelvők kiválasztása ügyében.⁶⁹ Dénes haláláig (valószínűleg 1536-ig) Tamás úr szolgálatában maradt, aki 1534-ben 400 forint fizetéssel jutalmazta szervitorát.⁷⁰

Testvéreiről a Mohács utáni években már nincs adat, de Dénes az 1530-as években tovább gyarapította a család vagyonát. 1530-ban egy hiteleshelyi oklevél adatai szerint kehidai birtoka mellett, a Zala folyón új malmot akart építtetni, de ezt az örményesi pálos szerzetesek megakadályozták.⁷¹ 1535-ben Gersei Pethő Ferenc egy, a Vas megyei Kovácsi nevű birtokát engedte át neki és feleségének, Kerecsenyi Katalinnak, annak a 100 forint kölcsönnek a fejében, amit ő nem tudott időben visszafizetni.⁷²

A tekintélyes és jómódú köznemest a zalai nemesség kétszer választotta meg országgyűlési követnek: 1527-ben Szapolyai János budai országgyűlésén, majd 1532-ben a kenesei „királytalan” országgyűlésen képviselte a megyét.⁷³

Dénes felesége egy másik tehetős zalai köznemesi családból származó, Kányaföldi Kerecsenyi Katalin volt, aki gyakori szereplője volt a korszak hiteleshelyi okleveleinek. Katalin asszony testvére: Pál a kettős királyválasztás anarchiájában Szapolyai János király híveként Ferdinánd-pártiak fogságába

került, kiváltására Háshágyi Dénes kölcsönzött pénzt sógora családjának, akik cserébe birtokaik egy részét elzálogosították neki.⁷⁴ 1536-ban meghalt Dénes, özvegye és fiai egy hiteleshelyi oklevél tanúsága szerint kérték a beiktatást erre hivatkozva Kányafölde *castruma*, Kerettye, Szentadorján, Máróc, Gutorföldre, Barlahida, Szompács, Várföldre birtokokba, de ennek többen ellentmondtak.⁷⁵ A Háshágyiak és Kerecsenyiek közötti viszályok még évekig tartottak. 1547-ben Kerecsenyi Pál gyermekei panaszolták be nővérüket: Katalint és fiait, hogy az apjuk kiváltására zálogba lekött birtokok mellett a szintén elzálogosított családi ezüstöt a Háshágyiak nem akarják visszaváltani.⁷⁶ Mind az özvegy Katalin asszony és gyermekeik: Gábor, Ferenc, Balázs, Imre és Anna a megye jómódú birtokosai voltak, akik a kor szokásai szerint sokszor keveredtek konfliktusba a többi birtokossal. 1538-ban Katalin asszony a Nádasdyaktól zálogba vette az egervári várat, de rossz gazdaként bánt vele, Gábor fia gyakorlatilag kifosztotta a várat, a mellette levő kolostor ferences szerzeteseit elzavarta, végül Nádasdy Ferencnek, Tamás úr apjának kellett rendet csinálni.⁷⁷

1539-ben a család tagjai zálogjogon sőtöri birtokrészeket birtokoltak a Hahóti családtól, amiket a zálog kifizetése ellenére sem akartak nekik visszaadni.⁷⁸

A Nádasdy Tamás szervitori körébe tartozó Háshágyiak gyakran kerültek konfliktusba a Zala megye főispáni tisztét viselő Alsólendvai Bánffy testvérekkel, illetve az ő szervitoraikkal. 1541-ben például, amikor megyegyűlés volt Kehidán, a főispánok feldúlták az özvegy ottani birtokát és nemesi kúriáját.⁷⁹ Ennek a nemesi kúriának az építése valószínűleg Déneshez köthető.⁸⁰ A nemesi udvarházat a 16. század közepén a török támadások miatt erőddé alakították.⁸¹ A hatalmaskodásokban egyébként a Háshágyiak sem maradtak adósok: ugyanebben az évben Ferenc, zalavári szervitoraival Bánffy László szentgyörgyi birtokairól rabolt el állatokat és házi felszerelést,

⁶⁸ BILKEI 2002, 69. nr. 310.

⁶⁹ KOMORÓCZY 1932, 29. és 31.

⁷⁰ Uo. 37.

⁷¹ BILKEI 1999, 49–50. nr. 65.

⁷² BILKEI 1999, 68–69. nr. 105.

⁷³ BILKEI 2011/5, 1167. 142. jz. ill. 1153. 37. jz.

⁷⁴ KOSUTÁNY 1882, 461–464.

⁷⁵ BILKEI 1999, 81–82. nr. 134–135.

⁷⁶ BILKEI 2008, 69. nr. 464.

⁷⁷ BESSENYEI 2005, 14.

⁷⁸ BILKEI 1999, 95. nr. 161.

⁷⁹ BILKEI 2002, 39. nr. 240.

⁸⁰ KOPPÁNY 1987, 225.

⁸¹ Kehida 2001, 38–42.

ezután felégették Alsólendva mezőváros egy részét.⁸² Katalin asszony ezután is aktív szereplője volt a zalai birtokügyeknek, 1545-ben például leánynegyede kiadását kérte testvéreitől az ősi családi birtokokból.⁸³ 1547-ben egy oklevélben már néhaiként szerepelt.⁸⁴

Dénesnek és a Katalinnak a fentebb elmondottak szerint négy fia és egy lánya volt. A fiúk: Gábor, Ferenc, Balázs, Imre az évszázad negyvenes-ötvenes éveiben állandó szereplői voltak a hatalmaskodási okleveleknek. Zala megyében betöltött szerepük (hivatalvállalás, szervitorság stb.) vizsgálata már egy következő tanulmány feladata lesz.

Még egy hivatalviselő Háshágyiról, a szlavóniai ítélőmester Imre fiáról: Ferencről kell szólni. Az ő hivatali pályája is Nádasdy Tamáshoz kapcsolódik. Mint elődei közül többen, ő is a bécsi egyetem hallgatója volt, 1535-ben egyházi tisztségét „*abbas*”-ként jelölte az egyetem anyakönyve.⁸⁵ Valószínűleg tanulmányai is közrejátszottak abban, hogy Nádasdy javaslatára Habsburg Ferdinánd király 1535. december 31-én neki adományozta a zalavári apátság *commendatori*-i, azaz: világi kormányzói tisztségét az ezzel járó jogokkal és javadalmakkal együtt.⁸⁶ Néhány *commendator*-ként kiadott oklevelét ismerjük 1538 és 1541 között.⁸⁷ Valószínű, hogy az apátsággal ténylegesen ekkor is Nádasdy rendelkezett, 1542-ben már arról tudósít egy oklevél, hogy a nagyúr visszavette Háshágyi Dénes özvegyétől és annak Ferenc nevű fiától (nem azonos a *commendator*-ral) az apátságot.⁸⁸ Ferencről még szólnak későbbi oklevelek: 1542-ben saját unokatestvéreit panaszolta be, mert hatalmaskodtak az ő sójtöri birtokán.⁸⁹

Összegzésül a következőket állapíthatjuk meg. Megvizsgáltuk Zala megye egyik jelentős hivatalviselő familiája négy nemzedékének nevezetes tagjait⁹⁰ a család 15. századi felemelkedésével kezdődően, akinél a forrásadottságok ezt lehetővé tették. A köznemesi családok számára adódó karrierlehetőségek mindegyikére találunk példát a Háshágyiaknál, akik megyéjük társadalmának mindig hathatós szereplői voltak. A hivatalvállalás szokásosan a hiteleshelyi eljárásokhoz szükséges királyi, nádori emberi megbíza-

tással kezdődött, folytatódott az alispánsággal, majd eljutott az ítélőmesteri tisztséghez. Érdekes, hogy szolgabírósról nem szólnak a családtagokra vonatkozó források.

A családot Dénes emelte ki az átlagos köznemesek közül a hivatalvállalók közé, maga is alispán volt 1438–39-ben. Megjegyzendő, hogy rokona: Mihály, Pál fia is hivatalviselő volt, alispán és várnagy. Mindketten főúri *dominus*uk szolgálatában lettek megyei tisztségviselők, Dénes a Szécsiek, Mihály a Gersei Pethők familiárisa volt. A familiaritás néha öröklődött, Dénes fiai közül Imre és Mihály, illetve ez utóbbinak János nevű fia⁹¹ is a Szécsiek szolgálatában állt, míg László az Alsólendvai Bánffy családban.

Dénes két fiát: Imrét és Mihályt is a bécsi egyetemre küldte tanulni, de az igazi karrier István fiának jutott, akiből országbírói ítélőmester lett. Egyetemi tanulmányok az ő esetében is biztosan feltételezhetők, még ha nincs is róla konkrét adat. Mind ő, mind pedig unokaöccse: Imre, a szlavóniai ítélőmester a megyei szolgálaton túl országos hivatalig jutott.

A család tisztában volt a tanulás jelentőségével, mert minden nemzedékében található egyetemjárók.

A 16. században a család a familiárisi szolgálattal összefonódó hivatalviseléssel gyarapította tovább a vagyonát és társadalmi megbecsülését. Imre testvére: Dénes új főúri *dominus* szolgálatában Kanizsai, majd Nádasdy szervitorként teljesítette ki a család Zala megyében elfoglalt helyét. Az ő esetében a familiárisi szolgálat összefonódott néhány megyei tisztséggel: esküdt volt a bírósági közgyűlésen, illetve tekintélyes köznemesként országgyűléseken képviselte megyéje nemességét. A jelenség nem egyedű, a korszak főurai igyekeztek vezető szervitoraikot vármegyei tisztségekhez juttatni, vagy egyéb módon befolyást szerezni az adott megyében. A későközépkori–koraújkorai Nyugat-Dunántúlon a felemelkedés egyik záloga volt a Kanizsai, majd a Nádasdy család szolgálatában álló familiaritás. Erre számtalan példát hozhatunk fel Zala, Vas és Sopron megyék köznemesi családaiából:

⁸² BILKEI 2002, 31. nr. 223.

⁸³ BILKEI 2008, 16. nr. 357.

⁸⁴ BILKEI 2008, 77. nr. 483.

⁸⁵ KISSNÉ 2004, 55. nr. 57.

⁸⁶ FÜSSY 1902, 120–121. Oklevéltár nr. 92.

⁸⁷ Uo. 121. – BILKEI 1999, 85. nr. 143.

⁸⁸ FÜSSY 1902, 122. Oklevéltár nr. 96.

⁸⁹ BILKEI 1999, 32–33. nr. 226.

⁹⁰ A mellékelt leszármazási táblát a továbbiakban esetlegesen előkerülő adatok még részleteiben pontosíthatják. A nevek mellett szereplő évszámok az általam ismert első és utolsó előfordulás dátumai.

⁹¹ MNL OL DF 262 553.

a Chernelházi Chernelek,⁹² a Gálosházi Récseiek,⁹³ a Petőházi Zekék stb.⁹⁴ Hozzájuk számíthatjuk még például a már Nádasdy Tamás szolgálatában álló Csányi Ákost, mint ura egyik legfontosabb szervitorát.⁹⁵

A köznemesi családok felemelkedésének másik útját, a házassági kapcsolatok általi birtokszerzést, a Háshágyi család esetében kevésbé lehet vizsgálni, mert a család nőtagjairól (anyák, feleségek, nőtestvérek, lánygyermek) alig őriztek meg néhány adatot az oklevelek. István ítélmesternek mindkét felesége megyn kívüli nemes lány volt (Somi Judit és Somogyi Katalin). Dénes feleségéről, Kerecsenyi Katalinról, a fentiekben sok szó esett. Természetesen az ő családjá is a Nádasdyak szolgálatában állt. Az oklevelek tanúsága szerint a família az Ákosházi Sárkányok érdekszférájába tartozó Szentbalázi Zele és Szentersébeti Terjék családokkal is rokoni kapcsolatban volt. Ezek alapján joggal feltételezhető, hogy a Háshágyi család lányainak férjei is a Kanizsai – Nádasdy familiárisok közül kerültek ki. Hasonlóan a család férfitagjai ugyanebből a köznemesi körből választottak feleséget, és a házasságkötéseknél a *dominus* szándékai és érdekei is érvényesülhettek.

Végül a család birtokviszonyaival kapcsolatos ada-

tokat tekintjük át. A birtokállományt az 1440. évi királyi adomány alapozta meg Háshággal és Vaspörrel. Zalaháshágy falu ma is álló középkori temploma ekkor kerülhetett a kegyuraságuk alá.⁹⁶ 1424-ből oklevel adat említette a falu plébánosát, Pétert.⁹⁷ A következő néhány évtizedben főként zálogbirtokokkal gyarapodott a vagyon, ekkor szerezték meg a Lövő körüli birtokokat, majd négy évig még Vasvár mezővárost is birtokolták. A század végén a Hahót körüli birtokok voltak a kezükön, és birtokosztállyal szerezték meg a megye délnyugati részén Szerdahelyt és a környező falvakat. Az 1513. évi (töredékesen fennmaradt) adóösszeírás ez utóbbiak mellett Egerszeg környéki birtokokat is feltüntetett Dénes vagyonában. 1523-ban királyi adományként gyarapította a birtokokat Kehida mezőváros és környéke. A nagy vagyongyarapodást 1535 és 1541 között a zalavári apátság jövedelmei jelentették, illetve az 1538. évi rossz emlékű egervári zálogbirtokosság.

A már tárgyalt korszakunkon kívül eső 1549. évi országos *dicalis* összeírás az akkor élő Háshágyiaknak 101,5 portáját regisztrálta, amivel a család a 16. század közepén Zala megye tehető *bene possessionatus* nemessége egyik előkelő helyét foglalta el.⁹⁸

Levéltári források

MNL OL DF ill. DL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
Diplomatikai Fényképgyűjtemény, illetve Diplomatikai Gyűjtemény

MNL ZML

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára

Irodalom

BESSENYEI 2005

Bessenyei József: *A Nádasdyak*. Budapest, 2005.

BILKEI 1999

Bilkei Irén: A zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi levéltárainak oklevélregesztái

⁹² Lásd: Horváth Richárd: A Chernelházi Chernelek a középkorban. *Soproni Szemle* 55, 2001. 369–382.

⁹³ Lásd: Dominkovits Péter: Familiárisi szolgálat, vármegyei hivatalviselés. Egy 17. századi Sopron vármegyei alispán, gálosházi Récsey Bálint. *Korall* 9, 2002 szept., 34–36.

⁹⁴ Lásd: Domonkóvits Péter: Közigazgatástörténet – családtörténet. Egy 16–18. századi Sopron vármegyei hivatalviselő család, a petőházi Zekék. In: *Fejezetek Győr, Moson és Sopron vármegyék közigazgatásának történetéből*. (szerk. Horváth József) Győr, 2000. 39–67.

⁹⁵ Lásd: Bilkei Irén: Csányi Akos – Egy zalai köznemes pályája a XVI. században. In: *Gazdaságtörténeti tanulmányok*. (szerk. Kapiller Imre) *Zalai Gyűjtemény* 34. Zalaegerszeg, 1993. 7–16. – Óze Sándor: *500 magyar levél a XVI. századból*. Csányi Akos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562. I-II. Bp., 1996.

⁹⁶ VALTER 2004, 170.

⁹⁷ MNL OL DL 11 486.

⁹⁸ MAKSAY 1990, 997.

- 1527–1541. *Zalai Gyűjtemény* 47. Zalaegerszeg, 1999.
- BILKEI 2002
Bilkei Irén: A zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi levéltárainak oklevélregesztái 1542–1544. *Zalai Gyűjtemény* 54. Zalaegerszeg, 2002.
- BILKEI 2008
Bilkei Irén: A zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi levéltárainak oklevélregesztái 1545–1548. *Zalai Gyűjtemény* 64. Zalaegerszeg, 2008.
- BILKEI 2010
Bilkei Irén: Egerszeg-környéki fálvak a 15–16. században. In: Egerszegi történeti tanulmányok 2010. (szerk. Molnár András) *Zalaegerszegi Füzetek* 11. Zalaegerszeg, 2010. 43–58.
- BILKEI 2011/5
Bilkei Irén: Megyei köznemesi társadalom a Mohács utáni évtizedekben. *Századok* 145, 2011/5. 1147–1182.
- BÓNIS 1971
Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest, 1971.
- C. TÓTH 2007
C. Tóth Norbert: Lehetőségek és feladatok a járások kutatásában. IV. Zala megye két, kapornaki széki járásának adóösszeírása 1513-ból. *Századok* 141, 2007. 434–451.
- CSÁNKI 1897
Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* III. köt. Budapest, 1897.
- Egyháztörténeti emlékek 1902
Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából (szerk. Bunyitay V. – Rapaics R. – Karácsonyi J.) I. köt. 1520–1529. Budapest, 1902.
- ENGEL 1996
Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I-II. História Könyvtár 5. Budapest, 1996.
- ENGEL 1998
Engel Pál: *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok* 25. Budapest, 1998.
- FÜSSY 1902
Füßy Tamás: *A zalavári apátság története. A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története* VII. Budapest, 1902.
- HOLUB 1929
Holub József: *Zala megye története a középkorban*. Pécs, 1929.
- HOLUB 1933
Holub József: *Zala megye története a középkorban II. A községek története*. Gépelt kézirat. Pécs, 1933. 2. köt.
- IVÁNYI 1942
Iványi Béla: A körmendi levéltár memorabiliái 1352–1698. *Körmendi Füzetek* 2. Körmend, 1942.
- Kehida 2001
Érkeznek a Háshágyiak. In: *Kehida. Száz magyar falu könyvesháza*. (szerk. Molnár András) h. n. é. n. (Budapest, 2001) 25–27.
- KEMPELEN 1911
Kempelen Béla: *Magyar nemes családok* IV. köt. Budapest, 1911.
- KISSNÉ 2004
Kissné Bognár Krisztina: *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789*. Budapest, 2004.
- KOMORÓCZY 1932
Komoróczy György: *Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* 3. Budapest, 1932.
- KOPPÁNY 1987
Koppány Tibor: Nádasdy Tamás udvara és az építészet. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. (szerk. R. Várkonyi Ágnes) Budapest, 1987. 217–227.
- KOSUTÁNY 1882
Kosutány Ignác: A kányaföldi Kerechényiek a XVI. században. *Századok* 16, 1882. 456–478.
- KÓTA 1997
Kóta Péter: Középkori oklevelek Vas megyei levéltárakban I. Regeszták a vasvári káptalan levéltárának okleveleiről (1130) 1212–1526. *Vas megyei levéltári füzetek* 8. Szombathely, 1997.
- MAKSAY 1990
Maksay Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén* II. köt. Budapest, 1990.
- NAGY 1857
Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal* V. köt. Pest, 1857.
- NÓGRÁDY 2011
Nógrády Árpád: *Kanizsai László számadás-könyve*. História könyvtár. Okmánytárak 8. Budapest, 2011.
- RÁCZ 2001
Ráczy György: Zala megye birtokviszonyai az Anjou- és a Zsigmond-korban. In: *Zala megye*

- ezer éve (főszerk. Vándor László), h. n. é. n. [Zalaegerszeg, 2001.]
- R. KISS 1903/2
R. Kiss István: Természetes ábrázolás az 1526. év előtti magyar címereken. *Turul*, 1903/2.
- SIEBMACHER 1894
Siebmacher, J.: *Grosses und allgemeines Wap-penbuch. Der Adel von Ungarn*. VI. Suppl. 1894.
- TRINGLI 1998
Tringli István: Jagelló-kori levelesítő jegyzék Zalából. *Levéltári Közlemények* 69, 1998. 3–31.
- TÜSKÉS 2008
Tüskés Anna: *Magyarországi diákok a bécsi egyetemeken 1365–1526*. Budapest, 2008.
- VALTER 2004
Valter Iлона: *Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon*. METEM könyvek 43. Budapest, 2004.
- ZO
Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. 1024–1526. (szerk. Nagy Imre – Véghelyi Dezső – Nagy Gyula) Budapest, 1886–1890.
- ZSO
Zsigmondkori Oklevéltár I–XII. (szerk. Mályusz Elemér et alii) Budapest, 1951–2013.

An office-holder gentry family of the late medieval Zala county, the Háshágyis

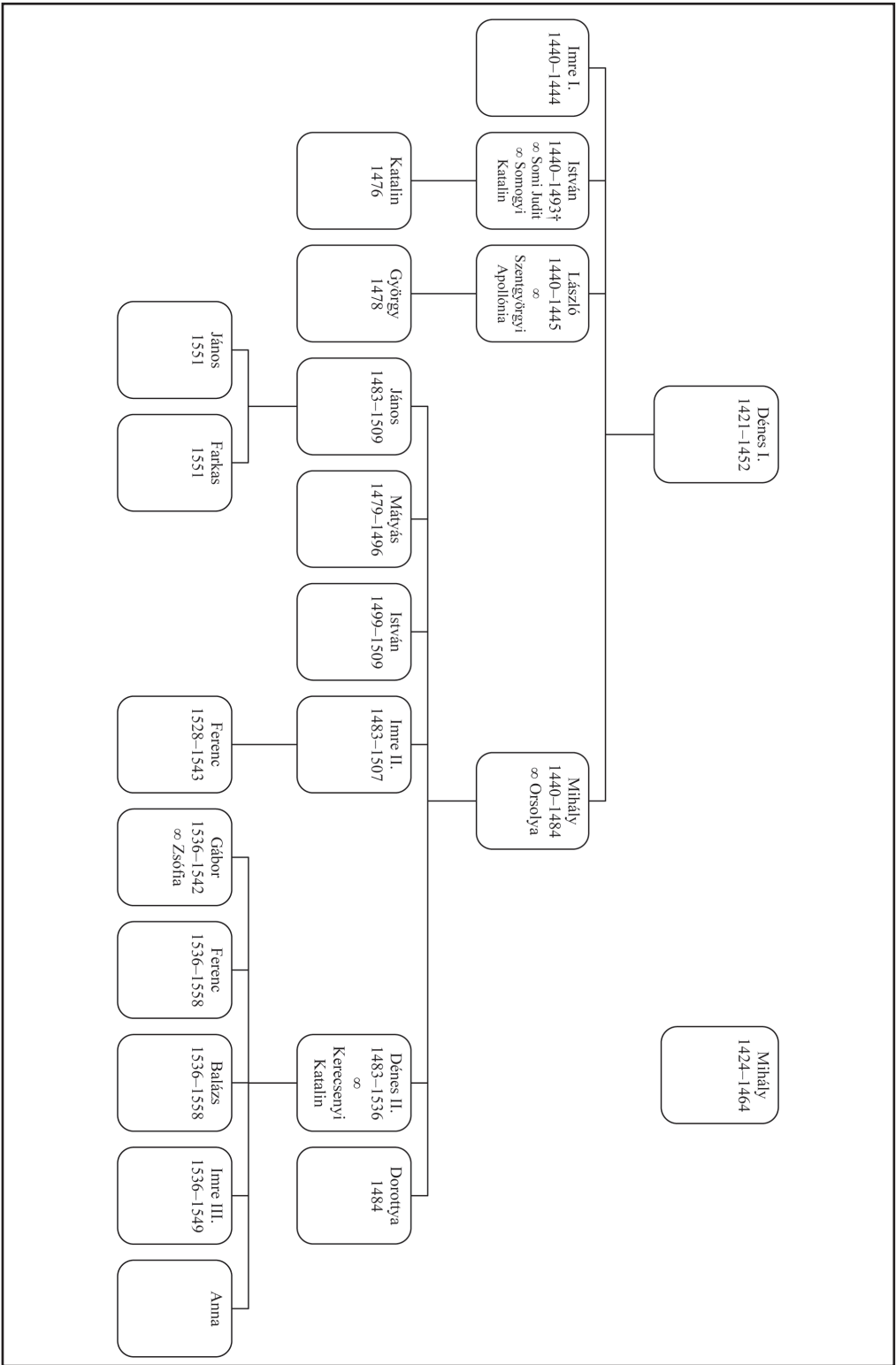
The author outlines the history of one of the major wealthy, office-holder gentry families of the late medieval – early modern age Zala county. The family members of four generations mentioned in the charters are presented in this study. They did not belong to the main players of the era, but the career opportunities of the gentry and the various ways leading to social and economic advancement can be seen through them.

In the Sigismund age the Háshágyis frequently appear in the charters after the stabilisation of land tenure in Zala county. As a vassal of the Szécsis', Dénes raised the family from among the anonymous lesser nobility in the middle of the 15th century and

laid the foundation of family wealth in their service. His son, István, became a national office-holder in the intellectual field, serving as a protonotary during the age of King Matthias. István's brother, Mihály, was the deputy-lieutenant of Zala county in 1464–65. His son was this certain Dénes, who fulfilled the role of the family at the beginning of the 16th century, first as a noble vassal in the service of the Kanizsai family, then of the Nádasdy family.

Through marriages, the family was first related to the Ákosházi Sárkány family, then to almost all of the lesser noble families of Zala belonging to the Nádasdy's sphere of influence.

Translated by Livia Simmer

A Háshágyi család leszármazása a 15–16. században
The lineage of the Háshágyi family in the 15–16th century

Farkas Tamás

A zalaegerszegi vasút jelentősége működésének első évtizedeiben, 1890–1914

1. Az első tapasztalatok

Az 1890. október 19-i átadást követően „*nem várt mérvben*” indult meg az Ukk–Csáktornya vasútvonalon a forgalom. Az új közlekedési lehetőséget, úgy tűnik, sokan akarták igénybe venni, hiszen az október 28-i országos vásár alkalmával kicsinek bizonyult a vasút kapacitása, mivel „*képtelen volt az utasokat mind tovább szállítani*”. Megoldást a város lakói az üzemeltetőtől vártak, bár pontosan nem is tudták, ki intézi az ügyeket. Baross Gábor törvényjavaslata szerint a helyiérdekű vasutak üzletkezelését az államvasutak igazgatóságának kellett ellátnia. A kezdeti nehézségek körét gyarapította az is, hogy a forgalomba helyezéskor még nem alapították meg a részvénytársaságot, melynek székhelyét Zalaegerszegre kívánta volna helyezni a város.¹

Szajbely Gyula, az építő cég, a Localbahn Aktien Gesellschaft képviselője reagált a sajtóban megjelent felvetésekre. A vasút ügyeit a részvénytársaság megalakulása előtt az engedélyes intézte. Véleménye szerint az ügyvitel „*a közönség érdekeinek kellő figyelembevételével*” mellett történt. Ezt az is bizonyította, hogy a menetrend és a díjszabás kérdésében mind a megyét, mind Zalaegerszeget megkeresték. Sőt, a polgármester közreműködésével a kereskedőkkel külön is felvették a kapcsolatot. A Localbahn maga is kívánatosnak tartotta a részvénytársaság megalakítását. Ennek érdekében a társaság alapszabályait jóváhagyásra már szeptember 7-én felterjesztette a minisztériumba. A társaság székhelyének az engedélyokmányban rögzítettek szerint viszont Budapesten kellett lennie.

A közigazgatási bizottság november 11-én tartott ülésén a kereskedelemügyi miniszter vasúttal kapcsolatos döntéseit ismertették. A legnagyobb jelentőségű ezek közül az volt, amelyben a királyi táblai székhelyekkel való összeköttetés megoldására utasította az államvasutak igazgatóságát. Ezen kívül útátjárók és átvezetők létesítésével kapcsolatos határozatok születtek. Drávaszentmihályon a szükséges magasság hiánya miatt nem engedélyezték a kért felüljáró építését. Több, a vasút mentén fekvő község szemlélet kért, melyek megtartására a megyeszékhelytől Csáktornyaig terjedő szakaszon Deák Mihály, Ukkig pedig Szily Dezső bizottsági tagokat kérték fel.

Nemcsak a királyi tábla győri székhelyével, hanem a fővárossal is megoldották Zalaegerszeg összeköttetését. Az államvasutak ugyanis Budapestről Győrön és Kis-Cellen át Zalaegerszegig és vissza gyors- és személyvonati menetjegyeket adott ki. A győr–budapesti gyorsvonat igénybevételével egy első osztályú menetjegy 11 forint 30 krajcárba, ugyanez másodosztályon 8 Ft 70 krajcárba került. Személyvonaton a három osztály ára 9,70, 7,50, illetve 5 forint volt.²

A részvénytársaság alakuló közgyűlését Budapestre hívták össze december 16-án délután 3 órára, tehát nem vették figyelembe a zalai megyeszékhely kérését. A meghívó megjelent az újságban is.³

Zala vármegye decemberi közgyűlésén az elnöklő főispán ismertette az utolsó ülés óta a megyében történt eseményeket. Ezek közül kiemelkedett a vasút megnyitása és Baross Gábor miniszteri látogatása. Az építő müncheni Localbahn Aktien Gesellschaft az alakítandó Dunántúli Helyiérdekű Vasút Rt. igazgatótanácsába egy tag kiküldését kérte. A megyének azonban komoly fenntartásai voltak az új társasággal kapcsolatban. A 600.000 forintos hozzájárulást ugyanis

¹ Zalamegye, IX. évfolyam, 44. szám 1890. november 2.

² Zalamegye, IX. évfolyam, 46. szám 1890. november 16.

³ Zalamegye, IX. évfolyam, 49. szám 1890. december 7.

csak a zalai vasutakra kérte és kapta meg a cég. A Pozsony és Szombathely közti vonal építését éppen hogy elkezdték, és a még nem létező vasúttal lehetetlennek tartották az egyesülést a megye vezetői. A közgyűlés azt javasolta, hogy először alakítsák meg a zalai vasutakat tömörítő társaságot, amely majd eldönti, hogy akar-e egyesülni a dunántúlival. A zalai vasutak részvénytársaságának igazgatótanácsában viszont három helyet igényelt a megye egy korábbi határozatának megfelelően. Ezen felül Zalaegerszeget is külön egy hely illette volna meg. A megyegyűlés végül Svastits Benő főispánt kérte fel az alakuló ülésen való megjelenésre, mellé pedig Csertán Károly alispánt és báró Puthéány Géza nagybirtokost delegálták.

Az államvasutak igazgatósága Kisfalud-Szentiván helyett Zalaegerszeget jelölte ki a teherszállítmányok szortírozási helyéül. Ezzel felgyorsították a Szentiván és Egerszeg közötti közlekedést. Ráadásul úgy tűnt, hogy nem alaptalan a város méltatlankodása a kicsi állomás miatt, ugyanis a tavaszi jó idő beálltával az igazgatóság elrendelte a földszinti iroda, a váróterem és a raktárak megnagyobbítását.⁴

A vasútadás évének utolsó hónapja sem telt eseménytelenül. Kovács Károly polgármester december 17-én a vasútnak a megnyitás óta kitűnt hiányosságait felsoroló emlékiratot adott át Baross Gábornak, melyet a „Zalamegye” 1890. évi utolsó előtti számában teljes terjedelmében közölt. A sort a pályaudvar méretével kapcsolatos észrevételek nyitották. A szűk rakodóhelyek, a kevés vágány és a kicsi állomásterület akadályozták az áruforgalmat. Ráadásul az államvasutak által a boba-sümegei és a zalai hév díjszabásaiból összeállított tarifa magasabb volt, mint a déli vasúté, így a beérkező áruk felét Szentivánra irányították. A tűzveszélyes áruk raktározásához sem rendelkeztek területtel. Így az évi 70 kocsirakomány kőolaj szállítási díjától is elestek, mivel azt szintén Szentivánon tárolták, és onnan szekéren fuvarozták be a városba. A szállítása ugyanis a viszonylag kis mennyiség miatt így olcsóbb volt, mint vasúton. Ugyanez történt a sóval és mésszel is. A kiküldött kocsik természetesen nem üresen mentek ki, csökkentve ezzel az egerszegi állomás áru feladását. Hetivásárok alkalmával pedig a szűk váróteremből a tömeg kiszorította az „intelligenciát”, akik kénytelenek voltak a szabadban várakozni.

A problémákra a polgármester megoldási javaslatot is nyújtott. Mindenekelőtt kötelékbe kívánt kerülni

Budapest minden állomásával, Béccsel, Győrrel és Szombathellyel minden árura, Salgótarjással kőszénre, Máramarosszigettel sóra, Fiumével és Trieszttel kőolajra és déligyümölcsre. A kötelékbe kerülés azt jelentette, hogy egységes és mérsékelt díjtételek alapján közvetlenül számolható volt el a felsorolt állomásokkal. Az állomás kibővítése mellett a kisfaludi fűtőház áthozatalát is szerették volna elérni az egerszegiek. Véleményük szerint ugyanis az ott nem tudta ellátni a feladatát, ráadásul kényelmetlen és költséges volt.

A polgármester az üzletkezelőség központjának is ajánlotta városát. Szerinte erre több okból is alkalmas volt. Mint rendezett tanácsú város, nagy és erős kereskedelemmel bíró vidék központja, tehető kereskedők székhelye, akik nagy forgalmat biztosítanak. Utolsó érvként pedig azt hozta fel, hogy városa a Duna jobb partján létesített leghosszabb helyi érdekű vasút közepontjában fekszik.⁵ A miniszter természetesen megígérte a város érdekeinek támogatását és a bajok orvoslását Kovács Károlynak.

Az 1890. év szilveszterén tartott városi képviselőtestületi gyűlésen is a vasút volt a fő téma. A polgármester ekkor számolt be budapesti útjának eredményeiről. A december 16-i alakuló közgyűlésen az alapszabályoknak már a címe sem volt elfogadható a zalai küldöttek számára. Ez ugyanis a Dunántúli HÉV Rt.-ről szólt, és nem a zalairól. Az alapszabályok megalkotásának rendje sem tetszett „Zala vármegye tekintetes kiküldötteinek”, akik „hathatós befolyásánál fogva ezen alakuló közgyűlés megíusult illetőleg elnapoltatott”. A Localbahn Aktien Gesellschaft nem akart igazgatósági tagságot adni Zalaegerszegnek, csupán felügyelő bizottsági helyre számíthattak. A megye viszont hajlandó volt négy helyének egyikét a székvárosnak átadni.

A képviselők utasították a polgármestert, hogy a tervezett fűziót minden lehetséges eszközzel akadályozza meg és zalai részvénytársaság megalakítását követelje. A zalai Rt. igazgatótanácsában legalább egy helyre igényt tartottak a „roppant áldozat” meghozataláért cserében. Az új alakuló közgyűlést egyenesen a miniszterrel szerették volna Zalaegerszegre kitűzteni. A város képviselőivel továbbra is a polgármestert bízták meg és kiutalták számára a felmerült költségeket a város pénztárából.⁶

1891. január 16-ra tűzték ki a Türről Zalaszentgrótra vezető szárnyvonal közigazgatási bejárását.

⁴ Zalamegye, IX. évfolyam 50. szám 1890. december 14.

⁵ Zalamegye, IX. évfolyam 51. szám 1890. december 21.

⁶ ZML V. 1606. 1890. december 31.

Erre a pályára az ukk-csáktornyaival együtt kapott engedélyt a müncheni építő, ha az engedély kiadásától számított két éven belül megkezdji a beruházást. Az engedélyt 1889. július 3-án adta ki Baross Gábor, így hát nem lehetett tovább halogatni a szárnyvonal létesítését.⁷

1891. február 26-ára összehívták a részvénytársaság alakuló közgyűlését, ismét Budapestre. A közgyűlésre a meghívó alapján minden részvényaláíró várta. A napirenden a megalakulás technikai lépései mellett az alapszabály megállapítása, az igazgatóság és a felügyelő bizottság megválasztása szerepelt.⁸

A kitűzött időpontban le is zajlott az immár Zala Megyei Helyiérdekű Vasút Részvénytársaság alakuló közgyűlése, melyen Szájbely Gyula országgyűlési képviselő elnökölt. Az Rt. alaptőkéjét 4.758.200 forintban állapították meg. A tőke 11.574 darab 100 forint névértékű bemutóra szóló törzsrészvényből és 36.008 darab szintén 100 forintos és bemutóra szóló elsőbbségi részvényből állt. Az alapszabály tervezetét elfogadták, ami után sor kerülhetett az igazgatóság megválasztására. Ennek tagjai Csértán Károly, Eitner Sándor, Fenyvessy Adolf, Krausz György, Krüzner Győző, báró Putheány Géza, Svastits Benő, Szájbely Gyula, Schermitzer Gusztáv és Dr. Volz Frigyes lettek. A felügyelő bizottságba Grosz Károlyt, Lakatos Aladárt és Potyondy Gusztávot rendes-, Hajós Mihályt, Kovács Károlyt és Müller Henriket pedig póttagokul választották be.⁹ A névsor alapján kitűnik, hogy Zalaegerszeget polgármestere a felügyelő bizottságban póttagként képviselte.

Májusban a közigazgatási bizottság ülésén Skublics Jenő tolmácsolta a vasút aktuális bajait. A kicsi várótermek, a kevés személykocsi és a drága teherszállítás mellett a legtöbb gond a kisaludai állomással volt. Ezt azért létesítették, mert a déli vasút pályáján való áthaladást csak egy 10,1 méter nyílású áthidalás, vagyis felüljáró segítségével lehetett megoldani.¹⁰ Az engedélyokmány szerint viszont szükséges volt a kapcsolat a déli vasúttal (6. §), ezért Kisfalud pusztá és Szentiván állomás között összekötő vonalszakaszt építettek. Eredetileg a fűtőházat is ide helyezték, amit az egerszegiek át akartak helyezettetni.¹¹ A kisaludai

állomáson a vonatok a kortársak szerint „minden ok nélkül huzamos késedelmezést” szenvedtek, amit meg akartak szüntetni. A probléma végleges megoldását a minisztertől a következőképpen várták:

„... tekintve, hogy Kisfalud sem helyi, sem vidéki forgalomnak központját nem képezi s nem is fogja képezni a jövőben sem, indokolatlan a vonatoknak ezen állomáson oly sok ideig tartó késése, miért is egyáltalán ezen egész állomásnak, mint egészen feleslegesnek megszüntetését eszközölni kegyeskedjék”.¹²

A vasútvonal engedélyének függelékét május 25-én tárgyalta a képviselőház. Erre a szentgróti szárnyvonal miatt volt szükség. A 4,5 kilométeres pálya 180.000 forinttal emelte meg a vasút építési tőkét, amely tovább emelkedett azzal, hogy a Mura-hidat annak idején fa helyett vas szerkezettel készítették el. A vashíd további 50.000 forint többletet eredményezett, amihez az állam 15.000 forinttal járult hozzá.¹³

A zalai helyi érdekű vasút részvénytársaság közgyűlését 1891. július 27-ére tűzték ki. A legfontosabb napirendi pont a társaság egyesítése volt a környező helyiérdekű vasutakkal. Az egyesült társaságnak új alapszabályt kellett alkotni, valamint jóvá kellett hagynia a Localbahn által eddig kötött szerződéseket és megállapodásokat. Az igazgatóságot is ki kellett bővíteni.¹⁴

Az újonnan létrejött Dunántúli Helyiérdekű Vasút Részvénytársaságba a zalai (Ukk–Csáktornya), a boba–jánosháza–sümegei, a sümeg–tapolcai, a tőrje–szentgróti és a pozsony–szombathelyi helyiérdekű vasutak tartoztak. Az egyesített alaptőke 12.548.400 forintot tett ki. Ebből 3.052.000 forint esett a törzsrészvényekre, a maradék 9.496.500-at az elsőbbségi részvények adták. A közgyűlésen megalkották az új alapszabályokat és megválasztották az igazgatóságot is. Az igazgatóság elnökéül Szájbely Gyulát választotta meg, a két alelnök a vasi és zalai főispán lett. Az új Rt. közgyűlésének egyik első döntése a zalaegerszegi indóház kibővítéséhez 50.000 forint megszavazása volt.¹⁵

A közigazgatási bizottság augusztusi ülésén a menetrenddel foglalkozott. Céljuk az volt, hogy összehangolják az országos érdekeket a megyei és helyi érdekekkel. Ezért a bizottság új menetrendet

⁷ Zalamegye, X. évfolyam 3. szám 1891. január 18.

⁸ Zalamegye, X. évfolyam 7. szám 1891. február 15.

⁹ Zalamegye, X. évfolyam 9. szám 1891. március 1.

¹⁰ A csáktornya-zalaszentiván-ukki helyiérdekű gőmozdonyu vasut kiépítésére és üzleti berendezésére vonatkozó föltételek. In: Magyarországi Rendeleték Tára Budapest 1889. 1735. p.

¹¹ A fűtőházat később valóban át is helyezték, de nem Zalaegerszegre, hanem Bobára. Zalamegye, XI. évfolyam 15. szám 1892. április 10.

¹² Zalamegye, X. évfolyam 19. szám 1891. május 10.

¹³ Zalamegye, X. évfolyam 22. szám 1891. május 31.

¹⁴ Zalamegye, X. évfolyam 29. szám 1891. július 19.

¹⁵ Zalamegye, X. évfolyam 31. szám 1891. augusztus 2.

állított össze, melynek életbe léptetését kérte a miniszteriumtól. Fontos szempont volt, hogy a Zalaegerszeg és a végpontok közötti távolság egy nap alatt oda-vissza megjárható legyen. Tapolca és Ukk vidékének Kanizsával való összeköttetését is biztosítani kívánták.¹⁶

Az új menetrendet a kereskedelmi miniszter nem léptette életbe. Erről leiratban tájékoztatta Zala megye közigazgatási bizottságát. A bizottság elhatározta, hogy újból megkeresi a minisztert kérelmével.

Október közepén megindult a kisajátítási eljárásról készült kimutatások hitelesítése. Erre a nagyobb állomásokon került sor a sajtóban előre közzétett időpontokban.¹⁷

A dunántúli helyi érdekű vasutakon a Pozsony–Szombathely vonal 1891. november 9-i megnyitásával egyidejűleg¹⁸ bejelentették a zónadíjszabás bevezetését mind a személy-, mind az útipoggyász forgalomban. Az alaptételek az államvasutak egységtételeinek feleltek meg.¹⁹ Ezzel a kezdeti nehézségek sora lezárult, az Ukk–Csáktornya vasút is egységes díjszabás alá került. Az üzletkezelést a MÁV, az igazgatást a Dunántúli Helyiérdekű Vasút Rt. látta el.

2. Forgalmi viszonyok és eredmények 1914-ig

2.1. A pálya fekvése

A Dunántúli Helyi Érdekű Vasút Részvénytársaság tárgyalta vonaláról 1896-ban a következő ismertetés jelent meg:

„[A Boba–Tapolca vonalból] *Ukknál ágazik ki* [a pálya] *s a Zalát szegélyező dombok legészakibb emelkedéseit átmetszve, Türrjétől Zala-Szt.-Grótig szárnyvonalat bocsát ki. A fővonal Türrjétől tovább a Zala folyását követi s Zala-Szt.-Iván felett keresztezi a déli vasút vonalát. Ebből a szakaszból Kis-Falud-Szt.-Ivántól Zala-Szt.-Ivánig szárnyvonal ágazik el. Innen a vonal a D-ről É-ra csapó dombsorok közt halad, majd a Dobrai hegység nyugoti dombjain megyen át és a Kerka, tovább pedig a Lendva és a Mura termékeny, széles völgyét átmetszve a Mura-közben a Vend Büchelek magyarországi kiágazásán tör keresztül, végül Csáktornyanál a déli vasút vonalába szakad be.*”

A pálya melletti lakosság a Muraköz vend és horvát népességét leszámítva magyar volt. Zalaegerszeg kivételével azonban többnyire kis lakosságú falvakban élt, melyek sem iparilag, sem kereskedelmileg nem rendelkeztek nagy jelentőséggel. Fontosabb volt az uradalmak szerepe. Ezen vicinális mentén a jelentősebb birtokosok a Szegedy és a Batthyány grófok, a csornai premontrei prépostság, a Jézus társasági atyák, az Erdődy, Bezeredy, Simonyi, Festetich, Széchenyi, Andrássy, Szapáry és Zichy grófok, az Esterházy család hercegi és grófi ága, továbbá a Klemens, Dervarics és Széll család, Sina báró örökösei, Csesztreg és Dobronak községek és a szombathelyi püspökség voltak.²⁰

2.2. Művelési ágak és termények²¹

A millenniumi kereskedelmi monográfiában nagy terjedelmű erdőket említettek. Mivel a szántóföldek rosszabb minőségűek voltak, mint például a Kisalföldön, itt az erdőművelésnek lehetett nagyobb jelentősége. Gutorföldétől kezdve a pálya egészen a Lendva völgyéig erdei vasút jellegű volt. Csak a Lendva és a Mura völgyében voltak nagyobb termékeny területek mezőgazdasági művelés alatt.

A vonal mellett elsősorban a **növénytermesztés** volt jelentős. Főleg árpat és kisebb mértékben rozst termeltek. Ezen kívül cukorrépát és kukoricát lehetett még látni, de ezeket jobbra csak az uradalmi területeken. A Muraközben burgonyát termeltek a saját fogyasztáson kívül kereskedelmi célra is. A föld termőképességét a vonal mentén holdanként 7 mázsa búza és 6 mázsa rozs jelezte.

A **gabonafélék** közül a búza jó részét a vonal felső részéről Bécs, Graz, Ebenfurt, Sopron, Győr és Pápa állomásaira, valamint Svájcba szállították el. Az árpa rendeltetési helyei az előbbieken kívül München és Puntigam, a bajor sörfőzés központjai voltak. A rozst Bajorországba és Stíriába, a zabot Bécsbe és Szombathelyre, a szalmát és szénát szintén a birodalmi fővárosba szállították el. Muraszerdahely kivételével minden állomáson adtak fel gabonát kisebb tételekben. Ez azt mutatja, hogy egyrészt a keveset is megérte eladni, másrészt pedig az itt lakók kénytelenek voltak mindennel kereskedni.

¹⁶ Zalamegye, X. évfolyam 33. szám 1891. augusztus 16.

¹⁷ Zalamegye, X. évfolyam 38. szám 1891. szeptember 20.

¹⁸ TISZA 1996, 86.

¹⁹ Zalamegye, X. évfolyam 43. szám 1891. október 25.

²⁰ EDVI 1896, 396–397.; A szombathelyi püspök novai uradalmát 1897. április 6-án gróf Batthyány József vásárolta meg. (Zalamegye XVI. évfolyam 15. szám, 1897. április 11.)

²¹ Mivel a dolgozat csak az 1914-ig terjedő időszakot öleli fel, nem térünk ki a művelési ágak későbbi változásaira, és a jelenlegi állapottal való összehasonlítástól is eltekintünk.

Az *ipari növények* közül a cukorrépa szerepe volt a kereskedelemben a legjelentősebb. Ezt a cukorgyárak saját körzeteikben termeltették meg. Zala északi részén a sárvári cukorgyár volt a fő felvásárló. Oda elsősorban Zalaberről és Szepetkről szállítottak. A megye más részein termett cukorrépa Petőházára és Nagycenkre is eljutott. Főleg a kisgazdaságokban foglalkoztak repace termelésével, melyet leginkább Bécsbe küldtek.

A *kapás növények* sorát a bab vezette. Zalaegerszegen és Zalaszentgróton adtak fel belőle nagy tételben a vasútra. Ezen kívül a tengeri érdemel említést, amit ebben az időben kezdtek el nagy táblákon termelni.

Szőlőt a megye több vidékén is műveltek. A filoxéra ellenére még 41.000 katasztrális holdnál nagyobb területet foglaltak el a szőlőhegyek. A vonal menti szőlőket érdekes módon nem a filoxéra, hanem a szintén az ebben az időben megjelent peronoszpóra veszélyeztette. A kipusztult szőlők „utánültetése” folyamatos volt.

Bort a pusztuló szőlők egyre kevesebbet adtak. Csak Rédic és Alsólendva vidékén termett annyi, amiből eladásra is jutott. Amit a betegség meghagyott, Bécsben és a Dunántúlon értékesítették.

Gyümölcs tekintetében a termelés szempontjából jó helyzetben volt a megye. A szőlőhegyeken mindenütt sok gyümölcsfa volt, a szilva, dió és gesztenye pedig „helyenként egész erdőket” alkotott. A gyümölcsöt azonban a kiterjedt házaló kereskedelem juttatta el a fogyasztókhoz, nem a vasúti tömeges szállítás. Mindössze három állomáson volt valamicske feladás: Ötvösön cseresznye, meggy, alma, körte és szilva, Zalaegerszegen szilva, dió és gesztenye, Bakon pedig csak gesztenye került a vagonokba. *Zöltséget* egyáltalán nem termeltek a vonal mellett eladásra.

Állattenyésztés csak az uradalmakban folyt olyan mértékben, amely megjelenhetett a vasút forgalmában is. *Szarvasmarha* tenyésztésével egyedül Széchenyi Béla gróf pölöskei uradalmában foglalkoztak. Ott magyar szürkéket tartottak. A kimustrált igazállatokat hizlalták fel, és küldték elsősorban monarchiabeli és német vágóhidakra. Éves szinten nagyobb állomásonként néhány száz darab állat került elszállításra.

Lovakat szintén Széchenyi gróf uradalmában tartottak, méghozzá angol félvéreket és normandiai fajt. A híres muraközi lovakat, melyek nehéz és félnehéz igazlovak voltak, főleg a csáktornyai és varasdi országos vásáron értékesítették. A berlini

nagy lóvasúttársaság és a budapesti közúti vasút is ott szerezte be vonóerő szükségletét. A nagyobb tételben vett lovakat viszont inkább lábon hajtották el a vasút igénybevétele nélkül.

Juhokat korlátozott mennyiségben tartottak. Így nem túl sok került belőlük értékesítésre sem. Ötvös, Zalaszentgrót és Alsólendva forgalmát emelte hizlalt juhok és leölt báránnyok feladása, melyek Párizsig is eljutottak.

Sertéshizlalással kereskedelmi alapon nem foglalkoztak a megyének ebben a részében. A vasúti forgalomban is csak a tenyésztett sovány sertések jelentek meg, amelyeket Zalaszentgrót, Rédic és Alsólendva állomásokról Győr, Szemere, Kőbánya, Rohonc, Sopron, Bécsújhely és Fürstenfeld állomásokra szállítottak el. Ott működtek olyan hizlaldák, amelyek a további munkát elvégezték.

Zala megyében a tenyésztett *baromfi* nagy részét a vándorló úgynevezett tyúkászok gyűjtötték össze. Tárgyalt vonalunk mellett egyedül Alsólendván adtak fel baromfit vasúti szállításra. A tyúkászok foglalkoztak a tojás összegyűjtésével és kereskedelmével is. A vasút korábban nem látott módon felélénkítette a tojással való kereskedelmet. Gyors és biztonságos szállítást tett lehetővé nagy távolságra is. Lendváról évente körülbelül 500, Muraszahelyről 800 mázsányi törékeny áru került osztrák piacra.

Más állati termékkel a gyapjún kívül nem találkozunk. Ezt elsősorban azokon az állomásokon adtak fel, ahol a juhokat is vasútra tették. Ötvös és Zalaegerszeg járt élen a gyapjúfeladásban: ott 200, illetve 400 mázsányit adtak fel. Bakról juhokat nem szállítottak el vasúton, mégis mintegy 160 mázsányi gyapjú került feladásra.

Érdekességként említhető, hogy Ötvösről leölt vadat is szállítottak Bécsbe és Szombathelyre.

Az erdős vidék természetesen a vasúti árufeladásban is jelezte hatását. Az *erdőgazdasági termékek* a feladott áruk jelentős részét képviselték. A vonal melletti nagyobb erdőbirtokosok az Esterházy hercegek, Széchenyi gróf, a szombathelyi püspökség és a jezsuita rend voltak. Ezek összterülete meghaladta a 18.000 katasztrális holdat. Az erdőségek tölgy-, bükk-, cser-, gyertyán- és szilfából álltak. Akác és nyír csak a homokos helyeken fordult elő. Az erdőket üzemterv szerint kezelték. A kivágott részeket betelepítették, így sok fiatal erdő is volt. A fát sokféle formában (rönk, kádárfa, talpfa, táviró oszlop, szerszámnyél és tűzifa) értékesítették. Az erdő nemcsak fát jelentett

az áruforgalomban: toboz, tapló, kátrány és faszén is került a vagonokba. A fafeladás Tófejen, Gutorföldén és Rédicسن volt a legnagyobb mértékű.

Zsigmondháza és Szentiván községek határában vastag *kavics*réteget találtak, aminek kiaknázása éppen ekkor kezdődött meg. A vasút segítségével Kisfalud-Szentivánról és Túrjéről juttatták el a megye ekkor egyetlen bányatermékét a belföldi piacra. A vasúttársaság a kitermelt nyersanyag jó részét saját célra használta fel.

Ipar tekintetében a megye sohasem állt jól. Csak feldolgozóiparral és háziiparral lehetett találkozni. Néhány gőz- és vízimalom mellett gőzfűrészek működtek Csömödérben és Rédicسن. A Túrjéhez tartozó Zsigmondháza pusztán Zathureczky Márton és társa cégének volt egy cementáru gyára, amely cementlapot, cementcserepet és betontermékeket állított elő. Ez Zalaegerszeg, Bak és Csömödér állomásra összesen 800 mázsányi forgalmat jelentett.

Érdekes tétel még a zalaegerszegi fogházban üzött rabmunka, melynek terméke a Balaton melléki csemegezőlő csomagolására szolgáló évi 50 mázsányi kosár volt. A szabadon végzett kosárfonás központja pedig Alsólendva volt.

A vonal mellett Zalaegerszeg és Alsólendva „a környéken fekvő községekre nézve kereskedelmi központot képeztek”, ahol a gabona, bor és szarvasmarha mellett fogyasztási, háztartási és ruházati cikkekkel is élénk „üzérkedés” folyt.²²

2.3. Díjszabások és tarifák

A helyi érdekű vasúttársaságok vitel- és fuvardíj megállapítási jogát az 1880. évi XXXI. tc. 12. §-a alaposan korlátozta. A beszédhető maximumot az engedélyokiratban a minisztérium határozta meg. Ettől csak lefelé lehetett eltérni.

Az Ukk–Csáktornya vasútvonal első díjszabására így az engedélyokmányból következtethetünk. Ez 12. paragrafusában szabályozta a tarifákat. A személyszállításnál kilométerenként és személyenként a magasabb osztályban 5, az alacsonyabb osztályban 3 krajcár volt a díj. Az itteni magasabb osztálynak az elsőrangú vasutak másodosztályának kellett megfelelnie. Három kocsiosztály alkalmazása esetén a közbensőre 4 krajcáros díjat állapított meg.

Az útipoggyász és gyorsáru 10 kilogrammonként esett magasabb kategóriába. Kilométerenként legfeljebb 0,4 krajcár volt a legmagasabb díjtétele. A tömeg

meghatározásánál felfelé kellett kerekíteni.

Áruszállításnál kilométerenként és 100 kilogrammonként történt a tarifa megállapítása. Az első darabáru osztályban 0,9, a második mérsékelt darabárunál 0,6 krajcárt kellett fizetni. A terjedelmes áruk szállításáért kilométerenként 1,2 krajcárt kérhettek. A kocsirakomány számra feladott árukra általában a mérsékelt darabáru osztály díjtételeit alkalmazták mázsánként. Kivételek természetesen voltak. A kőszén, „vaskő”, só, tüzi- és épületfa, trágya, kő, mész és téglamészának szállítása kilométerenként a 0,5 krajcárt nem haladhatta meg. Az áruk osztályozásában, a kezelési- és mellékletékek megállapításában és a rendkívüli esetekben az államvasutak szabályait kellett alkalmazni. Ilyen rendkívüli eset volt például, ha hullát, hintót vagy állatot kellett szállítani, vagy ha különvonat indítását kérték.

Az engedményes köteles volt figyelembe venni díjszabásával a hazai gazdaság érdekeit. Ennek biztosítására köteles volt mindazokat a kedvezményeket megadni a hazai termékeknek is, mint amit a külföldieknek biztosított, ha azokat legalább ugyanolyan távolságra szállította. Továbbá nem lehetett külföldi árut alacsonyabb díjért szállítani, mint hazait. Az adriai kikötők felé irányuló forgalomban csak a hazai kikötő számára lehetett engedményt adni.

Ha a személyforgalomban az államvasutak megváltoztatta a rendszert, az engedélyes az átmenő forgalomnál köteles volt arról megegyezni az államvasutakkal. Áruknál ilyen esetben teljesen az állam határozta meg a tarifát, a hév csak a pályáján megtett kilométer arányában kapott pénzt, de kocsinként legalább egy forintot garantáltak számukra.

Abban az esetben, ha a pálya tiszta jövedelme három egymást követő évben meghaladta a tényleges építési és berendezési tőke (itt: 3.800.000 forint) 7 százalékát, a kereskedelmi miniszternek joga volt leszállítani a hév díjtételeit.

A megállapított szállítási díjakat a társaság bármikor leszállíthatta, de újbóli megemelésüket csak az annak kihirdetésétől számított három hónappal később lehetett bevezetni. (13. §)

A belföldi élelmiszerek rendkívüli megdrágulása esetén a miniszter azok szállítási díját átmenetileg a legmagasabb ár felére szállíthatta le. Ezzel a kormány stratégiai befolyást gyakorolt az árakra. A katonaság és katonai javak szállítását is külön szabályozták a közös hadügyminiszterrel és a magyar királyi honvédelmi

²² EDVI 1896, 398-403., illetve MAJDÁN 1995, 60–66.

miniszterrel kötött 1877. évi egyezmény alapján.

Utazási kedvezményre is akadt példa az engedélyokmányban:

„Az állami tisztviselők, hivatalnokok és szolgák, kik a vasutak igazgatása és üzlete felett őrködő hatóságok megbízásából, vagy az állam érdekeinek [...] megóvása végett, vagy jövedéki czélobból a vasutat használják és azt, hogy illetékes hatóság által megbizattak, igazolják, úti málháikkal együtt ingyen szállítandók.”

A posta szállítását az 1888. évi IV. tc. 4. §-a szabályozta. Ez alól a társaság nem bújhatott ki, hiszen már az építésnél részesültek plusz támogatásban a posta miatt.²³

A sajtó szerint 1891 novemberétől a Baross-féle zónadíjszabást vezették be a vasútvonalon.²⁴ Ezt a miniszter 1889. január elsejével rendelte el. Célja az volt, hogy növelje a személyforgalom volumenét. Az olcsóbb viteldíjjal Baross az ország peremterületeit akarta közelebb vinni a fővároshoz. A vasúti forgalom zöme a 25 és 225 kilométeres távolságok között bonyolódott le. A kedvezmények ezért éppen az ezeken kívül eső zónákban voltak a legjelentősebbek. Főleg a nagy távolságú utazások lettek olcsóbbak, mivel 225 kilométer felett az úgynevezett „végtelen zóna” kezdődött. Így 225 kilométeren túl úticéltól függetlenül ugyanannyiba került a jegy. A gazdaságpolitika természetesen nem engedhette meg ennek szó szerinti alkalmazását. Ezért az ország centrális hálózatának középpontjában, Budapesten a végtelen zóna is véget ért, és onnan újra kezdték a számítását. A Baross Gábor által életbe léptetett zónadíjszabás menetdíjait az *I. táblázat*²⁵ tartalmazza.

Az új rendszer sikerét az utaslétszám látványos emelkedése bizonyította, ami 4 év alatt 215 százalékkal nőtt. A bevételek viszont csak szerényebb mértékben, 40 százalékkal lettek magasabbak.²⁶

A zónadíjszabás változatlan formában nem sokkal élte túl létrehozóját. A szomszédos forgalomban hamar bevezették a távolság szerinti elszámolást. Kettő helyett három szakaszt különböztettek meg: 10, 15 és 20 kilométerig. Az első két szakasz tarifája még 1910-ben is megegyezett Barosséval. Később a távolsági zónák számát is bővítették tizenhatra. 226-tól 300-ig, illetve 301-től 400 kilométerig terjedt ki a két új zóna, a „végtelen” pedig 401 km-nél kezdődött. Az első osztály menetdíjait minden szakaszon felemelték. A

helyi érdekű vasutaknál az adóterhek miatt áremelésre volt szükség. Ezt úgy oldották meg, hogy az első osztályon a MÁV gyorsvonati, a II. és III. osztályon pedig a személy- és gyorsvonati díjak átlagát szedték be. A hév vonalakon természetesen csak személy- és vegyesvonatok²⁷ közlekedtek, gyorsvonatok nem. Természetesen más módszereket is alkalmaztak a bevételek növelésére a helyi viszonyok függvényében. Az 1910-es években több mint 30 féle változata élt a zónadíjszabásnak.

A teherszállításnál az eredetileg meghatározott rendszer is változott. 1910. január 1-ig három távolsági zónát határoztak meg 50, 100 és 200 kilométerig. Ezen felül a díj a tömeg szerint is volt három fokozatban: 50 kg alatt, 50 és 100 között, illetve 100 kg-on felül. A számlázás darabonként történt. 1910-ben viszont áttértek a 10 kilogrammonkénti 7 távolsági zónás díjazásra. A zónák határa 50, 100, 200, 300, 450 és 600 kilométer volt.

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy a több zónával finomabban felosztott díjszabás mind a személy-, mind az áruforgalomra jótékonyan hatott. Igazából a forgalom növekedése válaszolt azoknak, akik kételkedtek Baross elgondolásában.²⁸

2.4. A forgalmi adatok és üzleti eredmények

A vasút forgalmára és üzleti eredményeire a Dunántúli Helyiérdekű Vasút Részvénytársaság éves gazdasági jelentéseiből következtethetünk. Ezek példányait a Közlekedési Múzeum archívuma őrzi. Sajnos a cég nem közölt vonalankénti összesítést, számukra az egész vállalat eredménye volt a fontos. Emiatt bizonyos adatok nem állnak rendelkezésünkre. Nem lehet például eldönteni egy-egy vonal nyereséges vagy veszteséges voltát. A legtöbb, ami a fennmaradt adatokból megállapítható, hogy hogyan alakult a vonal állomásainak forgalma, illetve az egész vállalat eredménye.

Az 1891. és 1914. közötti időszakból csak 1894-től maradt fenn folyamatos adatsor. Az igazgatóság első teljes névsorát is csak 1893-ból ismerjük. Az RT. elnöke Szájbely Gyula országgyűlési képviselő volt. Alelnök 1893-ban Radó Kálmán, Vas megye alispánja. További tagok: Csertán Károly Zala megye alispánja, Dröxler Gusztáv Pozsony polgármestere,

²³ A kereskedelemügyi m. kir. miniszter 20.496 szám alatti rendelete-Magyarországi Rendeletek Tára. Budapest, 1889. 121. 1713–1731.

²⁴ Zalamegye, X. évfolyam 43. szám 1891. október 25.

²⁵ HAICH 1910, 65.

²⁶ UDVARHELYI 1996, 22–23.

²⁷ Vegyes vonat: amelyik személy- és teherkocsikat is továbbít.

²⁸ HAICH 1910, 64–68.

Eitner Sándor a volt Boba–Jánosháza–Sümege HÉV elnöke, Fackh Károly a kereskedelmi miniszter képviselőjében, Fenyvessy Adolf az országgyűlési gyorsíróiroda elnöke, Gyömöreý Vince, nyugalmazott törvényszéki elnök, Zala megye küldötte, Hertelendy Ferenc nagybirtokos, Krüzner Viktor és Lechner Tivadar a müncheni Localbahn Aktien Gesellschaft igazgatói, Volz Frigyes, a Localbahn elnöke, Popovits Sándor a pénzügyminiszter képviselőjében és báró Putteány Géza nagybirtokos. A felügyelő bizottságot Kovács Károly, Zalaegerszeg polgármestere, Grosz Károly a Localbahn főkönyvelője és Müller Henrik mérnök alkották. A testületnek Kovács Károly 1902-ig maradt tagja.

A Dunántúli HÉV valamennyi (1906-ban 6 darab) vonalának üzemét a m. kir. államvasutak látta el az 1891. október 17-én kötött egységes üzleti szerződés alapján.

A Dunántúli HÉV bővülésében az első lépcsőt a zalavölgyi vasút csatlakozása jelentette 1895 decemberében.²⁹

A másik nagy fejlesztési lépésre 1913-ban került sor, amikor megtörtént az egyesülés a Magyar Délnyugati (Körmend–Zalalövő–Óriszentpéter–Muraszombat) Helyiérdekű Vasutakkal. Még abban az évben sor került a Sárvár–Bük, a Zalalövő–Zalaegerszeg, a Zalabér–Bajti forgalmi kiterő és a Bük–Felsőlászló vonal megnyitására.³⁰

A pálya állomásai közül Zalaegerszeg személyforgalmi túlsúlya egyértelműen megmutatkozott. A teherforgalomban ez nem volt tapasztalható, ott kisebb települések állomásai is nagy forgalmat produkáltak.³¹

3. A vonal jelentősége

A közlekedés a 19. század második felében Zala megyében is új korszakába lépett. Ekkor épültek meg az első vasútvonalak. A kőhiányos területeken az útépités a magas szállítási költség miatt majdnem annyiba került, mint ha vasutat építettek volna. Vasúton viszont az áruszállítás lényegesen olcsóbb volt, mint közúton. (Ezt a kanizsai déligyümölcs kereskedők is jól tudták.) A vasúthálózat a mindenkori politikai és gazdasági érdekeknek megfelelően alakult ki, ennek megfelelően hűen tükrözi a kiépítés kori viszonyokat. Így sajnos a megváltozott körülmények által támasztott igényeknek kevésbé felel meg.

A kiegyezés előtti vasutak az osztrák kormány igényeinek megfelelően épültek ki. A megyében az 1860–61-es Pragerhof–Kanizsa–Buda és az 1865-beli Kanizsa–Sopron vonalak példázzák ezt, melyek a Dunántúl Béccsel és Trieszttel való összeköttetését teremtették meg. A vasútépítést ebben az esetben nem az ipar érdekei motiválták, hiszen a régió, és azon belül a megye sem rendelkezett számottevő iparral. Sokkal jelentősebb volt az építőanyagok és a mezőgazdasági termékek elszállításának igénye. A sor élén a gabona és az élőállat állt.³²

Az említett vonalak kiépítésével Kanizsa egyedülállóan korán vált vasúti csomóponttá. Ezt a pozíciót tovább erősítette a pécsi összeköttetés megteremtése 1868-ban. Az itt összefutó vonalak ráadásul mind fővonalak voltak. Így a város olyan forgalmi szerepre tett szert, amit a Dunántúlon is csak kevés más csomópont tudott megközelíteni. Ezt a fontos szerepet a város annak ellenére megőrizte, hogy később egyetlen vicinális sem sikerült Kanizsa felé vezetni. Mellékvonalak építésében inkább a megye északi része jeleskedett, élén a megyeszékhellyel. Ezek a vasutak azonban jóval később, csak 1888. és 1913. között épültek ki. Kanizsa sokat köszönhetett a korai vasútépítésnek: gazdasági súlya megnövekedett és a település arculata is városiassá vált.

A történelmi Zala megyében állami fővonal már csak 1909-ben épült (a Budapest és Tapolca közötti pálya). Ezért a megye sajátossága, hogy vasúthálózata kialakulásában a birodalmi érdeket leszámítva elsősorban a városok és a nagyobb uradalmak helyi érdekei érvényesültek. A megyének sajnos nem volt kidolgozott hálózatfejlesztési koncepciója sem, ami elősegítette volna a tudatos építést.

A „helyi érdekű” elnevezés itt roppant találó, mivel a vonalak a lokális érdekek harca után, kompromisszumok árán születtek. Az elsőként megépült két rövidebb pályánál még nem volt számottevő a küzdelem. Sokkal inkább jellemző volt ez a megyét átszelő ukk–csáktornyai vicinálisra, ahol jóval több szempontot kellett figyelembe venni. A megyeszékhely bekapcsolása a vasúthálózatba ésszerű igény volt. A város az 1880-as évekig hiába próbálkozott, saját ereje nem volt elegendő a vasútépítéshez. A később „zalai vasút” néven ismertté vált pálya vonalának kijelölésénél elsősorban Zalaegerszeg érdekeit kellett figyelembe venni. A községek beleszólási lehetősége

²⁹ TISZA 1996, 87.

³⁰ TISZA 1996, 101–102.

³¹ Az adatok a Dunántúli Helyiérdekű Vasút Részvénytársaság 1892. és 1914. közötti éves gazdasági jelentéseiből származnak (ezek megtalálhatók: Közlekedési Múzeum, Budapest)

³² ERDŐSI 1978, 70–73.

minimális volt, annak ellenére, hogy tőlük is várták az anyagi hozzájárulást a költségekhez. Gyakorlatilag a versengő városok ereje döntötte el azt, hogy melyek lesznek azok a szerencsés települések, amik vasutat kapnak. A városnak elsősorban a megközelíthetőség miatt volt fontos a vasút megépítése. Szombathelyen át Bécs felé Boba, délen a kanizsa–trieszti fővonalon pedig Csáktornya lett a csatlakozási pont. A vonalnak a megyeszékhely hálózatba kapcsolásán kívül az is feladata volt, hogy számos zalai községnek biztosítsa a közlekedést. Ráadásul, mivel a Kisalföld déli részét összekötötte a Muraközszel, regionális jelentőségűvé is vált.

Az 1890-es években a vicinális kiépülésének tulajdonították a város meglóduló fejlődését. A fellendülés azonban nem volt olyan mértékű, mint Nagykanizsán, és ezen a később kiépített további vicinálisok sem segítettek.³³ Zalaegerszeg urbanizációját inkább hagyományos igazgatási funkciója segítette. Ezt jól példázza a pénzügyigazgatóság elhelyezése, amely éppen a vasút építésével egy időben zajlott.

A falvakban a vasút révén korlátlan és megbízható szállítási lehetőség jelent meg a térségben. Ez első sorban a mezőgazdasági árutermelésre volt kedvező hatással, de elősegítette a feldolgozóipar megjelenését is. Megfigyelhető volt az ipartelepek koncentrációja a vonal mentén. Ebből a szempontból a megye az aprófalvas településszerkezet miatt korábban rendkívül előnytelen helyzetben volt. A helyi érdekű vasutak kiépítésével 1913-ra a zalai falvak 34%-a került vasúti megállóhely 3 kilométeres körzetébe.

A forgalmi igények alapján viszont az 1910-es évekre kiderült, hogy a meglévő vasúthálózat túl sűrű, a szállítási kapacitás kihasználtsága nagyon alacsony volt.³⁴ Ez gazdaságtalanná tette a vonalakat, melyek közül jó néhányat később meg is szüntettek. Az Ukk–Csáktornya vonal szerencsére elkerülte ezt a sorsot, bár az első világháborút követően elvágták, Rédics végállomás lett. De a vasút szárnyvonalként ma is él és működik, e sorok írásakor napi négy pár személyvonat, valamint heti két alkalommal tolatós tehervonat járja.

Irodalom

EDVI 1896

Edvi Illés Sándor: *A magyar királyi államvasutak és az üzemiükben lévő helyi érdekű vasutak áruforgalmi viszonyai*. 2. kötet, Budapest, 1896.

ERDŐSI 1978

Erdősi Ferenc: A Dél-Dunántúl közlekedési hálózatának kialakulása és szerepe a terület régióvá válásában. In: *Studium Historicum Simighiense* I. (Főszerkesztő: Kanyar József) Kaposvár, 1978.

ERDŐSI 1984

Erdősi Ferenc: *A közlekedési hálózat fejlődésének hatása Zala megye településeire*. Nagykanizsa Város Tanácsa Híradója, Nagykanizsa, 1984.

ERDŐSI 1987

Erdősi Ferenc: Zala megye települései és a közlekedés. *Zalai Gyűjtemény* 27. Zalaegerszeg, 1987.

HAICH 1910

Haich Károly: *A helyi érdekű vasutakról* (Közlekedési szakkönyvtár I. sorozat 22. könyv). Budapest, 1910.

MAJDÁN 1995

Majdán János: *Bezirkbildungsfunktionen der Eisenbahnen in zwei Fallbeispielen*. In: *Városok, vonzaskörzetek, határmenti térségek* (Szerkesztette: Aubert Antal). Pécs, 1995.

TISZA 1996

Tisza István: A magyar állami, magán- és helyi érdekű vasúttársaságok fejlődése 1876–1900. között. In: *Magyar Vasúttörténet* 2. (Főszerkesztő: Kovács László). Budapest, 1996.

UDVARHELYI 1996

Udvarhelyi Dénes: Magyarország gazdasági és vasútpolitikája 1876-tól a századfordulóig. In: *Magyar Vasúttörténet* 2. (Főszerkesztő: Kovács László). Budapest, 1996.

³³ ERDŐSI 1984, 58–60.

³⁴ ERDŐSI 1987, 177–178.

The importance of the Zalaegerszeg railway in the first decade of its operation

Finally the county seat also became involved in the country's rail network after the Zala railway was opened in the autumn of 1890. The first years were devoted to corrections: following primarily the needs of the town the timetable was changed, the station was enlarged, and its operation was reorganized. New stations were opened according to traffic demands.

For a short time a private corporation was also established for the Zala railway of local interest, but after exactly five months of self-operation it merged into Danubian Rail of Local Interest Co., having been united with the neighbouring railway companies. For this reason, although there are traffic data about the early phase of the operation, the matter of the profitability just in terms of the

line has not been seen clearly. The Millennium train monograph provides a detailed description about the currently established line operation. With the help of it a clear picture emerges about the economy of Zala county travelling back to the end of the 19th century.

One of the outstanding elements of the activity of Gabor Baross, Minister of Transport, was the zone tariff, which was introduced early in the Zala vicinal, and although it was amended several times in the course of operation, its fundamental goal to increase the traffic was reached.

The Ukk–Csáktornya rail line was really of local interest, this may be due to the fact that it is still working in spite of the railway operations becoming uneconomic and the severing of the line after the Treaty of Trianon.

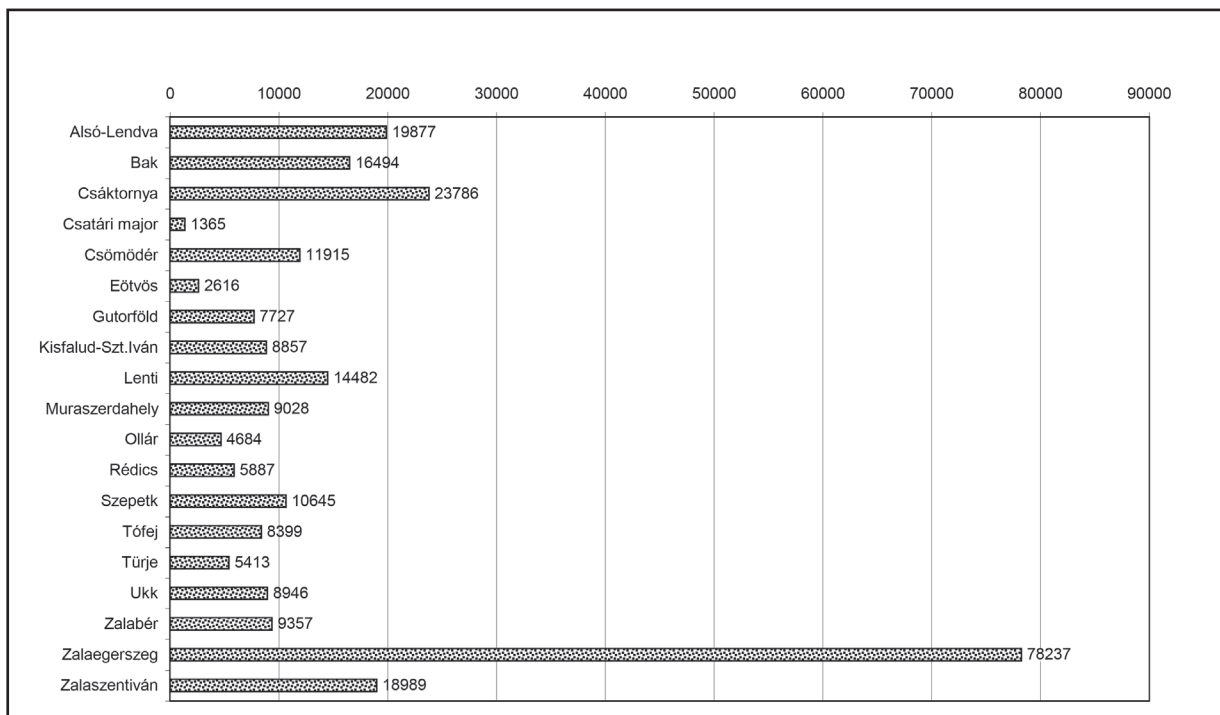
Translated by Livia Simmer

Forgalom	Vonal- szakasz	Távolság (kilométer)	Személy- és vegyesvonatoknál			Gyorsvonatoknál		
			I.	II.	III.	I.	II.	III.
			menetdíj személyenként (fillér)					
Szomszédos	1.	1. állomásig	60	30	20	Gyorsvonatokat a szomszédos forg. jeggyel nem lehet használni		
	2.	2. állomásig	80	44	30			
Távolsági	I.	1-25	100	80	50	120	100	60
	II.	26-40	200	160	100	240	200	120
	III.	41-55	300	240	150	360	300	180
	IV.	56-70	400	320	200	480	400	240
	V.	71-85	500	400	250	600	500	300
	VI.	86-100	600	480	300	720	600	360
	VII.	101-115	700	560	350	840	700	420
	VIII.	116-130	800	640	400	960	800	480
	IX.	131-145	900	720	450	1080	900	540
	X.	146-160	1000	800	500	1200	1000	600
	XI.	161-175	1100	880	550	1320	1100	660
	XII.	176-200	1200	960	600	1440	1200	720
	XIII.	201-225	1400	1060	700	1680	1300	840
	XIV.	225 km-en túl	1600	1100	800	1920	1400	960

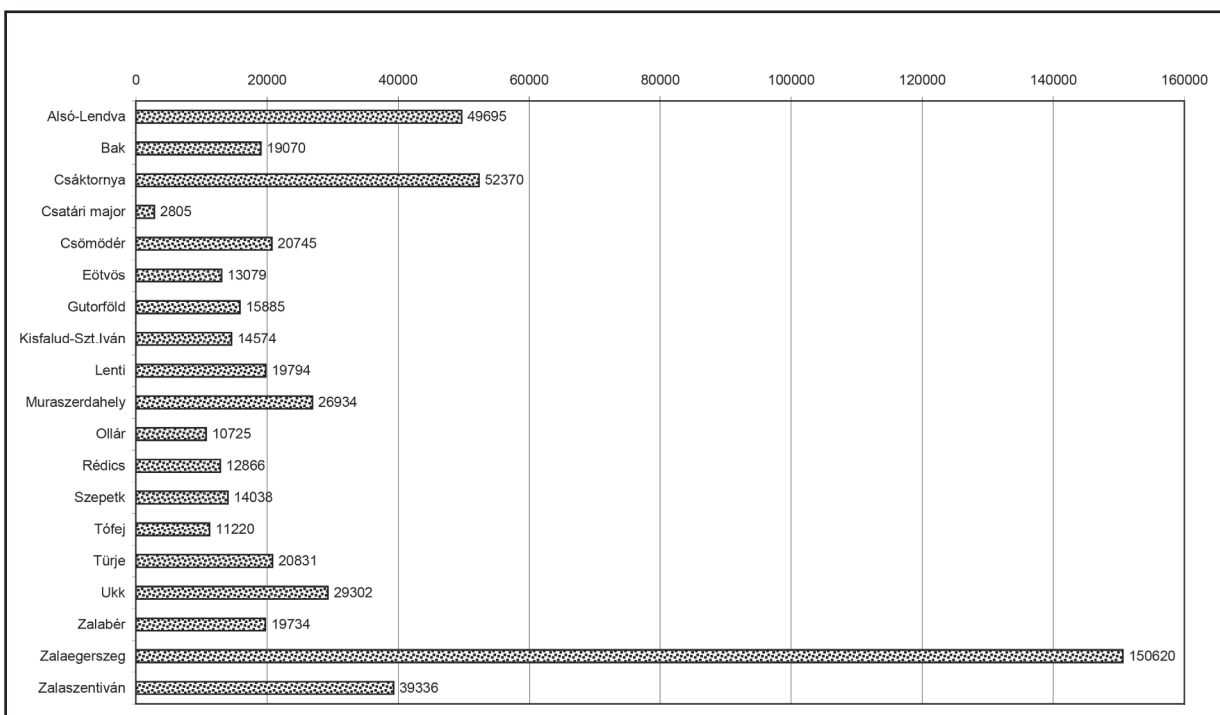
I. táblázat: A Baross Gábor által életbe léptetett zónadíjszabás menetdíjai
Table 1: The fares of the zone tariffs promulgated by Gábor Baross

Az Ukk–Csáktornya vonal forgalmi részesedésének alakulása a Dunántúli HÉV-en belül
The formation of the traffic share of the Ukk–Csáktornya line in the Transdanubian suburban railway

Az állomások személyforgalma 1895-ben
The person's turnover of the stations in 1895

Az állomások személyforgalma 1910-ben
The person's turnover of the stations in 1910

Bekő Tamás

Zalatárnokiak a Donnál, 1942–1943¹

A Göcsej keleti vonalán elterülő Zalatárnok Zala megye közepén, egy fontos főközlekedési út mentén helyezkedik el, félúton Bak és Nova között. A település alaprajza követi a természeti feltételeket. A három észak–déli irányú dombháton a kusza, többutcsás szerkezete és a falu neve is ősi Árpád-kori eredetéről tanúskodik, míg a hozzá tartozó Oroklán és Vakola kisközségek később létrejött egyutcsás falvak.² A déli irányban szomszédos Szentkozmadombja nem szerves része ugyan Zalatárnoknak, de földrajzi fekvése és az évszázadok során kialakult szoros közigazgatási és egyházi kapcsolata a mai napig összeköti a két falut. Az 1941-es népszámlálás idején Zalatárnok és Szentkozmadombja népessége, a hozzájuk tartozó lakott külterületekkel együtt, meghaladta a kétezer főt. Lakói egy szűkebb iparos réteg mellett túlnyomórészt földművelésből éltek, főleg katolikus vallásúak, és két főtől eltekintve színmagyarok voltak.³

Az 1942–1943-as Don menti harcokat megelőzően a zalatárnoki honvédek is kivették a részüket az elcsatolt magyarlakta területek visszaszerzéséért folytatott hadműveletekben, majd az I. magyar hadsereg, a Kárpát-Csoport kötelékében végrehajtott ukrainai megszállásban. Az 1938–1939-es kárpátaljai és felvidéki mozgósítás idején, az események kapcsán kitüntetett Matkovits Lajos tartalékos zászlós mellére személyesen a kormányzó, Horthy Miklós tűzte ki a Felvidéki Emlékérmert (1–2. kép). 1940-ben, a kolozsvári bevonulás idején, a tárnokiak is virágésőben meneteltek az ezeréves határokért, a Délvidék visszafoglalása

pedig már hősi áldozatot is kívánt Zalatárnok községtől: „*Honvédeink húsvét vasárnapján a Bács-Bodrog megyei Szőreg községben teljesítették hazafias feladatukat, amikor a csetnikek orvtámadásának esett áldozatul Becs Imre őrmester,⁴ Zalatárnok hős fia. Holttestét Szenttamáson helyezték ideiglenes nyugalomra. Hozzátartozóinak kívánságára azonban a katonai parancsnokság szülőfalujába szállította, ahol pénteken hősi halotthoz méltó keretek között helyezték örök nyugalomra. [...] a temetőben [...] Matkovits Lajos tanító, levente csapatparancsnok búcsúzott a hősi halottól. Megható beszédében Becs Imrét, mint követendő példát állította a leventék elé.*” – tudósított az események folyamáról egy korabeli zalai újság.⁵ A világháború első tárnoki áldozatát még nagy részvétel mellett, virágcsokrokkal, koszorúkkal, katonai tiszteletadás és hatalmas gyászmenet kíséretében temették el a zalatárnoki sírkertben. Ekkor még senki sem gondolt arra, hogy rövidesen sokaknak kell majd fegyvert fogni a hazáért, és a hősi halottak zöme semmilyen tiszteletadásban nem részesül majd (3. kép).

1942 tavaszán a 2. honvéd hadsereg felállításakor, a mozgósított III. hadtest – és azon belül is elsősorban a 9. könnyű hadosztály alakulatai – a zalatárnoki és szentkozmadombjai⁶ katonaviselt férfiak színe-javát is fegyverbe szólította. A hadba hívott személyek nagy többségének a megyénk nagyvárosaiban állomásozó 17. honvéd gyalogezred nagykanizsai I. és – főként – zalaegerszegi III. zászlóaljához, a szintén Nagykanizsán állomásozó 9. tábori tüzérezredhez, és a keszt-

¹ A tanulmány a „Nagykanizsától a Donig. A 9. könnyű hadosztály a keleti harctéren, 1942–1943” című tudományos emlékülésen ugyanezzel a címmel, Nagykanizsán, 2012. október 3-án elhangzott előadás bővített és jegyzetekkel kiegészített változata.

² Zala megye 1998, 541–543.

³ 1941-es népszámlálás 2004, 357–358. (Oroklán, Kisoroklán és Vakola kistelepülések mellett a következő lakott külterületek tartoztak Zalatárnokhoz és Szentkozmadombjához 1942-ben: *Bárczay-major; Csószai mező, Aszuvölgy, Alsóerdő, Ferenci erdőszlak, Durgó-hegy, Tárnoki-hegy, Kurta dűlő, Rókaháza, Teréz-major, Piripócs puszta, Bácska és Vilma-major.* Zalatárnokon és Szentkozmadombján, a katolikus vallású többség mellett, evangélikus és izraelita családok is éltek. 1941-ben a magyarok közt két ruszin nemzetiségű személyt említenek az összeírások.)

⁴ BECS IMRE (Zalatárnok, 1912. március 1. an. Szőke Mária) őrmester. 1939-ben, mint páncélos szakaszvezető, a Kinizsi Pál Csapatlövőiskola végzős hallgatója. A mozgósításkor nőtlen, zalatárnoki lakos. 1941. április 13-án a délvidéki hadműveletekben hősi halált halt.

⁵ ZALAMEGYEI ÚJSÁG 1941, 7.

⁶ A továbbiakban (ha a két falu katonáiról van szó egy időben) csak tárnoki.

helyi III. fogatolt vonatosztály egyes szállító, hadtáp és egyéb alakulataihoz szolt a behívó parancsa. „*A lak-tanyában nagyon sokan vagyunk tárnokiak. Novák Jenő, Varga Pista, Lóránt Gábor, Nagy Sanyi, Gál Károly, Császár Kálmán, mind a géppuskásoknál.*” – írja a bevonulása után néhány nappal – március 24-én – Varga Jenő tizedes az egerszegi kaszárnyából⁷ (4. kép).

A mozgósított tárnoki férfiakról pontos adatok nem állnak a rendelkezésünkre, de jelenlegi ismereteink szerint ez a szám megközelítette a 90–100 főt. Ennek ismeretében megállapítható, hogy a zalatárnoki felnőtt és hadköteles férfiak kb. 20%-a vett részt az oroszor-szági hadműveletekben 1942–1943 folyamán.

A fiatalabbak elsősorban a gyalogsághoz és a tüzérséghez vonultak be, míg az idősebb és többgyermekes tartalékos generáció tagjai a fogatolt vonatosztály katonái lettek. A bevonulást követően rövid, néhány hetes összeszoktató, alaki és harcászati kiképzés várt rájuk. Ez idő alatt a családtagok – ha tehették – több ízben is meglátogathatták a hozzátartozóikat. Balogh Györgyné Bor Anna visszaemlékezése szerint, 1942 márciusában (az akkor még csak hat éves vakolai kislány) többször járt édesanyjával Felsőpáhokon, ahol édesapja, Bor Ferenc (5. kép), a III. fogatolt vonatosztály kiképző táborában állomásozott. Hazai ételt, italt és biztató jó szót vittek a családfőnek.⁸

A katonavonatok, a 9. könnyű hadosztály fegyverzetét, műszaki és egyéb felszerelését, valamint személyi állományát szállító szerelvények, Keszthelyről április közepétől, Nagykanizsáról a hónap végétől, míg Zalaegerszegről május első napjaiban indultak a frontra. A berakodás nem minden esetben ment zökkenőmentesen, és gyakran komoly feladat elé állította a katonákat. Ennek kapcsán, Káli Béla szentkozmadombjai tüzér, aki a IV. hadtestbeli pécsi gépkocsizó közepes tarack tüzérosztálynál nyert beosztást, a következőket jegyezte fel naplójában: „1942. május 8-án délután rakodtunk be Pécsen, de a berakodás nagyon nehezen ment. A csőkocsi még csak valahogy bement a vagonba, de a talpegység sehogy sem akart, mert egy pár centivel hosszabb volt, mint a vagon belseje. Így aztán délután négy órától este tizenegy óráig tartott a berakodás, és még csak azután kaptuk meg

a vacsorát.”⁹

A harctérre indulás előtti órákban ki-ki a maga módján köszönt el a szeretteitől. Volt, aki személyesen, volt, aki csak levélben. Varga Jenő, a 17./III. zászlóalj egyik géppuskás tizedese (6. kép) május 4-én ezt írta menyasszonyának: „*Kedves Ilus! Az utolsó leveletem írom Egerszegről, mert innét el kell mennünk messze idegenbe. Már az egész zászlóalj elment, mi vagyunk az utolsók. Egy vonat elment vasárnap este, egy másik hétfőn este, mi a géppuskások utolsóként, kedden este kilenc órakor fogunk indulni. Azért csak írjál, ha el-megyünk is, mert a levél eljön utánunk.*”¹⁰

A besorozott katonák közt sok volt a családos ember. Csak néhány példát említek: Sipos Károly zalatárnoki gazdálkodónak három kiskorú gyermekétől és várandós feleségétől, Gergác József kisorokláni földművesnek két kiskorú gyermekétől és házastársától, Bogdán József szentkozmadombjai lakosnak pedig első gyermekét váró feleségétől kellett elszakadnia. Az ő búcsúzásuk volt a legfájdalmasabb és a legtragikusabb: soha többé nem láthatták viszont egymást.

A bevagonírozást követően egy-egy szerelvény kikerzése a frontra általában nyolc napig tartott. A családtól és az édes otthonától való elszakadás szomorú valóságát csak az utazás élménye tette némiképp elviselhetőbbé. A katonák megcsodálhatták a szebbnél szebb tájakat, járhattak a történelmi múltat idéző régi városokban, és megismerkedhettek más vidéken élő, idegen ajkú népekkel. Káli Béla kivonulása az orosz frontra 1942. május 9-től május 16-ig tartott. Utazásának történetét egy kis kockás füzetben örökítette meg, amelyben – többek közt – így emlékezett vissza katonaeletének erről az időszakáról:¹¹

„*Május 9-én 01 órakor indult el a vonatunk Pécsről Újdombóvár felé, és reggel ½ 8 órakor értünk be a városba, ahol megettük a reggelit, és egy kicsit meg is mosdottunk, mert igen porosak voltunk. [...] Este hat órakor ért be a vonatunk Székesfehérvárra, itt egy keveset késtünk, így volt alkalmam megnézni azt a szép várost, melyben édesapám töltötte a katonaeletét a huszároknál. [...]*

Május 10-én kora reggel 5 órakor értünk Érsekújvárra, ahol megettük a reggelit, a pénzt pedig összeszedték tőlünk, hogy átváltják német márkára, mert a

⁷ Varga Jenő 1942. március 24-én kelt levele. Ezúton mondok köszönetet Varga Jenőnek és családjának, hogy az általuk őrzött eredeti dokumentumokat a rendelkezésemre bocsátották.

⁸ Uo.

⁹ Káli Béla 1942–1943-as harctéri naplója két füzetből állt. Az elsőt 1942. május 8-tól június 18-ig, a másodikat június 19-től 1943. január elejéig vezette. A második rész 1993-ban még megvolt, azóta nem került elő. A naplóban fellelhető helyesírási és fogalmazási hibák a közérthetőség érdekében javításra kerültek. A napló első részének másolata, a szerző tulajdonában. (a továbbiakban: Káli Béla harctéri naplója)

¹⁰ Varga Jenő 1942. május 4-én kelt levele.

¹¹ Káli Béla harctéri naplója.

határon nem vihetünk át pengőt. Innen tovább mentünk egész Galántáig, itt mentünk át a szlovák határon, ahol átcserezték a mozdonyt, de még a vezetője is szlovák volt. [...] úgy féltek tőlünk a szlovákok, mint a tűztől. [...] Krasnó felé már igen szegény tót népek laknak, mert állatot is csak kecskét tartanak, melyet a hegy kopár oldalán legeltetnek. [...]

Május 11-én reggel arra ébredtünk, hogy beért a vonatunk Katovic gyárvárosba, ahol nagyon sok szénbánya van a város közepén. Itt megettük a reggelit, ami csak egy kis fekete kávé volt [...] itt a tehének olyan feketék, mint a bivalyok, de a birkák és a kecskék is tiszta fekete színűek. [...]

Május 12-én értünk be Ukrajnába, itt láttuk azokat a hatalmas beton erődöket, amit az orosz épített, és azt a rettentő rombolást, amit itt hagytak maguk után. Itt a vidék egészen sík, és első osztályú földek vannak, amit minden ember egy lóval szántogat. [...]

Május 13-án Tanipoldon keresztül értünk Minszk-be. Amerre jöttünk, a vasút mellett nagyon sok sírt láttunk. Reggeli után tovább folytattuk utunkat, közben láttuk ennek a nagyvárosnak a romjait. [...] A házaknak csak a falai álltak, a tetőjük mind leégve. [...] Rudensk község szalmafedeles faházakból állt. Itt minden ház fából épült. Innét kiindulva nagy gyümölcsös mellett mentünk el, ami még csak most kezdett hajtani. Odahaza már virágzott, mikor eljöttünk. [...] Puckavickibe a gyerekek eladták a cigarettát, mert verekedtek érte a ruszók, annyira vették. 100 darabért adtak még 20 márkát is, pedig a mi pénzünkön 32 pengő 60 fillér, ők meg 1 pengőért vették tőlünk. [...] Bodruiskba már mindenfelé csak romokat és katonasírokat láttunk. Itt egy hatalmas folyón mentünk keresztül, amin a németek építettek hidat, mert az orosz a hatalmas hídját felrobbantotta. [...]

Május 14-én mentünk át a Dnyeper folyón, ami úgy nézett ki, mint a tenger, mert a sok hótól a mellette lévő földekre is kiöntött. A folyó mellett álló házakat úgy agyonbombázták, hogy ott épségben nem maradt meg egy sem, csak a házak helyei voltak láthatóak. [...] Buda Kocskeleskájában már láttunk ünnepi ruhába öltözött orosz népeket is. A lányok éppen olyan viseletben voltak, mint nálunk odahaza. Bizony olyan szépek voltak, hogy még nekünk is tetszetek. [...]

Május 15-én [...] Sznovácskoja városban már találkoztunk magyar gyalogos katonákkal, akik egész télen itt voltak a –40 fokos hidegben. Sokat panaszkodtak, hogy mennyit szenvedtek a nagy hidegben. Nagyon

sok fagyás van köztük, akik még máig sem gyógyultak meg. [...] Később átmentünk a Gyesznya folyón, ami ki volt öntve, ameddig csak a szem ellátott.

Május 16-án reggel arra ébredtünk, hogy Vorosba értünk. Itt aztán kirakodtunk, mégpedig elég nyugodtan, majd elszállásoltak bennünket egy hatalmas raktárba. Ez a raktár akkora volt, hogy 70.000 vagon búzát szállítottak ide a németek, amit az oroszoktól sikerült zsákmányolniuk. Itt kipihenhattuk magunkat.

Május 17-én reggel tovább mentünk már motoron Pavlonkába. Itt láttunk egy régi nagy templomot, amit a Sztálin-uralom lerombolt. A tornyát ledöntötték, az ablakokat berakták, az oltárt kidobták, és színházat csináltak belőle. Pedig ez a templom nagyobb volt még a tárnoki templomnál is. A temetőből még a keresztet is kiszedték, és úgy temettek, mint az állatot, amit beledobnak az árokba, és csak úgy betakarják földdel. Itt a vidék dombos, és a föld tiszta fekete. Itt tanyáztunk május 26-ig.”

A 9. könnyű hadosztály egységei május 5-től kezdve rakodtak ki Kurszk körzetében, ahol az alakulatok hadrendbe állítása után hamarosan (május 25-e előtt, vélhetően Orel városában) az első Zalatárnok községbeli honvéd is megsebesült. Sipos Imre, a 9. tüzérezred hivatásos őrmestere május 30-án írja feleségének (7. kép) Kurszkból: „Pünkösöd hétfő óta kórházban vagyok. A bal alsó lábszáramon kaptam egy lövést, de nem veszélyes, mert a csontot nem érte. A golyó elől jött be a csont mellett és hátul a kör alatt maradt, úgy vették ki. A kórházban jól érzem magam, az étkezés nagyon jó. Nagyon szépen kezelnek bennünket, egész otthonosan érezzük magunkat.”¹²

Sebesülésével két hónapig lábadozott a kurszki hadikórházban. Ez idő alatt írt leveleiben érdekes adalékokkal szolgált a kórházi élettel és a város hadi helyzetével kapcsolatban:¹³

„Június 9. Kurszk. [...] Még itt vagyok a kórházban, a lábam már szépen gyógyul, úgy, hogy már bottal sétálgatok az udvaron. A postámat még mindig nem küldték be az ütegtől, most nem érnek rá, állandó erős harcban vannak. Talán 6-8 nap múlva megyek ki a kórházból. Nagyon sokan vagyunk itt. Ez magyar kórház. Itt a harc erősen folyik, de csak állóharc, mi védelemben vagyunk. Repülőtémadás mindennapi esemény. Éppen ma reggel hoztak be öt sérültet a városból, repülő bombától sérültek, de a gépet lelőtték. Különbösen nagyon jól dolgozunk. Egy halottunk ellenében az oroszoknak 100 van! Részegen fogjuk el őket,

¹² Sipos Imre 1942. május 30-án kelt levele.

¹³ Sipos Imre 1942. június 9-én, június 13-án, június 15-én és július 8-án kelt levelei.

zsebükben a pálinkásüveg. Azt hiszem, a térképen megtalálják, hol vagyunk. Orel, Kurszktól keletre 70-80 km-re. [...]

Június 13. Kurszk. [...] Én még kórházban vagyok, majdnem teljesen gyógyult a lábam, de még kb. 8-10 napig maradok. A betegeket, amelyeknek gyógyulása két hétnél tovább tart, hazaküldték. Sajnos én nem jutottam ezek közé, de hát bele kell nyugodnom, fontos az egészség. Most itt egyelőre csendes a helyzet pár nap óta, de egy-két nap múlva teljes gőzzel megindul a munka. Légi támadás minden éjjel van itt Kurszkban, de a mi kórházunk a város szélén van, s így nem bombázzák. Talán egy hete ismét küldtem rádióüzenetet már másodszor. Hallottad-e? Sajnos nekünk nincs rádiónk, így nem hallottunk magyar üzenetet. Különben itt szörnyű élelmiszerhiány van, egyáltalán nem lehet kapni ehető dolgot. A tojás 1 pengő 80, néha tudok venni hónapos retket. 1 cigarettáért 10 retket kérnek, mert itt a cigaretta aranyat ér. Az időjárás még ez idáig itt nagyon jó és kellemes, eső is van bőven. Csak szenny és piszok mindenütt. Nem tudom mi lesz, ha bejön a nagy meleg. Ez idáig ragály nincs. Az étkezés tűrhető, mindent pótlékban kapunk, főleg szárított fűzeléket és teát. Én még nem sokat soványkodtam, talán 3-4 kilót. Bizony sok hajmeresztő dolgot látunk itt, lesz miről beszélni, ha otthon leszek. Különben itt szörnyű forgalom van, elképzelhetetlen. A tüzeink nagyon szép munkát végeznek, már sok dicsőséget arattunk. Természetesen az első helyen az én ütegem áll. Igaz, hogy az első sebesült is én lettem. Ez nem dicséret, de nem tehetünk róla. Különben a tüzéség jó helyen van. Nappal csend van, csak éjjel és reggel van harc, de akkor annál hevesebb. [...]

Június 15. Kurszk. [...] Az elmúlt éjjel (13-án) szörnyű éjszakánk volt. Olyan bombatámadás ért bennünket, amelyet Kurszk városa még nem élt át. Este tíz óra, ágyban vagyunk, erős bombarobbanás, ablakok csörömpölnek. A jární tudó betegek rohannak fejvesztve ki az udvarra, ki erre, ki arra, utána másfél órán át ismétlődő bombazápor. Segélykiáltások, lángokban álló házak, újabb meg újabb robbanások. Én szerencsémre egy gödörben meghúzódtam. Szörnyű éjszaka, leírhatatlan érzés volt. Az eredmény 16 halott és 14 sebesült. Na aztán másnap megindult a megtorlás! Megszámálhatatlan német gép indult el, és ezzel meg is kezdődött a hatalmas munka, amire ez idáig vártunk. Azóta nem is jött egy orosz gép sem. Állítólag nagyon szépen haladnak előre a mieink. [...]

Július 8. Kurszki kórház. [...] Mindennap írom a naplóm, s meglátod majd, odahaza ha olvasod, hogy éltünk itt Oroszországban. [Sajnos a napló nem került elő – B.T.] Étkezésünk még elég jó, méz, vaj van elég. A tüzeink közül még nagyon kevés veszteség van, kb. 5-6 ember. Azt hiszem, az újságok is írnak rólunk sokat.” (8. kép)

Az oroszok ellen kivonuló magyar haderőnek számolnia kellett azzal, hogy az ország védelmére felállított szovjet reguláris erők mellett, a hazájukat védő polgári lakosság egy része is bekapcsolódik majd a honvédő háborúba. A veszélyt elsősorban nem a falvakban élő és otthon maradt idős emberek, gyerekek vagy fiatal asszonyok jelentették. A vidéki polgári lakosság, a szegényparasztk többsége nem is ellenségként tekintett a magyar katonákra. Mivel a felnőtt férfiak náluk is katonáskodtak, gyakran előfordult, hogy a magyar honvédek segítségével került megművelésre a parlagon hagyott termőföld. Az orosz emberek rendkívüli szegényégét és elmaradottságát tapasztalva, eleinte a magyar katonák is elhitték, hogy jó ügyet szolgálva, egy felszabadító hadsereg katonájaként vesznek részt a hadműveletekben. Némely esetben még az is előfordult, hogy a szovjet emberek és a magyar honvédek közt kölcsönös segítségnyújtáson alapuló, baráti viszonyok alakultak ki. Matkovits Lajos, a 47/III. zászlóalj géppuskás századparancsnoka, 1942–1943-ban, az ukrajnai frontszolgálata idején nemcsak a beosztása alatt álló katonákkal, hanem a megszállt területen élő lakossággal is rendkívül emberségesen bánt. Ruhát osztott ki a munkaszolgálatosoknak, fiatal lányokat mentesített a Németországba történő deportálás alól úgy, hogy a konyhán foglalkoztatta őket, szovjet embereket gyógykezeltetett, a helyi lakosságot pedig igaerővel és vetőmaggal is segítette.¹⁴ Persze egy háború soha nem a barátságról szól. Főleg akkor nem, ha az ország biztonságát egy idegen hadsereg katonái veszélyeztetik. A támadólag fellépő magyar haderő ellen, rövid időn belül, egy önkéntes nacionalista csoportokból álló, jól szervezett szovjet ellenállási mozgalom épült ki, tevékenysége pedig az egész hadsereg felvonulási területére kiterjedt. A partizánellenes harcok már az 1941 júliusától Ukrajnában tartózkodó Kárpát-csoport, majd az októbertől helyébe kerülő megszálló gyalogdandárok erejét is folyamatosan lekötötték. A főleg őrszolgálati és biztosító feladatokra kiképzett, fegyverzet és felszerelés tekintetében is gyenge erőt képviselő magyar legény-

¹⁴ Zalaegerszegi Törvényszék Irattára St. 63/1991. (a továbbiakban: Zegi. Tsz. I. St. 63/1991.)

ségi állomány soraiban érzékeny veszteségeket okozott a szovjet ellenállás. Ezek a kemény, helyenként elkeseredett kézitusával vívott harcok 1942 tavaszán egy zalatárnoki származású fiatalember életét is kioltották. Kovács János tizedes, aki a megszálló erők kötelékében teljesített harctéri szolgálatot Ukrajnában, az április 28-i, Pigorjevka község körüli csatában esett el. A szívlövés következtében hősi halált halt honvéd holttestét Hutor Mihajlovszkij ukrán település katonatemetőjének 210. sírjában helyezték örök nyugalomra.

A szovjet partizánakciók a 2. hadsereg kiszállításának idején is tovább folytatódtak. Mivel az egyetlen használható vasútvonal az ellenállók legkedveltebb búvóhelyének számító – óriási kiterjedésű – Brjanszki-erdőségen vezetett keresztül, tevékenységük már a vagonokban utazó katonákra nézve is komoly veszélyforrást jelentett. A tüzérségi lövegekkel is jól felszerelt partizán csoportok a vasútvonal egyes szakaszainak felrobbantásával próbálták kisiklatni a szerelvényeket, majd rajtaütésszerű támadásaikkal igyekeztek veszteségeket okozni a honvédek körében. Merényleteik nem egy esetben jártak sikerrel. Káli Béla egységét a kirakodást követő időszakban bő egy hetes partizánellenes hadműveletre vezényelték a Gyeszna folyó vidékére. A fiatal tüzér a következőket jegyezte fel ezekről a napokról naplójában:¹⁵

„Május 28-án korán reggel keltünk és gyorsan elkészülve indultunk partizánvadászatra. Belopolojban egy keveset késtünk, mert kenyeret vételeztünk a pécsi sütőszloptól. Itt már nagyon sok magyar katonával találkoztunk. Utunkat tovább folytattuk Burinba, ahol megebédeltünk, és a pihenő alatt a bajai utászokkal beszélgettünk. Itt mesélték, hogy pünkösöd napján a partizánok megtámadták őket, és cudar vereséget szenvedtek. Annyira fel voltak fegyverkezve, hogy egy zászlóaljából 107 halottat és sok sebesültet veszítettek. Alig bírták magukat védeni. Innét tovább mentünk Putviljba, miközben átkeltünk a Gyeszna folyón, de nem a hídon, mert a hidat felrobbantották. A hidászok motorcsónakkal vitték át bennünket. [...] Az átkelés közben az utászainkat megtámadták az erdőből, ezért ott maradtak a folyó partján tüzelőállásba éjszakára. [...]

Május 29-én reggel mentünk ki az erdő mellé tüzelőállásba. Itt az erdő 40 km széles és kb. 1000 km hosszú, ide fészkeltek be magukat az elszánt oroszok. 92 lövést adtunk le rájuk, a német páncélosok pedig egy falut lőttek, ami úgy felgyulladt, hogy egyetlen

ház sem maradt épen, pedig kb. 200 házból állt. Délután négy óráig álltunk tüzelőállásba, utána visszavonultunk éjszakára aludni Putviljba.

Május 30-án reggel újból kimentünk oda, ahol előző nap voltunk, de már lövésre nem került sor, mert még a lakosság is elmenekült abból a faluból. Az éjszaka ismét Putviljban telt.

Május 31-én kora reggel 3 órakor indultunk újra 5 km-re partizánvadászatra. Itt már komolyabb volt a helyzet, mert egy német katona meg is sebesült, ezért egy pár gyanús házat fel is gyújtottak. [...] Egy kis falut mi kutattunk át. A lakosságot összeszedtük a falu szélére, és úgy mentünk házról-házra. Felforgattunk mindent, ami értékesebb volt, azt összeszedték. Délután ismét Putviljban pihentünk, csak az bántott, hogy messze ezer km-re távol a hazától orosz földön kell lennem, mikor otthon ma van búcsú, Szentháromság vasárnapján.

Június 1-én, megint reggel 3 órakor mentünk ki oda, ahova előző nap voltunk, de lövésre nem került sor, mert a tankok nem tudtak átmenni a folyón. A partizánok közben felrobbantották a hidat, így vissza kellett vonulnunk a városba, ahol tanyáztunk.

Június 2-án mentünk újból ki, de most közelebb ahhoz a helyhez, ahol a partizánok tanyáztak, így pontosan be tudtuk lőni a várost és az erdőt. 50 lövést adtunk le három ízben. Bizony jól elbántunk a várossal. Délután kettő órakor fejeztük be a lövést és visszavonultunk.

Június 3-án pihentünk egész nap. Ebéd után kimentünk a város melletti folyóba fürödni és halászni. Kézigránátot dobtunk a vízbe és a halak mind feljöttek a víz tetejére.

Június 4-én kora reggel 2 órakor indultunk ki partizán vadászni. A németek tankokkal és harckocsikkal mentek előre, mi meg kimentük 6 km-re a várostól tüzelőállásba. A németeknek lett egy halottjuk, akit szíven lőttek, 5 sebesültjük és egy harckocsijuk tönkre ment. Ráfutott egy aknára és az feldobta a levegőbe. Mi 100 db lövést adtunk le az erdőre és Szharkovka városra. Bizony, ahol a lövéseink találtak, ott aprajánagyja pusztult. Délben félbehagytuk a lövést és visszamentünk a régi helyre pihenni.

Június 5-én délelőtt anyagkarbantartás volt, délután meg 2 óra felé elmentünk Burinba a falu mellé tüzelőállásba, hogy védjük a Gyeszna folyón az átkelést, mert a hidászok csónakon hordják át a kocsikat és az embereket. Éppen éjfél volt, amikor átértünk a

¹⁵ Káli Béla harctéri naplója.

partra, mert nehezen ment az átkelés. Az üteg másik fele délután négy órakor ment ki tüzelőállásba. Ők bizony egész éjjel lőttek, mert láttuk a torkolattüzet, pedig 20 km-re voltak tőlünk. Erre tiszta síkság van, kisebb dombokkal.”

A partizánvadászatot követően Káli Béla üteget is a kurszki arcvonalra irányították. A gépvontatású tüzér egységek több mint tíz napos menet után, június 16-án hajnali három órakor értek be a tűzvonalba. „Itt a frontvonal 3 km-re volt, a dróttakadályokat már szabad szemmel is szépen meg lehetett látni. Egész nap nem tettünk mást, csak fedezéket ástunk és álcáztuk magunkat. – olvasható az egykori szemtanú feljegyzéseiben.¹⁶

A pécsi tüzérosztály közvetlen szomszédságában azok a zalai alakulatok foglaltak állást, amelyeknek rövidesen komoly szerepet szánt a német hadvezetés egy nagyobb, átkaroló jellegű támadástervezetben. Az akció kezdetét kétszer halasztották el az esős időjárás miatt, míg végül június 28-án hajnali 2 óra 15 perckor – Tyim városának környékén – a III. hadtest megkezdte a Donhoz való kijutást célzó, támadó hadműveleteit. A támadás súlypontja a 9. könnyű hadosztály alakulataira nehezedett. A jól kiépített állásaikat szívesen védő szovjet alakulatok ellen a 17. gyalogezred zalaegerszegi és nagykanizsai zászlóaljainál szolgáló tárnoki bakák is hősiiesen kivették a részüket a súlyos veszteségekkel járó négynapos harcból. Sipos Béla (9. kép) a 17. gyalogezred ezredközvetlen aknavető századának szakaszvezetője, aki tárnoki bajtársaival együtt ebben a csatában esett át a tűzkeresztségen, így emlékezett vissza erre az eseményre:¹⁷

„A támadás Barkovna község határában indult meg, ahol a hadrend szerint, mi aknavetőök, a második vonalban helyezkedtünk el, közvetlen a gyalogság mögött. Aknavető szakaszunk két rajból állt. Egy rajhoz 12 ember tartozott, abból hatan kezelők voltak. Az egyik rajnak én voltam a parancsnoka, a másiknak pedig Nemes Vince kustánszegi származású tartalékos szakaszvezető.¹⁸ A szakaszban rajtam kívül nem szolgált más tárnoki illetőségű ember, de azokban a napokban több falubeli katonával is találkoztam. Az ütközet heves tüzéségi előkészítéssel indult,

majd a gyalogsági roham után minket is bevetettek. Folyamatosan lőttünk, így támogattuk a puskasókat az előrenyomulásban. Sajnos a csata hevében egy végzetes figyelmetlenségből adódóan szörnyű baleset történt, ami az egyik honvédem életébe került. Az aknavető úgy működött, hogy a kezelő az aknát a csőbe helyezte, ami rácsúszott az ütőszegre, a szerkezet pedig azonnal kirepítette az irányzott területre. Az aknák időzítve voltak, tehát a kilövés pillanatától számítva el kellett telnie bizonyos időnek, hogy robbanjanak. Sajnos Horváth Károly kezelő¹⁹ – jó magas zalamerényei gyerek volt – egy pillanatra megfeledkezett magáról, és nem ugrott el időben a cső elől. Az akna keresztülment a testén, de csak akkor robbant fel, amikor jóval távolabb földet ért az ellenséges frontvonalon. Így is borzasztó látvány volt. A zubbonya cafatokban, a mellén és hátán tátongó vérző sebből kilátszódtak a belső szervei. Azonnal szörnyethalt. Ő volt a rajunk első hősi halottja.” (10. kép)

A napokig tartó ütközet az állandó életveszélynek kitett tárnoki férfiakat is rendkívül kimerítette. Hősi halottat szerencsére nem vesztett a falu, de az első komolyabb sebesülés itt érte az egyik tárnoki honvédet. Gombos József, aki a 17/III. zászlóalj távbeszélő szakaszában szolgált, a június 30-i gnyilojei ütközetben sérült meg, ahol egy szovjet robbanó, ismertebb néven dumdum golyó a bal karját szilánkosra törte. Sebesülésének körülményeiről és a további eseményekről ezt írta két héttel később már az itthoni hadikórházból:²⁰

„Tudatom veletek, hogy 16-án a jó Isten nevében hazaérkeztünk a kórházzal Szombathelyre. A sebesülesemről már úgymint tudomástok; a bal alsó karom van átlöve. Az orvosok azt állítják, hogy nem lesz hibás, nagyon szépen meg fog gyógyulni. Azonban a gyógyulásom hosszú lesz, mert nyílt sebem és törésem van. A többi tárnoki – még amikor én megsebesültem – meg voltak épen. [...] Június 28-án kezdtük meg az áttörést az orosz erődökön, és 30-áig, illetve elsejéig százakra rúgott a magyar sebesült és halott. Úgyszintén az oroszoknál is. Én június 30-án sebesültem meg, és ami a célunk volt, egy várost kellett elfoglalni, Timet. Azt mondják, hogy 1-jén már el is esett. Ahol én megsebesültem, Tim városától négy km-

¹⁶ Káli Béla harctéri naplója.

¹⁷ Sipos Béla 2000. november 18-i szóbeli közlése.

¹⁸ NEMES VINCE (Kustánszeg 1914. március 29. an. Salamon Julianna) tartalékos szakaszvezető. 1942–43-ban a 17. gyalogezred ezredközvetlen aknavető szakaszának egyik rajparancsnoka. A visszavonulás során nyoma veszett. Eltűnését 1943. május 20-án regisztrálta a hadsereg veszteség osztálya. HIM KI Adatbázis.

¹⁹ HORVÁTH KÁROLY (Zalamerénye, 1914. január 6. an. Varga Rozália) honvéd. 1942 májusában a 17/I. zászlóalj ezredközvetlen aknavető szakaszával került ki a keleti hadszíntérré, ahol június 28-án, akna telitalálat következtében hősi halált halt Barkovnában. 1942. október 7-i kihirdetéssel posztumusz Magyar Bronz Vitézségi Éremmel tüntették ki. HIM KI Adatbázis. Honvédségi Közlöny, kitüntetési javaslatok 1942. október 7.

²⁰ Gombos József 1942. július 16-án kelt levelei.

re volt. Ezt követően két hétig Oroszországban voltam kórházban. [...] Az én sebesülésem még csak Isten áldása a többi bajtárséhoz képest. Mert bizony számtalan és számtalannak nincs se keze, se lába; számtalan süket, vak, néma, eszméletlen. Azonkívül nagyon-nagyon sok bajtársról még a krónika sem ír, mert bizony csak jelek vannak, hogy itt is volt egy ember.”

Gombos József, a frontról hazatért katona, sok újsággal szolgálhatott az itthon maradotaknak. Mivel a tyimi áttörés időszakában szünetelt a hírszolgálat, sokan hozzá fordultak, mint a háborút megjárt szemtanúhoz, mit tud a fronton maradt tárnoki férfiakról. Az egyik ilyen érdeklődő levélre a következőket válaszolta:

„Kedves Ilus, a vőlegényedről nem tudok bőven. Azonban a Novák Jenővel még a sebesülésem reggelén is találkoztam, és érdeklődtem, hogy mi újság, mit tud a tárnokiakról. Ő a Jenővel egy században van, biztos, hogy újságot is olvas, ha valami történik vele. Az áttöréstől, vagyis június 28-tól nem volt postaforgalom a frontról és viszont a frontra sem. Szóval az ő levelüket nem küldték három hétig haza, és nem is kaptak három hétig. Most már majd a közel jövő napokban biztos megérkeznek a levelek. Azonban, hogy ez idő alatt mi történhetett velük, azt csak a jó Isten tudja, de én azt hiszem, hogy már ők szerencsésebbek, mert mint én megsebesültem, állítólag másnap már a páncélos alakulataink is támadtak. [...] Kedves testvéreim vigyázzatok, mert nem szabad ezt nyilvánosságra hozni, hogy mi történt a fronton. Azonkívül pedig, aki még kinn harcol, azoknak a hozzátartozója kétségbe is esne. Szóval ti tudjátok és más nem.”²¹

Gombos József honvéd 1942. július 16-tól október 24-ig tartózkodott a szombathelyi hadikórházban, de a karja, a kezdeti szakszerű orvosi beavatkozás hiányában rosszul forrt össze, így többé nem kellett visszatérnie a frontra. Leszerelését követően 50%-os hadirokkanttá nyilvánították és a gnyilojei ütközetben való részvételéért megkapta a Tűzkereszt I. fokozatát, a koszorúval, kardokkal és egy sebesülési pánttal.²²

Időközben a fronton harcoló katonáink, a menekülő ellenséget üldözve, tervszerűen folytatták előrenyomulásukat a Don irányában. A magyar részről sikeres tyimi áttörést követően, a város környékéről visszavonuló szovjet csapatok a Sztarij Oszkoltól délre még nyitva maradt résen igyekeztek kitérni a bekerítés elől. Az ellenséges utóvéd alakulatok köré vont gyűrű – az

„oszkoli zsák” – végül július 3-án este, a német átkaroló hadműveletnek köszönhetően végleg bezárult, a magyar egységeket pedig másnap a Sztarij Oszkol környéki erdőkben körülzárt szovjet csapatrészek megsemmisítésére utasították.²³ Az itt lezajlott harcok hevesességét is jellemzi Sipos Béla 17. gyalogezeredbeli aknavető szakaszvezető visszaemlékezése:²⁴

„Július elején a Sztarij Oszkol környéki német-országi páncélos ütközetben minket is bevetettek. A két ellenséges harckocsi dandár két egymással szemben álló gerincről lőtte egymást, a gyalogság és mi aknavetősek pedig egész napra a két tűz közti völgykatlanba szorultunk. Az óriási bombázás és a rettenetes harckocsitűz szinte megbénított bennünket. A halálfélelemtől és az iszonyatos hangzavartól sokan meg is zavarodtak. Később, amikor a csata zaj elült és megpróbáltuk rendezni a sorainkat, észrevettem, hogy egy ismerősnek tűnő katona fegyver nélkül, céltalanul botorkál a nyílt terepen. Ahogy közeledett az állásaink felé, rögtön ráismertem. A tárnoki Kanta Gyuri volt, aki a kanizsai gyalogsággal együtt jött ki a frontra. Mivel bevonulásunk óta nem találkoztunk, én örömben elé futottam és hangosan üdvözöltem:

– Szerbusz Gyuri, kedves barátom, de rég láttalak! Mi van veled, mit keresel itt? – kérdeztem viccesen, miközben a hátát veregettem.

Ő azonban csak zavarodottan meredt a földre és érthetetlen zagyvaságokat mormolt magában. Valószínűleg a csata hevében sokkot kaphatott. Amikor ismét megszólítottam, és megkérdeztem tőle, hogy mi a baj, megsebesült-e és tudok-e valamiben segíteni, felémelte a fejét és üveges tekintettel rám nézett. A szeme könnyes volt és elcsukló, remegő hangon ezt mondta:

– Édesanyám megígérte, hogy eljön. Nem jött el! Pedig megígérte!

Csak ezt hajtogatta szegény gyerek. Egyfolytában csak ezt hajtogatta. Bizony ilyen szívzaggató eseteket is produkált a front.”

A 2. hadsereg alakulatai, a több hetes, rendkívül kimerítő és embert próbáló gyalogmenet után, július 7-től kezdve fokozatosan értek ki a Don folyóhoz, ahol rögtön parancsot kaptak a tartós védelmi állások kiépítésére. A magyar honvédekre a Don mintegy 200 km-es szakaszának védelme hárult. Ebből a III. hadtesthez tartozó 9. könnyű hadosztálynak az arcvonal legészakibb részét – a Voronyezstől délre eső, Gremjacsje, Rudkino és Alekszandrovka települések vona-

²¹ Gombos József 1942. július végén kelt levelei.

²² MNL ZML A Novai Járás Főszolgabírájának iratai. Közigazgatási iratok 1944.

²³ SZABÓ 2001, 99.

²⁴ Sipos Béla 2000. november 18-i szóbeli közlése.

lát –, mintegy 20–25 km-es szakaszt kellett védenie.²⁵

A kezdeti támadó hadműveletek után a doni arcvonalon állóháború alakult ki. A katonák és a háterszág közt újra beindult a levelezés, a tábori posta. Mindenki írt haza, ki-ki a maga módján és stílusában. Sipos Béla hosszabb levelet írt a zalatárnoki plébánosnak, amit a helyi sajtó is leköszölt. Írása, még ha kissé propaganda ízű is, hűen tükrözi a fronton harcoló magyar honvéd lelkiállását, kötelességtudatát és hazaszeretétét.²⁶

„Kedves Plébános Úr! Szeretettel küldöm üdvözlétemet a mi szeretett plébános urunknak a többi tárnoki bajtársammal együtt. Hála Istennek mi egészségesek vagyunk, melyet szívből mi is kívánunk. Most, hogy e hónap újra a tanév kezdete, s egyúttal a levante foglalkozások kezdete is, ez indított arra, hogy egy hosszabb levélírásba kezdjek. Nem tudom, hogy ki a főoktató, éppen ezért azt hiszem, hogy a vallási oktatást, erkölcsi és hazafias nevelést a plébános úr lesz hivatva ezután is megtartani, amit remélem, örömmel fog ismét vállalni. Mi, akik itt vagyunk, saját szemünkkel láthatjuk, hogy mennyire fontos a fiatalság nevelése. Itt teljesen hiányzik, különösen a fiatalságból a vallás, az erkölcs, és főképpen a szeretet. Így nevel a szovjet, s mellette szörnyű nyomorba kergette a lakosságot. Amerre járunk, mindenütt árpa-, hajdina- és köles darából összekevert kenyeret fogyaszt a lakosság, pedig elsőrendű gabonatermő vidék. Fehérre meszelt házak helyett pucolatlan, roskadozó, bűzös, nedves viskókban laknak. Szappant rég nem használtak, mert ha kapnak tőlünk, mosolyogva magyarázzák, hogy náluk ez újság. Míg a fiatalság teljesen vallástalan, addig az öregek összetett kézzel köszönik, hogy elhanyagolt, letarolt templomaikat megnyitottuk előttük és naponként eljárhatnak az Isten házába. Minden muzsik nyakában megtaláljuk az elrejtett, féltve őrzött drága keresztet. A nyomortól teljesen elhanyagolt a külsejük. Nagy, bozontos haj és gondozatlan szakáll jellemez minden muzsikot. Ilyen, testileg és lelkileg műveletlen és erkölcstelen néppé akarta a szovjet Európa millióit átformálni. Ilyen néppel állunk szemben, de a győzelem bátor és biztos tudatával álljuk helyünket. Sokszor gondolunk emellett haza is, fehérházas göcseji kis falunkra. Otthon! Milyen jó itt is ezt a szót kiejteni, és milyen különösen hangzik. Amíg otthon voltam, talán nem is éreztem ennek a szónak az igazi értelmét, de meg vagyok arról győződve, hogy a legtöbben nem is értik, akik tulajdonképpen otthon vannak. Úgy néha a szabadidőben elgondolkozunk, és ilyenkor úgy érez-

zük, hogy otthon vagyunk. Az elmúlt vasárnap szép tiszta idő volt, gondolatba mélyülve szemem a távoli falu lelőtt, csonkatornyú templomán állt meg. Egyszerre otthon vagyok, és látom az ünneplőbe öltözött, ismerős arcokat, amint sietve mennek az Isten házába. Órára nézek. Tíz óra. Szinte hallom a harangszót és [...] katonasapkámat leveszem, imára kulcsolt kézzel én is elfoglalom helyemet a templomban. Közben közeli ágyúdörgés és csatazaj riaszt fel álmodozásomból. Felugrok, és bajtársaimmal együtt elfoglalom azt a helyet, ahova az édes otthon állított bennünket. Felemelt fővel és büszkén harcolunk, mert bízunk az Istenben, és tudjuk, hogy el fog még jönni a szebb és boldogabb magyar jövő.

Kedves Plébános Úr! Így élünk itt a szovjet paradicsomban, valahol keleten. Isten áldása legyen mindnyájunkon, itt és otthon is. Üdvözlöm a jó embereket, barátokat és a szüleimet is.

Plébános úrnak és kedves szüleinek minden jót kíván egy honvéd: Sipos Béla szakaszvezető, levante oktató.”

Egy másik levél személyesebb, már-már békésnek, idillinek tűnő hétköznapi dolgokról, ugyanakkor a harctéri élet kegyetlen velejárójáról, a katonasorsról is tájékoztat bennünket. A frontra visszatérő Sipos Imre tüzér őrmester a következőket írja augusztus 7-én feleségének a Don menti arcvonalaról:²⁷

„Az életünk itt különben túrhetően jó. Sokat napozom, már kezdek »néger« lenni. Egész nap papucsban és rövid alsóban járunk. A nap legizgalmasabb része az esti órák. Posta és cigi. Ez a kettő itt a minden. Egészségem is rendben van, a lábammal nincs semmi hiba. Tudok futni, de muszkát mégsem tudok fogni. Azok még jobban futnak. Ma volt nagyon szép tábori misénk, kb. tíz nappal ezelőtt is volt, és akkor gyóntam és áldoztam. Sokat imádkozom érted édes szívem, hogy adjon a jó Isten neked erőt, egészséget. Hidd el szívem, minden este imádkozom. Többször félbe kellett hagynom a leveletem, mindig jött valami sürgős elintéznivaló. Most este tíz óra van, mikor e sorokat írom, valahol messze orosz földön egy földalatti dekungban, kormos viharlámpa fényénél. Kint a raták morgása és távoli bombák robbanása hallatszik. Majd pár percre csend a levegőben, és a »házam« előtti kis patak csörgedezése zengi egyhangú muzsikáját. Az időjárás nagyon kellemes, ez ideig nem volt nagyobb meleg 35–37 °C-nál, de lassan hűszokunk. Tisztálkodni rendszeren lehet, mert víz és időnk is van bőven hozzá. Na-

²⁵ SZABÓ 1995, 310.

²⁶ ZALAMEGYEI ÚJSÁG 1942, 2.

²⁷ Sipos Imre 1942. augusztus 7-én kelt levele.

gyon jó, hogy elhoztam a zsávolyruhámot és a rövid újjú ingeket. Bár sokszor ezek nélkül is vagyok, mert itt a környéken csak mi magyarok vagyunk, és nem kell elpirulni, ha esetleg nőszemély meglát bennünket. Étkezésem nagyszerű. Jó néhány csirkét elfogyasztottam, birka is akad, de ennek csak a veséjét és a szívét eszem meg. Uborkasalátát is több ízben készítettem, a nagy dunsztos üveget pedig már háromszor telettem uborkával. Krumpli van elég, mézsem is volt ez idáig, de tegnap elfogyott. Tudod, élelmesnek kell lenni, és akkor van minden. Igaz, ezután egy kicsit nehezebben tudok zabrálni (szerezni), mert a volt legényem egy roppant ügyes alsólendvai fiú, aki olyant nem ismert, hogy nincs, ő mindent tudott szerezni. Szegényt tegnap temettük el. Egy akna a közelébe csapott le, s mindkét lábát roncsolta, elvérzett. Ő volt a második halottja az ütegemnek. Így élünk mi itt a hajdani Levédiában, ahol őseink ezer évvel ezelőtt hadakoztak. Gyönyörű vidék, gazdag termőtalaj, csak el van hanyagolva. Hunor és Magor itt üldözték a csodaszarvast. Történelmi hely ez nekünk magyaroknak. Én a legkritikusabb napokban épp a kórházban voltam. 46 napig!” (11–12. kép)

A Don mögé visszavonuló szovjet csapatok 1942 júliusától rövid időn belül erőteljes ellentámadásokat indítottak a magyar hadsereg ellen abból a célból, hogy a folyó jobb partján hídfőállásokat alakítsanak ki. A harcok intenzitása a hídfők környékén rendkívül heves volt és mindkét oldalról nagy veszteségekkel járt. A fő csapás az urivi Don kanyarra és annak környékére esett, de az ellenséges erőknek a 9. könnyű hadosztály arcvonalán, Kosztyenki községnél is sikerült egy nagyobb, Gremjacsjtól északra pedig egy kisebb hídfőállást elfoglalniuk. Ez utóbbit a zalai katonák a későbbiek folyamán csak gennyfólnak nevezték. A hídfőcsaták újabb sebesültet, Kása József őrzető személyében pedig már hősi halottat is követeltek Zalatárnoktól. 1942. augusztus 15-én – a már említett Gremjacsjtól északra eső területen – az ellenséges erők támadó alakulatai áttörték a zalaegerszegi zászlóalj védelmi vonalát és az ott kialakult harcok során Kása József, a 17/III. zászlóalj katonája, súlyos fejsérülést szenvedett. Az életveszélyesen megsebesült katonát kritikus állapotban, agyroncsolással szállították a sztarij oszkoli 105. tábori kórházba, ahol minden orvosi igyekezet ellenére – egyhetes szenvedés után

– elhalálozott. A doni hadszíntér első zalatárnoki hősi halottját, a város parkjában kialakított katonai temetőben helyezték örök nyugalomra. Halálát követően – 1943. január 12-i kihirdetéssel – az ellenség előtt tanúsított vitéz és önfeláldozó magatartásáért, posztumusz Bronz Vitézségi Éremmel tüntették ki²⁸ (13–14. kép). A gremjacsjei harcok hevesességét jellemzi, hogy Kása sebesülését követő napon – augusztus 16-án – könnyebben ugyan, de egy másik tárnoki honvéd is megsérült. Novák Jenő szakaszvezetőt egy láblövés tette néhány hétre harcképtelenné.²⁹

A hídfőharcok még szeptember első felében is tovább folytatódtak, ami újabb tárnoki áldozattal járt. A IV. hadtest arcvonalán küzdő Marton Lajos kerékpáros honvéd akna telitalálat következtében halt hősi halált a szeptember 11-i sztorozsevojei ütközetben. Testét úgy összeroncsolta egy tüzérségi lövedék, hogy személyazonosságát csak a zubbonya zsebében talált imakönyvből lehetett megállapítani. Földi maradványait másnap temették el a novo-uszpenkai hősi katonai temetőben.

1942. szeptember közepétől a Don menti hídfőcsaták fokozatosan befejeződtek. A frontvonal némileg átrendeződött és rövid időre újra megszilárdult, egyes helyeken pedig megkezdődtek a részleges leváltások és átcsoportosítások. Gyarmati József honvéd, a 9. tábori tüzérosztály III. tüzér mérő századának egyik katonája, ennek kapcsán a következőket írta szüleinek:³⁰ „Tudatom velük, hogy az első vonalból hátramentünk jó néhány kilométerre egy faluba, és csináljuk a téli szállásokat. Itt nagyon nyugodt helyen vagyunk. Nincsen az a sok dőrej, géppuska kattogás, repülő zúgás” (15–16. kép). A hónap végétől a csendesebb, harcmentes napok száma már nőtt, a katonáknak ismét több szabadidejük maradt az emberi, bajtársi kapcsolataik ápolására. A falubeliek már a bevonulás kezdetétől fogva összetartottak, figyelemmel kísérték egymás sorsát, és ha a harci helyzet megengedte, kölcsönösen felkeresték egymást (17–19. kép). A tábori lapokon mindig akadt egy-két sornyi hely, amelyen a falubeli, a kedves földi hogy- és holléte felől tudatták az otthoniakat.

„Egy faluban vagyunk a Jenővel és a többi tárnokiakkal. Találkoztam a Gombos Jenővel is.” – írja nagy lelkesedéssel még a kivonulás alatt Gombos József honvéd május 15-én.³¹ „Minden nap találkozunk

²⁸ HL HM 22. v. oszt. 634017/1942., Sírhelyvázlat, 649732/22-1942., Honvédségi Közlöny, kitüntetési javaslatok 1943. január 12.

²⁹ HL HM 22. v. oszt. 626280/1944.

³⁰ Gyarmati József 1942. szeptember 12-én kelt tábori levelezőlapja. Ezúton mondok köszönetet Mátai Miklósnának és családjának, hogy az általuk őrzött eredeti dokumentumokat a rendelkezésemre bocsátották.

³¹ Gombos József 1942. május 15-én kelt tábori levelezőlapja.

tárnokiakkal” – közli ugyanő egy későbbi levelében.³² Gyarmati József tüzer pedig a következőkről tudósította hozzátartozóit:³³ „Tudatom velük, hogy sok földivel találkoztam – a Gombos Jenővel, Papp Imrével, Tólos Imrével, Kása Sándorral és Jóskával, Sifter Ferivel és Nagy Sándorral – és egy keveset elbeszélgettem velük. Nagyon örültem neki.” Egy másik honvéd, Varga Jenő ugyancsak hasonló élményéről számol be augusztus 24-én: „Semmi különös újságot nem tudok, mint azt, hogy amint ezt a lapot írtam, előtte találkoztam a Papp Imrével, Sifter Ferenccel és Gál Károllyal. A többi falusiról nem tudok, mert nem egy helyen vagyunk, de úgyis megírják, ha valami bajuk lenne.”³⁴ Szintén ő tudatta szeptember 13-án:³⁵ „Falusiak együtt nem vagyunk, én falusival legközelebb a Sipos Bélával vagyok, de a többiekkel is szoktam találkozni. A Novák, a Kása, a Nagy Jenő igaz, hogy megsebesültek, de a Novák már jön ki a kórházból.”

Az ősz beálltával megszaporodtak a szabadságról, hazamenetelről szóló hírek, tábori lapok. Ki, mikor mehet haza, hogy sikerült elintéznie, és aki nem mehet, miért nem, de a kezdeti teljes leváltásról szóló hírek, a csapatok gyors kivonása, már csak hiú ábránd maradt honvédeinknek:

„... A hazamenetelről semmi mást nem tudok írni, minthogy a télre is itt fogunk maradni. Már a múltkori leveledben is kérdezted, hogy mikor mehetünk haza. Ezt igazán én sem tudom, hogy mikor, azt mondják, majd negyvenháromban. Aki azt megéri. Mennek haza szabadságra, de először is a nősek. Én biztosan nem kerülök bele.” – kesergett menyasszonyának október 13-ai levelében Varga Jenő géppuskás tizedes.³⁶

A családosoknak viszont jó esélyük volt arra, hogy belekerülnek a szabadságolásokba. Sipos Imre őrmester – november 11-én – már konkrétumokról tájékoztatta állapotos feleségét:³⁷ „Előreláthatólag e hó 24-én ülök itt vonatra, és legkésőbb 28-29-én Kani-zsán leszek. Most nagyon jó a vonatközlekedés, három nap átszállás nélkül Munkácson át Budapestre lehet érni. Sajnos előbb nem tudok menni, mert egyszerre csak 10% lehet szabadságon, és míg az előzőek vissza nem érkeznek, addig a többiek nem mehetnek. Szigorúan először a háromgyermekes családapák, azután a kettő- és egygyermekesek mehetnek, és hetenként

kettő-három mehet tőlünk. Ha esetleg valamilyen ok miatt ekkor nem indulhatok el, akkor várok még 10-12 napot, és úgy indulok, hogy még a karácsonyt odahaza tölthessem. Úgy gondolom, 90%-ban biztos, hogy legkésőbb 24-én elindulok.”

A fronton azonban semmi sem biztos. Egy katona az életét és sorsát nem maga irányítja. Ezt élte meg Sipos Imre is, aki néhány nappal később már a következőket írta levelében:³⁸

„Nagyon kérlek, édes életem, ne legyél most szomorú, hogy azt kell írnom, most nem mehetek szabadságra. Tudod [...] úgy volt, hogy ma reggel indulok. Már minden el volt intézve, és most ezelőtt egy órával jött telefonon a parancs, hogy csak akkor mehetek, ha Orbán [Nándor] százados visszajön, mert egyszerre az ütegparancsnok és a szolgálatvezető nem lehetnek szabadságon. Édes szívem! Hidd el, úgy fáj, hogy most hiába ígértem, hisz én is úgy szerettem volna odahaza melletted lenni egy kicsit. Bízunk a Jóistenben, ő irányítja bölcsen a sorsunkat.”

Amíg honvédeink több ezer kilométerre a hazájuktól az orosz fronton harcoltak, a hátszág, az otthon maradt hozzátartozók mindent elkövettek, hogy a maguk módján enyhítsék a katonák testi-lelki szenvedéseit. Az egymás közti kapcsolattartás legfőbb eszköze a levelezés volt. Az élelmesebb honvédek néha rádióon vagy katonaujságon keresztül is üzentek haza, de egy-egy halványzöldszín tábori levelezőlap megírására még a lövészárokban is jutott idő. Katonalevelek ezrei, tízezrei nyújtottak vigaszt az egymástól elszakadt pároknak, családtagoknak és a rózsaszín tábori lapokon keresztül menyasszonyok, feleségek, édesanyák tartották a lelket az emberfeletti küzdelmet vívó front-harcosainkban. A háború még a legerősebb férfiakat is megtöri, még a legkeményebb szíveket is meglágyítja:

„Most tudom, hogy milyen érzés ennyi időn keresztül ilyen távol lenni és nem beszélni egymással más-ként, mint csak levélben. Most csillognak a szemeim, de nem a napfénytől, mert az itt már nagyon is elkelne, és nem is akkorán a félelemtől, mert odahaza sem ijedtem meg olyan hamar. Csak az embernek változnak az érzelmei. Ritka nap múlik el anélkül, hogy képeiteken végig nem nézném arcotok vonásait. De hiába, azok nem felelnek.” – írja egyik levelében Varga István

³² Gombos József 1942. május 24-én kelt tábori levelezőlapja.

³³ Gyarmati József 1942. július 23-án kelt tábori levelezőlapja.

³⁴ Varga Jenő augusztus 24-én kelt tábori levelezőlapja.

³⁵ Varga Jenő szeptember 13-án kelt tábori levelezőlapja.

³⁶ Varga Jenő október 13-án kelt levele.

³⁷ Sipos Imre 1942. november 11-én kelt levele.

³⁸ Sipos Imre 1942. november 16-án kelt levele.

géppuskás mesterlövész a Don partjáról.³⁹

Nemes és hazafias cselekedet volt az is, hogy az ott-honi honleányok és leventék, rokoni és vérségi köteléktől függetlenül, gyakran írtak a frontra más tárnoki honvédeknek is. Tudták és érezték, hogy minden hazai biztató szóra szükség van Oroszországban.

A lelki táplálék azonban mit sem ért a test táplálása nélkül. A szegényes és rendszertelen kincstári étel szinte mindig kevésnek bizonyult a katonagyomornak. Nem úgy, mint a jó hazai koszt. A füstölt kolbászt, szalonnát, kalácsot, süteményt és egyéb élvezeti cikket – esetenként pálinkát és cigarettát – tartalmazó, otthonról érkező csomagok mindig nagy népszerűségnek örvendtek a honvédek körében. Ez utóbbiak közül különösen a dohányra volt a legnagyobb szükségük. Az akkori kor társadalmi szokásainak szerves része volt, hogy a felnőtt lakosság, különösen a férfiak túlnyomó része dohányzott. Ezt a szenvedélyt a háborúval járó állandó idegi feszültség, a folytonos fizikai igénybevétel és harcészültség, valamint a gyakori halálfélelem csak felerősítette. Szinte nem volt levél, vagy tábori lap, amelyben a dohányos katona ki nem tért volna a csomagok tartalmára és azon belül is szenvedélyének tárgyára.

„Kedves szeretett feleség! Ma kaptam meg a július 9-én feladott csomagodat. Hálásan köszönöm a kedvességedet. Teljesen épen és élvezhető állapotban érkezett meg. Nagyon megörültem a ciginek is, a sütemény is teljesen friss volt. Itt most arra kérlek, a következő csomagban is küldjél cigit, Leventét és Szimfóniát. Ez itt az arany most. Naponta 10-12 szál cigarettát szívok el, még van pár száz db Honvédem. Itt mindenki ezt szívja, kicsit erős, de így kevesebb kell.” – írja Sipos Imre őrmester.⁴⁰

Egy másik katona – Tóth Ferenc ellátós honvéd – pedig olyan erős dohányos volt, hogy levelében arra kérte feleségét, a következő csomagban ne ételt és italt

küldjön, hanem kizárólag csak cigarettát. Igaz ugyan, hogy egy csomagba 1 kg élelmiszer fér, de mi az 1 kg dohányhoz képest.⁴¹

Az otthoniak közül a zalatárnoki plébános – Horváth István⁴² – is végig figyelemmel kísérte a Donnál harcoló híveinek sorsát, és szívügyének tekintette, hogy ezek a férfiak minden tiszteletet megérdemljenek. Szeptember elején közel száz főből álló zárandoklatot szervezett Búcsúszentlászlóra, ahol a hívek közösen imádkoztak és könyörögtek a világbékéért, a szebb magyar jövőért és a katonáink szerencsés hazatéréseért. Ugyanő járt élen októberben egy, az orosz fronton küzdő honvédek érdekeit képviselő karitatív csoport, a Zalatárnoki Leánykör⁴³ megszervezésében. A Leánykör avatási ünnepségéből – többek között – a következőket vetette papírra: „Az ünnepély záró számában Farkas Sándor esperes mondott apostoli buzgóságtól átítatott lelkes beszédet, ami nagy hatást váltott ki a hívek lelkéből. Az ünnepély 102 pengős jövedelmét a katonák téli ruházatának beszerzésére és a Vöröskereszt javára fordították.”⁴⁴

Azt, hogy a gyűjtésekből származó meleg ruhákból mennyi került ki valójában a frontra, nem tudni, de tény, hogy a 2. hadsereg alakulatait nem egységesen látták el téli óvócikkkel és ruházattal. Sajnos e tekintetben éppen az első vonalban harcoló lövészek szenvedték el a legtöbb hiányt a Donnán.

„Nagyon jól megy nálunk [otthon], hogy még szüreti mulatság is van. Ha tudnák, mit szenved egy magyar katona Oroszországban, akkor azon a pénzen vennének meleg ruhát és elküldenék nekünk.” – kesergett egyik levelében Varga Jenő 17/III. zászlóaljbeli géppuskás.⁴⁵

Az eltérő katonai rang és beosztás nem csupán az elhelyezés, hanem a téli felszerelés tekintetében is sokat számított, ezért egy másik katona, Sipos Imre tűzér őrmester leveleiből, már jóval kedvezőbb álla-

³⁹ Varga István 1942. október 5-én kelt tábori levelezőlapja.

⁴⁰ Sipos Imre 1942. augusztus 7-én kelt levele.

⁴¹ Tóth Ferenc 1942. október 26-án kelt levele.

⁴² HORVÁTH ISTVÁN (Répcevis 1907. május 16. an. Horváth Mária) 1939–1947-ig zalatárnoki plébános. Felszentelték 1933. június 25-én. Káplán Csehimindszent és Iváncsón (1933), kórházi lelkész Celledömölkön (1935–1938), káplán Szentgyörgyvölgyben (1938–1939), plébános helyettes Nagyrákoson 1939. februárban, 1939. március 2-a óta zalatárnoki adminisztrátor, majd plébános 1947 decemberig. Utána 1947-től fogva plébános Vasasszonyfán. TAKÁCS 1997, 183–184.

⁴³ „A Leányegylet Horváth István plébános alatt kiválóan működött, és az egész környéken a legnépesebb volt. Gyűléseit kéthetenként tartották. Részt vettek mindenkor a kerületi leánynapokon és mindig feltűnő szépen szerepeltek. Szindarabjaikkal a templom felszereléseit is gyarapították. Vezetőjük Kovács Margit tanítónő, aki a gyűjtések mellett főzőtanfolyamot is tartott nekik.” TAKÁCS 1997, 222.

A Leányegylet működésével kapcsolatban a következő cikk jelent meg a helyi sajtóban: „Már korábban megindult Szentkozmadombján a harctéren küzdő katonák szeretetszolgálati akciója, amikor az iskolás gyermekek összegyűjtötte, cukor, dió, méz valamint liszt felhasználásával Hermán Valéria tanítónő és Hermán Nelli vezetésével szeretetszolgálati csoportokat készítettek a katonák részére. Mindegyik csomagban az édesség mellé az iskolás gyermekek egy-egy szeretetteljes megemlékezése került a sebesült katonáknak. A szentkozmadombi lányok mellett nem maradtak le a zalatárnoki lányok sem. Napokon keresztül tartó gyűléseiknek megvolt az eredménye. A hívek áldozatkészségéből annyi cukor, liszt, méz és zsír gyűlt össze, hogy belőle Kovács Margit igazgató-tanítónő, leánykört vezető irányítása mellett a Leánykör tagjai két nagy láda édességet juttattak el a zalaegerszegi hadikórház sebesültjei részére. A hazafias tett önmagát dicséri.” ZALAMEGYE 1943 I.

⁴⁴ Zalatárnoki Plébánia Levéltára. Horváth István plébános feljegyzése.

⁴⁵ Varga Jenő 1942. október 27-én kelt tábori levelezőlapja.

potokról szerezhetünk tudomást: „*Mi már hónapok óta itt vagyunk a Don partján a nagyszerűen berendezett állásunkban. Nagyon jó meleg »szobám« van, természetesen a földbe ásva, de kideszkázva és lepadlózva! Jó nagy tűzhelyünk van sütővel, így a hideg ellen védve vagyunk. Van egy rézkorlátos ágybetétes orosz ágyam, pokróc amennyi kell, és a kispárna is még megvan. Telefon a szobámban, rajtam kívül még egy legényem lakik velem. Különben itt már bejött a tél. Már négy-öt napja, vagyis november 6-tól 20-30 cm-es hó van és erős száraz hideg. Éjjel mínusz 20-22 °C, nappal pedig mínusz 12-16 °C körül van a hőmérséklet. Gondolom, odahaza még szép ősz van. Érdekes itt még az is, hogy délután 3 órakor már teljes sötét van, és reggel 5-kor világosodik. Az orosz különben most csendben van itt előttünk. Néha lő ágyúval, és éjjel jön egy-két rata. Mi inkább többet lövünk, de van úgy, hogy elmúlik 2-3 nap is, hogy egyáltalán nem. Étkezésem nagyon jó, főleg sok krumplit fogyasztunk. Minden reggel kávé mellett sült krumplit vajjal (meghámozva és redlibe megsütve fogyasztom), sok húskonzervet, mézet, cukrot és citromot is kapunk. Azon kívül már két ízben sütöttem finom vajjas süteményt. A nap legnagyobb részét itt töltöm a bunkerban, mióta hideg van, keveset járok.*”⁴⁶

„*Téli ruházattal nagyon jól el vagyunk látva, így a hidegtől védve vagyunk. Van mindenképpen egy jó meleg báránnyőr mellény, egy kötött gyapjú alsónadrág, két pár gyapjú kapca, pulóver, haskötő, érmelegítő, szörme kesztyű, két pár lábbeli, hőszemüveg, fülvédő, nyaksál, hósapka. Tehát ruházatunk van megfelelő. Aztán a földalatti bunkerunk is nagyon jó meleg. [...] Különben mi tüzérek hátrább vagyunk, és így nem olyan veszélyes, de azért nagyon vigyázunk! Munkám most már nincsen olyan sok, s így gondolatban még többet nálad időzöm.*” – írja Sipos Imre tüzemester.⁴⁷

Egy háborúban a katonák érdemeit elsősorban a frontszolgálatuk idején szerzett haditetteik és helytállásuk alapján ismerik el. Vannak bátrabb, vakmerőbb férfiak, akik a csatában mindig az elsők közt verekednek és akár életük kockáztatásával is kitűnnek társaik közül, míg mások inkább meghúzódnak a háttérben. Ők azok, akik csendben tűrik a sorsukat, soha nem kezdeményeznek, csak parancsot teljesítenek. A tárnoki honvédeknek az 1942–1943-as szovjet hadjárat során szerzett vitézségeikről, az előrenyomulás és hídfőcsaták alkalmával kitűnt hőstetteikről sajnos nem

maradtak fenn részletes fegyvertény-leírások, visszaemlékezések. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a tárnoki férfiak híján lettek volna a katonaszerénynek, vagy kevésbé voltak bátrabbak, mint más községbeli honvédek. Ugyanúgy, mint a legtöbb magyar katona Oroszországban, ők is erejükön felül küzdöttek és minden fronton becsülettel megállták a helyüket. Az pedig, hogy a tárnokiak közül is kerültek ki merészebb egyéniségek, kétségtelen, mert az ősz folyamán három személyt, Becs Sándor szakaszvezetőt, Gombos Jenő szakaszvezetőt és Gyergyák János szakaszvezetőt is vitézségi éremmel tüntetett ki a hadvezetés. Sőt, ezeken felül, a doni áttörést követő időszakban, Tóth Imre szakaszvezető, Jóna János és a már említett Gyergyák János is további legénységi kitüntetésekben részesült.

Az oroszországi hadjárat során hamar kiderült, hogy a 2. honvéd hadsereg a korszerűtlen technikai felszereltsége miatt messze alulmaradt a német, de még az ellenséges szovjet csapatok harcértékéhez képest is. Némely esetben a magyar lövöntrézésű fogatolt szerelvények kifejezetten előnyt jelentettek a szélsőséges orosz terepviszonyok esetében, de a motorizált alakulatokkal nem vehették fel a versenyt. Ez a fogyatékos nem csak a magyar hadsereg felkészületlenségének köszönhető. Tisztikarunk végig bízott a német technikai fölényben, és hitte azoknak az ígéreteknek, amelyek egységeink ez irányú támogatásáról biztosították a hadvezetésünket. Ezeket az ígéretek azonban csak részben váltották be a szövetségeseink. Mindezek felül az is nyilvánvaló tény, hogy a magyar hadsereg, személyi állományát tekintve is, kevesnek bizonyult egy ilyen nagyszabású hadművelet végrehajtásához. A német hadosztályok három gyalogezreddel rendelkeztek, míg a mi könnyű hadosztályaink csak kettővel, de teljes hadosztálynyi feladatokat láttak el. Az elégségesnél kisebb létszámú haderő, a nagy kiterjedésű frontszakaszon még kevésbé bizonyult ütőképességűnek. Nem volt megfelelő számú mélységi tartalék, a hátszorból indított utánpótlás akadozott, az egységek leváltása pedig nem érkezett meg időben. A harcok során elszenvedett veszteségeket és az ebből kifolyólag kialakult védelmi réseket átcsoportosításokkal próbálták befoltozni. „*Az oszlopomtól megint eltettek, most aztán nincsenek lovaim, a gyalogsághoz vagyok beosztva.*” – írta ennek kapcsán egyik levelében Zsankó József, III. fogatolt vonatosztálybeli honvéd.⁴⁸ A doni katasztrófát végül az a körülmény

⁴⁶ Sipos Imre 1942. november 11-én kelt levele.

⁴⁷ Sipos Imre 1942. november 16-án kelt levele.

⁴⁸ Zsankó József 1942. október 9-én kelt tábori levelezőlapja. Ezúton mondok köszönetet Bogdán Endrének és családjának, hogy az általuk őrzött eredeti dokumentumokat a rendelkezésemre bocsátották.

is elősegítette, hogy az áttörés pillanatában a magyar hadseregpáncsnokság nem rendelkezett komoly erőt képviselő és bevethető tartalékkalománnyal, így a cérvékonyságú védelmi vonal könnyen átszakadt.

A karácsonyi ünnepek a fronton viszonylag nyugodtan teltek, de a zalai alakulatok egy részét még az év utolsó napjaiban is bevetették (20–21. kép). 1942. december 30-án a Gremjacsjétől északra kialakított szovjet hídfő elleni támadásban a tárnoki bakák is részt vettek. Sipos Béla, aki szintén tevékeny részese volt a sikertelen akciónak, a következőket írja erről az eseményről:⁴⁹

„December 30. Este 6 órakor kezdődött a gennyfolt pucolás. Olyan benyomást keltett a heves tüzéségi és aknavető összűz, mint pl. a nyári támadás. Én is 115 db-ot lőttem. Sajnos a harc kudarcra végződött. Nem sikerült. Pedig a ruszki nehézfegyverrel alig lőtt, úgy le volt fogva. A vállalkozó – Kékedi főhadnagy – parancsnok megsebesülése okozta a pánikot, melyből fejtelenség lett. Vesztésünk 10 halott, 30 sebesült.

December 31. Szomorú a szilveszter reggele, mikor szegény magyar bajtársak holttesteit és a sebesültek tömegeit kell szállítani az örök sírba és a segélyhelyre. Egy kis jeltelen tömegsír fogja némán hirdetni, hogy ott pihen pár hős magyar, kiknek ez a sors jutott, hogy az 1942-es év utolsó napján hagyják itt az árnyékvilágot.”

Ezt követően a magyar 2. hadsereg napjai meg voltak számlálva. Ami hetek óta várható és érezhető volt, bekövetkezett. A Vörös Hadsereg támadó alakulatai alapos, felkészült és gondos előkészítés után, 1943. január 12-én Urivnál áttörték a doni arcvonalat, és megkezdtek az előrenyomulást. A leharcolt és gyengén felszerelt magyar hadsereg védelme az embertelen hideg időjárás és rettenetes túlerő hatására rövid időn belül felmorzsolódott. Az áttörés borzalmaikat csak néhány IV. hadtestbeli tárnoki honvéd élte meg testközelben, a többi községbeli honvéd ez időben az északi arcvonalat védte, és csak január 26-án és 27-én kezdte meg a visszavonulást. A III. hadtest utóvédje a 9. könnyű hadosztály 17/III. zászlóalja volt, amely – sorai közt számos zalatárnoki honvéddel – a 2. hadsereg valamennyi alakulatát beleértve, utolsóként hagyta el a Don menti állásokat.

Sipos Béla szakaszvezető hónapok óta várt leváltása éppen a doni áttörés és a visszavonulás időszakára esett. Harctéri naplójában így emlékezett vissza ezek-

re a szörnyű napokra:⁵⁰

„Január 13. Délután itt hagytuk a kolhozot, mondhatom boldogan. Mozdonyállásból este indulunk. Sztaro Nyikolszkojéig mentünk kb. 20 km-t, nagyon elfáradtunk. Hitvány házakban, földön fekszünk.

Január 14. Egész éjjel jól aludtam. Pihenés egész nap. Este eligazításon azt a parancsot kapom, hogy reggel 4 óra 20 perckor indulunk tovább. Jó hangulatban vagyunk este, megy a nóta. Éjjel jön hozzám a hírvivő, hogy az indulásból nem lesz a további parancsig semmi. A hitvány kemencében olyan erős tüzet raktunk, hogy a fenéke kigyulladt.

Január 15. Éjjel után tűzoltással foglalkozunk. Legalább –30 fok hideg van. Majdhogy meg nem fagyunk a hideg kuckóban. Reggel szomorúan vettem tudomásul, hogy az oroszok tőlünk délre betörték, és hazamenet helyett a bevetéssel számolhatunk. Rossz a hangulat a rideg házban. Este idemenekül a hadtestvonat, sok ellátó és gazdasági hivatal délről-északra. Este megint befűtöttünk.

Január 16. Rettenetes hideg éjszaka. Legalább –30–35 fok. Délután újra megrakjuk a tüzet a szpicikében. Nagyon rossz és hideg helyünk van. Várunk és fekszünk; szenvedünk. Este óvatosan tüzelünk, majdnem megfagyunk.

Január 17. Rettenetes hideg, –35–40 fok hajnalban. Délelőtt riadóztatnak, és mint puskásszázadok fogunk szerepelni. Az én szakaszommal be vagyunk osztva egy puskás hadnagy parancsnoksága alá. A szállásunk változik, de helyet csak nagy nehezen tudunk kapni. Kosztunk, úgy látszik, lesz dosztig. Olyan hideg az este és az éjszaka, hogy a fák durrognak. Azt csodálom, hogy meg nem fagyunk, fél napokig meleg ruha nélkül kint a hidegen, és a lovak hihetetlen sokat kibírnak.

Január 18. Egy elég rendes helyre szállásolunk. Jól alszom (ez is fontos). Lányok is vannak itt, este megint riadó. Rettenetes hideg van, és állítólag autóra rakva visznek ki a vonalba. Elkeseredett pófával aggatjuk a falba a körmeinket, de egyelőre semmi nem lett. Ugyanoda visszaérünk, ahonnét elindultunk. Tele volt már a helyünk, de mégis jut hely.

Január 19. Csak úgy kuporodva, ülve alszunk. Délben riadó teljesen felszerelve, de visszajöttünk, nem lett semmi. Az idő meggyöngült és a hó esik. Este jól alszom. A szolgálat, járőrözés erősül. Este tudomásomra adja a főhadnagy úr, hogy a szakaszomat szét-

⁴⁹ Frontnaplók 1992, 93–94.

⁵⁰ Frontnaplók 1992, 96–98.

illetve felosztatja. Én mint hírvivő parancsnok fogok szerepelni.

Január 20. Megtörtént az elosztás. 5 embernek (hírvivő) a parancsnoka lettem. Délben megint riadó a szokott helyen. Egy pap tartott beszédet a helyzetről. Alaposan megmagyarázta, hogy csürhe módra megfutamodtak a magyarok. Általában igazat beszélt. Valószínű kivisznek a frontra bennünket. A hideg engedett, kb. –18 fok.

Január 21. Nyugodtan alszom. El vagyunk a hely miatt keseredve. Nem tudom, hazamegyünk-e mostanában. Délben megint riadó! Most meg egy százados piszkolt le bennünket (egy kalap alá véve a szőkevényekkel), majd utána szállásunkra megyünk. Hangoztatta, hogy ezt a szégyent ki kell köszörülnünk a bevetésnél. Nagyon bosszant a helyzet engem, mert e közép a menekült nép közé osztottak bennünket.

Január 22. Kapjuk a meleg ruhát, lőszert, puskát, golyószórókat. A helyzet állítólag javult, éppen ezért érthetetlen, mit akarnak velünk. Ma nem volt riadó. Állandó nyugtalanságban vagyunk. Hogy mi lesz velünk, nem tudjuk. Ma lapokat is írhattunk, ha egyáltalán elmegy.

Január 23. Esik a hó csendesen. Délben megint riadó a szokott helyen, de már nem is furcsa. A százados úr ismertette a helyzetet, majd utána visszamegyünk a szállásunkra. Nyugodtan várunk és bízunk.

Január 24. A harc súlyos még mindig. Sőt egész komoly. Nappal csak vagyunk, este pedig riadó. Megyünk a másik templomhoz. Rettenetes hideg, –42 fok volt. Sokat kellett állni kint, míg szálláshoz jutotunk. Lovak és ember szenved egyformán a nagy hidegben. Végre egy ólnak beillő helyen kuporgunk reggelig. A lovak pedig olyan fészkerfélékben.

Január 25. Rosszul, csak úgy ülve, menetöltötten alszunk. Kint a hideg hasítja az arcot. Reggel indulunk vissza oda, ahonnet elindultunk. Részben örülök is neki. Déltájban visszaérünk. Látszólag örömmel fogadnak a civilek. Délután megint riadó! Úgy látszik komoly a helyzet. Lövések hallhatók állandóan és ágyúorgástól hangos a levegő. Lovak befogva, mi felszerelve várjuk a további parancsot. Már este van, de még nincs semmi, megint ülve alszunk.

Január 26. Hála Isten ezt a reggelt is szerencsésen megértük. Az állandó bizonytalanság felőrli az idegeinket..."

Eddig a napló. Arról, hogy a doni visszavonulás milyen borzalmakkal járt, milyen embert próbáló szenvedésen mentek keresztül a tárnoki honvédek, csak

a veszteségi kartonok feljegyzései árulkodnak. A 29 hősi halottból 27-en a visszavonulás során veszítették életüket. Apák, fiúk, testvérek, vőlegények, pótolhatatlan őrnt hagyva maguk után az egyes családokban. Mivel holttestük temetetlenül maradt a nagy orosz télben, a sorsukról – néhány személy kivételével – szinte semmit sem tudunk. Ők a hivatalos álláspont szerint visszavonulás közben tűntek el a Don és Sztarij Oszkol közötti hadműveleti területen. Akiről fennmaradt valami, az is csupán a veszteségi karton félmondatos feljegyzésének, vagy a hazatért szemtanú bizonytalan elbeszéléseinek köszönhető. Csak néhány példát említve:

Vörös Ferenc szanitéc honvédet sebesültápolás közben aknatalálat érte január 29-én Kastornoje település határában. Molnár Ernő honvéd a visszavonulás alatt egy lőszerraktárba tért be, hogy átfagyott tagjait felmelegítse, amikor bombatalálat érte az épületet. Varga István géppuskás őrzető a hazatért bajtársak bementése szerint a visszavonuló csapatoktól lemaradt és halálra fagyott. Tóth József honvéd – Matkovits Lajos tartalékos főhadnagy tisztii szolgálója – 1943 márciusában partizántámadás áldozata lett a Brjanszki-erdőben. A III. fogatolt vonatosztály ellátó kötelékeiben szolgáló tárnokiak – Simon Ferenc (32. kép) szakaszvezető, Szakács János őrzető és Varga Pál honvéd – sorsa, pedig már vélhetően január 28-án megpecsételődött, amikor Bicseknél egy előretolt szovjet páncélos alakulat szinte teljesen megsemmisítette a szánoszloppal menekülő honvédeket.⁵¹

A pusztító erejű szovjet offenzíva elől, a hóvihárban és a rettenetes hidegben visszavonuló katonáink méterről-méterre küzdöttek meg az életükért. Azt ettek, amit találtak, ott szálltak meg, ahol éppen sikerült behúzódnuk a hideg elől. Sipos Béla elbeszélése szerint a kimerült emberek nagyon hamar fagyhalált szenvedtek, ha csak egy rövid időre is lankadt a figyelmük és leültek a hóra. Ő maga is számos megfagyott katonát látott a visszavonulás során. Volt olyan is, akinek dolga végeztével úgy elgémberedtek a kezei, hogy már nem volt képes többé felhúzni a nadrágját, és pillanatok alatt kihűlt. Egy ízben – még társaitól való lemaradást is kockáztatva – próbált segíteni egy teljesen kimerült, remegő és már beszélni sem tudó szerencsétlen bajtársán, de megfelelő szállító jármű és a kellő fizikai erőnlét hiányában, nem lehetett már megmenteni. Mint megannyi fiatal sorstársa, az a katonája is odaveszett a kegyetlen orosz télben. Sajnos idekíváncozik az a szomorú tény is, hogy nagyon sok

⁵¹ SZABÓ 1995, 319–320.

honvéd fagyhalálát éppen a német katonák embertelen viselkedése okozta. A magyarokat, mint a doni front összeomlásának kizárólagos felelőseit, megvetették. A fő útvonalakat nem használhatták, a magyar szánokat elvették, és a rajta utazó beteg és legyengült embereket sorsukra hagyva, lelökdték a fogatokról, a fűthető szálláshelyeken nem tűrtek meg maguk közt magyarokat. A felsőbbrendűség elvét kidomborítva és alkalmazva, úton-útfélen gyalázták a magyar honvédséget. Ha a magyarok birtokában volt valami, ami kellett nekik, akár erőszakkal is, de elvették. Sipos Béla szakaszvezető részben bélelt szőrmezsizmájának köszönhetően, hogy fagyás nélkül úszta meg a hosszú gyalogmenetet. Egy ízben egy német altiszt éppen az ő lábbelijét nézte ki valamelyik katonája számára – mondván német csizma –, és agresszív módon, fegyverrel próbálta lekényszeríteni róla. Igaz, a csizma fejében kapott volna egy kisméretű, rossz állapotú bakancsot, de – belegondolva annak végzetes kimenetelebe – nem ment bele a „nagylelkű” cserébe. Végül határozott fellépésének és a katonasorsnak köszönhetően úgy alakult, hogy megmaradt a csizmája és így az élete is.⁵²

A visszavonuló magyar csapatok töredék alakulatai 1943 márciusára rendeződtek oly mértékben, hogy a hazatérés már nem tűnt elérhetetlen álomnak, és kis idő múlva meg is valósulhatott. Az élni akarás és a sors – a rengeteg veszteség ellenére is – sok embert hazavezérelt. Azok a katonák, akik végül szerencsésen hazatérhettek, életük végéig hordozták a nagy orosz télben szerzett testi-lelki sebeiket. A 17/III. zászlóalj tárnoki lövészei és géppuskásai közül hat személy is másodfokú fagyási sérüléseket szenvedett a visszavonulás során. Érdemes megemlíteni, hogy az emberség és a bajtársiasság még ezekben a nehéz órákban sem hagyta el a tárnokiakat. Sifter Ferenc élete végéig emlegette, hogy az ő életét a bajtársai mentették meg, akik fagyási sérüléseik ellenére is a hátukon vitték, és nem hagyták meghalni a végtelen orosz hómezőn.⁵³ (22–27. kép).

Hazatérő honvédeink egy időre vesztegzár alá kerültek. Erről és a katonák testi-lelki egészségéről Varga Jenő 1943. május 2-i, Nagykanizsán keltezett leveléből értesülhetünk:⁵⁴

„Ne haragudj, hogy ilyen hanyag vagyok a levélírással, mindennap szerettem volna írni, de nem tudtam, mert 40 és 41 fokos lázzal feküdtem. Még most

is csak nagy nehezen tudom megfogni a ceruzát. Hogy milyen bajom van, azt ne is kérdezd, negyven fokos hidegben éjjel-nappal kinn voltunk az Isten ege alatt. [...] Különös újság nincs, minthogy egy évi frontszolgálat után rabok lettünk. Azt mondják, három hétig fog ez a zárlat tartani. Akik tárnokiak kinn voltunk a fronton és élünk, mind a Károly laktanya rabjai vagyunk. Pete Károly, Novák Jenő, Gombos Jenő, Nagy Jenő, Sipos Béla és jómagam.”

A vesztegzár lényege az volt, hogy ez idő alatt az életben maradt és hazatért, ám a visszavonulás súlyos terhetől megtört, agyonfagyott és végsőkéig kimerült katonák kondícióját feljavítsák, és felkészítsék őket az ünnepélyes fogadásra, amit a töredék alakulatok részvételével, Nagykanizsán május 16-án, Zalaegerszegen pedig május 20-án tartottak meg. Az ünnepségek után a doni frontarcosok – elsősorban a nem hivatásos légénységi állomány tagjai – rövid időre leszerelhettek. A falujukba visszatérő férfiak örömét beárnyékolta az eltűnt és elesett honvédek családjainak gyásza, a hősi halált halt bajtársak és barátok pótolhatatlan hiánya. Május utolsó vasárnapján Zalatárnokon is mély főhajtással adóztak a doni áldozatok emlékének. Erről a jeles eseményről a megyei sajtó is tudósított.⁵⁵

„Méltó keretek között ünnepelte Zalatárnok és környéke a hősök ünnepét. Az ünnepély szentmisével kezdődött, amelynek keretében az orosz frontról hazatérő honvédek közös szentáldozáshoz járultak. Este a hősi emlékmű előtt, tábornok mellett volt megható ünnepség. Gombos Jenő szakaszvezető helyezte el először az orosz frontról hazatérő katonák nevében a hála koszorúját, majd a leventék koszorúzták meg az emlékművet. Utána Németh István zalatárnoki körjegyző magas szárnyalású beszédben adta át Primmer Imre, Tóth Károly és Vizsi Pálnak az orosz fronton szerzett német kitüntetésekét.”

Az 1943 májusában átmenetileg leszerelt zalatárnoki honvédek egy részének még abban az évben, míg a többieknek 1944–1945-ben ismét be kellett vonulni, és egészen a háború végéig katonáskodtak. Közülük – elsősorban a magyarországi hadszíntéren – sokan megsebesültek, míg mások évekig tartó orosz hadifogságra jutottak, néhányan pedig elesetek a harcok során.

Amikor a második világháború befejeződött, a különböző hadszíntereket megjárt és sokat szenvedett magyar honvédekre nehéz idők vártak. Noha 1945. augusztus 20-án, a zalatárnoki temetőben felállítan-

⁵² Sipos Béla 2000. november 18-i szóbeli közlése.

⁵³ Sifter Ferencné Gombos Erzsébet szentkozmadombjai lakos szóbeli közlése.

⁵⁴ Varga Jenő 1943. május 2-án kelt levele.

⁵⁵ ZALAMEGYEI ÚJSÁG 1943 II:3.

dó új vezérkereszt felszentelésekor az avatóbeszédet tartó Farkas Sándor novai esperes még emelkedett hangulatban és szívek mélyéig ható szép beszédben emlékezett meg az elesett hősekről és a háborút megjárt katonák érdemeiről, a vesztes háborút követő hazai politikai helyzet azonban már nem tette lehetővé, hogy a magyar királyi honvédsereg katonái kiérdemeljék ugyanazt a tiszteletet, mint egykor a Szerbiát, Galíciát és a Doberdót is megjárt apáik. Megbecsülés helyett évtizedekig tartó méltatlan bánásmód és megaláztatás jutott. Aki épségben hazatért, még azt is letagadta, hogy kinn járt a fronton. Örülhetett, ha csak lehazaárulózták érte.⁵⁶ Ezek után nem véletlen, hogy 1956-ban a forradalmi események idején a két egykori jutas altiszt, a Don-kanyart is megjárt harcedzett testvérpár, Gombos Jenő és Gombos László vette kézbe az irányítást Zalatárnokon.⁵⁷

Később, amikor stabilizálódott a pártállam hazánkban, és a hatalom engedett a szorításon, az addigi feszült politikai légkör enyhülésének köszönhetően, némiképp fellélegezettek a doni veteránok. Újra felkerültek a katonáképek a falra, ismét kézbe vették a frontról érkezett tábori lapokat, és az eltűntek családtagjai még erősebben bíztak abban, hogy hozzátartozójuk valamilyen csoda folytán egyszer mégiscsak hazatér. Sipos Imre fia, Sipos Ervin,⁵⁸ még Oroszországban is járt, hogy édesapja sírját felkutassa. Az előzőekben többször idézett Sipos őrmester – aki hivatásos tiszthelyettesként egy ideig a kormányzói lovas testőrségnél is szolgált⁵⁹ – első és egyetlen fia születésekor éppen szabadságát tölthette Zalatárnokon. Tragikus sorsának utolsó nagy ajándéka volt, hogy ez a jeles esemény erre az időszakra esett. 1943 januárjának elején fájó szívvel ugyan, de vissza kellett indulnia a frontra, majd ezt követően – a hivatalos álláspont szerint – nyomtalanul eltűnt. A családi legendárium és a szóbeszéd később úgy örizte, hogy hozzátartozójuk megsebesülve fogságba esett, és egy orosz hadifogolytáborban halt meg hastífuszban. A háború

után egy hazatért iklódbördőcei fogolytársa állította, hogy jelen volt, amikor Sipos Imre holttestét fehér lepedőbe csavarva temették el az ottani hadifogolytábor temetőjében. Fia ezeknek az adatoknak a birtokában és oroszországi kapcsolatainak köszönhetően utazott el a kérdéses helyre, és állítólag eredménnyel is járt.⁶⁰

A doni hősök és a második világháborúban sokat szenvedett magyar honvédek tényleges rehabilitációjára községünkben is csak a rendszerváltás után kerülhetett sor. Zalatárnokon Dr. Szinku Mihály állatorvos kezdeményezésére 1991-ben az iskola előtti parkosított téren került felszentelésre a falu második világháborús áldozatainak emlékműve. A műtárgy – az időközben zalatárnoki díszpolgárrá lett szobrászművész, Béres János alkotása – nem egy szokványos emlékmű. A kompozíció fő alakja Szűz Mária, a magyarok védőszentje egy stilizált turulmadár testébe rejtve őrizi az alatta elhelyezett táblán felsorolt hősi halottak emlékét. Közük a doni harcosokét is, csaknem hiánytalanul. A tárnoki hősök bronzba öntött lajstromát a következő latin nyelvű bibliai idézet koszorúzza: „...*et corpora eorum non sinent poni in monumentis*” („...és holttesteiket nem engedték eltemetni”). Szentkozmadomján szintén ez idő tájt készült egy kisebb, egyszerűbb emlékmű. A márványlapot, amelyre aranybetűkkel vésték az elesett katonák neveit, a temetőkápolna egyik falára szerelték fel. Néhány évvel később, Káli Lajos lokálpatrióta polgármester hazaszeretetének és önzetlen munkájának köszönhetően, az első és második világháborús hősöknek közös emlékpark létesült a temetőben. Itt a kisközség valamennyi hősi halottja, egységes műköből gyártott – és a régi tradicionális mintára készült, zománcos, nemzeti színekkel dekorált – névtáblás emlékoszlopot kapott, melyek katonás rendben hirdetik az örök halhatatlanságot. Követendő példa lenne minden település számára.

2000-ben saját kitarító kutatómunkának és Brassnyó Ágnes művészi talentumának köszönhetően, ritka és egyedi háborús emléktábló került felszentelésre a

⁵⁶ A megtorlástól való félelmet bizonyítja Pesthy Sándor zalatárnoki plébános 1959. március 12-én kelt levele is, aki Gergác Zoltán honvéd holtánnyilváníti ügyében, (amit a hadiözeveg miatt indítványozott az egyháznál, hogy másodszor is férjhez mehessen) a következőket írta a Szombathelyi Püspöki Szentszéknél: „*Valamikor még annyit hallottam róla, hogy Novák Jenő zalatárnoki református és Varga Jenő ugyancsak zalatárnoki római katolikus lakosok voltak vele a fronton és a visszavonulásban is együtt jöttek, de Gergác lemaradt, mert elfagytak a lábai. Most azonban nem vallanak semmit, és nem is írnak alá semmit. Még azt is tagadják, hogy az orosz fronton voltak. Így erről jegyzőkönyvet nem tudok felvenni. Más tanúm pedig nincsen.*” Zalatárnoki Plébánia irattára, 24/1959.

⁵⁷ BEKŐ 2006

⁵⁸ Sipos Ervin (Zalatárnok, 1942. december 28. an. Doszpoth Pirocska) a Szovjetunióban végezte az egyetemi tanulmányait és felesége is orosz nemzetiségű volt. Dr. Sipos Ottó vakolai lakos szóbeli közlése.

⁵⁹ Sipos Imre az 1930-as évek közepén, nagykanizsai katonai szolgálata idején nyert felvételt a magyar királyi lovas testőrség tagjai közé. Állítólag Horthy Miklós közvetlen személyi testőrségéhez tartozott. Mivel rendkívül jóképű és markáns megjelenésű fiatalember volt – többek közt ennek is köszönhetette testőri beosztását – rajongtak érte a nők. A szóbeszéd szerint szerelmi viszonyba keveredett egy férjes asszonnyal, és miután a köztisztviselői állású férfit ezt megtudta, botrányal fenyegetőzött. Mivel a testőrség nemcsak a kormányzó testi épségéért felelt, hanem annak tekintélyét és erkölcsi feddhetetlenségét is képviselte, a kirobbanó botránytól félve, Sipos Imrét – testőri beosztásától megfosztva – visszahelyezték Nagykanizsára. Sipos Sándorné Sipos Zita zalaegerszegi lakos szóbeli közlése.

⁶⁰ Gombos Jánosné Varga Mária zalatárnoki és Dr. Sipos Ottó vakolai lakos szóbeli közlése.

zalatárnoki templom előterében. A második világháború tárnoki áldozatainak arcképcsarnoka 41 hősi halált halt fiatalember – köztük 18 doni hős – katona fotóját tartalmazza, továbbá azoknak a neveit és besztását, akikről nem sikerült fényképet előkeríteni. Központi dekorációja, csonka Magyarország az elvesztett területek határaival, a turulmadár karokkal és koronás kis címerrel, valamint a nemzeti szalaggal övezett fő cím: „A II. világháborúban elesett hős fiaink emlékére.” Alatta Somogyváry Gyula méltató szavai.

2006-ban Varga Imre zalatárnoki származású, nyugalmazott csesztregi plébános és tiszteletbeli kanonok szervezett zárandokutat a Don kanyarhoz, amelyen jómagam is részt vettem. Az atya nem először készült erre a nevezetes helyre, lelkipásztori hivatásának egyik bölcsőjéhez. „*Arra a földre, melyet kettészél egy kéken hömpölygő »csendes« folyó, ahol nincsenek turisztikai látványosságok, s zárandokhelyként sincs az elsők közt*”⁶¹ – de van végeláthatatlan síkság, több tízezer magyar honvéd jeltelen nyughelyével együtt.

A doni zárandokút életre szóló élményt jelentett valamennyi résztvevő számára. Látni a nevezetes folyót, járni a magyar vér áztatta Gremjacse, Boldirevka, Korotojak földjén, koszorúzni és tisztelni a magyar 2. hadsereg pusztulásának helyszínén, csak keveseknek adatik meg. Az akkor nyolcvanhat éves Imre atya pedig – aki fiatalokat megszegyenítő frissességgel járta be újra a régi csaták helyszíneit – nagy dolgot vitt véghez. Még egyszer visszatérhetett a Donhoz és a rudkinoi központi katonatemetőben – a voronyezsi pravoszlav pópákkal teljes egyetértésben – ökomenikus istentiszteletet tarthatott a keleti hadszíntéren elesett magyar és orosz katonák lelki üdvéért (28. kép).

A Donnál eltöltött egy nap alatt (a többi kilenc az utazással telt), rengeteg maradandó emlékekkel gazdagodtunk. Egy nagyon kedves és szívet melengető élmény az oszkinoi határban ért bennünket, amelyre így emlékezett vissza az egyik résztvevő:

„*Buszunk Oszkino falucska határába ért, ahol kiszálltunk, s hosszan gyalogoltunk a síkság közepére, amely valaha harctér volt, de most fejfá őrzi a földben nyugvó magyar katonák álmát. Menetünket kíváncsi szempárok kísérték. Csendes vonulásunk láttán a fa-*

luszéli utcákból kijöttek az asszonyok. Miután imádságunkat elvégeztük, s indultunk vissza, ők egyre közelebb jöttek. Érdeklődve és barátsággal figyeltek, míg szóba nem elegyedtünk velük. Amikor megtudták, kik vagyunk, honnan jöttünk, elmondták, hogy minden alkalommal, amikor elmennek a magyar katonák fejfája előtt, keresztet vetnek. Imre atya elmesélte nekik, hogy amikor '43 telén visszavonultak, az orosz asszonyok adtak nekik élelmet. Sok katona, köztük ő is nekik köszönheti, hogy életben maradt. Imre bácsi az oszkinoi határban megköszönte annak a néhány asszonynak, hogy anyáik, nagyanyáik megkönyörültek rajtuk [...] Mennyire nehéz elmesélni bizonyos helyzeteket, emlékeket [...] Ezt érezhették meg az asszonyok is, mert szavak keresése helyett válaszul elszaladtak egy kancsó frissen fejt tejért, s csak azzal engedtek tovább bennünket.”⁶²

Utunk során mi is tapasztalhattuk, hogy a régi Szovjetunió milyen nagy hangsúlyt fektetett a dicsőséges Vörös Hadsereg és a szovjet katona hősi kultuszának ápolására. Emlékművé avanszált, hatástalanított ágyúk és harcokcsik sokasága, vörös csillagos, sarló kalapácsos, némely esetben már-már egészen ijesztő hatást nyújtó, monumentális obeliszk hirdetik a szovjet birodalom világháborús győzelmét. Az már a politika bűne, hogy amíg hazánkban évtizedeken keresztül – igaz, hamis alapokon nyugvó kötelező barátságból, de lelkiismeretesen – áptuk és koszorúztuk a szovjet hősi temetőket, addig az Oroszországban elesett sok ezer magyar honvédnek nem jutott egyetlenegy szál virág sem. Szerencsére a 20. század utolsó évtizede pozitív változásokat hozott ezen a téren is, Közép- és Kelet-Európában egyaránt.

Zalatárnokon és Szentkozmadombján a doni hősök és a második világháború áldozatainak emlékét méltóképpen őrzi a hálás utókor. Igaz, a zalatárnoki kis turulmadaras alkotás valósággal eltörl, szinte jelentéktelenné válik az Oroszországban látott hasonló témájú emlékművek mellett, de az eszme ugyanaz, mint ami a több emelet magas sztarij oszkoli emlékmű monumentális homlokzatán olvasható: „НИКТО НЕ ЗАБЫТ, НИЧТО НЕ ЗАБЫТО”, azaz „senki és semmi nincs elfelejtve.”

⁶¹ KONCZ 2006, 7.

⁶² Uo.

Zalatárnoki honvédek a keleti hadszíntéren, 1942–1943

Életrajzi adattár

BÁRCZAY BÉLA (Zalaegerszeg, 1905. február 27. – Zalaegerszeg, 1977. január 5. an. Deák Emma) tartalékos főhadnagy. Foglalkozása gazdasz, földbirtokos, a mozgósítás idején nőtlen, zalatárnoki lakos. Tényleges katonaidéjét 1929. október 1. – 1930. július 30-ig a budapesti 1. honvéd huszárezred alakulatánál töltötte. 1938. szeptember 21-én ismét behívták katonának, akkor két hónapig Szombathelyen, majd 1940. július 1-től október végéig a Veszprém megyei Kádártán és Erdélyben teljesített szolgálatot. Az ország gyarapító hadműveletekben való részvételéért megkapta az Erdélyi Emlékérmét. 1942. március 19-én újra bevonult Kádártára, majd a III. fogatolt vonatosztály kötelékével – mint tartalékos főhadnagy – a szovjet hadszíntérre került. Egységével megjárta az ellenséges hadművelési terület teljes egészét, s bár ismereteink szerint nem harcolt az első vonalban, ő maga is átélte a doni katasztrófát. 1943. február 25-én szerelték le végérvényesen. *Hadtörténelmi Levéltár – M. kir. Honvédelmi Minisztérium. Tiszti személyügyi és anyakönyvi lapok, minősítési táblázatok. (a továbbiakban: HL HM AKVI) Bárczay Béla tiszti okmánygyűjtője. Csegezi Józsefné Hunyadi Zsuzsanna szóbeli közlése. (29. kép)*

BECZS JÓZSEF (Zalatárnok, 1916. május 25. an. Kovács Mária) honvéd. Foglalkozása földműves, a háború kezdetén nőtlen, zalatárnoki lakos. Tényleges katonai szolgálatra 1938-ban vonult be a nagykanizsai 17/I. zászlóaljhoz. Az orosz frontra 1942 októberében került ki, ahol a 47/III. zászlóalj 7. puskás századának kötelékében, a Brjanszki-erdőben teljesített harctéri feladatokat. 1943 márciusában részese volt annak, amikor Szeredina Buda környékén Matkovits Lajos géppuskás századparancsnok kényszerhelyzetben átvette a zászlóalj parancsnokságot, és katonáit kivezette a szovjet gyűrűből. 1944-ben az Alföldön harcolt, majd ezt követően áállt a Vörös Hadsereghez. *Zegi. Tsz. I. St. 63/1991., Sipos Béla zalatárnoki lakos szóbeli közlése.*

BECZE JÓZSEF (Zalatárnok, 1913. március 23. – Csesztreg, 1980. június 4. an. Hermán Verona) rendfo-

kozata nem ismert. Frontszolgálatának kezdetén nős, külsősárdi lakos. Részt vett az oroszországi hadműveletekben, de alakulatára és katonai szolgálatára vonatkozólag nincsenek bővebb adataink. A visszaemlékezés szerint harcolt a lengyel hadszíntéren is, 1943 őszén pedig Doszpot Lajos honvéd több ízben is találkozott vele a keleti fronton. *Becze István zalatárnoki lakos szóbeli közlése. Doszpot Lajos 1943 október-novemberben írt tábori levelezőlapjai.*

BECZS SÁNDOR (Pusztaszentlászló, 1918. február 21. an. Bán Júlia) szakaszvezető. Foglalkozása földműves, 1942 tavaszán nőtlen, zalatárnoki lakos. 1939–1941 között részt vett a felvidéki, az erdélyi és a délvidéki bevonulásokon, amiért mindhárom emlékérmét megkapta. A mozgósítás idején az 1. felderítő zászlóalj kötelékében került ki a keleti hadszíntérre, ahol visszaemlékezések szerint, harcolt a voronyezsi páncélos ütközetben. 1942. október 27-i kihirdetéssel Magyar Bronz Vitézségi Érem kitüntetésben részesült. 1943. január 18-án Matryne és Gesowo települések közt megsérült, majd lábúzódással kezelték a novi oszkoli katonai kórházban. Ezt követően 1943 februárjában nyomtalanul eltűnt. *Hadtörténelmi Levéltár – M. kir. Honvédelmi Minisztérium 22. v. [háborús veszteségek nyilvántartása] osztály iratai, HL HM 22. v. oszt. 745386/1943. (a továbbiakban: HL HM 22. v. oszt.) Nagy József zalatárnoki lakos szóbeli közlése.*

BELSŐ JÁNOS vitéz (Szentkozmadombja, 1895. február 25. an. Pálos Julianna) tartalékos szakaszvezető címzetes őrmester. 1942-ben barátföldi lakos. Az orosz hadszíntérre a III. fogatolt vonatosztály kötelékében vonult ki, ahol 1943 januárjában vesegyulladással kezelték az 535. tábori kórházban. HLHM 22. v. oszt., 756107/1943.

BOGDÁN JÓZSEF (Szentkozmadombja, 1904. március 12. an. Pálos Terézia) honvéd. 1942 tavaszán a 9. könnyű hadosztály 3. élelmiszerraktárával vonult ki a keleti hadszíntérre. A doni visszavonulás során eltűnt, és vélhetően hősi halált halt 1943. január 27-én.

HL HM 22. v. oszt. 756132/1943.

BOR FERENC (Vakola, 1908. december 9. – Zalaegerszeg, 1994. an. Sipos Vilma) honvéd. Foglalkozása földműves, a mozgósítás idején nős, egygyermekes vakolai lakos. (Első világháborús hadiárva volt). A keleti hadszíntéren a III. fogatolt vonatosztály kötelékében teljesített harctéri feladatokat. A visszaemlékezés szerint az orosz fronton egy Fekete Mihály nevezetű katonatiszt legénye volt. *Balogh Györgyné Bor Anna zalatárnoki lakos szóbeli közlése. (3. kép)*

BOR ZOLTÁN (Vakola, 1919. augusztus 10. an. Léránt Rozália) tartalékos zászlós, 1944. január 1-től tartalékos hadnagy. Foglalkozása egyetemi joghallgató, a mozgósítás idején nőtlen, pécsi lakos. 1940-ben elvégezte a 2. honvéd gyalogezred tartalékos tisztképző tanfolyamát. Még ugyanebben az évben részt vett az erdélyi, 1941-ben pedig a délvidéki ország gyarapító hadműveletekben, amiért megkapta az események kapcsán kiadott emlékérmeket. A keleti hadszíntéren szerzett érdemeiért, 1942. augusztus 21-i kihirdetéssel, Dicsérő Elismerés a hadiszalag és a kardok egyidejű adományozása mellett (Signum Laudis) kitüntetésben részesült. 1944. január 1-től a 26. honvéd határvadász zászlóalj 1. portyázó századában, és a 65. hegyivadász zászlóaljnál teljesített harctéri feladatokat. 1944. november 4-én Hegyombásnál gránátzilánk által megsebesült, majd ezt követően 1945. január 19-én, a gömöri harcokban, mell lövés következtében hősi halált halt Jólész település határában. Holttestét másnap temették el a nagyveszverési községi temetőben. 1951-ben egy házkutatás során a hősi halott Bor Zoltán hagyatékát lefoglalta az akkori kommunista állampárt beadási és elszámoltató bizottsága és szégyenletes újságcikkben pellengérezte ki a hazafias érzelmű Bor familiát. *Honvédségi Közlöny, kitüntetési javaslatok 1942. augusztus 21., HIM KI Adatbázis., HL HM 22. v. oszt. 36471/8/1945., Tiszti csendőrcsákó tollal, Signum Laudis, Mein Kampf, történelem – Bor István kulák féltve őrzött kincsei. In: Zala, 1951. november 20.*

CZIGÁNY ISTVÁN (Nova, 1906. augusztus 26. an. Tóth Anna) rendfokozata nem ismert. Frontszolgálatának kezdetén nős, többgyermekes zalatárnoki lakos. Részt vett a doni hadműveletekben, de alakulatára és katonai szolgálatára vonatkozólag nincsenek bővebb adataink. *Tóth Antal zalatárnoki lakos szóbeli közlése.*

CSÁSZÁR KÁLMÁN (Oroklán, 1912. november 30. – Oroklán, 1975. július 24. an. Berecz Julianna) honvéd. Foglalkozása földműves, hadba vonulásának idején nős, kétgyermekes orokláni lakos. 1942–43-ban a 17/III. zászlóalj géppuskás századában teljesített frontszolgálatot Oroszországban. *Varga Jenő levele. Varga Mihályné zalaegerszegi lakos szóbeli közlése.*

DOSZPOT ISTVÁN (Zalatárnok, 1914. március 17. an. Tóth Rozália) tartalékos szakaszvezető. Foglalkozása földműves, 1942-ben nős, egygyermekes zalatárnoki lakos. 1941 novemberében a III/I. utász század 2. szakaszában harcolt a keleti fronton. Frontszolgálatiért kiérdemelte a Tűzkereszt I. fokozatát. A további 1942–1943-as oroszországi hadi szolgálata tisztázatlan. 1944. május 24-én, szolgálatteljesítés közben autóbalesetet szenvedett, és koponyalapi törés következtében hősi halált halt Alsódomború és Mura-szentmárton határában. Holttestét 1944. május 25-én helyezték örök nyugalomra szülőfalujában, Zalatárnokon. *HL HM 22. v. oszt. 630134/1943. Doszpot István 1941. november 2-án, nyírfakéregre írt tábori levelezőlapja, a szerző tulajdonában. (30. kép)*

DOSZPOT JÓZSEF (Zalatárnok, 1906. szeptember 1. – Zalaegerszeg, 1987. május 9. an. Kovács Terézia) honvéd. Foglalkozása földműves, 1942 tavaszán nős, egygyermekes zalatárnoki lakos. Tényleges katonai idejét 1937 októberétől decemberig a nagykanizsai 17/II. zászlóaljnál töltötte, és ennek a csapattestnek a kötelékében vett részt az 1938-as felvidéki megszálló hadműveletekben. 1940-ben Erdélyben teljesített szolgálatot, majd az 1942-es mozgósításkor a veszprémi 7/II. vonatosztály alakulatával vonult ki a doni arcvonárra. A téli visszavonulást követően 1943 májusában szerelt le, majd 1944 júniusától 1945 áprilisáig a keszthelyi állategészségügynél katonáskodott. A híres-hírhedt Jány Gusztáv-féle hadseregarparancs kihirdetését és annak megalázó tartalmát élete végéig emlegette. A Felvidéki Emlékérem, az Erdélyi Emlékérem és a Tűzkereszt kitüntetések tulajdonosa. *Doszpot József katonakönyve, Takács Józsefné Doszpot Klára zalatárnoki lakos tulajdonában. Doszpot József 1942-ben írt tábori levelezőlapjai, a szerző tulajdonában. (3.kép)*

DOSZPOT LAJOS (Zalatárnok, 1920. július 20. – Zalaegerszeg, 2001. október 26. an. Kovács Terézia) honvéd. Foglalkozása földműves, bevonulása idején nős, zalatárnoki lakos. 1942 szeptemberében

vonult be katonának a szombathelyi 205. légvédelmi tüzérsztyály 8. önálló gépágyús ütegehez. Rövid kiképzését követően, 1943 januárjában az orosz hadszíntérre vezényelték, ahol egységével a visszavonuló 2. magyar hadsereg légvédelmét biztosította. 1943 decemberéig harcolt a keleti fronton. *Doszpót Lajos 1942–1943-ban írt tábori levelezőlapjai, Léway György zalatárnoki lakos tulajdonában.*

FARKAS ISTVÁN (Zalatárnok, 1917. augusztus 7. an. Géri Katalin) tartalékos tizedes. Foglalkozása földműves, harctéri szolgálata idején nagypáli lakos. A keleti hadszíntérre a 9. tábori tüzérsztyály alakulatával vonult ki, majd a doni visszavonulás alatt megsebesülve eltűnt 1943. február 9-én Obolyán. *HL HM 22. v. oszt. 749214/1943.*

FITOS ANTAL (Zalatárnok, 1920. május 7. – Zalatárnok, 1987. január 10. an. Tóth Rozália) honvéd. Foglalkozása földműves, bevonulása idején még nőtlen, zalatárnoki lakos. 1942–1943-ban az 1. gk. zászlóalj kötelékében teljesített frontszolgálatot Oroszországban. A Dontól való visszavonulás során súlyos lábfagyást szenvedett 1943. január 22-én Ruskajánál. *HL HM 22. v. oszt. 746009/1943.*

FITOS JÓZSEF (Zalatárnok, 1918. június 7. – Zalaegerszeg, 1990. an. Kása Anna) honvéd. Foglalkozása földműves, katonáskodása kezdetén még nőtlen, zalatárnoki lakos. 1941–1942-ben a 3/II. sütőoszlop kötelékében teljesített hadi szolgálatot Ukrajnában. A további oroszországi frontszolgálata tisztázatlan. *Fitos József 1941–1942-ben írt tábori levelezőlapjai, Varga Jenő zalatárnoki lakos tulajdonában.*

GAÁL KÁROLY (Szentkozmadombja, 1912. július 13. an. Molnár Katalin) honvéd. Foglalkozása földműves, bevonulása idején nős, egygyermekes szentkozmadombjai lakos. (Első világháborús hadiárva volt.) 1942–43-ban a 17/III. zászlóalj géppuskás századában teljesített frontszolgálatot. Eltűnt 1943. február 2-án a Don és Sztarij Oszkol között. A Zalaegerszegi Járásbíróság Pk. 21007/1959/4. sz. végzéssel – 1943. február 15-i dátummal – holtta nyilvánította. *HL HM 22. v. oszt. 750122/1943.*

GÁSPÁR LAJOS (Szentkozmadombja, 1913. december 2. an. Tóth Anna) tartalékos honvéd. Foglalkozása földműves, a mozgósításkor nős, egygyermekes szentkozmadombjai lakos. (Első világháborús

hadiárva volt.) 1940 szeptemberében a 47. gyalogezred árkász században teljesített katonai szolgálatot, vélhetően Erdélyben. 1942 áprilisában a 17/I. zászlóalj alakulatával a doni harcmezőkre vezényelték, ahol a visszavonulás során – egyes adatok szerint 1943. február 22-én – nyoma veszett. Eltűnését 1943. május 15-én regisztrálta a hadsereg veszteségi osztálya. A Zalaegerszegi Járásbíróság Pk. 50795/1968. sz. végzéssel – 1943. június 15-i dátummal – holtta nyilvánította. *HL HM 22. v. oszt. 756431/1943. Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára Zalaegerszegi Járásbíróság iratai Pk. 1968. (a továbbiakban: MNL ZML Zegi. Jb. Pk.)*

GERGÁCZ JÓZSEF (Kisoroklán, 1915. június 5. an. Török Julianna) honvéd. Foglalkozása földműves, bevonulása idején nős, kétgyermekes kisorokláni lakos. (Első világháborús hadiárva volt.) Frontszolgálatra 1942. november 19-én vonult be, majd a keleti hadművelési területen harcoló 17/III. zászlóalj kötelékéhez került, ahonnét utoljára 1943 januárjában adott magáról életjelet. Az alakulat visszavonulását követően – Novák Jenő és Varga Jenő bajtársai elmondása szerint – Gergác lemaradt a menettől, mert elfagytak a lábai és leült a hóba. Azt, hogy beérték-e az oroszok, azt már nem tudták megmondani. Vélhetően fagyhalált szenvedett a Don és Sztarij Oszkol közti harcmezőn. A Zalaegerszegi Járásbíróság Pk. 22417/1957/4. sz. végzéssel – 1943. február 15-i dátummal – holtta nyilvánította. *Zalatárnoki Plébánia irattára, 24/1959.*

GOMBOS JENŐ (Zalatárnok, 1915. november 23. – Zalatárnok, 1999. november 21. an. Becs Rozália) utász szakaszvezető. Foglalkozása tovább szolgálatos katona, 1942-ben még nőtlen, mosonmagyaróvári lakos. Részt vett a doni hadműveletekben, de részletesebb katonai pályafutása nem ismeretes. *Tóth Antal zalatárnoki lakos szóbeli közlése.*

GOMBOS JÓZSEF (Zalatárnok, 1913. március 17. – Zalatárnok, 1977. január 4. an. Pulai Rozália) honvéd. Foglalkozása földműves, bevonulása idején nőtlen, zalatárnoki lakos. 1940-ben az erdélyi hadműveletekben szerzett érdemeiért megkapta az Erdélyi Emlékérmet. Az orosz fronton a 17/III. zászlóalj távirász szakaszában teljesített hadi szolgálatot. 1942. június 30-án a gnyilojei ütközetben súlyosan megsebesült. *HM 22. v. oszt. 627632/1942., Gombos József 1942-ben írt levelei és tábori levelezőlapjai, Varga Jenő zalatárnoki lakos tulajdonában.*

GOMBOS KÁROLY (Zalatárnok, 1907. május 8. an. Pulai Terézia) honvéd. Foglalkozása földműves, harctéri szolgálata kezdetén nős, egygyermekes zalatárnoki lakos. Alakulatára és az 1942–1943-as oroszországi katonai szolgálatára vonatkozólag nincsenek bővebb adataink. 1945 áprilisában, húsvét napján esett hadifogságba Zalatárnokon, és még ugyanabban az évben hősi halált halt a szesztróvi hadifogolytáborban. (Pálfi Károly zalatárnoki lakosnak eskü alatt tett tanúvallomása szerint Gombos Károly Szesztrovban 1947-ben egy kórházban halt meg). A Zalaegerszegi Járásbíróság Pk. 10462/1951/4 sz. végzéssel – 1945. április 15-i dátummal – holtta nyilvánította. *Zalatárnoki Plébánia irattára 71/1956. Gombos Antal zalatárnoki lakos szóbeli közlése.*

GOMBOS LÁSZLÓ (Zalatárnok, 1914. március 8. – Zalaegerszeg, 1996. an. Becs Rozália) utász szakaszvezető. Foglalkozása ács, 1942-ben még nőtlen, zalatárnoki lakos. Tényleges katonai szolgálatra 1938. február 2-án vonult be Mosonmagyaróvárra, ahonnét folyó év novemberében leszerelt. 1939-ben ismét behívták katonának, majd részt vett a felvidéki és az erdélyi ország gyarapító hadműveletekben, amiért megkapta az események kapcsán kiadott emlékérmeket. A Szovjetunió elleni hadjáratban tovább szolgálatos katonaként vett részt. 1944-ben a magyarországi harcok során orosz hadifogságba esett, és csak négyévi raboskodás után, 1948-ban térhetett haza Zalatárnokra. *Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, MTA Szociológiai kutatóintézetének Gombos Lászlóval 1977. október 26-án Zalatárnokon készített 42091 sz. kérdőíve az életútról, életmódról és egészségről. (a továbbiakban: MNL ZML MTA kérdőíve)*

GÖNCZ GÉZA (Szilvágy, 1913. augusztus 6. an. Göncz Anna) tartalékos honvéd. Foglalkozása földműves, a mozgósításkor nős, egygyermekes zalatárnoki lakos. 1942–43-ban a 17/III. zászlóalj kötelékében teljesített harctéri szolgálatot Oroszországban. A Dontól való visszavonulás során nyomtalanul eltűnt 1943. február 2-án. A Zalaegerszegi Járásbíróság Pk. 10249/1952. sz. végzéssel holtta nyilvánította. *HL HM 22. v. oszt. 750122/1943.*

GYARMATI JÓZSEF (Zalatárnok, 1918. április 16. – Zalaegerszeg, 1999. december 16. an. Papp Mária) honvéd. Foglalkozása földműves, a mozgósításkor még nőtlen, zalatárnoki lakos. Tényleges katonai

szolgálatra 1941 őszén vonult be Nagykanizsára, a 9. tábori tüzérosztály III. tüzér mérő századához. 1942 tavaszán ennek az alakulatnak kötelékében került ki a doni arcvonalra, ahol harctéri szolgálataiért kiérdemelte a Tűzkereszt I. fokozatát. A visszavonulás idején – 1943. április 4-én – először eltűntként jegyezték (eltűnésének helyét Rulevskina településnél határozták meg, de ez téves volt), majd szerencsés hazatérését követően a győri 519. sz. hadikórházba került, ahol május 19-én jobboldali lágyéksérvel megoperálták. Felgyógyulása után visszatért a nagykanizsai alakulatához, majd néhány heti szabadságát követően, augusztus 28-án Komáromba vezényelték, ősztől pedig a Pozsony-Nyitra megyei Kürt település volt az állomáshelye. 1944 során a magyarországi hadszíntéren teljesített katonai szolgálatot. 1945. év elején három aknaszilánk által sebesült (egyet a bal lábába, kettőt pedig a hátába kapott) és egy budapesti hadikórházba került. Ezt követően szovjet hadifogságba jutott, ahonnét 1948-ban térhetett csak haza. Alapító tagja volt az 1990. május 17-én megalakult Doni Bajtársak Köre zalaegerszegi szervezetének. *HL HM 22. v. oszt. 749289/1943. Gyarmati József 1941–1948-ban kelt tábori levelezőlapjai, Mátai Miklósné zalaszentmihályi lakos tulajdonában. (15–16. kép)*

GYERGYÁK JÁNOS (Szentkozmadombja, 1917. április 29. an. Horváth Mária) szakaszvezető. Foglalkozása tovább szolgálatos katona, nőtlen gutorföldei lakos. Tényleges katonai szolgálatra 1941. február 1-jén vonult be a mosonmagyaróvári 16. gyalogezredhez, majd a mozgósításkor a 16/III. zászlóalj kötelékében került ki a keleti hadművelési területre. 1942. november 11-i kihirdetéssel Magyar Kis Ezüst, 1943. január 26-i kihirdetéssel pedig Magyar Nagy Ezüst Vitézségi Érem kitüntetésekkel kapott. 1943. február 17-én, szovjet harcokosi támadás alkalmával eltűnt Jugyionál. A Lenti járásbíróság Pk. 20231/1955/5. sz. végzéssel – 1943. február 15-i dátummal – holtta nyilvánította. *HL HM 22. v. oszt. 610374/1943. MNL ZML Lenti Jb. Pk. 1955.*

GYÓTÁR IGNÁC (Szentlisló, 1907. november 2. an. Harmadás Anna) tartalékos honvéd. Foglalkozása földműves, 1942 tavaszán nős, kétgyermekes zalatárnoki lakos. 1939–1940-ben részt vett az ország gyarapító hadműveletekben, amiért Felvidéki és Erdélyi Emlékérem kitüntetésekben részesült. 1942-ben a nagykanizsai 17/I. zászlóalj alakulatával vonult ki a doni arcvonal-

ra, onnét 1942 őszén – mint többgyermekes családfőt – egyheti szabadságra hazaengedték. Később a szovjet áttörést követően, a visszavonulás alatt – ismeretlen időpontban – nyoma veszett. 1943. május 10-én eltűntként regisztrálták. *HL HM 22. v. oszt. 756431/1943., MNL ZML MTA 142084 sz. kérdőíve.*

HAMVAS IMRE (Zalatárnok, 1913. június 18. – Zalatárnok, 1983. december 5. an. Tóth Terézia) honvéd. Foglalkozása földműves, szolgálati idejének kezdetén nős, zalatárnoki lakos. Bevonult 1942. augusztus 1-jén a veszprémi 34/III. zászlóalj géppuskás századához. Itt rövid, néhány hetes kiképzést követően – 1942 szeptemberétől – a keleti frontra vezényelték, ahol 1944 januárjáig teljesített frontszolgálatot. 1944. október 1-jén ismét behívták anyaezredéhez, és korábbi beosztásában 1945 áprilisáig látott el harctéri feladatokat a magyarországi hadszíntéren. A visszaemlékezése szerint 1945 tavaszán, a községen átvonuló front miatt, sok anyagi kár érte. A visszavonuló német csapatok magukkal vitték a szekereit, az állatait és a borkészletét is. *MNL ZML MTA 142082 sz. kérdőíve. Hamvas Imre katonakönyve, Hamvas Imre tőféji lakos tulajdonában. Hamvas Imre 1942-ben írt táborig levelezőlapja a szerző tulajdonában.*

HORVÁTH FERENC (Zalatárnok, 1913. április 28. – Budapest, 1991. an. Pál Katalin) honvéd. A 32. gyalogezred csapattestével jutott ki a keleti arcvonalra, ahol 1942. május 1-jén Ujeshin településen megbetegedett. Influenzával és vérszegénységgel kezelték a 105. könnyű hadosztály egészségügyi oszlopánál. *HL HM 22. v. oszt. 620960/1942.*

JÓNA JÁNOS (Zalatárnok, Kurta-major, 1913. december 10. – Budapest, 1997. an. Sipos Mária) beosztása és rendfokozata nem ismert. (Első világháborús hadiárva volt.) Az 1942–43-as katonai szolgálatára nézve nincsenek adataink. 1943. június 10-i kihirdetéssel Magyar Nagy Ezüst Vitézségi Érem kitüntetésben részesült. *Honvédségi Közlöny, kitüntetési javaslatok 1943.*

KANTA ANTAL (Zalatárnok, 1915. február 24. – Zalatárnok, 1981. december 12. an. Leniczky Mária) honvéd. Foglalkozása földműves, bevonulása idején nős, zalatárnoki lakos. (Két bátyja az első világháborúban esett el, egy harmadik testvérbátyja pedig a doni visszavonulás alatt tűnt el nyomtalanul). 1941–

1942-ben tagja volt az Ukrajnát megszálló magyar hadseregnek. A további 1942–1943-as oroszországi frontszolgálatát tisztázatlan. *Tóth Antal zalatárnoki lakos szóbeli közlése.*

KANTA GYÖRGY (Zalatárnok, 1911. február 27. an. Leniczky Mária) tartalékos honvéd. Foglalkozása földműves, nőtlen, zalatárnoki lakos. A mozgósítás idején a nagykanizsai 17/I. zászlóalj kötelékében harcolt Oroszországban, majd a visszavonulás alatt – ismeretlen időpontban – nyoma veszett. Eltűnését 1943. május 20-án regisztrálták. *HL HM 22. v. oszt. 756431/1943.*

KANTA JÁNOS (Zalatárnok, 1909. június 8. – Zalatárnok, 1985. március 1. an. Leniczky Mária) rendfokozata nem ismert. Mestersége gépészkovács, a mozgósításkor nős, egygyermekes zalatárnoki lakos. Tényleges katonai szolgálatát 1930-ban teljesítette. 1940-ben részt vett az erdélyi bevonuláson, amiért Erdélyi Emlékérem kitüntetésben részesült. 1942-ben – vélhetően a 47/III. zászlóalj kötelékével – az orosz frontra vezényelték, ahol biztosítási és műszaki feladatokat látott el a Brjanszki térségben. Később, 1943-ban – szintén itt –, egységével a 2. hadsereg visszavonulását fedezte. 1944-ben még a szovjet csapatok bevonulása előtt Győrben szerelt le. *Lévai Imréné Kanta Jolán zalatárnoki lakos szóbeli közlése.*

KANTA IMRE (Zalatárnok, 1913. december 19. – Szentkozmadombja, 1987. október 31. an. Bogdán Terézia) rendfokozata nem ismert. Foglalkozása földműves, a mozgósításkor nős, kétgyermekes szentkozmadombjai lakos. (Első világháborús hadiárva volt). A visszaemlékezés szerint a nagykanizsai 9. tüzérezred kötelékével vonult ki a keleti hadszíntérre. A háborúban szerzett meghűlései miatt élete végéig reumatikus panaszok gyötörték. *Becze István zalatárnoki lakos szóbeli közlése.*

KÁLI BÉLA (Páka, 1919. július 4. an. Szennyai Karolin) honvéd. Foglalkozása földműves, a mozgósításkor még nőtlen, szentkozmadombjai lakos. 1942 májusában a pécsi gépkocsizó közepes tarackos tüzérezred oszttal vonult ki a keleti frontra, ahol kivette a részét az előnyomulásban és a Korotojak-Uriv környéki hídfőcsatákban. Később szerencsés helyzetbe került, mert a doni áttörés előtti napokban hazaengedték szabadságra, így az orosz offenzíváról már csak Pestre ér-

kezésének idején, a rádióból értesült. *Káli Béla 1993. január 3-án, Varga Imre volt katonatársának írt levele, a szerző tulajdonában.*

KÁLI FERENC (Nagykanizsa, 1909. január 20. an. Kovács Mária) tartalékos honvéd, címzetes őrzetető. Mestersége bognár, bevonulása idején nős, kétgyermekes zalatárnoki lakos. 1942. április végén a nagykanizsai 17/I. zászlóalj kötelékében vonult ki a keleti hadszíntérre, ahol a doni visszavonulás alatt – ismeretlen időpontban – nyoma veszett. Eltűnését 1943. május 1-jén regisztrálta a Honvédelmi Minisztérium veszteségi osztálya. Később mégis hazatérhetett, mert egyik lánya – Fehér Vilmosné Káli Mária – 1965. december 30-án tett vallomása szerint, édesapja 1944 őszén ismét katonai szolgálatra vonult be Nagykanizsára, ahonnan nyomban a keleti hadszíntérre került. Ezt követően a harcok során ismét, de most már végérvényesen eltűnt. Egyik katonatársa és barátja mondta később, hogy Káli Ferencel 1944. év végén vagy 1945. év elején találkozott utoljára a fronton. A Zalaegerszegi Járásbíróság Pk. 50001/1966. sz. végzéssel – 1945. február 15-i dátummal – holtta nyilvánította. *HM 22. v. oszt. 75643/1943. MNL ZML Zegi. Jb. Pk. 1966.*

KÁSA JÓZSEF (Zebecke, 1914. november 2. an. Toplak Erzsébet) őrzetető. Foglalkozása földműves, 1942 tavaszán nőtlen, zalatárnoki lakos. Tényleges katonai szolgálatra 1937 februárjában vonult be Nagykanizsára. A keleti hadszíntérre a 17/III. zászlóalj kötelékével jutott ki, ahol 1942. augusztus 15-én súlyos fejsérülést szenvedett a gremjacsjei hídfőcsatában, majd ennek következtében augusztus 21-én meghalt a sztarij oszkoli katonai kórházban. *HL HM 22. v. oszt. 634017/1942. (13. kép)*

KÁSA SÁNDOR (Zebecke, 1917. február 22. – Zalatárnok, 1992. július 3. an. Toplak Erzsébet) honvéd, címzetes őrzetető. Foglalkozása földműves, 1942 tavaszán még nőtlen, zalatárnoki lakos. Tényleges katonai idejét Nagykanizsán töltötte. A mozgósításkor, 1942. március 10-én vonult be a szombathelyi III. híradó zászlóaljhoz, majd ennek kötelékében került ki a szovjet hadszíntérre. A visszavonulás alatt, 1943. február 2-án légnyomástól megsérült, ezt követően pedig a hátországba irányították. *HL HM 22. v. oszt. 755807/1943. (26. kép)*

KISS FERENC (Zalatárnok, 1916. augusztus 19. an. Babati Anna) rendfokozata nem ismert. Részt vett az oroszországi hadműveletekben, de alakulatára és katonai szolgálatára vonatkozólag nincsenek bővebb adataink. A visszaemlékezések szerint 1943-ban Székesfehérváron örkatonai szolgálatot látott el. *Nagy József zalatárnoki lakos szóbeli közlése.*

KISS JÓZSEF (Zalatárnok, 1920. március 24. an. Babati Anna) rendfokozata nem ismert. Részt vett az oroszországi hadműveletekben, de alakulatára és katonai szolgálatára vonatkozólag nincsenek bővebb adataink. A visszaemlékezések szerint az orosz fronton megsebesült. A Putnoki Járásbíróság Pk. 20866/1954/4. sz. végzéssel – 1945. május 15-i dátummal – holtta nyilvánította. *Nagy József zalatárnoki lakos szóbeli közlése.*

KONECZ JÓZSEF (Gutorföldre, 1909. február 20. – Zalaegerszeg, 1973. október 18. an. Kovács Rozália) honvéd. Foglalkozása molnár, a mozgósítás idején nős, kétgyermekes andráshidai lakos. Felesége zalatárnoki származású volt, a családfő évekig dolgozott a tárnoki Stádel-féle gőzmalomban. A keleti hadszíntéren a III. utász zászlóalj kötelékében teljesített harctéri szolgálatot, majd a visszavonulás során 1943. április 30-án fejsérülést szenvedett. (Koponya lágy részének zúzott sebesülésével ápolták.) Később 1944–45-ben is frontszolgálatot teljesített. *Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Központi Irattár – Név szerinti veszteségkimutatás adatbázisa (a továbbiakban: HIM KI Adatbázis).*

KOVÁCS ERNŐ (Botfa, 1917. január 11. an. Gálig Erzsébet) honvéd. Foglalkozása földműves, a mozgósításkor nős, egygyermekes zalatárnoki lakos. A keleti fronton a 47/III. zászlóalj kötelékében került ki, ahol a visszavonulás alatt nyomtalanul eltűnt 1943. március 3-án Szeredina-Buda környékén. *HL HM 22. v. oszt. 746011/1943.*

KOVÁCS JÁNOS (Zalatárnok, 1909. február 4. an. Varga Margit) tizedes. Kovács József egykori zalatárnoki kántortanító fia, bevonulása idején nagykanizsai lakos. A keleti hadszíntéren a 32/II. zászlóalj 6. századában teljesített harctéri szolgálatot. 1942. április 28-án hősi halált halt a pigorjevcai csatában. *HIM KI Adatbázis.*

KOVÁCS PÉTER (Zalatárnok, 1913. április 4. – Zalatárnok, 2002. október 13. an. Pulai Rozália) honvéd. Foglalkozása földműves, 1942 tavaszán még nőtlen, zalatárnoki lakos. Tényleges katonai szolgálatra 1941. augusztus 20-án vonult be Sopronba, majd a mozgósításkor a 34/I. zászlóalj kötelékével vonult ki a szovjet hadszíntérre. Az oroszországi harcokban a bal lábán repeszgránát által meg is sebesült. Elbeszélése szerint a fronton német orvosok operálták. A katonakönyve alapján 1944. február 24-én szerelt le, majd augusztus 10-én ismét behívták, és egészen 1945. március 27-ig katonáskodott, amikor is orosz hadifogságba esett. *Kovács Péterné szóbeli közlése. Kovács Péter katonakönyve, Kovács Péterné Palkovics Mária zalatárnoki lakos tulajdonában.*

LÉVAY PÉTER (Zalatárnok, 1910. június 28. – Balatonalmádi 1984. október 31. an. Gombos Verona) tizedes. Mestersége asztalos és vegyeskereskedő, a mozgósításkor nős, egygyermekes zalatárnoki lakos. Részt vett a Don menti csatákban, de alakulatára és katonai szolgálatára vonatkozólag nincsenek bővebb adataink. (Vélhetően a 17/III. zászlóalj kötelékéhez tartozott.) Egyetlen fennmaradt tábori levelezőlapját 1942 nyarán írta zalatárnoki rokonának a keleti arcvonalról. *Lévay Péter 1942. július 26-án írt tábori levelezőlapja, Varga Jenő zalatárnoki lakos tulajdonában.*

LIPPAI GYULA (Söjtör, 1908. április 27. an. Lippai Anna) rendfokozata nem ismert. Foglalkozása földműves, bevonulása idején nőtlen, zalatárnoki lakos. 1942-ben vonult be katonai szolgálatra, majd az orosz harctérre került, de alakulatára és a keleti hadszíntéren teljesített frontszolgálatára vonatkozólag nincsenek bővebb adataink. 1944-ben Nagykanizsán orosz hadifogságba esett. Innét vonattal Bajára vitték, ahol a vagonból egy cédulát dobott ki. Ez állt rajta: „*Visznek bennünket, de nem tudjuk hova. Lippai Gyula Zalatárnok.*” Lévai Julianna találta meg és küldte haza a cédulát. Attól fogva többet nem hallottak felőle semmit. Utoljára 1974-ben a Magyar Vöröskereszt is eredménytelenül kereste. A Zalaegerszegi Járásbíróság Pk. 50917/1974. sz. végzéssel – 1945. január 15-i dátummal – holtta nyilvánította. *MNL ZML Zegi. Jb. Pk. 1974.*

LÓRÁNT GÁBOR (Zalatárnok, 1912. október 2. – Pomáz, 1997. an. Tóth Terézia) honvéd. Bevonulása idején nős, budapesti lakos. 1942–43-ban a 17/III.

zászlóalj géppuskás századában harcolt a keleti hadszíntéren. A Dontól való visszavonulás során súlyos lábfagyást szenvedett 1943. január 31-én Oboján. *HL HM 22. v. oszt. 750122/1943.*

MARTON LAJOS (Murarátka, 1918. november 29. an. Merle Mária) honvéd. 1942 tavaszán, a 14/I. zászlóalj kerékpáros szakaszával vonult ki az orosz harctérre, ahol az 1942. szeptember 11-i sztorozsevojei ütközetben hősi halált halt. *HL HM 22. v. oszt. 740782/1943.*

MATKOVITS LAJOS (Nagykanizsa, 1909. október 23. – Zalaegerszeg, 2005. an. Tersztenyák Paula) tartalékos főhadnagy. Foglalkozása néptanító, leventeperancsnok, bevonulása idején nős, kétgyermekes zalatárnoki lakos. Első tényleges katonai szolgálatát, mint karpaszományos gyalogos, 1931. július 16-tól 1932. szeptember 18-ig a nagykanizsai 6. honvéd gyalogezred alakulatánál töltötte, ahonnét címzetes őrmesterként szerelt le. 1938–39-ben, a kárpátaljai és felvidéki revízió idején, a nagykanizsai 17/II. zászlóalj egyik szakaszparancsnoka, 1940-ben pedig az erdélyi bevonuláskor már emléklapos zászlósból előléptetett hadnagy szakaszparancsnok, a zalaegerszegi 17/III. zászlóaljnál. Hadi szolgálataiért 1939–1941-ben Felvidéki és Erdélyi Emlékérem kitüntetésekben részesült. 1942. május 6-tól július 5-ig kiképző századparancsnok Zalaegerszegen, majd augusztus 8-tól 1943. november 12-ig a 47/III. zászlóalj kötelékében, mint géppuskás századparancsnok, tartalékos főhadnagyi rendfokozattal, harctéri szolgálatot látott el a keleti hadszíntéren. Matkovits az 1942. július 28-án megsemmisült zászlóalj feltöltése céljából, mintegy 120 főnyi menetszázadának élén, 1942. szeptember 4-én érkezett ki a frontra, ahol az újból megalakult zászlóalj a Brjanszki-erdő déli részén, Szeredina-Buda és Ulica környékén védelemre rendezkedett be. Feladatukat elsősorban a Brjanszki-erdőben működő partizánok kitörésének megakadályozása képezte. A tűzkereszteségen a szeptember 30-i gorabankai ellentámadásnál estek át, ahol Matkovits főhadnagy a legénységet a következő szavakkal buzdította a harcra: „*Bajtársak itt az idő, lehet érdemrendet szerezni!*” (Katonái kemény, de igazságos parancsnoknak ismerték.) Ezt követően a parancsnoksága alatt álló géppuskás század októbertől decemberig ezredtartalékban volt és Ulicán állomásozott. 1943 kora tavaszán, a sztaraia gutai védőállásukban páncélos támadást kaptak, ezért

különböző helyek érintésével Novgorod-Szeverszkbe vonultak vissza, onnét pedig vasúti szállítással Raszula környékére kerültek, ahol áprilistól augusztusig vasút biztosítási feladatokat láttak el. Matkovits Lajos a visszavonulás során a bekerített alakulatát sikeresen vezette ki az ellenséges gyűrűből, a szovjet parlamentereknek megtagadta a megadást, Duplikovkánál pedig leállította a katonái közt kitört pánikot. Ezért a vitéz magatartásáért és az alosztálynál végzett parancsnoki ténykedéséért, 1943. június 17-én Dicséző Elismerés a hadiszalag és a kardok egyidejű adományozása mellett (Signum Laudis) kitüntetésben részesült, augusztus 20-án pedig kiérdemelte a Tűzkereszt I. fokozatát a kardokkal, koszorúval és egy sebesülési pánntal. A nyilasok uralomra jutása után Szálásira nem tette le az esküt. Ezért, valamint felesége zsidó származása miatt, 1944 novemberétől szökésben volt, családját pedig a vend vidéken bújtatta. 1945–1948-ig tagja volt az MKP-nak majd az MDP-nek, de a megyei párttitkárral való összekülönbözése miatt kizárták a pártból. 1953. március 10-től 1954. november 27-ig vizsgálati fogságban volt azzal a váddal, hogy mint a zalaegerszegi 47/III. zászlóalj géppuskás századparancsnoka a Brjanszki térségben 1942–43-ban népelenes, háborús büntetést követett el, például lakosságot aknára hajtattott, és a védőállás műszaki berendezéseiben farkasvermeket létesített. A tárgyaláson kiderült, hogy e vádak hamisak, illetve nem Matkovits hadműveleti területén való tartózkodásának idején történtek ezek, hanem még az 1942-es tavaszi előnyomuláson, amikor Matkovits még ott sem volt, így a vádak alól felmentették. 1958. március 7-vel horthysta katonai múltja miatt a Honvédelmi Miniszter parancsára lefokozták, és tartalékos honvéd rendfokozattal kizárták a tartalékos tiszti állományból. Alapító tagja volt az 1990. május 17-én megalakult Doni Bajtársak Köre zalaegerszegi szervezetének, majd elnyerte a város közgyűlése által adományozott „Zalaegerszegért” díjat is. *HL HM AKVI. Matkovits Lajos tiszti okmánygyűjtője. Zegi. Tsz. I. St. 63/1991., Matkovits Lajos szóbeli közlése. (1–2., 31. kép)*

MOLNÁR ERNŐ (Szentkozmadombja, 1905. február 26. an. Fülöp Irén) honvéd. Foglalkozása földműves, a mozgósításkor nő, egygyermekes szentkozmadombjai lakos. 1942 márciusában vonult be Keszthelyre majd a keleti fronton, a III. fogatolt vonatosztály kötelékében teljesített harctéri szolgálatot. A visszavonuláskor eltűnt, 1943. február 2-án Sztarij Oszkol-

nál. Novák Jenő zebeckei lakos, aki vele együtt volt katona, 1943. május hónapban jött haza szabadságra, és azt mondta, hogy Molnár Ernőt 1943. február hónapban látta utoljára – a helyet már megmondani nem tudta –, bement egy lőszerraktárba melegedni, és az a lőszerraktár felrobbant. A Zalaegerszegi Járásbíróság Pk. 51034/1964/4. sz. végzéssel – 1943. március 15-i dátummal – holtá nyilvánította. *HL HM 22. v. oszt. 756129/1943. MNL ZML Zegi. Jb. Pk. 1964.*

MOLNÁR ISTVÁN (Zalatárnok, 1920. december 23. – Zalaegerszeg, 2000. november 10. an. Gombos Julianna) rendfokozata nem ismert. Foglalkozása földműves, a bevonuláskor még nőtlen, zalatárnoki lakos. 1942–43-ban a 9. tábori tüzérsztály kötelékében teljesített hadi szolgálatot a 2. hadsereg keleti hadműveleti területén. A háború után hosszú évekig szovjet hadifogságban szenvedett. *Varga Imre zalatárnoki lakos szóbeli közlése.*

NAGY ISTVÁN (Hosztót, 1912. – nincs adat) rendfokozata nem ismert. Foglalkozása majorgazda, bevonulása idején nő, zalatárnoki lakos. Tényleges katonai szolgálatát 1934–35-ben töltötte. Zalatárnokra 1941-ben költözött, ahol egy 700 holdas gazdaság intézője lett. Még ugyanebben az évben ismét behívták katonának, majd 1942-ben a keleti frontra vezényelték. 1943-ban leszerelték, de 1944-ben újra katonai szolgálatra kötelezték. 1945. április 23-án francia hadifogságba esett, ahonnan 1946. május 27-én tért haza. *MNL ZML MTA 142050 sz. kérdőíve.*

NAGY JENŐ (Zalatárnok, 1914. május 5. – Budapest, 1988. an. Raposa Mária) szakaszvezető. Tényleges katonai idejét Mosonmagyaróváron töltötte. Az 1942–1943-as oroszországi frontszolgálatával kapcsolatban nincsenek bővebb adataink. A civil életben Budapesten rendőrnymozóként dolgozott. *Nagy Béláné Jordán Irén zalatárnoki lakos szóbeli közlése.*

NAGY JÓZSEF (Zalatárnok, 1919. szeptember 5. – Zalaegerszeg, 2012. an. Simon Mária) tartalékos honvéd. Mestersége asztalos, bevonulása idején még nőtlen, zalatárnoki lakos. A keleti frontra a 24. felderítő osztály kötelékével került ki, ahol 1942 őszén mindkét lábszárán és combján kézigránát által súlyosan megebesült. A hadikórházban több bennrekedt fémzilánkot operáltak ki a testéből, majd felépülését követően leszerelték. *Nagy József zalatárnoki lakos*

szóbeli közlése.

NAGY SÁNDOR (Vakola, 1912. szeptember 26. – Zalaegerszeg, 1997. június 23. an. Pálfi Erzsébet) honvéd. Foglalkozása földműves, bevonulása idején nős, vakolai lakos. 1940-ben a 17/III. zászlóalj 9. századának kötelékében vett részt az erdélyi bevonulásban, amiért megkapta az Erdélyi Emlékérmét. 1942 tavaszán a 17/III. zászlóalj géppuskás századával indult az orosz harctérre, ahol a visszavonulás során 1943. február 26-án súlyos lábfagyást szenvedett. Az I. osztályú Tüzkereszt tulajdonosa. *HL HM 22. v. oszt. 743741/1943. Nagy Sándor 1940-ben írt táborig levelezőlapjai, Fitos László Zoltán zalatárnoki lakos tulajdonában. (19., 27. kép)*

NÉMETH SÁNDOR (Zalatárnok, 1907. augusztus 7. an. Czigány Terézia) tartalékos honvéd. Foglalkozása földműves, a mozgósításkor novai lakos. Az oroszországi hadszíntérre a III. fogatolt vonatosztály, III/2. kocsioszlop kötelékében indult 1942 áprilisában Keszthelyről, majd az 1943. január-februári doni visszavonulás közben nyomtalanul eltűnt. *HL HM 22. v. oszt. 746011/1943.*

NOVÁK JENŐ (Zalatárnok, 1912. október 30. – Zalatárnok 1978. június 26. an. Gérczei Terézia) szakaszvezető. Foglalkozása vegyeskereskedő, a mozgósítás idején még nőtlen, zalatárnoki lakos. 1940-ben részt vett az erdélyi bevonuláson, amiért Erdélyi Emlékérem kitüntetésben részesült. 1942–43-ban a 17/III. zászlóalj géppuskás századában teljesített hadi szolgálatot Oroszországban. *Novák Jenő 1942–1943-ban írt táborig levelezőlapjai a szerző tulajdonában. (17–18. kép)*

PAPP IMRE (Zalatárnok, 1912. október 23. an. Pálfi Terézia) honvéd. Foglalkozása földműves, bevonulása idején nős, kétgyermekes zalatárnoki lakos. 1942-ben a nagykanizsai 17/I. zászlóalj kötelékében került ki a keleti hadművelési területre. Az 1944-es magyarországi harcok során, ismeretlen időpontban és nyomtalanul, eltűnt. A zalaegerszegi járásbíróság Pk. 20609/1957/3. sz. végzéssel – 1944. november 15-i dátummal – holtá nyilvánította. *(3., 25. kép)*

PAPP LAJOS (Vakola, 1904. április 3. – Vakola, 1960. február 5. an. Szabó Rozália) honvéd. Foglalkozása földműves, 1942 tavaszán nős, többgyermekes

vakolai lakos. Az orosz harctérre a soproni 7. fogatolt vonatoszlop kötelékével jutott ki, ahol 1942. november 10-én szembetegséggel kezelték Uszt-Murioveponka településen. *HL HM 22. v. oszt. 651269/1944.*

PETE KÁROLY (Zalatárnok, 1908. november 19. – Zalaegerszeg, 1982. február 27. an. Gyarmati Rozália) tizedes. Foglalkozása földműves, a mozgósításkor nős, zalatárnoki lakos. 1942–43-ban a 17/III. zászlóalj géppuskás századának egyik tizedese. A visszavonulás során 1943. január 29-én II. fokú lábfagyást szenvedett. *HL HM 22. v. oszt. 750122/1943. (20–21. kép)*

SIFTER FERENC (Szentkozmadombja, 1913. április 10. – Szentkozmadombja, 1984. július 5. an. Gerecsér Mária) honvéd. Foglalkozása földműves, bevonulása idején nős, szentkozmadombjai lakos. 1942–43-ban a 17/III. zászlóalj egyik géppuskás századában honvéd. Az 1943. január-februári visszavonulás során súlyos lábfagyást szenvedett, amiért 1944-ben hadirokkanttá nyilvánították. *Sifter Ferencné szóbeli közlése. (22. kép)*

SIMON FERENC (Zalabesenyő, 1909. szeptember 2. an. Németh Ágnes) címzetes szakaszvezető. Foglalkozása földműves, frontszolgálatának kezdetén nős, kétgyermekes zalatárnok-rókaházi lakos. Harctéri szolgálatot a 107. kocsioszlop alakulatánál teljesített a keleti fronton. Eltűnt a doni visszavonuláskor 1943. január-februárban. A Zalaegerszegi Járásbíróság Pk. 10228/451/5 sz. végzéssel – 1943. február 24-i dátummal – holtá nyilvánította. *HL HM 22. v. oszt. 2465/951. (32. kép)*

SIMON JÁNOS (Szentkozmadombja, 1919. július 27. an. Bálint Mária) honvéd. Foglalkozása földműves, nőtlen, szentkozmadombjai lakos. 1942. május elején a zalaegerszegi 17/III. zászlóalj alakulatával együtt szállították ki az oroszországi hadművelési területre, innét a Don partjáig menetelt, majd az ellenséges offenzívát követően, a visszavonulás alatt – ismeretlen időpontban – nyoma veszett. Eltűnését 1943. május 18-án rögzítették. A Zalaegerszegi Járásbíróság Pk. 23402/1958/3. sz. végzéssel – 1943. február 15-i dátummal – holtá nyilvánította. *HL HM 22. v. oszt. 755720/1943.*

SIPOS BÉLA (Zalatárnok, 1914. november 26. – Zalaegerszeg, 2010. an. Iván Magdolna) szakaszve-

zető. Foglalkozása földműves, bevonulása idején még nőtlen, zalatárnoki lakos. (Első világháborús hadiárva volt.) Tényleges katonai szolgálatát 1937-től 1939-ig a 17. gyalogezred ezredközvetlen aknavető századában teljesítette. Ezen alakulattal vett részt a visszacsatolt magyarlakta területek megszállásában, s szintén ennek kötelékében teljesített frontszolgálatot 1942–43-ban a doni hadszíntéren, utóbb mint az aknavető század egyik rajparancsnoka. 1944 őszén szakaszvezetői rangban vett részt a Budapest körüli harcokban, s november 2-án Ócsán szovjet fogságba esett. 1947. szeptember 29-én tért vissza onnan. *Frontnaplók, 1992. 22. o. Sipos Béla zalatárnoki lakos szóbeli közlése. (9–10., 18–19. kép)*

SIPOS IMRE (Baktüttös, 1913. szeptember 4. an. Olasz Mária) törzsőrmester. Foglalkozása hivatásos katona, bevonulása idején nős, zalatárnoki lakos. Mint a m. kir. lovas testőrség egyik tagja, 1939–1941 között részt vett az ország gyarapító hadműveletekben, ahol a kassai és a kolozsvári ünnepélyes bevonulásokon a kormányzót kísérte. 1942–43-ban a 9. tábori tüzérezred 7. ütegének szolgálatvezető őrmestere, majd decembertől törzsőrmestere. A Dontól való visszavonulás során eltűnt 1943. február 4-én Sztarij Oszkólnál. A nagykanizsai járásbíró Pk. 5086/1951/3. sz. végzéssel – 1943. május 15-i dátummal – holtta nyilvánította. *HM 22. v. oszt. 748025/1943. Sipos Imre 1942-ben írt levelei és tábori levelezőlapjai, a szerző tulajdonában. (7–8., 11–12. kép)*

SIPOS ISTVÁN (Zalatárnok, 1910. április 13. an. Tóth Franciska) rendfokozata nem ismert. Foglalkozása földműves, nőtlen, zalatárnoki lakos. Alakulatára és katonai szolgálatára vonatkozólag nincsenek adataink. A doni visszavonulás alatt, ismeretlen időpontban és nyomtalanul, eltűnt valahol a keleti hadműveleti területen. *Sipos Béla zalatárnoki lakos szóbeli közlése és a II. világháborús hősi emlékmű alapján.*

SIPOS KÁROLY (Zalatárnok, 1910. április 26. an. Tóth Verona) honvéd. Foglalkozása földműves, nős, háromgyermekes zalatárnoki lakos. (Első világháborús hadiárva volt.) 1942–43-ban a 17. gyalogezred III. zászlóaljában teljesített harctéri szolgálatot. A Dontól való visszavonulás során – ismeretlen időpontban – nyoma veszett. Eltűnését 1943. május 18-án regisztrálta a hadsereg veszteségi osztálya. A Zalaegerszegi Járásbíró Pk. 50019/1970/3. sz. végzéssel – 1943.

június 15-i dátummal – holtta nyilvánította. *HM 22. v. oszt. 755720/1943. MNL ZML Zegi. Jb. Pk. 1970. (23. kép)*

SZAKÁCS JÁNOS (Zalatárnok, 1904. augusztus 25. an. Sipos Verona) tartalékos honvéd, címzetes őrvezető. Foglalkozása földműves, 1942 tavaszán nős, zalatárnoki lakos. A keleti frontra a III. fogatolt vonatosztály alakulatával került ki, majd a doni visszavonulás során eltűnt 1943. január-február hónapban az orosz hadműveleti területen. A Zalaegerszegi Járásbíró Pk. 20315/1956 sz. végzéssel – 1943. február 15-i dátummal – holtta nyilvánította. *HL HM 22. v. oszt. 756129/1943.*

TOPLAK JÁNOS (Zalatárnok, 1919. szeptember 17. an. Csité Mária) honvéd. Foglalkozása földműves, nőtlen, zalatárnoki lakos. 1941-ben a 9. tábori tüzérezred 3. ütegével részt vett a muravidéki ország gyarapító hadműveletekben, amiért megkapta a Délvidéki Emlékérmét. 1942 tavaszán a 9. tábori tüzérezred katonájaként került ki a Don-kanyarhoz, majd a szovjet áttörést követően, 1943. február 2-án, az éjjeli menetet ért partizántámadás során eltűnt Udobnoje környékén. *HL HM 22. v. oszt. 749289/1943. Toplak János 1941-ben írt tábori levelezőlapjai, Mátai Miklósné zalaszentmihályi lakos tulajdonában.*

TÓTH FERENC (Zalatárnok, 1904. január 20. an. Babati Erzsébet) honvéd. Foglalkozása uradalmi kocsis, bevonulása idején nős, zalatárnoki lakos. 1942-ben a 3. élelmiszerraktár kötelékében került ki a keleti hadműveleti területre, ahol a visszavonulás alatt nyomtalanul eltűnt 1943. február 15-én. A Zalaegerszegi járásbíró Pk. 10328/1951/4. sz. végzéssel – 1943. február 15-i dátummal – holtta nyilvánította. *HL HM 22. v. oszt. 8013/1943. Tóth Ferenc 1942–1943-ban írt levelei és tábori levelezőlapjai, a szerző tulajdonában.*

TÓTH GÁBOR (Zalatárnok, 1921. július 17. an. Babati Erzsébet) gkvez. őrvezető, majd tizedes. A háború kitörésekor még nőtlen, budapesti lakos. 1939. február 1-jén korengedménnyel bevonult a ceglédi páncélos zászlóaljhoz, ahol 1940. december 20-ig tényleges katonai szolgálatát töltötte. Ezt követően gépkocsiveetői állást vállalt a fővárosi Ford Műveknél, majd 1942. március 20-án ismét behívták, és a 30/II. harcokszó zászlóalj kötelékével a keleti hadszíntérre került. Itt

augusztus 13-án súlyosan megsebesült. Ebből kifolyólag 1943 őszén, mint hadirokkantat végleg leszerelték. Később, másfél évtizeden keresztül BM alkalmazott volt, rendfokozata 1972. június 1-től r. százados. *HL HM AKVI Tóth Gábor tiszti személyi okmánygyűjtője.*

TÓTH IMRE (Zalatárnok, 1921. november 21. an. Millei Mária) szakaszvezető. Foglalkozása tovább szolgálatos katona, nőtlen, zalatárnoki lakos. 1940-ben a 47/III. zászlóalj kötelékében teljesített katonai szolgálatot Erdélyben, amiért Erdélyi Emlékérem kitüntetésben részesült. 1942. május elején a 17/III. zászlóalj alakulatával vonult ki a keleti hadszíntérre, ahol szeptember 20-án, könnyű betegséggel (helyesebben az aknavető műszaki hibájából eredő könnyű sebesüléssel) szállították a III/1. tábori kórházba. A visszavonulás alatt eltűnt 1943. február 2-án a Don és Sztarij Oszkol közötti hadműveleti területen. 1943. február 19-i kihirdetéssel posztumusz Magyar Bronz Vitézségi Érem kitüntetésben részesült. *HL HM 22. v. oszt. 750122/1943. Tóth Antal zalatárnoki lakos szóbeli közlése. Tóth Imre 1942-ben írt tábori levelezőlapjai, a szerző tulajdonában. (20. kép)*

TÓTH JÓZSEF (Vakola, 1918. június 24. an. Miklós Anna) honvéd. Foglalkozása földműves, nőtlen, vakolai lakos. 1942 októberében vonult be Zalaegerszegre, majd rövidesen a 47/III. zászlóalj kötelékében a keleti frontra vezényelték, ahol frontszolgálata idején, Matkovits Lajos géppuskás századparancsnok tiszti szolgálja volt. Partizántámadás közben eltűnt 1943. március 3-án Szeredina-Buda környékén. *HL HM 22. v. oszt. 626280/1944., A Zalaegerszegi Járásbírószág Pk. 50011/1966/5. sz. végzéssel – 1943. március 20-i dátummal – holttá nyilvánította. MNL ZML Zegi. Jb. Pk. 1966.*

TÓTH KÁROLY (Zalatárnok, 1913. november 2. – Zalatárnok, 1986. június 19. an. Czigány Rozália) honvéd. Foglalkozása földműves, a mozgósítás idején még nőtlen, zalatárnoki lakos. Tényleges katonai szolgálata 1936–1938-ig Mosonmagyaróváron töltötte. 1942-ben Sárvárról vonult ki az orosz frontra, és megszakítás nélkül 18 hónapon keresztül Szeredina-Buda környékén teljesített szolgálatot. 1944-ben SAS behívóval ismét a frontra került, ahol a Nagyatád melletti ütközetben a lábán aknaszilánktól megsebesült. 1945-ben Ausztriában angol, majd francia hadifogságba esett, és a Rajna parti Strausbourg városában raboskodott.

1946. április 16-án ért haza Zalatárnokra. *MNL ZML MTA 142028 sz. kérdőíve.*

TÓTH KÁROLY (Szentkozmadombja, 1919. február 21. an. Tóth Anna) honvéd. Foglalkozása földműves, frontszolgálata kezdetén nőtlen, szentkozmadombjai lakos. A keleti hadszíntérre a 47/III. zászlóalj kötelékével jutott ki, ahol 1942. június 10-én Kostantinovkánál gránátszilánk által megsebesült a jobb vállán, a nyakán és a felkarján. 1943. október 27-én ismét szilánksérülés érte a jobb vállát, és lapockanyúlvány töréssel az 523. hadikórházba került. Féltestvére Gáspár Lajos nyomtalanul eltűnt a doni visszavonulás alatt. *HIM KI Adatbázis.*

VARGA ANTAL (Oroklán, 1920. január 26. – Zalatárnok, 1993. május 4. an. Sabján Mária) örvezető. Foglalkozása földműves, bevonulása idején nőtlen, orokláni lakos. Az orosz fronton a 8. tábori tüzérsztyály kötelékében teljesített harctéri szolgálatot, majd a visszavonulás során 1943. február 9-én Oboján eltűntként regisztrálták, de később mégis szerencsésen hazatért. *HL HM 22. v. oszt. 748181/1943.*

VARGA IMRE (Zalatárnok, 1920. november 21. an. Pálfi Julianna) honvéd. Foglalkozása földműves, nőtlen, zalatárnoki lakos. 1941. november 13-án vonult be tényleges katonai szolgálatra a pécsi IV. gépvontatású közepes tarackos tüzérsztyályhoz. Az újonc-év után, 1942. november elején önként jelentkezett a frontra, és Hammerli Antal tartalékos főhadnagy kísérelőjeként az urivi arcvonatra került. Frontszolgálata a tüzérsztyály 1. ütegénél kezdte meg, majd decembertől áthelyezték a 2. üteghez, ahol Dr. Nemesabai Nagy Sándor tüzér százados tiszti szolgálja lett. A doni áttörést követő kemény harcok után ő is kivette a részét a visszavonulásból. Átélt és látta katonáink sok szenvedését. Később részt vett a magyarországi harcokban is, majd 1945 tavaszán amerikai, utána pedig orosz hadifogságba esett. Először Romániába, a Fokszanyi gyűjtőlágerbe került, majd ezt követően a Fekete-tenger parti kikötővárosba, Konstancába szállították. Innét vitték a hadifoglyokat a szibériai munkatáborokba. Varga Imre, egy nemzetközi egyezménynek köszönhetően, csodával határos módon úszta meg a szibériai hadifogságot, és szerencsés körülmények között 1945. szeptember 3-án hazatérhetett Zalatárnokra. Miután az isteni gondviselés másodszor is hazaszigetette Oroszországból, a mélyen vallásos fiatalember

elhatározta, hogy hálából a papi hivatásnak szenteli az életét. Varga Imre későbbi katonai pályafutásának egyik érdekes momentuma, hogy az 1944–45-ös dunántúli harcok idején, mint fiatal tüzér részt vett – egy akkor stratégiaileg fontos ellenséges megfigyelőállás – a balatonfőkajári templomtorony megsemmisítésében. Amikor a háború után felszentelték és szolgálatba állt, papi berkekben hamar híre ment az esetnek, és baráti összejövetelek idején gyakran „ugratták” vele a pap-társai. Persze ő csak mosolygott, amikor előtte szóba hozták a történetet. Katona volt, parancsot teljesített és különben is több ágyúval vették egy időben össze a kérdéses helyet. Később, a balatonfőkajári toronyért cserébe, három templomot is építtetett a csesztregi fárában. Lelkipásztori munkásságáért és érdemei elismeréseként 2000-ben elnyerte az Év Zalai Embere megtisztelő címet. *TAKÁCS 1997, 196–197., KÖPECZI 2009, 11–49., Varga Imre szóbeli közlése. (28. kép)*

VARGA ISTVÁN (Zalatárnok, 1915. augusztus 17. an. Kulcsár Mária) örvezető. Mestersége kőműves, bevonulása idején nőtlén, zalatárnoki lakos. Tényleges katonai szolgálatát 1938. február 1-től 1939. május 1-ig a nagykanizsai 17/II. zászlóalj géppuskás századánál töltötte. A géppuskás lökiképzésben igen jó eredményt ért el, ezért 1938. november 25-én megkapta a lövész címet és az ezzel járó kitüntetési jelvényt és kiváltságokat. Szolgálati ideje alatt, 1938. június 10-től a leszereléséig, mint kőműves az épületkezelőség-nél rendszeresen és állandóan, napi öt órát meghaladó munkaidővel, szakba vágó ipari munkát végzett. 1940. május 26-tól október 2-ig rendkívüli fegyvergyakorlatra vonult be Zalaegerszegre. Ez idő alatt a 47/III. zászlóalj alakulatával részt vett a visszakapott erdélyi területek katonai megszállásában, amiért 1941-ben Erdélyi Emlékérem kitüntetésben részesült. 1942. május elején – mint géppuskás honvéd – a 17/III. zászlóalj alakulatával vonult ki az orosz harctérre, ahol augusztus 15-én örvezetővé léptették elő. A Dontól való visszavonulás során fagyhalált szenvedett 1943. február 2-án a Don és Sztarij Oszkol között hadműveleti területen. *HL HM 22. v. oszt. 750122/1943., Varga István katonai szolgálatára vonatkozó iratai és tábori levelezőlapja, a szerző tulajdonában. (3., 17., 24. kép)*

VARGA ISTVÁN (Zalatárnok, 1921. augusztus 20. an. Sipos Mária) honvéd. Foglalkozása földműves, a háború kirobbanásakor nőtlén, zalatárnoki lakos. A

keleti fronton a 47/III. kötelékében teljesített harcéri feladatokat Ukrajnában, ahol 1943 szeptemberében Matkovits Lajos parancsnoksága alatt is szolgált egy hónapig. További katonai pályafutása nem ismert. *Zegi. Tsz. I. St. 63/1991.*

VARGA JENŐ (Zalatárnok, 1914. január 17. – Zalatárnok, 1998. június 28. an. Sipos Mária) tizedes. Foglalkozása földműves, bevonulása idején még nőtlén, zalatárnoki lakos. 1942–1943-ban, a 17/III. zászlóalj géppuskás századában teljesített frontszolgálatot a 2. hadsereg keleti hadműveleti területén. A Dontól való visszavonulás alatt II. fokú lábfagyást szenvedett 1943. február 2-án. 1944-ben a magyarországi harcok során orosz hadifogságba esett, ahonnét 1947-ben tért haza Zalatárnokra. *Varga Jenő zalatárnoki lakos szóbeli közlése. HL HM 22. v. oszt. 750122/1943. Varga Jenő 1942–1947-ben írt levelei és tábori levelezőlapjai, Varga Jenő zalatárnoki lakos tulajdonában. (4., 6., 18. kép)*

VARGA JENŐ (Oroklán, 1915. április 11. – Baküttös, 1968. szeptember 26. an. Pulai Verona) honvéd. Foglalkozása földműves, a mozgósításkor nős, orokláni lakos. 1942–43-as oroszországi hadi szolgálata tisztázatlan. 1944-ben a 17/III. zászlóalj kötelékéhez tartozott, amikor július 3-án véletlen baleset következtében megsebesült Cserniejownál. (Pisztolytisztítás közben a lábát keresztüllötte). *HL HM 22. v. oszt. 631828/1944.*

VARGA KÁROLY (Szentkozmadombja, 1900. december 12. an. Jóna Katalin) honvéd. 1942-ben pölöskei lakos. Az orosz harctérre a III. híradó zászlóalj kötelékével került ki, ahol a veszteségi nyilvántartás szerint harcokosi támadás közben eltűnt 1943. január 29-én az Olym-völgyben. A Zalaegerszegi Városi Bíróság Pk. 50/864/1994/5. sz. végzéssel – 1943. február 15-i dátummal – holtta nyilvánította. *HM 22. v. oszt. 755807/1943.*

VARGA PÁL (Zalatárnok, 1904. február 23. an. Gombos Terézia) honvéd. Foglalkozása földműves, nőtlén, zalatárnoki lakos. 1942–43-ban a keleti hadműveleti területen, a 9. könnyű hadosztály 3. éllelmszerraktárnál teljesített katonai szolgálatot, majd a visszavonulás során eltűnt 1943. január 27-én. *HL HM 22. v. oszt. 756132/1943.*

VIZSI PÁL (Zalatárnok, 1919. augusztus 28. – 1980. an. Jakab Mária) rendfokozata nem ismert. Foglalkozása földműves, frontszolgálatának kezdetén még nőtlen, zalatárnoki lakos. 1941–1942-ben tagja volt az Ukrajnát megszálló magyar hadseregnek. A további 1942–1943-as oroszországi frontszolgálatát tisztázatlan. *Sipos Béla szóbeli közlése.*

VÖRÖS FERENC (Zalatárnok, 1919. október 26. an. Boldics Vilma) honvéd. Foglalkozása földműves, nőtlen, zalatárnoki lakos. A mozgósításkor, 1942. március 10-én vonult be Szombathelyre, majd a keleti frontra került, ahol a III/1. tartalékos kórház kötelékében teljesített harctéri szolgálatot. A visszavonulás során 1943. január 29-én hősi halált halt Kastornoje közelében. *HL HM 22. v. oszt. 750482/1943.*

ZSANKÓ JÓZSEF (Szentkozmadombja, 1906. március 19. an. Cséri Terézia) honvéd. Foglalkozása földműves, nőtlen, szentkozmadombjai lakos. 1942–43-ban a III. fogatolt vonatosztály kötelékében vett részt a szovjet elleni hadjáratban. Eltűnt az 1943. január-februári visszavonulás alatt. *HL HM 22. v. oszt. 756129/1943. Zsankó József 1942–1943-ban írt táborig levelezőlapjai, Bogdán Endre szentkozmadombjai lakos tulajdonában.*

ZSANKÓ JÓZSEF (Szentkozmadombja, 1906. március 19. an. Cséri Terézia) honvéd. Foglalkozása földműves, nőtlen, szentkozmadombjai lakos. 1942–43-ban a III. fogatolt vonatosztály kötelékében vett részt a szovjet elleni hadjáratban. Eltűnt az 1943. január-februári visszavonulás alatt. *HL HM 22. v. oszt. 756129/1943. Zsankó József 1942–1943-ban írt táborig levelezőlapjai, Bogdán Endre szentkozmadombjai lakos tulajdonában.*

Irodalom

BEKŐ 2006

Bekő Tamás: *Az 1956-os forradalom története Zalatárnokon.* 2006. (Kézirat)

Frontnaplók 1992

Frontnaplók a Don kanyarból 1942–1943. (Szerk. Molnár András) Zalaegerszeg 1992.

KONCZ 2006

Koncz Veronika: Voronyezs Angyala - Zarándoklat a Don-kanyarban. In: *Új Ember* 2006. július 30. (31. sz.)

SZABÓ 1995

Szabó Péter: A zalai honvéd alakulatok a második világháborúban, és az azt megelőző években (1938–1945). In: *Hadtörténeti tanulmányok.* (Zalai Gyűjtemény 36/I. Szerk. Molnár András) Zalaegerszeg, 1995.

SZABÓ 2001

Szabó Péter: *Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943).* Budapest, 2001.

TAKÁCS 1997

Takács J. Ince: *A zalatárnoki Szent Anna Plébánia és községei története.* Zalatárnok, 1997.

Zala megye 1998

Magyarország megyei kézikönyvei 19. *Zala megye kézikönyve* II. kötet. (Szerk. Hóbor József) Budapest, 1998.

ZALAMEGYEI ÚJSÁG 1941

Hősi halottat temettek Zalatárnokon. *Zalamegyei Újság* 1941. május 3. (100. sz.)

ZALAMEGYEI ÚJSÁG 1942

Levél a frontról. *Zalamegyei Újság* 1942. szeptember 24. (215. sz.)

ZALAMEGYEI ÚJSÁG 1943 I

Zalamegyei Újság 1943. február 13.

ZALAMEGYEI ÚJSÁG 1943 II

Hősök napja Zalatárnokon. *Zalamegyei Újság* 1943. június 2. (124. sz.)

1941-es népszámlálás 2004

A magyarországi németek kitelepítése és az 1941-es népszámlálás. Budapest, 2004.

Soldiers from Zalatárnok near the Don River, 1942–1943

During the setting up of the Hungarian 2nd Army in the spring of 1942, the mobilized III Corps – and within them primarily the units of the 9th Light Divison – called to arms most of the ex-servicemen from Zalatárnok and Szentkozmadombja. Most of the people called to war were enlisted in the military units stationed in Zala County's main towns: 1st Battalion (Nagykanizsa) and 3rd Battalion (Zalaegerszeg) of the 17th Infantry Regiment, 9th Field Artillery Regiment (Nagykanizsa), the transport, military supply and other units of the 3rd Horse Artillery Train (Keszthely). However, exact data about the mobilized men from both villages are not available to us, but according to current knowledge, their number was close to 90-100. The units of the 9th Light Divison started to off-load in the sector of Kursk from 5th May, where the troops were being deployed into battle. It was not before long that the first honvéd (Hungarian soldier) from Zalatárnok was also injured.

On 28th June 1942 – around the town of Tim – the III Corps also started its offensive operation to reach the Don. The brunt of the attack pressed on the soldiers of the 9th Light Divison. The soldiers from Zalatárnok and Szentkozmadombja serving in the 1st and 3rd Battalions of the 17th Infantry Regiment took their part heroically in the five-day battle with a serious loss against the Soviet, who tenaciously protected their well-established positions. Fortunately, the village did not have heroic dead, although the first honvéd from Zalatárnok was injured seriously there. József Gombos, who served with the telephone section of the III/17th Battalion, was injured in the battle of Gniloye on 30th June, where he suffered a splintery fracture of his left arm by a Soviet dum dum bullet.

After having success in the battles, the units of the 2nd Army from 7th July gradually reached the Don River after several weeks of gruelling march. They immediately received an order to establish stable defensive positions there. The Hungarian honvéds defended the Don River over a long stretch of 200-kilometer. The 9th Light Divison of the III Corps had to defend the northernmost part of this front line – the line of Gremyach'e, Rudkino and Aleksandrovka south from Voronyezh – over about a 20-25 kilometer

long stretch. From July 1942 the Soviet troops retreating behind the Don launched strong attacks shortly against the Hungarian army in order to establish bridgeheads on the right bank of the river. The intensity of the battles around the bridgeheads was remarkably fierce and both sides suffered great losses. The main blow fell at the Don bend at Uriv and its environs, but the enemy also occupied a larger bridgehead in the frontline of the 9th Light Divison at Kostenki and a smaller one north from Gremyach'e. On 15th August the assault troops of the enemy broke through the defence line of the III/17th Battalion at Gremyach'e, where during the fights Lance Corporal József Kása from Zalatárnok suffered a serious head-injury. The soldier desperately wounded with a brain wreck was transported to the 105th field hospital of Sary Osko, where despite all the medical effort he died after a week of suffering. The first dead hero of Zalatárnok in the eastern theatre of war was laid to rest in the military cemetery of the town's park. Thereafter the honvéds of Zalatárnok did not have significant losses until the breakthrough by Don River.

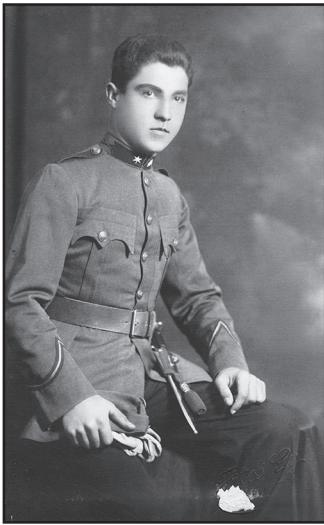
On 12th January 1943 the offensive corps of the Red Army broke through the Don's front line at Uriv after thorough, well-prepared and careful preparation and then they began advancing. The defence of the war-wearied and poorly equipped Hungarian Army was destroyed in a short time by the brutal cold weather and the terrible superiority of the enemy. Just a few IV Corps honvéds from Zalatárnok experienced the horrors of the breakthrough directly. The rest of the honvéds from the village was defending the northern frontline at the same time and just on 26th and 27th January started to retreat. The III/17th Battalion of the 9th Light Divison was the rearguard of the III Corps, which – with numerous honvéds from Zalatárnok among the soldiers – last left the bridgeheads along the Don.

Speaking of how horrible the retreat was and what suffering the honvéds of both villages went through, only the records of the casualty lists are revealed. 27 of the 29 heroic dead lost their life during the retirement. The memories of the Don's heroes and the victims of the Second World War are preserved worthily

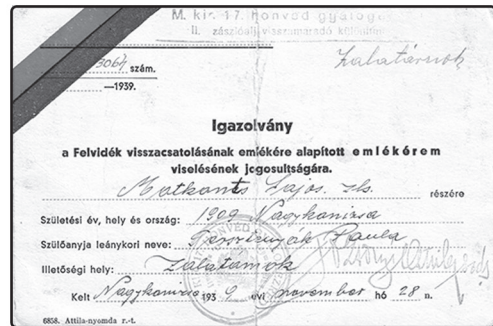
in both researched villages by grateful posterity. A Turul monument of the Second World War's victim was consecrated in Zalatárnok in 1991, while in Szentkozmadombja a marble panel was placed on the wall of the cemetery chapel, on which the names of the fallen soldiers were engraved in golden letters. Thanks to research by Tamás Bekő and the artistic talents of Ágnes Brassnyó, a rare and unique memorial plaque was consecrated in the church lobby of Zalatárnok in 2000. The portrait gallery of the Second World War's victims includes 41 – among them 18 heroes of Don–

soldiers' photograph. A few years later a common First and Second World War memorial park was established in the cemetery of Szentkozmadombja. All the dead heroes of the small village have been given a memorial column with an artificial stone name-plate, which was decorated with enamelled national colours. These columns proclaim the eternal immortality in soldierly order. This would be an example to be followed for each settlement.

Translated by Livia Simmer

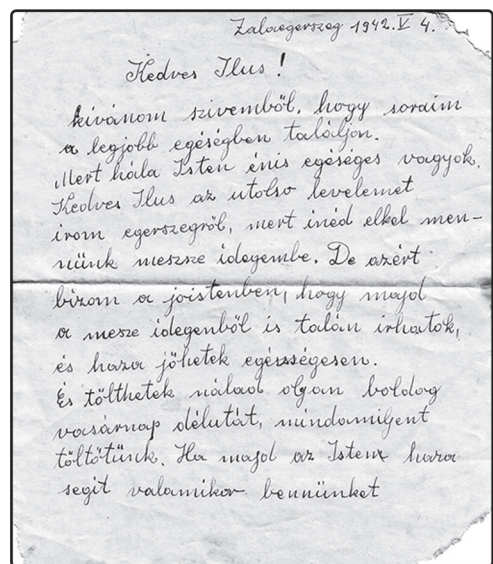
1. kép; Fig. 1.

2. kép; Fig. 2.

3. kép; Fig. 3.

4. kép; Fig. 4.

1. kép: Matkovits Lajos tartalékos főhadnagy tényleges katonaidejéből származó fényképe, még karpaszományos örvezetőként 1932-ben. (a fotó eredetije Matkovits Péter tulajdonában)

Fig. 1: The photo of Reserve First Lieutenant Lajos Matkovits from his actual soldier's time, when he was Lance Corporal with Wound Stripes in 1932. (the original photo is owned by Péter Matkovits)

2. kép: Matkovits Lajos zászlós 1939-ben kiállított Felvidéki Emlékérem igazolványa. (az igazolvány eredetije Matkovits Péter tulajdonában)

Fig. 2: Ensign Lajos Matkovits's card of his Felvidéki Memorial Medal issued in 1939. (the original card is owned by Péter Matkovits)

3. kép: Zalatárnoki honvédek és a látogatásukra érkező hozzátartozóik a nagykanizsai laktanya udvarán még 1938-ban. Felső sor balról: Varga István honvéd, alsó sor ülnek: balról Doszpot József honvéd és felesége, jobbról Papp Imre honvéd és felesége. (Bekő Tamás magángyűjteménye)

Fig. 3: Honvéds from Zalatárnok and their relatives visiting them in the barrack yard of Nagykanizsa in 1938. Upper row from left: István Varga honvéd, lower row are sitting: from left József Doszpot honvéd and his wife, from right Imre Papp honvéd and his wife. (private collection of Tamás Bekő)

4. kép: Varga Jenőnek, a frontra indulás napjaiban írt utolsó levele. (a levél eredetije Varga Jenő tulajdonában)

Fig. 4: Jenő Varga's last letter written in the days of departure to the front. (the original letter is owned by Jenő Varga)

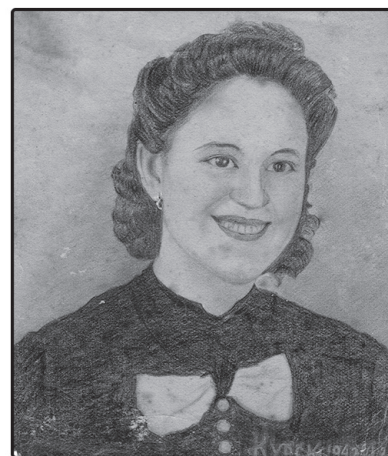
5. kép; Fig. 5.

6. kép; Fig. 6.

7. kép; Fig. 7.

8. kép; Fig. 8.

5. kép: Idősebb tartalékos katonák nyári zsávolyrühában 1941 körül. Középső sor, balról a második Bor Ferenc honvéd. (a fotó eredetije Balogh Györgyné tulajdona)

Fig. 5: Senior military reservists in summer drill clothes around 1941. Middle row, the second from left is Ferenc Bor. (the original photo is owned by Györgyné Balogh)

6. kép: Varga Jenő tizedes még honvédként 1938-ban. (a fotó eredetije Varga Jenő tulajdonában)

Fig. 6: Corporal Jenő Varga even as a honvéd in 1938. (the original photo is owned by Jenő Varga)

7. kép: Az 1943-ban eltűnt Sipos Imre hivatásos tüzér őrmester esküvői fotója. (Bekő Tamás magángyűjteménye)

Fig. 7: The wedding photo of Imre Sipos professional gunnery sergeants lost in 1943. (private collection of Tamás Bekő)

8. kép: Sipos Imrének a kurszki hadikórházban feleségéről készített rajza. (Bekő Tamás magángyűjteménye)

Fig. 8: Imre Sipos's drawing of his wife drawn in the military hospital of Kursk. (private collection of Tamás Bekő)

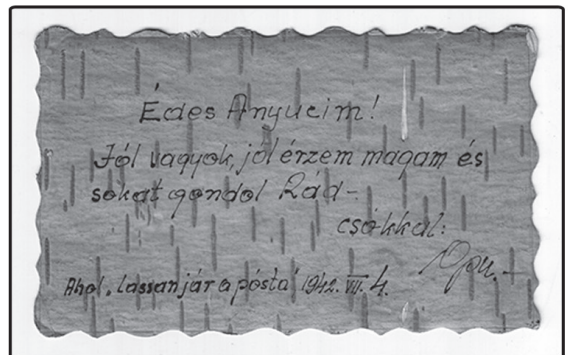
9. kép; Fig. 9.

10. kép; Fig. 10.

11. kép; Fig. 11.

12. kép; Fig. 12.

9. kép: Sipoș Béla szakaszvezető még tizedesként 1938-ban. (Bekő Tamás magángyűjteménye)

Fig. 9: Senior airmen Béla Sipoș even as a corporal in 1938. (private collection of Tamás Bekő)

10. kép: A 17/I. zászlóalj ezredközvetlen aknavető századának egyik raja 1942 tavaszán. Balról a második Sipoș Béla szakaszvezető, rajparancsnok. (Bekő Tamás magángyűjteménye)

Fig. 10: One of the sections of the mortar company of the I/17th Battalion in the spring of 1942. Lance sergeant, section leader Béla Sipoș is the second from left. (private collection of Tamás Bekő)

11. kép: Sipoș Imre tűzmester nyírfakéregre írt tábori levelezőlapja. I. (Bekő Tamás magángyűjteménye)

Fig. 11: Fire master Imre Sipoș's camp postcard written on birch bark I. (private collection of Tamás Bekő)

12. kép: Sipoș Imre tűzmester nyírfakéregre írt tábori levelezőlapja. II. (Bekő Tamás magángyűjteménye)

Fig. 12: Fire master Imre Sipoș's camp postcard written on birch bark II. (private collection of Tamás Bekő)

13. kép; Fig. 13.

14. kép; Fig. 14.

15. kép; Fig. 15.

16. kép; Fig. 16.

13. kép: Az 1942. augusztus 15-én Gremjacsjénél halálos sebet kapott Kása József őrvezető. (a fotó eredetije Varga Jenőné tulajdonában)

Fig. 13: Lance Corporal József Kása, who was wounded mortally at Gremyach'e on 15th August 1942. (the original photo is owned by Jenőné Varga)

14. kép: Az egyik leggyakrabban kiérdemelt vitézségi kitüntetés, a Magyar Bronz Vitézségi Érem.

Fig. 14: One of the most deserved military honors, the Hungarian Bronze Medal for Bravery.

15. kép: Gyarmati József tüzér az orosz frontra indulás előtt 1942-ben. (a fotó eredetije Mátai Miklósné tulajdonában)

Fig. 15: Artillery József Gyarmaty before the departure to the Russian front in 1942. (the original photo is owned by Miklósné Mátai)

16. kép: Nagykanizsai tüzérek fedezékásás közben a doni hadszíntéren. Balról a második Gyarmati József. (a fotó eredetije Mátai Miklósné tulajdonában)

Fig. 16: Artillerymen from Nagykanizsa during digging dugout in the Don battlefield. József Gyarmaty is the second from left. (the original photo is owned by Miklósné Mátai)

17. kép; Fig. 17.

18. kép; Fig. 18.

19. kép; Fig. 19.

20. kép; Fig. 20.

17. kép: Novák Jenő szakaszvezető és Varga István honvéd az orosz fronton 1942 nyarán. (Bekő Tamás magángyűjteménye)
 Fig. 17: Senior airman Jenő Novák and István Varga honvéd on the Russian front during the summer of 1942. (private collection of Tamás Bekő)

18. kép: Zalatárnoki tisztetek egy csoportja Oroszországban 1942 nyarán. Balról az első Novák Jenő szakaszvezető, mellette Sipos Béla szakaszvezető, a kép jobb szélén Varga Jenő tizedes. (Bekő Tamás magángyűjteménye)
 Fig. 18: A group of officers in Russia in the summer of 1942. The first from left is senior airman Jenő Novák and next to him is senior airman Béla Sipos. (private collection of Tamás Bekő)

19. kép: Zalatárnokiak a doni arcvonalon. Balról Sipos Béla szakaszvezető, mellette Nagy Sándor honvéd. (Bekő Tamás magángyűjteménye)

Fig. 19: Soldiers from Zalatárnok on the Don's front line. From left is senior airman Béla Sipos and next to him is Sándor Nagy honvéd. (private collection of Tamás Bekő)

20. kép: 17/III-as zászlóaljbeli honvédek a Don mellett 1942 decemberében. Balról Pete Károly tizedes, mellette Tóth Imre szakaszvezető. (Bekő Tamás magángyűjteménye)

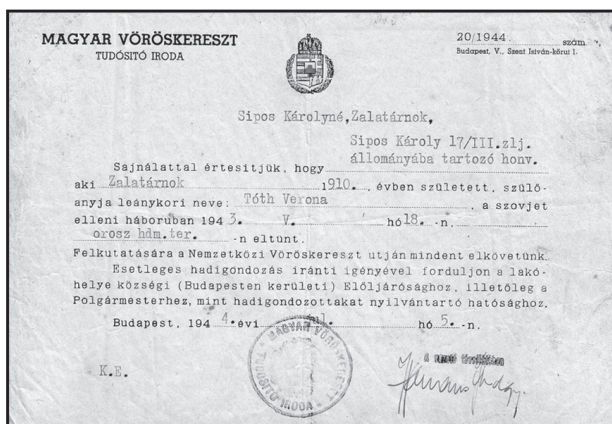
Fig. 20: Honvéds from the III/17th Battalion at the Don in December 1942. Left is corporal Károly Pete, next to him is senior airman Imre Tóth. (private collection of Tamás Bekő)

21. kép; Fig. 21.

22. kép; Fig. 22.

23. kép; Fig. 23.

24. kép; Fig. 24.

21. kép: Pete Károly (jobbról) és bajtársa az orosz télben. (Bekő Tamás magángyűjteménye)

Fig. 21: Károly Pete (right) and his comrade in the Russian winter. (private collection of Tamás Bekő)

22. kép: Sifter Ferenc 17/III-as géppuskás honvéd és doni hadirokkant tényleges katonakorában még 1938-ban. (Bekő Tamás magángyűjteménye)

Fig. 22: Ferenc Sifter honvéd with machine gun from the III/17th Battalion and war invalid, from his actual soldier's time even in 1938. (private collection of Tamás Bekő)

23. kép: Sipos Károly honvéd eltűnését igazoló vöröskeresztes értesítés. (MNL Zala Megyei Levéltára, Zalaegerszeg)

Fig. 23: Red Cross notice certifying the disappearance of Károly Sipos honvéd. (National Archives of Hungary Zala County Archives, Zalaegerszeg)

24. kép: A visszavonulás alatt nyomtalanul eltűnt Varga István őrzető tényleges katonaidejéből származó fényképe. (Bekő Tamás magángyűjteménye)

Fig. 24: The photo of Lance Corporal István Varga disappeared without trace during the retreat from his actual soldier's time. (private collection of Tamás Bekő)

25. kép; Fig. 25.

26. kép; Fig. 26.

27. kép; Fig. 27.

28. kép; Fig. 28.

25. kép: A doni harcmezőket is megjárt, majd 1944-ben eltűnt Papp Imre honvéd katonaképe. (Bekő Tamás magángyűjteménye)

Fig. 25: The soldier photo of Imre Papp honvéd, who went through the battle fields of Don and disappeared in 1944. (private collection of Tamás Bekő)

26. kép: A doni visszavonulás alatt megsebesült Kása Sándor őrvezető 1941-ben készült fotója. (a fotó eredetije Varga Jenőné tulajdonában)

Fig. 26: The photo of Lance Corporal Sándor Kása of 1941, who was wounded during the retreat. (the original photo is owned by Jenőné Varga)

27. kép: A vakolai Nagy Sándor, aki súlyos fagyási sérülésekkel ugyan, de élve hazatért a Don-kanyarból. Mellette felesége, Lóránt Gizella látható. (a fotó eredetije Nagy Zoltán tulajdonában)

Fig. 27: Sándor Nagy from Vakola returned home alive, but with frostbite injuries from the Don bend. Next to him is his wife, Gizella Lóránt. (the original photo is owned by Zoltán Nagy)

28. kép: Varga Imre frontharcos ismét a Don partján a boldirevaki katonatemetőben. (fotó: Bekő Tamás)

Fig. 28: Imre Varga front fighter again can be seen on the Don's bank in the military cemetery of Boldyrevka. (photo by Tamás Bekő)

29. kép; Fig. 29.

30. kép; Fig. 30.

31. kép; Fig. 31.

32. kép; Fig. 32.

29. kép: Bárczay Béla tartalékos hadnagy még zászlósként 1940-ben. (Bekő Tamás magángyűjteménye)

Fig. 29: Reserve Lieutenant Béla Bárczay even ensign in 1940 (private collection of Tamás Bekő)

30. kép: Doszpot István utász szakaszvezető a Tűzkereszttel. (Bekő Tamás magángyűjteménye)

Fig. 30: Sapper platoon leader István Doszpot with the Fire Cross. (private collection of Tamás Bekő)

31. kép: Matkovits Lajos tartalékos főhadnagy 1943-ban. Zubbonyán a Felvidéki és Erdélyi Emlékérmek mellett az orosz fronton szerzett hadi kitüntetései, a Signum Laudis és a Tűzkereszt láthatók. (a fotó eredetije a Zalaegerszegi Törvényszék tulajdonában)

Fig. 31: Reserve First Lieutenant Lajos Matkovits in 1943. His Felvidéki and Transylvanian Memorial Medals, his received military honors in the Russian front, the Signum Laudis and the Fire Cross can be seen on his coat. (the original photo is owned by Tribunal of Zalaegerszeg)

32. kép: Simon Ferenc címzetes szakaszvezető még őrzetőként az 1930-as évek elején. Eltűnt a doni visszavonuláskor 1943. január-februárban.

Fig. 32: Brevet senior airman Ferenc Simon even as Lance Corporal at the beginning of the 1930's. He was disappeared during the retreat in January-February 1943.

Cseh Valentin

Az amerikai 15. légi hadsereg bombázóinak tevékenysége a zalai olajmezők felett a második világháborúban

Bevezetés

Az 1943-as esztendő fordulatot hozott a második világháború menetében a Tengelyhatalmak év eleji sztálingrádi és Don-menti vereségei, Észak-Afrika szövetségesek kezére jutása, a szicíliai partraszállás, valamint Olaszország őszi eleji kapitulációja miatt. Ezeknek az eseményeknek a következtében a Wehrmacht az összes fronton elvesztette a hadászati kezdeményezést, s folyamatos defenzívába szorult, amely előrevetítette hazánk számára is a hadszíntérré válás valós veszélyét; amely egyelőre az égbolt barátságosnak tűnő kék egén jelent meg 1943 nyarán, de a támadások megtervezése már jó ideje folyamatban volt.

A szövetséges felderítés és a CBO-terv

Nem sokkal azt követően, hogy a magyar kormány megszakította a diplomáciai kapcsolatokat az Egyesült Államokkal és beállt a hadiállapot (1941. 12. 12., ill. 1942. 06. 05.) a Stratégiai Szolgálatok Hivatala¹ elkezdte a lehetséges magyarországi katonai és ipari célpontok kijelölését 1942 őszétől kezdve. Ebben az OSS segítségére voltak magyar emigránsok is, s már 1942. szeptember 11-én és 28-án két jelentés² is elkészült a bombázás esetén szóba jöhető hazai célpontokról.

Egy esztendővel később a Royal Air Force Mosquito gépei megkezdték az ország légi felderítését,³ míg az amerikai Vezérkari Főnökök Egyesített Bizottsága⁴ 1943 novemberében kezdett el foglalkozni, az OSS 1942 szeptemberében elkészült anyagainak felhasználásával, a Magyarország elleni bombázás kérdésével.

Az OSS még november 27-én kiadott egy „Ipa-

ri célpontok Magyarországon” című összefoglalót,⁵ amelyben részletesen elemezték a zalai olajmezők helyzetét. Ugyanis a magyar olajat egyre fontosabbnak tartották Németország számára, hiszen a Tengelyhatalmak termelésének 11%-a összpontosult Dél-Zalában, s ez az arány a szintetikus olaj előállításával együtt is 6%-ot ért el. A jelentés összeállítói szerint bombázással csak 15%-os termeléskiesést lehetett volna elérni, s úgy vélték, a károkat gyorsan helyre lehetne állítani, ezért a magyar olajmezők bombázását gyakorlatilag elvetették, nem így a kőolaj-finomítók elleni támadások lehetőségét.

Ennek ellenére a bevetések előkészítése nem állt le, s az 1943 végén létrehozott amerikai 15. légi hadsereg (USAAF 15th Air Force) hadműveleti tervet készített a magyar olajipar elleni légitámadások lehetőségéről. Közben pedig a szövetségesek befejezték 1944 ápriliséig a magyar olajcéllok légi felderítését.

Majd májusban a The Enemy Oil Committee For the Division of Fuels and Lubricants Office of the Quartermaster General kiadta a *The Petroleum Facilities of Hungary*⁶ című 113 oldalas összefoglaló jelentését a magyarországi olajiparról. A dokumentumban részletesen bemutatják a hazai olajipar helyzetét, az olajmezőket (Budafapuszta/Lispe, Lovászi, Bükkszék), a kutatási területeket (Hahót, Salomvár, Tótkomlós, Görgeteg) a kőolaj-finomítók, az olajtávvezetékeket és az olaj lerakatokat.

A dokumentum érdekessége, hogy a Magyar Amerikai Olajipari Rt. (MAORT) és a Vacuum Oil Company Rt. működésével és telephelyeivel kapcsolatosan valószínűleg az amerikai anyavállalatoktól származó pontos információkkal rendelkeztek. Így tudták az

¹ Office of Strategic Services – OSS

² KARSAI 1985, 504–505.

³ Office of Strategic Services – OSS

⁴ Joint Chiefs of Staff – JCS

⁵ KARSAI 1985, 517–520.

⁶ AFHRA K-67/02, May, 1944.

amerikaiak azt is, hogy a MAORT magyar szakemberei hogyan álcázták a kutakat.⁷

Még viszonylag távol volt hazánktól a front, amikor 1943. január 14–26. között a marokkói Casablancában a Trident fedőnéven megrendezett konferencián fontos döntésekre került sor. A tanácskozáson Franklin D. Roosevelttel amerikai elnök és Winston S. Churchill brit miniszterelnök vezetésével a két ország haderejének vezérkari főnökei és a katonai tanácsadók bevonásával az amerikai és brit kormányzat képviselői megegyeztek abban, hogy összehangolják az amerikai és brit légierő tevékenységét, amelynek keretében már 1943-tól kezdve kiterjesztik a szövetséges légierő működését Dél-Európra.

Az új elképzeléseket is tartalmazó Combined Bomber Offensive, vagyis a CBO-terv, melyet májustól már Pointblank fedőnéven használtak, a második légi front megnyitására fókuszált. Az elképzelések szerint a célpontok fontossági sorrendje így állt össze:

- 1.) Tengeraltjáró-építő gyárak,
- 2.) repülőgépipar,
- 3.) közlekedés,
- 4.) olajipar,
- 5.) egyéb hadiipari létesítmények.

A megegyezés ellenére a brit és amerikai katonai vezetés között komoly nézeteltérés uralkodott, mivel az amerikai Ira C. Eaker tábornok elsősorban célzott "precíziós" támadásokra akarta gépeit felhasználni, míg a brit Arthur Harris tábornok, a Bombázóparancsnokság főnöke, inkább a német nagyvárosok elleni szőnyegbombázásokat kívánta folytatni.⁸ E kettség az amerikai és brit légierők között a háború végéig megmaradt, s e vitát a feleknek nem sikerült

nyugvópontra juttatni.

A hazánkra leselkedő veszélyt a nyugat-magyarországi megyéken át Dél-Németország felé átrepülő szövetséges nehézbombázó kötelékek jelezték.⁹ Egyelőre azonban nyilvánvaló politikai okokból elmaradt az ország bombázása. Erre az akkori kormányfő, Kállay Miklós később így emlékezett vissza: „*Nemzetem örök hálára van kötelezve az angoloknak és az amerikaiaknak, hogy ezt elkerülhettük. 1944. március 19-e előtt egyetlen bomba sem hullott Magyarországra, eltekintve néhány jelentéktelen orosz támadástól. [...] Nyilván volt taktikai oka is a bombázások elmardásának: e tekintetben nem voltunk az első vonalban. Romániát és Bulgáriát bombázták, bennünket nem. [...] Volt közöttünk egyfajta hallgatólagos megállapodás: mi nem zavarjuk őket, nem lövünk rájuk, ők sem bántanak minket.*”¹⁰

Az amerikai és brit bombázóerők, illetve a Magyar Királyi Honvéd Légierő

A hazánk elleni légitámadásokat a Földközi-tengeri Szövetséges Légierő¹¹ alárendeltségébe, és a Földközi-tengeri Szövetséges Stratégiai Légierő¹² kötelékébe tartozó amerikai 15. légi hadsereg¹³ és a brit királyi légierő (RAF) 205. bombázócsoportja¹⁴ hajtotta végre, de az ún. ingabombázások¹⁵ keretében az angliai székhelyű amerikai 8. légi hadsereg is részt vett néhány támadásban 1944 nyarán.

A Magyarország elleni bombázások nagy részét a már említett CBO-terv alapján az a 15. légi hadsereg hajtotta végre, amelynek az egységei – a RAF 205. bombázócsoportjával¹⁶ együtt – 1943 decemberéig Tu-

⁷ AFHRA K-67/02, May, 1944, 19.

⁸ KEEGAN 2003, 722.

⁹ Az első átrepülésre 1943. augusztus 13-án került sor, amikor az amerikai 201. ideiglenes bombázóezred repülői a Juggler-hadművelet keretében támadást intéztek a bécsújhelyi Messerschmitt Művek ellen. Ekkor Győr, Moson és Pozsony, Somogy, Sopron, Vas, Veszprém és Zala vármegyékben légiriadókat rendeltek el. Érdekes, hogy ez volt az első magyarországi légiriadó, amit a zalaegerszegi Arany Bányás Szállodában települt 15. kerületi légvédelmi központ rendelt el az Országos Légvédelmi Központ utasítására délután 13:30-kor. VERESS D. 1981, 151., PATAKY – ROZSOS – SÁRHIDAI I. 1992, 90.

¹⁰ KÁLLAY II 1991, 147–148.

¹¹ Mediterranean Allied Air Force – MAAF

¹² Mediterranean Allied Strategic Air Force – MASAF

¹³ United States Army Air Forces 15th Air Force

¹⁴ Royal Air Force No. 205. Group

¹⁵ A hadművelet (Operation Frantic Joe) lényege az volt, hogy az amerikai légierő szovjet repülőterek igénybevitelével növelte a Közép-Európa ellen bevethető repülőgépek számát. A 8. légi hadsereg Angliából, a 15. légi hadsereg Dél-Olaszországból szállt fel a bevetésekre B-17-esekkel, s a bombázás után szovjet repülőtereken szálltak le. Ott a repülőgépeket megtankolták és feltöltötték bombákkal, majd a visszaúton más célt is támadtak, mielőtt olaszországi repülőtereken leszálltak, ahonnan eredeti bázisaikra tértek vissza. A hadművelet 1944. június 2-től 1944. október 11-ig tartott, és 8 bevetés volt, majd szovjet követelésre e katonai vállalkozást leállították. SIPOS 1997, 191–192.

¹⁶ A szövetségesek közötti megegyezés értelmében a brit királyi légierő (RAF) 205. bombázócsoportja fő feladatául a Duna elaknásítását szabta a Gardening (kertészkedés) hadművelet keretében. Ezt a köteléket 1941. október 23-án hozták létre: 7 bombázóezrede volt, amelyekben 180–200 db nehézbombázót használtak a bevetések során. A brit királyi légierő 205. bombázócsoportja a következő egységekből állt: 231. Bomber Wing (37., 70. század); 236. BW (40., 104. század); 240. BW (178., 614. század); 330. BW (140., 150. század); 344. BW (148., 1578. század), valamint a dél-afrikai légierő (SAAF – South African Air Force) 31., 34., 614. és 1586. századaiból, továbbá a légierő két lengyel századából (138., és 170.). A 205. bombázócsoport századai közül a 37., 40., 70., 104., 140., 150. Vickers Wellington, a 138., 148., 170., 614. (SAAF), 1586., 1578. Handley Page Halifax, míg a 31., 34., 178., 614. (RAF) századok B-24D Liberator típusú bombázókkal voltak felszerelve. A 205. bombázócsoport gépeinek a száma 180–200 db között mozgott. SIPOS 1997, 54., a 205. bombázócsoport történetére vonatkozóan lásd: Granfield, Alun: Bombers over Sand and Snow. 205. Group RAF in World War II. Pen & Sword Aviation, Barnsley, 2011.

néziában állomásoztak, majd 1943/44 fordulóján Bari és Foggia térségébe települtek át.¹⁷ A 15. légi hadsereghez öt bombázóezred (5., 47., 49., 55., 304.), egy vadászpilóta-ezred (306.), egy felderítőezred, egy meteorológiai és egy térképészeti század tartozott 3624 fős tiszti és 16 875 fős legénységi állománnyal, valamint 931 db repülőgéppel,¹⁸ amelyek száma 1944 májusára elérte az 1500-at.¹⁹

Ezzel a jelentősnek számító légierővel szemben Magyarországon az 1932-ben – titokban – létrehozott légierő állt, amelyet a jugoszláviai Bledben, 1938-ban, hazánk és a Kisantant országok (Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia) közt létrejött egyezség után, 1939. január 1-jei hatállyal önálló fegyvernemmé nyilvánítottak, s neve Magyar Királyi Honvéd Légierő lett.

Pár hónappal az angolszász be- és átrepülések kezdetét követően, 1943. november 10-én a katonai vezetés részéről kiadták az „*Irányelvek az 1943/44. szervezési évben a légierő hadrendfejlesztésére*” című dokumentumot. Ez alapján a magyar légtér védelmét három vadászszázadra bízták volna. E századokat a tervek szerint Magyarországon gyártott 114 db Messerschmitt Bf-109G típusú vadászgéppel akarták ellátni, míg a többi repülőköteléket 126 db Messerschmitt Me-210 típusú repülővel szerelték volna fel, de 1944 tavaszáig nem sikerült kiépíteni az új rendszert. Így nem véletlen, hogy a térségbe vezényelt német repülőalakulatokkal együtt sem volt a hazai légierő képes a magyar légtér védelmére a szövetségesekkel szemben.²⁰

A magyar légvédelem

Az 1933-ban létrehozott Országos Légvédelmi Parancsnokság (OLP) volt a magyar légvédelem legfőbb irányító szerve. A védekezést az Országgyűlés által elfogadott 1935. évi XII. törvénycikk és a végrehajtására kiadott Léggoltalmi utasítás (17.176 eln. 15-1936 sz. H.M.), illetve az 1939. évi II. törvénycikk is elősegítette. Utóbbi alapján az országot 7 légvédelmi kör-

zetre osztották fel,²¹ ami megegyezett a honvéd vegyes dandárok területével. A honi légvédelmi kerületekben a honi légvédelmi parancsnok irányította a légvédelmet, a helyi légvédelmi szerveknél, például a fővárosban a főpolgármester, a városokban a polgármesterek, a vármegyékben az alispánok, a járásokban a főszolgabírók. E légvédelmi szervezet mellett a második világháború alatt létrehozták az ország legfontosabb ipari célpontjainak védelmére hazánk ipari léggoltalmi körzeteit.

Az ország légterét 1943-ban 8 légvédelmi tüzérsz csoport védte a legfontosabb ipari és közlekedési központokban: Budapesten, Szolnokon, Miskolcon/Ózdon, Kassán, Kolozsvárott, Fűzfőn, Lispén és Győrött. E tüzérsz csoportok fegyverzetét a háború alatt folyamatosan fejlesztették. A magyar légierőnél rendszeresített legfontosabb légvédelmi ütegek a 80 mm-es 29M és a 40 mm-es 36M voltak, amiket a MÁVAG készített a svéd Bofors cég licence alapján. E két löveg típus mellett a németek megvásárlásra ajánlották a 88 mm-es 37/1M légvédelmi ágyút, majd hazánk német megszállása után 180 db átalakított 88 mm-es üteget hoztak be, de ezekből csak 35 darabot alkalmaztak. A magasan repülő nehézbombázók a 105 mm-es 39M légvédelmi ágyút tudták a leghatásosabban alkalmazni, s így a németek 1944. szeptember–október folyamán 26 db 39/1M és 39/2M típusú légvédelmi ágyút adtak át a magyar légvédelemnek.²²

A légvédelmi ágyúk mellett a légvédelem fontos részét képezte a célfelderítés, amelynek a legfontosabb eszközei a távcsövek, fényszórók és fűlélőkészülékek²³ voltak. Ezek mellett fontos szerepet kaptak az 1942-ben Németországtól megrendelt Freya (Sas), Würzburg-Riese (Bagoly), és Würzburg-D (Borbála) típusú lokátorok,²⁴ amelyek egy részét itthon a Standard Villamosági Kft. gyártotta német licenc alapján.

A fontosabb ipartelegeknek az „*Építmények és egyéb vagyontárgyak védelméről*” szóló 1939: II. tc. 137§ 1–10 bekezdése szerint saját légvédelmi tervet kellett készíteniük,²⁵ s saját légvédelmi szervezetet

¹⁷ A támaszpont áthelyezését az tette lehetővé, hogy a brit 8. hadsereg 1943. október 28-án elfoglalta Foggiát, ez megnyitotta a szövetségesek előtt a lehetőséget arra, hogy az Észak-Afrikában levő repülőegységeik átrepülhessenek Dél-Olaszországba.

¹⁸ Az amerikaiak a 15. légi hadseregnél Consolidated B-24 Liberator és Boeing B-17 Flying Fortress típusú négymotoros nehézbombázókat alkalmaztak. E gépeket Lockheed P-38 Lightning és P-51 Mustang vadászgépek védtek.

¹⁹ PATAKY – RÓZSOS – SÁRHIDAI I. 1992, 101–103.

²⁰ M. SZABÓ 1999, 111–112.

²¹ 1938-ban már 8, míg 1940-től 9 körzet volt.

²² SIPOS 1997, 495.

²³ Magyarország német Siemens és olasz Galileo fényszórókat használt az 1930-as évek második felétől kezdődően, míg légvédelmi fűlélésre az osztrák Goerz cégtől rendeltek készülékeket. – SIPOS 1997, 257.

²⁴ 1944 márciusában 2 db Freya (Sas) távolfelderítő készülék működött Sári és Jászakisér mellett, a budapesti légvédelmi tüzérvetégnél 3 db Würzburg-D (Borbála) tüzvezető lokátor volt, Dunapentelén pedig 1 db Freya (Sas), valamint 2 db Würzburg-Riese (Bagoly) éjszakai vadászirányító lokátor. Az ország német megszállása után Pécs, Kecskemét, Fertő-tó, Szeged, Celldömök, Veszprém, Pápa, Lovászpátona kapott lokátor állomást. – SIPOS 1997, 264.

²⁵ 1939: II. tc. 137§ 3. bek.

állítottak fel. A védelmi berendezések kiépítésénél jelentős mértékben kellett hozzájárulniuk a vállalkozásoknak is anyagilag.²⁶ Így a cégeknek már a háború előtt és közben is jelentős költséget okozott az üzemek területén a légvédelmi és tűzvédelmi berendezések felépítése és beszerzése. A zalai olajmezőket üzemeltető MAORT jelentős összegeket áldozott arra, hogy mindegyik üzemében és irodaházainál biztonságos óvóhelyeket²⁷ létesítsen, illetve elhelyezze a katonai alakulatokat, hogy azok biztosítani tudják a társaság telephelyeinek a légvédelmét. A cégek Bázakerettyén, Lovászában, Nagykanizsán, Pusztaszentlászlón és Újudvaron voltak jelentősebb óvóhelyei a termelésben dolgozók védelme érdekében.

Egyúttal a MAORT felállította saját légvédelmi szervezetét, amely 1944. április 27-én így állt fel: a termelési osztály légó vezetője Dr. Hauer Ernő volt. A központi légó előadó: Benedek Ferenc, a légóparancsnok (légó pk.): Dinda János, légóparancsnok helyettes (légó pkh.): Angyal Ferenc, légó előadó: gróf Zichy Károly, légó előadó helyettes: Dr. Szenkovszly István. A MAORT telephelyeit kilenc körzetre tagolták. I. körzet: (távvezeték) légó pk.: Remenyik Lajos, légó pkh.: Németh László; II. körzet: (Nagykanizsa) légó pk.: Angyal Ferenc, helyettesei: Halász Béla és Dr. Falk Richárd. III. körzet (Budafapuszta) légó pk.: Ruzsinszky László, helyettes: Purman Jenő. IV. körzet (Lovászi) légó pk.: Paál János, helyettese: Dr. Alliquander Ödön. V. körzet (Hahót) légó pk.: Nagy Ödön, légó pkh.: Szilas A. Pál. VI. körzet (újudvari kutatófúrás) légó pk.: Munkácsy Zoltán, helyettes: Szűts László. VII. körzet (surdi kutatófúrás): Légó pk.: Berényi László, légó pkh.: Csörgits János; VIII. körzet (görgetegi kutatófúrás): Légó pk.: Rosta Ferenc, helyettes: Horváth Béla; IX. körzet (mosonszentjános kutatófúrás): Légó pk.: Csigó József, helyettes: Balogh Sándor. A hahóti (V.) körzetbe tartozott a MAORT pusztaszentlászlói üzeme, amelynek a légó szervezete 1944. május 1-jén így állt fel: légó pk. Jászberényi István, a helyettese Csetkovics István volt. Az ügyeleti

szolgálatot Dávid Mária, Jónás István, Kossu József és Solymár András látta el az óvóhelyen, míg a figye-lőszolgálat tagjai voltak: ifj. Buzsáki Ferenc, Farkas Vilmos, Fábíán István, Hajdú Tibor, Laklia Tibor, Markó István, Rohonczy István és Tóth Zoltán, akiknek a feladata az eseményeknek a toronyból való jelentése volt.²⁸

A dél-zalai olajmezők védelme miatt a hazai Légvédelmi Erők Parancsnoksága még 1943. február 12-én létrehozta a Lispei Honi Légvédelmi Tüzércsoport Parancsnokságot Somlyódy Árpád ezredes vezetésével. A Tüzércsoport harcálláspontja a bázakerettyei MAORT igazgatóság épületében volt, és Kerettyére, Lispére, s Lovászába telepítettek légvédelmi ágyúkat, valamint a következő fegyverekkel és hadianyaggal látták el őket: 3 db 29/38 M típusú 80 mm-es és 4 db 85/88 mm-es 39 M típusú légvédelmi ágyú. Ezekhez előírás szerint a légvédelmi ágyúknál csövenként 360 db lőszer, míg gépágyúként 480 db járt, azonban komoly gondot okozott, hogy a hadiipar csak 1945 elejére tudta vállalni olyan 88 mm-es lövegek készítését, amelyekkel esély lett volna az angolszász nehézbombázók lelövésére. Az is gondot okozott, hogy lokátorok hiányában csak ún. „füleléssel” tudták irányítani a tüzérseget. Ezen nehézségek ellenére, mint látjuk majd, az olajmezők védelmét ellátó lispei tüzércsoport minden tőle telhetőt megtett a térség olajiparának védelme érdekében.

Amerikai bombázók a zalai olajmezők felett

A már 1943-ban megkezdődött angolszász berepülések 1944. január 7-től kezdődően fokozódtak. S már e napon az amerikai gépek számos tárgyat dobtak le a lovászi olajmező L-35, L-64, L-75,²⁹ és L-76-os kútjai közelébe. Majd néhány héttel később, január 23-án Kerettye, Lovászi, Pusztaszentlászló és Salomvár térségéből jeleztek a MAORT figyelőrszei berepüléseket, és szórványos bombavetést a következő helyeken: Kerettye, Szentadorján, Nagylengyel, Paizsszeg, Csör-

²⁶ „A légvédelmi berendezés létesítése és fenntartása kérdésében a jelen § alapján hozott elsőfokú határozat ellen beadott fellebbezés tárgyában a honvédelmi miniszter határoz. A honvédelmi miniszter a kötelezettnék legkésőbb a fellebbezésben előadott kérelmére határoz abban a tekintetben is, hogy ha a légvédelmi berendezés létesítésének vagy fenntartásának költsége a kötelezettnék teherbíróképességét meghaladja, vagy az a megóvandó építmény vagy egyéb vagyontárgy értékével arányban nem áll, a költséget az államkincstár mennyiben viseli; a honvédelmi miniszternek az ilyen kérelem tárgyában hozott határozata ellen halasztó hatállyal nem bíró panasznak van helye a közigazgatási bírósághoz. A közigazgatási bíróság a panaszt olyan tanácsban tárgyalja, amelynek elnöke a közigazgatási bíróság elnöke vagy másodelnöke, tagjai: a közigazgatási bíróság három ítélőbírája és három szavazásra jogosult ülnök. Az ülnökök közül egyet-egyét a honvédelmi, a pénzügy- és a belügyminiszter jelöl ki. A közigazgatási bíróság a jelen bekezdés alapján eléje kerülő ügyekben soronkívül, legkésőbb azonban harminc nap alatt határozni köteles.” – 1939: II. tc. 137§ 9. bek.

²⁷ Az ipari és hadiüzemek számára kiépített óvóhelyek felépítését a kormány 1943. június 19-i rendelete szabályozta, s az óvóhelyeket védelmi képességük szerint három fő csoportba sorolták be: 1.) BBGS típusú óvóhely, ez 500–1000 kilogrammos bombasúlyig védte a benn levőket minden szilánk, gáz- és repeszhatás ellen. 2.) BGS típusú óvóhelyek védelmet nyújtottak egy 250 kg-os rombolóbomba telitalálata ellen. 3.) TGS típusú óvóhelyek közé sorolták be a pincéket, az árkokat. E helyek elsősorban a törmelékek és a szilánk ellen védte meg a benne tartózkodókat.

²⁸ MOGIM Arch. P.S. 47. d. 2. t., LAKLIA 2007, 37–38.

²⁹ Az L 75-ös kútnál találtak egy amerikai repülőről ledobott 15 literes tartályt, amelyben a MAORT alkalmazottai finom repülőbenzint találtak, ezt Dr. Bethlen Gábor grófnak, a cég geológusának a leírásából tudjuk. MOGIM Arch. PS. 47 d. 2 t.

nyeföld és Vörösköpuszta.

Egy hónap múlva, 1944. február 22-én, a 450. bombázó csoport egyik, több más nehézbombázóval együtt eltévedt B-24H Liberator típusú gépét e napon lőtte le Csáktornya térségében a Lispei Honi Légvédelmi Tüzércsoport egyik ütege. A gép törzse és a jobb belső motorja is találatot kapott. A kényszerleszállást végrehajtott repülő 10 főnyi személyzetét sikerült elfogni és megakadályozni abban a szándékában, hogy felgyújtsák a Liberatort, de néhányuk még a légi harc közben megsebesült, így a magyar fogságba³⁰ került személyzet egy része orvosi ellátásra szorult. Ez a gép volt a Magyarország felett lezuhant egyik első³¹ ellenséges repülő. Másnap, február 23-án, Kerettyén, Lovásziban, Pusztaszentlászlón és Újudvaron volt 11:30–13:30-ig légiriadó, de egyéb említésre méltó eset nem történt a riadó idején.

Pár héttel később, március 17-én, a MAORT figyellőrsei Kerettye, Pusztaszentlászló és Újudvar közeléből jeleztek robbanásokat, de a MAORT üzemait ekkor sem érte kár, majd e hónap 22-én tovább folytatódott az ellenséges légi tevékenység.

Az utolsó két ellenséges átrepülés között, március 19-én Adolf Hitler Klessheimben közölte Horthy Miklós kormányzóval, hogy Magyarországot a Wehrmacht csapatai megszállják. Ezáltal esélytelenné vált Kállay Miklós miniszterelnök és kormányának azon törekvése, hogy hazánkat kivezessék a háborúból. A szövetségesek a kialakult helyzetre tekintettel megtették a szükséges intézkedéseket a Magyarország elleni légitámadások megindítására, s rövidesen sor került az ország elleni első angolszász bombatámadásra Budapesten, 1944. április 3-án.

A zalai olajmezőket a tavasz során nem érte légitámadás, de a január óta tartó átrepülések továbbra is folytatódtak. Április 23-án Bázakerettye térségében két ellenséges bombázó lezuhanását jelezték Pörde-
föld és Tófej körzetében, az egyik angol vagy ame-

rikai pilótát a Pusztaszentlászló melletti H-27-es kútoronymunkásai elfogták és átadták a helyi csendőrségnek.

Az első és egyetlen komoly légitámadás a zalai olajmezőket 1944. július 30-án érte, ekkor a budafapusztai olajmező központját, Bázakerettyét bombázták az amerikaiak. A MAORT alkalmazottai sokáig úgy vélték, hogy a mezőket nem érheti támadás azért, mert a cég³² az amerikai Standard Oil Company of New Jersey leányvállalata. E vélekedést évtizedekkel később így fogalmazta meg Buda Ernő bányamérnök: „*Azt hittük, hogy az eredeti amerikai tulajdon védettséget jelent majd a háború bombázásai során.*”³³

E napon az amerikai 15. légi hadsereg egységei 300 db B-24 Liberator és B-17 Flying Fortress bombázóval P-38 Lightning és P-51 Mustang vadászgépek kíséretében támadást intéztek Budapest körzetében a Dunai Repülőgépgyár, a Tököli repülőtér, a Dunántúlon pedig a Bázakerettyén lévő gázolin telep ellen.

Az amerikai bombázók a dél-olaszországi repülőterekről szálltak fel, majd Barcsnál³⁴ lépték át a magyar légteret, és a Balaton felett Keszthely térségében gyülekeztek a kijelölt célok elleni támadáshoz, ahol a magyar és német vadászgépek egy részüket megtámadták, de a bombázást nem tudták meggátolni. Ennek ellenére 15 db amerikai repülőgépet lelőttek a magyar és német vadászok. A Bázakerettye elleni támadást a 449. bombázócsoport négy századának Liberatorai hajtották végre. A bevetésen a 716. század részéről Allumbaugh, Alexander, Bryan, Hoyt, Nicholson, Cunningham, a 717. századból Ramsey, Van Schoor, Madsen, Fowler, Couboy, Berg, Ross, a 718. századból Tompkins, Issacs, Morris, Streicher, McFain, Betzen, Kraweic, a 719. századból Lincoln, Wood NS, Mellor, Eaton, Apgar, Underwood és Davis pilóták gépei és legénységük vett részt.³⁵ Így összesen 27 db nehézbombázó támadta Kerettyét délelőtt 10:27-től 10:55-ig, mintegy 4400 méter magasságból.

³⁰ 1944. április 18-án a magyar királyi szegedi V. hadtestparancsnokság adott ki arról rendelkezést, hogy kell eljárni a leszálló ellenséges repülőgépek személyzetével és az ellenséges gépekkel kapcsolatosan. „*Mindenki, aki a közelben tartózkodik, siessen a kényszerleszállást végzett repülőgép helyére, annak legénységét, amennyiben az ellenséges haderőhöz tartozik ejtse foglyul. Minden eszközzel akadályozza meg, hogy löfegyverét használhassa, elmenekülhessen, a gépét felgyújtsa vagy abból bármit is kiemelhessen és megsemmisíthessen !:elégessen!/. A foglyul ejtett legénységtől löfegyverén kívül semmit elvenni nem szabad, azokat megbilincselni, megkötözni tilos mindaddig, amíg szökést nem kísérel meg.*” A rendelkezésben felsorolták azon tárgyakat és eszközöket, amelyekkel az amerikai pilótákat és gépeket felszerelték: ejtőernyő, overall, fűthető overall, pilótasisak, fűthető cipő, báránypórbéléses cipő vagy csizma, fűthető bélelt kesztyű, selyem kesztyű, gumi úszómellény, pán-célmellény, elsősegélycsomag: amely erőtablettát, iránytűt, tengervizet ihatóvá tevő tablettát, gumi poharat, sebkötöző csomagot: kötszerrel és injekcióval, fémfűrészt, térképeket és különböző pénzeket tartalmazott. A gépeket felszerelték gumi mentőcsónakkal, rakétákkal, fáklyákkal, bozót vágókéssel, rakétakilövő pisztollyal és szerszámtáskával. MNL PML IV. 401. d. 188/Om. biz. f. i/1944.

³¹ 1943. november 2-án Muraszombat és a német határ között, valamint Szentgotthárd térségében is lezuhant egy amerikai nehézbombázó. – HL VKF I. 6320/6.

³² A MAORT 1941 decemberében kincstári használatba lett véve, s a cég tevékenységének folytatására az állam létrehozta a MAORT Üzemek a Magyar Királyi Kincstár Használatában nevű vállalatot.

³³ KÖZMA 1999, 53.

³⁴ Amerikai adatok szerint Böhönyénél. AFHRA GP-449-SU-OP-S 30 July 1944.

³⁵ AFHRA GP-449-SU-OP-S 30 July 1944.

A légitámadás során az amerikai nehézbombázók a szövetségesek adatai alapján összesen 174 tonnányi 225 és 500 kg-os rombolóbombát dobtak le Bázakerettyére. A bombázás következtében a MAORT 2 alkalmazottja, 3 munkavállalójának családtagja, 3 katona a 3/2-es őrszázadból és 6 bázakerettyei lakos meghalt. Továbbá 43 személy megsérült, akik közül 10 fő az olajvállalat dolgozója volt. A támadás során megsérült polgári lakosságot a zalaegerszegi kórházba, míg a sebesült katonákat a nagykanizsai csapatkórházba szállították.

A légitámadásban megsérült a villanyhálózat, a telefonvonal, 14 helyen találat érte az úthálózatot és a kisvasút pályáját, ami rövid időre komoly gondot okozott a szállításban.

Bázakerettye község és a MAORT helyi telepe és épületei is komoly károkat szenvedtek el. Az olajipari cégnek 14 háza teljesen, 5 pedig részben romba dőlt, míg 23 ház kisebb mértékben károsodott. A támadás célja az volt, hogy megbénítsák a zalai olajmezőket, hogy ezzel is gátolják a német háborús célokat. A légi-csapás egyik centruma a Kopasz dombon levő gazolin telep³⁶ volt, ahová a gyártelep légvédelmi figyelőjének, Kiss Lászlónak a visszaemlékezése alapján 45 db bomba esett. Szerencsére a cég alkalmazottai még a bombázások előtt felépítettek egy ál-gazolin telepet fából az igazi közelében egy dombon. Buda Ernő egy interjúban megemlékezett arról, hogy ezt bombázták le az amerikaiak, míg az igazi csak kisebb sérüléseket szenvedett.

Ennek ellenére a gazolin telep komoly károkat szenvedett el a támadás során. S ez alkalommal a következő rongálódások érték a gyártelepet: megsérült a leválasztó telep, a lágyvíztartály, a nyers gázvezeték, az erőgépi hűtőtorony, a fűtőgáz és a visszanyomó vezeték, a generátor-, kazán-, és kompresszorház, s a telepre be- és kivezető csőhálózat. Négy helyszínen tűz keletkezett, de ezt sikerült 2 órányi erőfeszítés után eloltani.

Óriási kár érte a raktárt az ottani irodával együtt és az élelemraktárt, amelynek a vezetője Bitskey Lajos szerencsésen megúszta a bombázást, mivel meg tudott húzódni az épület épen maradt felében lévő pincében a légi csapás alatt. Viszont a raktárakban elhelyezett gépek, berendezések, alkatrészek és élelmiszerek nagyrészt megsemmisültek. Tetézte a nehézségeket, hogy a közeli erdőben levő tartalék élelemraktárt is lebombázták, így az ott elhelyezett élelmiszer 75%-ban

megsemmisült, továbbá a MAORT által bérelt gazdaság épületeiben és felszereléseiben, s az ott raktározott terményekben és takarmányokban is jelentős pusztítást okozott a bombatámadás.

Egy, a háború után 1947-ben készült (!) kárfelvételi jegyzőkönyv többek között a következő bázakerettyei épületek sérülését sorolja fel: élelemtár, szivattyúház, BT-4, pénzügyőri melegedő, csendőrlaktanya, olajraktár, vágóhid, fő szivattyúház, távvezeték javítóműhely, olajregeneráló, tüzerkonyha, központi anyagraktár, butántöltő, kompresszorház. A gazolin telepen a generátor-, kazán-, vízszivattyú ház, illetve a gépműhely műszerháza a koromgyártó ház és a körfűrészház mellett.³⁷ A bombázás következtében a MAORT 2.828.885 pengő, míg a magánszemélyek 334.500 pengő kárt voltak kénytelenek ingóságokban és ingatlanokban elkönyvelni. A faluban ezen felül további 11 ház romba dőlt és 11 ház megsérült, míg 18 db lábasjóság és 300 db apró jóság elpusztult.

A bombázást követően a helyszínre sietett vitéz gróf Teleki Béla, Zala vármegye főispánja, dr. vitéz Hunyadi László, a megye alispán helyettes főjegyzője, és Nógrádverőcéről Dr. Papp Simon, a MAORT alelnök-vezérigazgatója, hogy helyben tájékozódjanak a kialakult helyzetről és segítsék a gondok megoldását.

A támadás után nem sokkal a helyreállítási munkálatok megkezdődtek. A termelésben keletkezett fennakadásokról dr. Hauer Ernő a MAORT heti jelentésében azt írta, hogy a budafapusztai mező teljesen, míg a lovászi mező 3 kút kivételével leállt. Megszűnt a gázvisszanyomás, a budafapusztai mezőn leállt a gáz, a gazolin és a propán-bután termelés, Lovásziban tovább folyt a gazolin termelés, de akkor 50%-os kieséssel számoltak. A következő hetekben fokozatosan sikerült helyreállítani a munkamenetnek a támadás előtti állapotát. Ugyanakkor az augusztus 7-i heti jelentésben dr. Hauer Ernő már azt panaszkolta, hogy a helyreállításhoz kért munkásszázadok egyelőre nem érkeztek meg. A támadás helyszínére látogatott viszont Dr. Köhler, német helyreállítási szakértő augusztus 3-án, aki megtekintette a károkat, s megígérte, hogy az itthon beszerezhetetlen gépeket Németországból megküldik. A munkálatokkal elment az év hátralevő része, elsősorban az épületekben esett károk miatt, de a háború során a július 30-i légitámadáshoz hasonló volumenű bombázás már nem érte a zalai olajmezőket. Ennek ellenére a légtérben zajló angolszász katonai tevékenység továbbra is érzékenyen érintette a dél-zalai

³⁶ MOL-Z519-26cs-217t. Légi Híradó Amíg csak dolgoznak... Fényképes bizonyítékok a magyar hadiipar megsemmisüléséről. [3. o.]

³⁷ MOL-Z356-9cs-69t.

olajvidéket.

Pár nappal a Kerettye elleni bombázás után augusztus 2-án délután 17 órakor újabb támadás érte a környéket. Ekkor 4 db P-38 Lightning vadászgép 50–90 méter magasból tűz alá vette Pusztaszentlászló mellett a H-27-es kútnál lévő fűrés munkásait. A gépágyúzás következtében a fűrótorony gépházának a teteje és egy attól 50 méterre lévő préház kigyulladt, de ezeket a tüzeket a toronymunkások eloltották. Percekkel később ugyanezek a vadászok Kerettye közelében a BT-1-es tankállomáshoz tartó dolgozókra és az Esterházy uradalom keskeny nyomtávú vasútjának mozdonyaira nyitottak tüzet. A mozdonyokat tulajdonképpen szitává lőtték, s megsebesítették az uradalom két munkását is.

Szerencsére a következő hetekben komolyabb bombázás vagy berepülés nem volt, de augusztus 22-én – amikor az amerikaiak terv szerint a sziléziai Odetal, Bleckhammer és Löbau olajipari célpontjait támadták – délelőtt 10:25-kor a Balatonújlak és Balatonmária közötti MAORT távvezeték közelébe 4 db bomba esett, amelyből egy felszakította a csövet, és ekkor 8 vagonnyi olaj elégett a bomba okozta tűzben. E napon a MAORT pusztaszentlászlói körzetében a D-4-es fűróüzem közelében 5 db 220–500 kg-os bomba esett le, de kárt nem okoztak. A légvédelem pedig 3 db négymotoros repülőt lelőtt Újudvar térségében, míg a Nagykanizsa felett kibontakozott légi harcban további két gépet. Az Újudvarnál lelőtt repülőkből megmenekült amerikai pilóták közül a munkások öt főt elfogtak, s átadták őket a légvédelmi tüzéreknek.³⁸ Szűk három héttel később az újudvari MAORT alkalmazottak újabb két amerikaiat fogtak el, miután azok ejtőernyővel kiugrottak megsérült repülőjükből, ami Nagybakónak mellett zuhant le. Egy hónap múlva, 1944. október 7-én, a Bécs környéki finomítókat támadták és a zalai olaj szállítása miatt fontossá váló zalaegerszegi pályaudvart.

Az ősz vitathatatlanul legnagyobb jelentőségű eseménye a lovászi olajmezőn következett be 1944. október 12-én. Ekkor az átrepülő amerikai repülőgépek (160 db Mustang támadta Budapest – Győr – Bécs térségét) miatt elrendelt légiriadó alkalmával a Lovászi-94-es gázbesajtoló kútnál gázkitörés³⁹ alakult

ki. A műszaki baleset előzményei az augusztus 29-i légiriadóig nyúltak vissza, ugyanis akkor fűtőgáz kimaradás miatt 1358 méter mélyen megszorult a fűrócső. Októberben újabb légiriadó miatt 5 órán keresztül fűtőgáz kimaradás volt, ami miatt a gőzkazán alatt a tűz elaludt, és ennek következtében elfogyott a gőzenergia, majd az átöblítetlenség miatt gázkitörés következett be. A kitörést technikai okok miatt nem tudták megakadályozni. Az esetre így emlékezett vissza Buda Ernő: „*A kútból kitörő gáz rövidesen begyulladt,⁴⁰ és az egész légóltalmi elsötétítés ideje alatt december elejéig hatalmas gázfáklya-fénnyel világította meg Lovászi térségét, ahogy mondták, Lentiben újságot lehetett a fényénél olvasni.*”⁴¹ Emiatt a vállalat vezetésének és a honi légvédelmi szerveknek is rendkívül fontossá vált a kitörés mielőbbi elhárítása. Dinda János, műszaki igazgató vezetésével megkezdődött a kút műszaki mentése. Sikerült október 29-én berobbantani azt, de november 4-én, 6-án, 8-án és 18-án újra begyulladt, s csak december 9-én 13:00-kor szűnt meg kráterbeomlással a gázkitörés.

Az eset érdekessége az volt, hogy az amerikai bombázóknak nagyon jó tájékozódási pontként szolgált az égő kút. Erre Buda Ernő így emlékezett vissza egy interjúban: „*Egy későbbi amerikai tanulmányutam alkalmával, amikor az egyik telephelyről egy kis repülőgéppel egy másik telephelyre utaztunk, a pilóta megtudta, hogy magyar vagyok, és azt az élményét mesélte el, hogy ő Magyarország földjén nem járt ugyan sohasem, de fölötte igen sokszor, mert bombázóként teljesített szolgálatot a háborúban, és amikor Olaszországban felszálltak gépeikkel, tíz-tizenöt percnyi repülés után egy világító láng mutatta neki az utat. Ez a világító láng a lovászi kút fénye volt.*”⁴²

E gázkitörés politikai következményeit Papp Simon így írta le később: „*1944. október utolsó hetében a zalaegerszegi nyilas főispán – dr. Csomay – az ipariügyi miniszter és az én tudtom nélkül felfüggesztette Dinda János műszaki igazgatót, majd engem, a vállalat alelnökét és vezérigazgatóját, azért, mert a lovászi olajmező 94-es számú fűrásában kitört a földgáz és világító fáklyaként égett. Azzal vádolt bennünket, hogy azt szándékosan idéztük elő, mert jelezni akartuk a Jugoszláviába éjjel berepülő orosz [amerikai,*

³⁸ MOGIM Arch. P.S. 47. d. 2. t.

³⁹ Ennek a kitörésnek szerepe volt abban, hogy a 1949–1966 között a lovászi olajmezőn több gázkitörés keletkezett az L-110, L-150, L-308 és L-453-as kutaknál. MOGIM Arch. B.E. 7. d.

⁴⁰ Kráterképződés indult meg, a kitörés gátló és a forgatóasztal elsüllyedt, majd a fűrótorony is megsüllyedt, és október 26-án 7:40-kor a toronyba kiállított fűrócsövek összekocantak, szikra keletkezett és belobbant a kút. A tűzben kilágyult torony később a kráterbe roskadt. – MOGIM Arch. B.E. 7. d.

⁴¹ PÁPAI 2005, 406.

⁴² KOZMA 1999, 53.

a szerző] repülőgépeknek az útirányt. Miután ez a vád is korlátoltságra vallott, a miniszteriális hatóságok közbelépésére a vádat a főispánnak vissza kellett vonni.”⁴³

Már október 13-án újabb ellenséges berepülés volt, ekkor Bázakerettye térségében lelőttek egy Liberatort. Pár nap múlva október 17-én a nagykanizsai MAORT lakótelep néhány háza károsodott a várost ért bombázáskor. Az egyre zavarosabbá váló katonai helyzetben már számos alkalommal folytattak az angolszászok és a szovjetek is egyszerre légi csapásokat.

Az amerikaiak 1944 novemberében elsősorban a Bécs környéki kőolaj-finomítókat bombázták, míg Magyarországon e hónapban csak november 20-án történtek említésre méltó esetek. E napon Pusztaszentlászlónál négy időzített bombát dobtak le az amerikaiak, ezek egy órás időközökkel robbantak fel, s az egyik megrongált egy utat a falu közelében a Válicka majornál.

Vélhetően a zalai olaj Németországba juttatásának megakadályozása miatt hajtottak végre december 6-án egy újabb légicsapást a zalaegerszegi vasútállomás ellen. A hónap végéig számos átrepülés volt a német ellenőrzés alatt álló Dunántúl felett, de a zalai olajipari célpontokat már nem támadták a szövetségesek, ahogy 1945 januárjában és februárjában sem, és ezt követően már egyre csökkentek az angolszász berepülések és légicsapások, jelezve a szovjet csapatok és így a front érkezését...

Vélhetően a zalai olaj Németországba juttatásának megakadályozása miatt hajtottak végre december 6-án egy újabb légicsapást a zalaegerszegi vasútállomás ellen. A hónap végéig számos átrepülés volt a német ellenőrzés alatt álló Dunántúl felett, de a zalai olajipari célpontokat már nem támadták a szövetségesek, ahogy 1945 januárjában és februárjában sem, és ezt követően már egyre csökkentek az angolszász berepülések és légicsapások, jelezve a szovjet csapatok és így a front érkezését...

Levéltári források

Air Force Historical Research Agency (AFHRA):

1. AAFHR 22 The Combined Bomber Offensive 1 January to 6 June 1944; 2. Mission Reports: Lispe/Budafapuszta Oil Refinery, Hungary, GP-449-SU-OP-S, 30 July 1944.; 3. The Petroleum Facilities of Hungary K-67/02, May, 1944.

Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum (MOGIM)

Adattár:

1. Bitskey Tibor színművész visszaemlékezése a zalai bombázásokról Ltsz.: 1589-2007.

Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum (MOGIM)

Archívum

1. Gyulay Zoltán iratai 19. doboz. 2. tétel: Légvédelmi ügyek 1942.; 2. Gyulay Zoltán iratai 35. doboz 2. tétel: A Maort építési csoportjának tevékenysége 1937-47.; 3. Gyulay Zoltán iratai 64. doboz. Kerettyei telep helyszínrajza.; 4. Magyar Amerikai Olajipari Rt. (MAORT) iratai

24. doboz 1. tétel Háborús károk 1944-1945.; 5. MAORT Heti jelentések 1944.; 6. Papp Simon iratai 47. doboz 1. tétel Katonai felmentések és légó ügyek. 1938-1939.; 7. Papp Simon iratai 47. doboz 2. tétel Légoltalmi jelentések 1944.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL):

1. A Magyar-Amerikai Olajipari Rt. iratai MOL-Z356-9cs-69t. Háborús-kár jegyzőkönyvek 1947.; 2. A Shell Kőolaj Rt. iratai MOL-Z519-26cs-217t. Légi Híradó Amíg csak dolgoznak... Fényképes bizonyítékok a magyar hadiipar megsemmisüléséről.

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (MNL PML):

1. PPSK: Pest-Pilis Solt Kiskun vármegye főispánjának országmozgósítási biz. ir. 1943, 1944. 138-280. IV. 401. d. 188/Om. biz. f. i/1944.

⁴³ PAPP 2000, 153.

Irodalom

- KÁLLAY II 1991
Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944.* Európa – História, [Budapest.], 1991.
- KARSAI 1985
Karsai Elek: Elképzelések és tervek Magyarország bombázására 1944-ben – amerikai levéltári anyag alapján. 503–540. In: Szili Ferenc (szerk.): Somogy megye múltjából. *Levéltári évkönyv* 16. Kaposvár, 1985.
- KEEGAN 2003
Keegan, John: *A második világháború.* Európa Kiadó, Budapest, 2003.
- KOZMA 1999
„Csodálatos szervezettséget hozott létre a vállalat a semmiből” Buda Ernő olajipari bányamérnökkel beszélget Kozma Huba. *Honismeret* 1999/3. 45–59.
- LAKLIA 2007
Laklia Tibor: A harmadik. A MAORT pusztaszentlászlói üzeme 1941–1951. *Magyar Olajipari Múzeum Közleményei* 30, Zalaegerszeg, [2007.]
- M. SZABÓ 1999
M. Szabó Miklós: *A Magyar Királyi Honvéd Légierő elméleti – technikai – szervezeti fejlődése és háborús alkalmazása 1938–1945.* Zrínyi Kiadó, [Budapest], 1999.
- PÁPAI 2005
Pápai Gábor (szerk.): *Gyökerek és lombok. Erdészportrék* IV. kötet. Országos Erdészeti Egyesület, H.n., 2005.
- PAPP 2000
Papp Simon: *Életem.* Második bővített kiadás. (Sajtó alá rendezte: Srágli Lajos, Tóth János), Magyar Olajipari Múzeum, Zalaegerszeg, 2000.
- PATAKY – ROZSOS – SÁRHIDAI I. 1992
Pataky Iván – Rozsos László – Sárhidai Gyula: *Légi háború Magyarország felett* I. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1992.
- SIPOS 1997
Sipos Péter (főszerkesztő): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A-Zs.* Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 1997.
- VERESS D. 1981
Veress D. Csaba: Zala megye és a szövetséges (USA, brit) stratégiai légierők támadásai (1943–1944). 151–167. In: Degré Alajos (szerk.): *Zalai Gyűjtemény* 16. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1980–1981. Zalaegerszeg, 1981.

A témával foglalkozó további szakirodalom

Amerikai bombázógép kényszerleszállása Magyarországon. In: *Légtalpi Közlemények* VI. (2.) évf. 3. szám 1944. március 16. 94–96.

Dr. Barczy Zoltán – Sárhidai Gyula: *A magyar királyi honvédség légvédelme.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 2010.

Carter, Kit C. – Mueller, Robert: *U.S. Army Air Forces in World War II Combat Chronology 1941 – 1945.* Center for Air Force History, Washington, DC., 1991.

Craven, Wesley Frank – Cate, James Lea: *The Army Air Forces in World War II. Volume Three Europe: Argument to V – E Day January 1944 to May 1945.* Office of Air Force History, Washington, DC., 1983.

Gazsi Lajos – Rácz Elemér: A magyar légvédelem jellemzői és tevékenysége a második világháború utolsó időszakában. *Bolyai Szemle* 2003. XII. évfolyam 3. szám

Granfield, Alun: *Bombers over Sand and Snow. 205. Group RAF in World War II.* Pen & Sword

Aviation, Barnsley, 2011.

M. Szabó Miklós: *A magyar királyi honvéd légierő a második világháborúban*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1987.

Maurer, Maurer: *Air Force Combat Units of World War II*. USAF, [Washington], 1986.

Pataky – Rozsos – Sárhidai 1992: Pataky Iván – Rozsos László – Sárhidai Gyula: *Légi háború Magyarországon felett II*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1992.

Srágli Lajos: A politika csapdái át. A MAORT története 1938–1949. A *Magyar Olajipari Múzeum Köz-*

leményei 32, Magyar Olajipari Múzeum, Zalaegerszeg, 2008.

Szabó Miklós: A magyar légierő a második világháborúban. 409–413. In: Rácz Árpád (szerk.): *Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján*. Rubicon-Aquila–könyvek, Budapest, 2000.

Szabó Péter – Számvéber Norbert: *A keleti hadszíntér és Magyarország 1943–1945*. Püldo Kiadó, Nagykovácsi, é. n.

Sztojaloovszky Gábor: A II. világháború híres repülőgépei. 67–72. *Rubicon* 1999/5-6.

Dokumentumfilm

Kóthy Judit (rendező): *Olaj, olaj, olaj! Fejezetek a magyar kőolaj- és földgázipar történetéből*. Dokumentumfilm sorozat VIII/1-4. 1. rész. Budapest, 2007.

The activity of the bombers of the American 15th Air Force over the oil fields in Zala county during World War II

Although Hungary seemed to be one of the peaceful areas in Europe in 1943, threatening signs concerning the future had already been appearing in the country. Due to the events having taken an unexpected turn in the war and the approach of the Allies, Hungary was in danger to become the theatre of war.

Unfortunately, this became true soon, because the air raids of the Allied – American and British – heavy bombers began early as from the summer of 1943

into the air space of Hungary. Shortly after Hungary's German occupation in 1944, the country's suffering began and lasted for more than a year. Serious damage was caused firstly by the bombs dropped from the air, then by the advancing Soviet troops.

In this study the author records about the history concerning the air activity of the Hungarian–American Oil Industry Co.'s oil fields in South-Zala county, together with the presentation of the opposing parties.

Translated by Livia Simmer

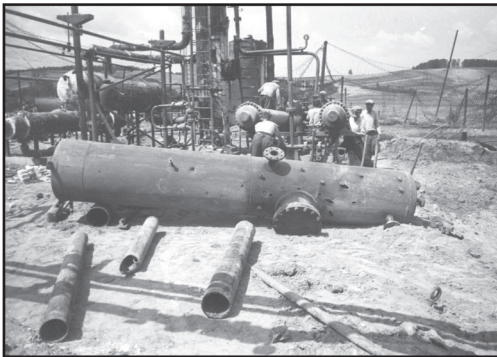

1. kép; Fig. 1.

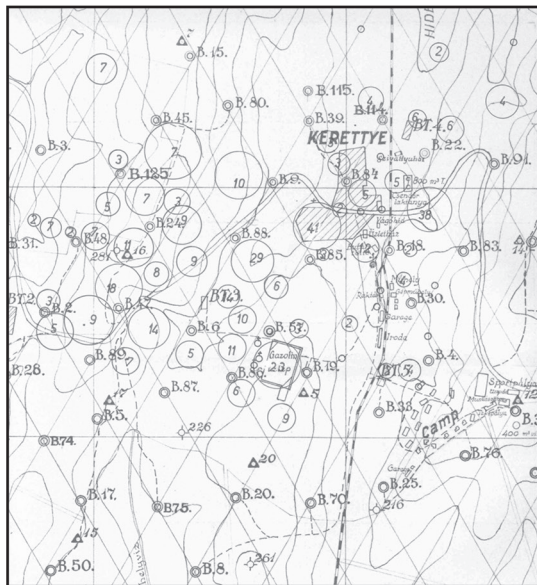
2. kép; Fig. 2.

3. kép; Fig. 3.

4. kép; Fig. 4.

5. kép; Fig. 5.

1. kép: A lebombázott kerettyei gázolintelep (fotó: Dr. Papp Simon; Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum gyűjteménye)
 Fig. 1: The gasoline site bombed down in Kerettye (photo by Simon Papp Dr.; from the collection of the Museum of Hungarian Oil Industry)
2. kép: A kerettyei gázolintelep lebombázva (fotó: Dr. Papp Simon; Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum gyűjteménye)
 Fig. 2: The gasoline site bombed down in Kerettye (photo by Simon Papp Dr.; from the collection of the Museum of Hungarian Oil Industry)
3. kép: A gázolintelep a július 30-i bombázás után (fotó: Dr. Papp Simon; Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum gyűjteménye)
 Fig. 3: The gasoline site after the bombardment of 30th July (photo by Simon Papp Dr.; from the collection of the Museum of Hungarian Oil Industry)
4. kép: Romeltakarítás Kerettyén (fotó: Sümei Jánosné; Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum gyűjteménye)
 Fig. 4: Removal of ruins in Kerettye (photo by Jánosné Sümei; from the collection of the Museum of Hungarian Oil Industry)
5. kép: Bázakerettye 1944. július 30-i lebombázása után a bombatalálatokról készült térkép részlete.
 Fig. 5: Details of the map about the bomb hits after bombing down Bázakerettye in 30th July 1944.

6. kép; Fig. 6.

7. kép; Fig. 7.

8. kép; Fig. 8.

9. kép; Fig. 9.

10. kép; Fig. 10.

11. kép; Fig. 11.

6. kép: Helyreállítás és romeltakarítás Bázakerettyén (fotó: Dr. Papp Simon; Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum gyűjteménye)
 Fig. 6: Recovery and removal of ruins in Bázakerettye (photo by Simon Papp Dr.; from the collection of the Museum of Hungarian Oil Industry)
7. kép: A Csáktornya mellett lelőtt B-24-es (fotó: Dr. Papp Simon; Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum gyűjteménye)
 Fig. 7: The shot down B-24 near Csáktornya (photo by Simon Papp Dr.; from the collection of the Museum of Hungarian Oil Industry)
8. kép: Az Újudvarnál lelőtt amerikai bombázó roncsai augusztusban (fotó: Dr. Gyulay Zoltán; Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum gyűjteménye)
 Fig. 8: The wreck of the American bomber shot down in August in Újudvar (photo by Zoltán Gyulay Dr.; from the collection of the Museum of Hungarian Oil Industry)
9. kép: Füstfelhő száll fel Bázakerettyén 1944. július 30-án a bombázás után (fotó: Sümegi Jánosné; Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum gyűjteménye)
 Fig. 9: Clouds of smoke rising from Bázakerettye after the bombing of 30th July 1944 (photo by Jánosné Sümegi; from the collection of the Museum of Hungarian Oil Industry)
10. kép: A lángtengerben lévő L-94-es kút 1944 őszén (fotó: Dr. Tassonyi Zsolt; Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum gyűjteménye)
 Fig. 10: The flaming L-94 oil well in the autumn of 1944 (photo by Zsolt Tassonyi Dr.; from the collection of the Museum of Hungarian Oil Industry)
11. kép: A Lovászi olajmező L-94-es kútjánál lévő lángoszlop 1944 őszén (fotó: Dr. Tassonyi Zsolt; Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum gyűjteménye)
 Fig. 11: Flame column at the L-94 oil well in the oil field of Lovászi (photo by Zsolt Tassonyi Dr.; from the collection of the Museum of Hungarian Oil Industry)

Kostyál László

Pataký Andor (1891–1945) emlékezete

A keszthelyi Balatoni Múzeum félhomályos alagsorának egy eldugott polcáról az épület átalakítása alkalmával, az elmúlt évtizedek során felhalmozódott, régóta senki által kézbe sem vett „múzeumi” anyag felszámolása során egy papírdobozból ripityára tört, festett kerámiaszobor kicsiny darabjai kerültek elő. A töredékekből a téma nem volt megállapítható, és a szignó közepén is éppen egy törésvonal volt (vagyis a felirat két darabból volt összeilleszthető), azonban a névalírás alatt szerepelt a művész pecsétje, rajta a vezetéknevével: Pataký (*1. kép*). A múzeum semmilyen információval nem rendelkezett az alkotásról, sem mesteréről, sem a múzeumba kerülésének idejéről, módjáról, sem pedig összetörésének körülményeiről. A kis kerámiát Jordán György restaurátor vitte magával műhelyébe, ahol hosszú és aprólékos munkával sikerült újra életre keltenie. Egy parasztfigurát ábrázol, mozdulata nem egyértelmű, a szignó sem árul el sokkal többet a pecsétről: Pataký A. Az egyébként ízesen megmintázott, nagybajuszú, népies ruhát, pitykés mellényt, lábain csizmát viselő figura arányai kicsé torzak, a karok vastagabbak, a kezek nagyobbak az indokoltnál, ez azonban inkább ízesen karakteressé, mint sutává teszi (*2. kép*). A kis szobor hiányos voltát mutatja, hogy az, amit a kezében tartott, sajnos nincs meg. De vajon mit tudunk a szobrászról, és hogyan kerülhetett alkotása ilyen állapotban a múzeum sötét zugának mélyébe?

Pataký Andor neve mára jórészt feledésbe merült.

Leszármazott nélkül hunyt el, síremléke sem áll már, életrajzi adatait csupán egykori híradásokból lehet összegyűjteni. Szintén Pataký Andor (nemesi előneve: kosuti) nevű édesapja patikus volt Nagykanizsán, ahonnan 1883-ban,¹ vagy nem sokkal utána Siófokra költözött, 1889-ben pedig tovább Kaposvárra, ahol megvásárolta az ottani Czollner-patikát.² Itt született két fia: Andor és öccse, Elemér. A későbbi szobrász 1891. január 21-én látta meg a napvilágot.³ Gyerekkoráról keveset tudunk, azonban bizonyos, hogy 1907-től 1911-ig a budapesti Iparművészeti Iskola növendéke volt,⁴ ahol Maróti Géza, Lórántffy Antal és Mátrai Lajos, valamint Simay Imre keze alatt végezte tanulmányait.⁵

Az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Tanoda 1880. november 14-én nyitotta meg kapuit. Az eleinte hároméves képzés előbb négy, majd az 1887/88-as tanévtől öt esztendőre bővült. 1896-ban az iskola a régi Zeneakadémia Andrassy úti épületéből az akkori elkészült Üllői úti Iparművészeti Palotába költözött. Az intézmény nagy sikert aratott a millenniumi kiállításon, majd az 1900-as párizsi és az 1902-es torinói világkiállításon (mindkettőn aranyéremmel ismerték el). Falai között ekkor már hét szakosztály működött, köztük a Pataký által látogatott kispasztikai osztály is.⁶ Az Iparművészeti Iskola középszintű szakoktatási intézmény volt, amelyből az 1908-as átszervezését követően Képzőművészeti Főiskolaként működő, korábbi M. Kir. Mintarajziskolába lehetett tovább lépni,

¹ A Zalai Közlöny 1882. december 24-i száma (2. o.) tudósítása szerint Pataký Andor egyike azon nagykanizsai fiataloknak, akik 1883. január 7-én zártkörű estélyt rendeztek a helyi „Arany Szarvas” dísztermében, melynek bevételét a megyei szegények segélyezésére fordították.

² ZK 1889.10.19. 3.

³ BÉKÁSSY 1930, 450. – Az idézett helyen lévő életrajz szerint ugyan Andor Kapuváron született, azonban ez a család történetének kevés ismert adata alapján elírás. Bálint Jenő Kaposvárt írja szülőhelyének, ami adekvát az előzőleg jelzett helyen szereplő adattal. – BÁLINT 1924

⁴ HELBING 1930, 87.

⁵ BÁLINT 1924 – Itt az évkönyv adataitól eltérően így szerepel: „1912-ben az Iparművészeti Iskolát látogatta”, azonban – amennyiben az iskola törzskönyveit autentikus forrásnak tekintjük – ez az adat téves, eredete alighanem a Magyar Iparművészet 1912. évi számának egy illusztrációjára vezethető vissza. – SIMAY 1912, 35. Az interjú adó Simay Imrénél Pataký is tanítványa volt, s itt az ő egyik munkája, egy kerámia cukortartó is reprodukálásra került.

⁶ http://www.mome.hu/a_mome_tortenete.html (letöltve: 2012.10.21.); SZÉPHELYI 1981

azonban az itt szerzett bizonyítvány az önálló egzisztencia megteremtésére sok esetben már önmagában is elegendőnek bizonyult.

Az Iparművészeti Iskolában zajló oktatásról a tanulmányait két évvel korábban, 1905-ben elkezdő, élete nagy részét Párizsban töltő Csáky József (1888–1971) emlékirataiban olvashatunk. A felvételi, mint írja, egy indadíszes gipsz dombormű lerajzolásából és egy növényi díszes magasrelief utáni mintázásból állt. A sikeres belépő után Csáky is Mátrai Lajos (1850–1906) keze alatt tanulta a mintázást. A Párizsban pallérozódtott Mátrai az iskola megalapításától annak tanára.⁷ A csípős tollú Csáky szerint tehetségtelen volt, és már az ő idejében is öreg. Az első évben a mintázás kizárólag másolásból állt: öregember feje lapos domborműben, dekoratív növényi kompozíciók, virágfüzerek reprodukálása. A tanár csak ritkán jött korrigálni.⁸ A szobrászati (kispasztikai) mesteriskolában tanító Simay Imre (1874–1955) egy interjúbán azt hangsúlyozta, hogy „nem a Grand Art felé terelem növendékeimet, hanem ellenkezőleg, azon vagyok, hogy felébresszem bennük a gyakorlati iparművészeti feladatok iránti lelkesedést s megtanítsam őket célszerű, jó és nemes ízlésű dolgoknak a megalkotására”.⁹ Ezt a szemléletet tükrözi Pataky Andor első ismert, a Simay-interjú illusztrációjaként ugyanitt reprodukált alkotása is, ami egy tojás formájú kerámia cukortartó, melynek tetején – fogantyúként – egy béka trónol. Kialakítása kétségkívül ötletes, bár kissé bizarr, különösen annak tudatában, hogy a békával való fizikai érintkezéstől sokan undorodnak.

Az Iparművészeti Iskola befejezése után Pataky sorsa ismét homályos. Békássy szerint 1912-ben Bécsben végzett főiskolai tanulmányokat, majd egy évig Olaszországban élt, ahonnan visszatért Bécsbe, és itt kiállítását is rendezett a Wiener Werkstätte-ben, majd pedig Budapesten, közelebbről meg nem nevezett helyen rendezett önálló tárlatot.¹⁰ A mély benyomásokat eredményező itáliai tartózkodást Bálint is említi,¹¹ azonban a bécsi főiskolai tanulmányok legfeljebb egy rövidebb kurzust takarhatnak, az említett ottani kiállítás pedig alighanem egy csoportos tárlat lehetett. Egy harmadik ismertetés szerint Patakynak rajztanári

képesítése volt,¹² amit az az adat is alátámaszt, hogy 1921–1923 között Budapesten rajztanárként dolgozott.¹³

Az első világháború mindenesetre az ő kibontakozó művészi pályáját is megakasztotta. Az I. honvéd gyalogezredhez vonult be hadiszolgálatra, később, már főhadnagyként a csernovitzi repülő alakulathoz került. Hadi érdemeit több kitüntetéssel is elismerték. A tanácskormány bukását követően két évig a Horthy-féle nemzeti hadsereg tisztjeként szolgált, innen követő leszerelését követte rövid rajzpedagógusi működése.¹⁴ Az bizonyos, hogy az 1920. év első két hónapjában nyitva tartott Téli Tárlatot követően (ezen négy akvarellal és hat rajzzal vett részt) 1922 májusáig a Nemzeti Szalon összesen nyolc kiállításán szerepelt neve a résztvevők között, két alkalommal mint a Magyar Akvarell- és Pasztellfestők Egyesületének tagja (a szervezet VIII. és IX. tárlatán).¹⁵ A Nemzeti Hadsergtől történő leszerelése a Békássy által összeállított életrajzi adatok szerint 1921-ben történt, így 1920–21-es intenzív kiállítási részvétele tényszerűsége ellenére is meglepő.

Feltehetően 1923-ban a későbbi életét meghatározó esemény következett be. A Patakyak rokonságban álltak a Türjén jelentős birtokukon gazdálkodó, itteni kúriájukban lakó Zdrávy-családdal, amely azonban éppen ebben az időben kihalt, és örökségük a két Pataky-fiúra szállt, akik az ősi premontrei monostor köré települt Zala megyei faluba költöztek. Az öreg Pataky gyógyszerész talán már nem is élt, de a gazdálkodáshoz bizonyosan nem értett, miképpen fiai sem. Elemér fiatal korában apja nyomdokait követve gyógyszerésznek készült, azonban inkább zongoristaként vált ismertté a környéken. Andor feladta a tanítást, saját műtermet és kerámiaműhelyt épített, és a festészetben, szobrászatban, kerámiában egyaránt jártas művészegzisztenciát épített fel, ami a kor magyar falvaiban ritkaságszámba ment. A két testvér hullámzóan jövedelmező működését az ilyen formán gyorsan olvadó birtoknak kellett volna stabilizálni, ami azonban hosszú távon nem biztosított hátteret, ezért Pataky Andornak különösen kedvezően jött a harmincas évek második felének hősi emlékművek állítására irányuló mozgalma.¹⁶

⁷ MÉL

⁸ CSÁKY 1972, 18–22.

⁹ SIMAY 1912, 38.

¹⁰ BÉKÁSSY 1930, 450.

¹¹ BÁLINT 1924

¹² HÁJAS 1998, 39.

¹³ BÉKÁSSY 1930, 450.

¹⁴ BÉKÁSSY 1930, 450.

¹⁵ Nemzeti Szalon katalógusai

¹⁶ HÁJAS 1998, 39–40.

A Tüjére költözés pontos idejét nem ismerjük. A Zdrávy-kúria a kéttornyú templom mellett, a későbbi orvosi rendelő helyén állt, s az bizonyos, hogy Pataky 1924 végén, amikor a megyében a későbbiekben rendszeresen kiállító művész az első tárlatát rendezte a zalaegerszegi Arany Bárány-kávéházban, már itt lakott. A Göbel Árpád és Kása Gábor egerszegi rajztanárokkal közösen rendezett kiállítás tudósítója szerint a kedves akvarellek mellett bemutatott, színezett, főleg népies figurákat mintázó kerámiái mind technikailag, mind szobrászilag kifogástalanok, olyannyira, hogy a fővárosban is keresett művészt a magyar kerámika erős oszlopának tartja.¹⁷

Néhány hónappal korábban, 1924 májusában, Pataky Vágh Weinmann Nándor és Vágh Weinmann Mihály festőművészekkel közösen állított ki a budapesti Alkotás Művészházban, s valószínűsíthetően ezt követően költözött Tüjére.¹⁸ Az új lakhelyén alighanem kitűnő ajánlólevélnek bizonyuló pesti tárlat már idézett katalógusának műtárgylistájában szerepelnek az egerszegi kiállítás kapcsán is említett alkotásai, sőt néhányuknak (*Juhász, Paraszt menyecske, Feszületet tartó búcsús, Állatfigurák*) a reprodukciója is látható a katalógusban, illetve egy, két évvel később készült fényképen (ezekre utóbb még visszatérünk). A Pataky részéről 113 alkotást felvonultató kiállítást a Magyar Iparművészet című országos szakfolyóirat is ismertette, az általános dicséretnek mellett egy technikai szempontból tanulságos megjegyzés kíséretében: kívánatos lenne, ha a művész a „mindig többé-kevésbé kemény hatású mázfeletti festést mázalattival cserélné fel”. Elmondja azt is, hogy Pataky Zala megyében nagyobb kerámiaműhely berendezésére készül, ahol a dísz tárgyak mellett használati tárgyak is fognak készülni.¹⁹

Pataky művészi sokoldalúságáról tanúskodik, hogy 1924-ben, majd a következő évben is elnyerte a Faluszövetség plakátpályázatának első díját.²⁰ Utóbbi megmérettetésén a szervezet 1925. évi zalaegerszegi mezőgazdasági, ipari, művészeti és kultúrkiállításának (aug. 29. – szept. 2.) plakátjával szerepelt, melyen a dombos zalai táj egy hatalmasat lépő, magyaros mentét, szűk nadrágot viselő, kezeiben Zalaegerszeg búzakoszorúba foglalt címerét tartó dalia csizmás lábai

között jelenik meg (3. kép).²¹ A nagyszabású, de egyes profilú kiállítás művészeti szekciójának (egyik) rendezője Pataky Andor volt.²² A kiállítás jelentőségére utal, hogy a Zalamegyei Újság néhány napon belül két hosszú cikket is szentelt a tárlatnak. Az önálló termet kapott Patakyról a megnyitó előtti napon Darnay Kálmán megállapította, hogy „a kiváló iparművész, aki egyúttal feltűnő tehetségű szobrász is, 40 képpel, 36 akvarellal és sok-sok finom fajansszal szerepel. [...] (tüjrei) műtermében alkotja a színpompás, népies és állati alakoktól ékes festett fajansz dísz tárgyait, melyek kedves művészi értékei az úriházak üvegszekeréneinek”.²³

Néhány nappal később átfogó ismertetést közölt a lap az egész kiállításról, s a tudósító a művészeti szekció legértékesebb részének Patakyét tartotta. Több alkotását cím szerint is kiemeli: *Keleti táncosnő, Héberes paraszt, Keresztvivő paraszt, Don Quichott (sic!), Cicer atya portréja, Mózes...*²⁴

Itt meg kell állnunk egy pillanatra. Említettük, hogy a Balatoni Múzeum Pataky által készített kerámiafigurája valami közelebről meg nem határozható, ma már hiányzó tárgyat tartott a kezében. Ha végignézzük az iménti felsorolást, és elképzeljük kezében a keresztet, korrektnek tűnő megoldáshoz jutunk. A lejjebb lévő bal kéz a kereszt szárának alsó végét tarthatta (a kéztartás megfelel ennek, a szár a hüvelykujj és a négy másik, párhuzamosan görbülő ujj mögött indult), míg a fölötte lévő jobb kéz kicsit feljebb fogta azt. A fej kissé jobbra fordul, pontosan úgy, ahogyan a lépés ritmusa megkívánja. Még az enyhén lefelé néző, nagybajuszú arc és a kedélyes, egyszersmind komoly tekintet is támogatni látszik e megoldást. A kereszt szára a fej mellett folytatódott, erre utal a csaknem a fej tetejénél oldalra kiálló, ma már funkció nélküli, egykor a szárat rögzítő kis fémcsap. Erre azért volt szükség, hogy megteremtse a keresztnek azt az egyensúlyát, amit a valóságban a tartó kezek stabilizáló mozgása biztosít.

Az előző évben a budapesti kiállítás katalógusában felsorolt Pataky-kerámiák között *Úrnapi keresztvivő* címen szerepelt ugyan egy kisplasztika (fajansz és terrakotta változatban is) – mely érdekes módon *Keresztvivő búcsúsként* került reprodukálásra –,

¹⁷ ZMÚ 1924.12.11, 2.: (N–bó): Zalai festők kiállítása Zalaegerszegen.

¹⁸ A Nemzeti Szalon XLIX. csoportkiállításának – melyen Pataky négy kerámiájával szerepelt – katalógusa azt írja a művészről, hogy „1924-ben az 'Alkotás' művészházban gyűjteményes kiállítás keretében mutatkozott be, majd itthagya a fővárost visszavonul Zalába...”

¹⁹ MIM 1924, 81.

²⁰ A tudósításból az is kiderül, hogy a Szinyei Társaság meghívta a művészt a Budapest után Berlinben és Brüsszelben rendezendő vándorkiállítására. – ZMÚ 1925.04.25, 4.

²¹ <http://www.kepkonyvtar.hu/?docId=85012>

²² SSz 1925.09.13, 2.; A ZMÚ 1925.08.28. címlapján lévő tudósítás ezzel szemben Göbel Árpádot nevezi meg rendezőnek.

²³ ZMÚ 1925.08.28, 2–3.

²⁴ ZMÚ 1925.19.01, 2.

de ez nem azonos az egyébként sikerült alkotásnak mondható keszthelyi szoborral. 1926 májusában Pataky a megyei dalosversenyre is készített egy terrakotta *Keresztvivő* figurát,²⁵ s bár ezt még nem mutathatták be az 1925-ös kiállításon, de elképzelhető, hogy ez a variáns megegyezik a kiindulási pontunkat képezővel. Ebben az esetben az 1924-es budapesti és az 1925-ös zalaegerszegi tárlaton szereplő, hasonló témájú alkotás ugyanaz (is) lehetett. Az sem zárható azonban ki, hogy a témát (legalább) három alkalommal feldolgozta, miután a keszthelyi változat csak az Alkotás Művészházban szereplő legkorábbival nem lehet azonos. Emellett fel kell tennünk az „és miként került a Balatoni Múzeumba?” kérdést is, amivel ugyan indokolatlanul előre szaladunk, mégsem kerülhetjük meg a választ. A Györgyi Dénes által tervezett pompás keszthelyi múzeumépület 1925–28 között épült, belső munkálatai azonban még sokáig elhúzódtak, a gyűjtemények ide költöztetésére csak 1935-ben került sor. Ezt megelőzően, 1934. augusztus 2. – szeptember 15. között, a keszthelyi ünnepi hetek keretében nagyszabású kiállítást rendeztek a még üres épületben. A művészeti részleg díjai közül a sajtó a Balatoni Szövetség oklevelét említette először, s a díjazottak között szerepelt Pataky Andor neve is.²⁶ Bár a kiállított műveinek listája nem ismeretes, jó eséllyel feltételezhető, hogy a *Keresztvivő paraszt* ekkor került a múzeumba. Alighanem hamar megtörtént vele a baleset, és egy nehezen összeragasztható, hiányos kerámiaszobrot nem akartak ilyen állapotban nyilvántartásba venni, helyreállítására nem volt kapacitás, így a félretett szobor ügye lassan feledésbe merült, és csak a közelmúltban sikerült Csipkerózsika-álmából felébreszteni.

Pataky nem csak a művészet területén vállalt közéleti szerepet. Az Országos Frontharcos Szövetség tüzjei szervezete őt választotta elnökévé.²⁷ Ugyancsak a lakóhelyéhez, Türrjéhez kapcsolódó hírként értesülhetünk róla 1924 végén, hogy a tüdővész elleni védekezési bizottság 8 tagja közé Pataky Andor földbirtokost (ilyen státuszának ez az egyetlen ismert említése) is megválasztotta a tüzjei képviselőtestület. Ugyancsak tagja lett a Levente Egyesület megalakítása céljából

alakított testnevelési bizottságnak is.²⁸ 1927-ben az Országos Magyar Iparművészeti Társulat tagtoborzó akciót hirdetett, melynek során összesen 68 új rendes tag csatlakozott a Társulathoz, köztük K(osuti) Pataky Andor.²⁹

Bár a közéleti szereplés is növelte hírnevét, azt elsősorban kiállításai révén öregbítette. 1926 júniusában, Budapesten a Nemzeti Szalon 9 művészt bemutató csoportkiállításán szerepelt négy kerámiájával, majd novemberben a Türrjével szomszédos Zalaszentgróton, egy üres („volt Lányi-féle”) üzlethelyiségben rendezett kiállítást,³⁰ az év végén pedig Kássa Gáborral, Göbel Árpáddal és Németh Juliska iparművésznővel közösen az egerszegi vármegyeháza nagytermében. A tárlatot a sajtó hasábjain a levéltár igazgatója, Fára József méltatta, aki kiemelte: „Pataky a falu szobrásza. Csak a falu művésze teremthette meg a fővárosban is feltűnést keltett *Hegybirót*. Pompás alak, amelyre azt mondta az egyik látogató: 'Hisz ez az alak be van csipve'. [...] Pataky általában a falusi élet derűsebbik oldalát látja műveiben. Mintha az élet nehézségeit, gondjait csak a 'gazda' Pataky érezné, viselné, a 'művész' Pataky pedig csak azt veszi észre, ami mosolyra derít, ami búfelejtő, ami a falusi élet könnyebbik, gondnélkülibb oldala. Állatszobrai is valami hasonló rokonvonást(!) tüntetnek fel...”³¹ A vármegyeházi kiállítás kapcsán készítette Serényi Árpád ismert zalaegerszegi fotográfus azt a fényképét, amely az 1928. évi Zalai Évkönyv képmellékleteként jelent meg (téves aláírással Pataky tüzjei műtermét jelölve meg a felvétel helyszínéül).³² A képen a művész kerámiafigurái között áll a megyeházi díszterem hátsó bejárata előtt, a karzat alatt. Baloldalt jól felismerhető a több tudósításban is szereplő *Juhász* című kisplasztika (4. kép).

A következő év (1927) novemberében Pataky Göbel zalaegerszegi és Wolf nagykanizsai rajztanár festőművésszel közösen nagyszabású közös bemutatkozást tervezett Nagykanizsán,³³ azonban ennek megvalósulásáról a későbbiekben nem olvashatunk. Karácsony előtt azonban már a megyeszékhelyen, újra a vármegyeházi díszteremben szerepelt hat további, részben autodidakta művésszel együtt egy mindössze négynapos (december 20–24.) kiállításon. A tárlat résztvevői

²⁵ ZMÚ 1926.05.28, 2.

²⁶ Idézi: KOSTYÁL 2004, 288.; ZMÚ 1934.08.03, 2. és ZMÚ 1934.09.28, 2.

²⁷ HÁJAS 1998, 40.

²⁸ ZK 1924.12.02, 4.

²⁹ MIM 1927, 178.

³⁰ ZMÚ 1926.11.03, 2.

³¹ ZMÚ 1926.12.09, 2–3.; Fára József dr. Kássa–Pataky képkiallítás

³² ZÉ 1928, XXXVIII. kép

³³ ZMÚ 1927.11.01, 3.

között szerepelt a Patakyról a fenti fényképet készítő Serényi Árpád is.³⁴

A művész nagykanizsai kiállítására néhány évvel később bizonyosan sor került. 1931. március 1-jén, pontosan délben, a Kaszinóban nyílt meg a tárlat, ahol kisplasztikák és akvarellek kerültek bemutatásra. Az ezúttal társak nélkül szereplő Patakyról az esemény kapcsán N. Szabó Gyula tollából hosszabb bemutató írás jelent meg a városban kiadott Kanizsai Közlönyben, aki írásában így fogalmaz: „Pataky Andor két okból költözött Münchenből, majd Budapestről Tüdjére: a magyar népet akarta ismerni. Sokan azt hiszik azért, mert ott családi birtokuk van. Nem! Az első ok volt a – tanulmány. Ezért áldozta fel különben fővárosi tanári állását is. (Zárójelben elárulom, hogy jeles művésznök gyerekeiből Kanizsán töltött el párat, ahol édesatyja gyógyszerár-tulajdonos volt.) [...] Terrakottával, fajanszal sok művész kísérletezett már, de csak olyan zseni tudott ezekkel megbirkózni, mint Pataky, akinek – többek között – budapesti paloták, a zalaegerszegi vármegyeháza, rendőrségi palota stb. szobrászmunkái is megörökítették nevét.”³⁵

Az elismerő kritikák dacára az előző évtizedben rendszeresen kiállító művész további önálló tárlatairól ezt követően nem olvashatunk. A jelek szerint a harmincas évek közepétől érdeklődésének iránya megváltozott. A már az I. világháború elején (Kákics, Baranya megye, 1914)³⁶ meginduló, hősi emlékművek állítását célzó országos mozgalom Zala megyében ekkor különös lendületet vett. Részben a Tüjre környéki falvak (Mihályfa 1934, Zalaistvánd 1935,³⁷ Kisgörbő 1936, Óhid 1936, Zalaszentgrót 1937,³⁸ Gyepükaján ?,³⁹ Vindornyaszlós ?), részben pedig Zalaegerszegtől nyugatra fekvő települések (Zalaboldogfa 1936,⁴⁰ Hottó 1936,⁴¹ Kávás 1938,⁴² Zalalövő ?) fordultak egymás után Patakyhoz megrendelőként. Rajtuk kívül Pacsán (1936)⁴³ és Söjtörön (1937)⁴⁴ is általa mintázott emlékművet állítottak fel, a megyeszékhelyről Dobronhegyen keresztül Csonkahegyhátra vezető út kanyarulatában pedig egy Patrona Hungariae-szobrot.⁴⁵ Ma már nem tudhatjuk pontosan, hogy Pataky művé-

szi tevékenységének megváltozott iránya mögött egy széleskörű emlékmű-létesítési konjunktúrán túl esetleg birtokának megcsappanó jövedelmezősége is sejtethető-e, de az 1929–1933-as nagy gazdasági válságnak a művészeti alkotások iránti keresletre való súlyosan negatív hatása szinte bizonyosan. A hősi emlékművek készítésével, a biztosabb jövedelem érdekében, művészi autonómiájának jelentős részét feladta. Kiállítási hajlamának csökkenése a kisméretű, könnyen mozgatható és bemutatható alkotások utánpótlásának elapadásáról tanúskodik. Energiáját a köztéri szobrokra fordította, ezzel viszont éppen korábbi önmagát kényszerült feladni. Emlékművei, miként a műfaj legtöbb alkotása, a közhelyes toposzok sorába tartozik, és középszerű alkotásnak mondhatóak. Hiányzik belőlük az az intuíció, kellem, ami kerámiáit és akvarelljeit olyan közkedvelté tette. Ki kell ugyanakkor mondanunk azt is, hogy nem csupán a hősi emlékmű műfajának a művészet voltaképpen határterületként történő elhelyezkedése, és a megrendelők viszonylagos művészi igénytelensége az oka annak, hogy köztéri szobraik minőségüket tekintve kisplasztikai mögé kell sorolnunk. Pataky szobrászi felkészültsége révén alapvetően nem köztéri feladatok igényes, magas színvonalú megoldására volt hivatott. Ennek ellenére – egyrészt kétségtelen tehetsége folytán, másrészt mivel helyi konkurenciája csupán egy-két kőfaragó személyében volt – keresett alkotója lehetett az emlékműveknek, éppen ezért érdemes azokat rendszerező szándékkal is szemügyre venni.

A II. világháború kitérése a hősi emlékművek állításának megcsappanását, majd csaknem teljes apályát vonta magával. Pataky sorsa is új fordulatot vett. A németek által 1939 szeptemberében megtámadott, majd megszállt Lengyelországból katonai és polgári menekültek tízezrei indultak a befogadási hajlandóságát már a kezdetektől kinyilvánító Magyarország felé, ahová Kárpátalján keresztül érkeztek. Elhelyezésükre az ország területén számos menedéktábor létesítettek, melyek őrzését és felügyeletét a magyar katonai szervek végezték, parancsnokságát pedig magyar tisz-

³⁴ ZMÚ 1927.12.18. 4.; Az említett kiállítási enteriőr felvétele elvileg ekkor is készülhetett volna, azonban a következő évi megyei évkönyvhöz késeinek tűnő időpont az előbbi valószínűsíthető.

³⁵ ZK 1931.03.01. 2.; A művész Kanizsán töltött gyerekkori éveiről nem tudunk, apja még az ő születése előtt elhagyta a várost.

³⁶ KOVÁCS 1991, 104.

³⁷ ZMÚ 1935.12.11. 3.

³⁸ ZK 1937.08.17. 5.

³⁹ HÁJAS 1998, 40.

⁴⁰ ZK 1937.08.17. 5.

⁴¹ ZMÚ 1936.08.09. 4.

⁴² ZK 1938.07.07. 5.

⁴³ ZMÚ 1936.06.03. 1.

⁴⁴ ZMÚ 1937.10.26. 1–2.

⁴⁵ ZMÚ 1936.08.04. 2.

tek látták el.⁴⁶ Zala megyében katonai menekülttábor létesült, 1939-ben Nagykanizsán és Zalaegerszegen, majd 1940-ben, tízhónapos működés után a kanizsai tábor felszámolták, és lakóinak egy részét (mintegy 280 főt) a két helyszínen, Zalaszentgróton és Zalabérben létesített új táborba helyezték át.⁴⁷ A művészeti megrendelésekből szerzett jövedelmét a háborús viszonyok miatt elvesztő, ekkor már nem fiatal Pataky újra egyenruhát öltött, és főhadnagyi rangban az utóbbi kettő parancsnoka lett.⁴⁸ Itteni működéséről ismert forrásaink hallgatnak, bár szorosán véve nem is tartozik tárgyunkhoz. A lengyel menekültek Zala megyei történetét feldolgozó tanulmány egyetlen helyen említi nevét, egy képalírásban, amely a zalaszentgróti táborban elhelyezett lengyel tisztek Tekenyére tett kirándulásán készült felvételhez készült. A sokszereplős fotó közepén két résztvevőt emel ki név szerint: Pataki főhadnagyot, és Załuski őrnagyot, a lengyel tisztek rangidősét.⁴⁹ A szélesen mosolygó magyar tisztnak és művésznek ez a másik ismert, a már említettnél mintegy másfél évtizeddel később készült fényképe. A képek eléggé gyenge minőségűek, és egy merev, kifejezéstelen arcot is nehéz összevetni egy róla jóval később, derűs pillanatában készült felvétellel, de az arc hosszúkás, sovány formája mindkét ábrázoláson szembetűnő. A táborparancsnok sajnos nem érthette meg a művészi alkotások iránt újra affinitást mutató,

békésebb időket, 1945-ben, pontosan nem tisztázott körülmények között elhunyt, egyes utalások szerint önkézevel vetett véget életének.⁵⁰ A halála pontos idejére és okára vonatkozó halotti anyakönyvi bejegyzésnek nem sikerült nyomára bukkanni (sem a türjei, sem a zalaszentgróti, sem pedig a zalaegerszegi halálozási matrikula nem tartalmazza a nevét). Feltehetően a türjei temetőben helyezték örök nyugalomra, azonban síremléke ma már nem lelhető fel.

Az utókor helyi emlékezete Pataky Andort elsősorban köztéri szobrászként tartja nyilván. Hősi emlékművei, Mária-szobra – bár állaguk többnyire erősen romló – ma is állnak, viszont kerámiái, akvarelljei csupán véletlenszerűen lelhetőek fel, és dokumentálásuk is gyakorlatilag egy-két, még fellelhető katalógusra korlátozódik. A két világháború közötti magyar művészet eddigi legrészletesebb feldolgozása csupán kerámiaedényeit említi, s ezen belül is elsősorban azt hangsúlyozza, hogy bár az általa az edényeken használt festett díszítés rendszere illeszkedett az akkori trendhez, de annak egyik fő vonulatától eltérően ő csak ritkán használt népi díszítőmotívumokat.⁵¹ Ezzel viszont éppen egy olyan emlékcsoportnak kapcsán hangsúlyozza nevét, amely – legalábbis Pataky viszonylatában – a legkevésbé ismert előttünk. Zalai kiállításain, csakúgy, mint az Alkotás Művészház 1924-es tárlatán, nem edényeket állított ki, hanem kerámia

⁴⁶ LAGZI 1975, 13.

⁴⁷ LUBCZYK 2012, 144.

⁴⁸ HÁJAS 1998, 40–41.

⁴⁹ LAGZI 1975, 52.

⁵⁰ Hájás László (HÁJAS 1998, 42.) közöl egy szájhagyomány útján fennmaradt, néhány helyen feltehetően romlott, egy helyen hiányos verset, ami egy, a Pataky-fivérek életét megéneklő, ismeretlen türjei műkedvelő poétától származik:

Nagybácsi, mint agglegény / Végre földbe került szegény
Vagyonát rokonra hagyta / Ki azt mohón fel is falta.

Volt ott jószág, föld és szőlő / Megvolt a gondtalan jövő
Hangos volt az egész kúria / Került italtra, murira.

A föld el lett hanyagolva / Mert senki nem gondozta.

Egy szép tavasznak hajnalán / Bohém Elemér a sírba szállt.
Maradt egy fiú, a Bandi, / Aki lengyel konyhán tud jóllakni.

Fájt a szívem, hogy e művész / Ki agyagból, mint bűvész
Embert, állatot faragott, / Csudás, szép, élő alakot.

A jó élet rösttette / Nem alkotott a nagy lelke
Munkaiszony lett a végzete / Újból felvenni szégyellte.

A nagyasszony elhagyatva / Barátoktól megtagadva
Az új földesúr nógatván, / Hogy a házat elhagyván

Egy pengőért bort a pohárba / Másikért mérget hozzája
Erős akarat, búcsú, könny / Legördül a gyászfüggöny

⁵¹ „Kerámiaműhelyeinkben komoly technológiai tudáson alapuló munka folyt; a termékek leginkább a díszítőelemekben különböztek egymástól. A tálak, tányérok alakításánál a díszítmény rendszerint nem csupán a peremre került, hanem ellepte az egész felületet. A díszítmény motívumai között sűrűn szerepelt a népies, vagy legalább vele rokon jellegű, de sohasem kalligrafikusan finomkodó ornamentum. Ezekhez a vonásokhoz harmonikusan illeszkedett a szín. Ez rendszerint tömör és határozott volt, a légies finomságú 'porcelánszínekkel' alig éltek keramikusaink. Az ilyen felfogásban készült edények között találunk olyan darabokat, amelyeket csak ritkán láttak el népi díszítőmotívumokkal (Pataky Andor, Endró Margit).” – MM 1919–1945, 314.

plasztikákat, valamint akvarelleket. Említettük azonban, hogy az utóbbi kiállítás kapcsán a Magyar Iparművészetben megjelent tudósítás kiemeli Patakynek arra irányuló szándékát, hogy Tűrjén egy részben használati kerámiát előállító, nagyobb műhelyt hozzon létre. Ennek megvalósulásával a későbbi tudósításokban ugyan nem találkozunk, de nevének ilyen összefüggésben történő említése bizonyos mértékig erre utalhatna. A Patakyval kapcsolatos gyerekkori, harmincas évekbeli türjei emlékeit felelevenítő Hájás László azonban leírja, hogy a művész agyagszobrait „a hegytetőn, a Vince-majorhoz közel, a prépostsági uradalom téglaegetőjében égették ki. Nem volt ám az téglagyár. Amolyan családi ház méretű kemence volt csupán.”⁵² Vagyis Patakynek nem volt saját kemenceje, ahol szobrai kiégethette volna, de a helytörténész nem emlékezik általa készített edényekre sem. Az ilyen formán keletkező ellentmondás nehezen oldható fel, az pedig nem valószínű, hogy Pataky más kerámiagyár(ak) számára végzett volna tervezői munkát.

Patakynek a sajtóban több alkalommal is említett, kiállításain kedveltnek mondott, többnyire tájakat és figurális jeleneteket ábrázoló akvarelleiről sajnos nem készültek reprodukciók, ezért a kutatás jelenlegi szintjén mindössze kettő ismert közülük. Az egyik egy *Zalaszentgróti tájkép* (5. kép), amely a Zala folyótól nyugatra fekvő, fákkal borított dombról mutatja be a kisváros távlati, elsősorban a Zala-hídtól délre fekvő részének képét. A festményen a technikát gyakorlottan kezelő festő alapvetően foltszerű hatásra törekedett, de gondosan ügyelt az egyes épületek felismerhetőségére is. A *Vasútállomás* (6. kép) című kompozícióját (1920) feltehetően Claude Monet a Saint Lazare pályaudvar ábrázoló egyik képe ihlette, és bár az impresszionizmus pillanatnyi fényhatásokat visszatükröző lényegét nem tette magáévá, alapélményét szintén a gőzmozdonyoknak a vágányok fölött gomolygó füstje és párája nyújtotta.

1922 áprilisáig a Nemzeti Szalonban Pataky két kivételtől⁵³ eltekintve kizárólag akvarelleket és rajzokat állított ki. Az 1922 májusában rendezett Tavasz Tárlaton egyetlen alkotásával, az *Aranyfácán* című gipszplasztikával jelentkezett, amit művészetében bizonyos fordulópontnak kell tekintenünk. A következő két évben nem szerepelt a Nemzeti Szalonban, viszont

az Alkotás művészházban 1924-ben rendezett kiállításán festményeket egyáltalán nem mutatott be, viszont az Aranyfácánnak összesen öt változata szerepelt a katalógusban. Úgy tűnik, hogy míg alkotótevékenységének súlypontja korábban az akvarellre és a grafikára esett, érdeklődése 1922 nyaratól elsősorban a kerámia és a kisplasztika felé fordult.

A művész tevékenységének szintén alig ismert részét képezték plakátjai (az 1925-ös zalaegerszegi kiállítás plakátjáról már szoltunk), illetve egy olyan, efemer jellegű műfajhoz tartozó munkái, mint a színpadi díszletek. Ilyenekről csupán egyetlen utalást olvashatunk: az Országos Frontharcos Szövetség Pataky által vezetett türjei szervezetének színelőadásaihoz készített „csodálatos díszleteket”.⁵⁴ Nincs elegendő támpontunk annak feltételezésére, hogy művészi kreativitását más, hasonló jellegű (műkedvelő) előadásokhoz is igénybe vették volna, de nem is zárható ki ennek lehetősége. Jellegét tekintve viszont hasonló megbízásként készítette el az 1938-as Szent István-évben a Zalaegerszegre érkező Szent Jobb fogadására felépített sátor tetejére a szentkorona nagyméretű mását,⁵⁵ amely 2007-ben felújításra került, s ma az olai templom udvarán látható (7. kép).

Mint említettük, Pataky művészetének alighanem legértékesebb részét a kerámiaszobrai képezik. Ezeket – a keszthelyi *Keresztvivő* kivételével – ma már sajnos csak néhány, többnyire az Alkotás Művészház 1924-es kiállításának katalógusában megjelent régi fényképről és korabeli leírásokból ismerjük. A *Kalotaszegi asszonyt* ábrázoló kisplasztikája (8. kép) díszes népviseletbe öltözött, virághímzéses rakott szoknyát, zsinórral összehúzott, sötét mellénye alatt bő ujjú inget, hímzett szegélyű köpenyt, a fején kendőt viselő, büszke tartású menyecskét állít elénk. A katalógus felvételén *Vasárnap* címet kapott, voltaképpen három különálló alkotást összefogó csoportozat közepén csizmás-mellényes parasztember áll kezében harmonikával (9. kép), két oldalán táncoló párral. Utóbbiak érdekessége, hogy bár festésük, vagyis ruhájuk eltérő, de nagy valószínűséggel azonos öntőmintában készültek, ami bepillantást enged Pataky munkamódszerébe. A mozdulatának szögletességével is áhítatosságot tükröző *Keresztvivő búcsús* (10. kép) és a hívei jóvoltából terjedelmes pocakot eresztett *Tiszteletes úr* ízes, humoros felhangot sem nélkülöző figurája érzékletes

⁵² HÁJÁS 1998, 39.

⁵³ Az 1921-es Tavasz Tárlat (június) katalógusának 105. tétele Pataky Andor „Magyar (feltehetően a 'táj' szó kimaradt) birkákkal” című bronz plakettje, a szeptemberi Őszi Tárlat katalógusában pedig egy olajfestményét is felsorolják (kat. 183).

⁵⁴ HÁJÁS 1998, 40.

⁵⁵ ZMÚ 1938.06.14, 1–2.

módon, ízes megfogalmazásban mutatja be a vidéki élet vallásosságának jellegzetes figuráit. Madárszobrai (*Pulyka, Pelikán, Marabu (11. kép), Kacska, Gólya, Kakas*) kisebb méretben sikerültebbek a hősi emlékművekre mintázott turulszobroknál, bár ebben – azokkal szemben – a konkrét mintaképek utáni munka is közrejátszhatott. Ezekben a madarak jellegzetes jegyeinek, sziluettjének minél hívebb visszaadására törekedett, viszont – emberalakjaival ellentétben – nem érzékeltetett semmiféle mozgást. A pulykakakas az 1926 decemberében a vármegyei kiállítás alkalmából készített felvételen is jelen van, s ugyancsak látható rajta a *Kalotaszegi asszony* párdarabja is, egy másik díszes, népies viseletet öltött nőalak személyében, amely az imént említett katalógus listája alapján feltehetően a *Karcagi ködmönös asszonyt* jeleníti meg. A műtárgylistából az is kiderül, hogy a budapesti kiállításon az utóbbi plasztika, hasonlóan a *Keresztvivő búcsúshoz*, mind fajansz, mind terrakotta változatban is kiállításra került. Azt csupán valószínűsíthetjük, hogy a terrakotta festetlen volt, és a méretekről sem szerepel információ a katalógusban, viszont feltüntetésre került az ár: a karcagi menyecske esetében a fajansz és a terrakotta változat ára 2500, illetve 1200 korona, a keresztvivő esetében 2000, illetve 1200 korona volt. A nem reprodukált *Aranyfácán* e két technika mellett harmadikként ónmázás változatban is bemutatásra került, ennek ára a másik kettő között volt. Egyes fajansz plasztikai fehérek, vagyis festetlenek voltak, néhány esetben (pl. *Pulyka, Táncosnő*) pedig a fajansz változat mellett magát a gipszből készült eredetit is kiállította, és áruba bocsátotta a fajanszhoz képest 75, illetve 60%-os áron. Azonos címmel (pl. *Kalotaszegi vízholdó asszony*) és technikával különböző árú (120 és 60 korona) alkotások is felfedezhetők a listában, ez arra enged következtetni, hogy ugyanazt a szobrot esetenként többféle méretben is elkészítette. Egyetlen alkotás, a *Csodaszarvas* konkrétan meg nem nevezett fémből készült (ára 350 korona). A méretek arányairól és talán az eltérő igényességű kivitelezésről is valamelyest támpontot nyújthat az, hogy a legdrágább alkotás (*Mezőkövesdi varró asszony*) 3500 koronába, míg a legolcsóbbak (*Nyúl, Kacska*) 25 koronába kerültek.

Ugyancsak a zalaegerszegi megyeháza dísztermében készült felvételen jól látszik egy, az állat jellegzetes lépéseit megidéző elefantszobor, és a már említett ízes, díszes subájában, vállára vetett tarisznyával

a nyája előtt ballagó *Juhász* alakját elénk állító zsánerplasztika. A meglehetően gyenge minőségű képen felismerhető még egy domborműves, profilból mintázott férfiportré, valamint egy szintén relief-technikával készült lovas kompozíció két lófejet ábrázoló részlete. A képen szereplő további öt plasztika a téma értelmezhetetlenségének szintjéig elmosódott. Ha a nyomdatechnika színvonala valamivel magasabb lett volna, talán felismernénk köztük a Fára kiállítási tudósításában szereplő egyik-másik alkotást, a tarisznyájában butykost kereső, hazatérő parasztot, a vadászszákmányt vivő hajtót, az aratólányt, a kávézó vénasszonyt, vagy az *Enyelgés* című, ekkor legújabb, és a szerző szerint különös figyelmet érdemlő kompozíciót.⁵⁶

Pataky Andor művészetének legmaradandóbb részét minden jel szerint Madonna-szobra és hősi emlékművei képezik. Utóbbiak hazánkban önálló műfajt képeznek, miután az 1917. évi VIII. törvénycikk révén (ennek 2. §-a így szól: „Minden község (város) anyagi erejének megfelelő, méltó emléken örökíti meg mindazoknak nevét, akik lakói közül a most dúló háborúban a hazáért életüket áldozták fel.”⁵⁷) a spontán megindult emlékmű-állítási mozgalmat a hivatalos politika is felkarolta. A következő évtizedekben mintegy 2000 első világháborús emléket állítottak fel országszerte, közülük nagyjából 500-at szoborral is díszítettek, azonban igazi művészettörténeti jelentőséggel egy tucat sem bír közülük. Az emlékszobrok csupán néhány alaptípust variálnak, változatos, de szinte sohasem kiemelkedő színvonalon. Készítőik között neves szobrászoktól vidéki kőfaragókig és dilettánsokig terjed a skála. A kérdéskört művészettörténeti szempontból feldolgozó és a tipológiát elkészítő Nagy Ildikó a szobrokkal díszített első világháborús emlékműveknek kilenc csoportját különítette el,⁵⁸ amelyekbe Pataky ilyen jellegű munkái is maradéktalanul beilleszthetők. Pacsa emlékműve (*12. kép*) „a katona ideáltípusát” megjelenítő csoportba tartozik, Zalaboldogfácé (*13. kép*), Kávásé (*14. kép*), Mihályfácé (*15. kép*) és Zalalövőé (*16. kép*) „a harcoló katona” alakját állítja elénk. Hottón (*17. kép*) és Kisgörbön (*18. kép*) egyaránt az oroszlán, mint allegória jelenik meg, Zalaistvándon (*19. kép*) és Gyepükajánon (*20. kép*) „a hős halála” került szobrászi megfogalmazásra. Zalaszentgrót (*21. kép*), Söjtör (*22. kép*), Vindornyaszőlős (*23. kép*) és Óhid (*24. kép*) monumentumán az ősi magyar turul-jelkép tűnik fel.

⁵⁶ ZMÚ 1926.12.19, 2–3.

⁵⁷ <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=7380> (letöltve: 2012. október 19.)

⁵⁸ NAGY 1991

Az oroszlán, illetve a turul visszatérő motívumot képez, bár a figura variálására Pataky általában gondot fordított. Mihályfa és Zalaboldogfa szobrát egy másik elem köti össze: a felrobbant ágyú összetört kereke, amelyen a rohamra induló – az egyikén kézigránát dobó, a másikon puskáját sújtásra emelő – katona éppen átgázol. A két alak kétségkívül a művész legsikerültebb emlékműszobrai közé tartozik. Az anatómiai hiányosságok és a bizonyos fokú szögletesség elhalványodnak a figura mozdulatának életszerűsége mögött. A kevéssé megtört, piramidális kompozíciós alapséma mindkét esetben harmonikus zártságot eredményez. Mozgalmasabb ilyen szempontból a magas relief technikával készült zalaistvándi csoport – ahol a két rohamozó katona egyike szuronyt szegezve tör előre, a halálos lövést kapó bajtársa viszont fejéhez kapva hanyatlik hátra –, és a zalalövői emlék géppuskával célzó, illetve gránátot hajító figura-kettőse, azonban a művész mindig szembetűnő odafigyeléssel építette fel a kompozíciót. Istvándomborművén ez X alapra épül, amit dinamikussá tesz a két figura ellentétes irányú mozgása. Mind a részletkialakítást, mind a plasztikai megoldást tekintve ez mondható a legsikerültebbnek az emlékcsoportban.

A kávási emlékművet díszítő, rendkívül szűk kivágatú domborművön egy szuronyt szegezve rohamozó katona mögött ágaskodó lován kardját előrenyújtó huszár látszik, de mindkét alak csak részlegesen kerül megmintázásra. Talán ennek is köszönhető, hogy a kompozíció zavaros, a mozdulatok szögletesek, a térmélység érzékeltetése sikerületlen. Ennél kétségkívül könnyebb dolga volt Patakynak Pacsán, ahol egyetlen álló, erőteljesen mintázott alak került az emlékműre, viszont ez a leginkább sematikus figurái közé tartozik. Gyepükajánon az a pillanat került megjelenítésre, amikor a falu tanítója, a háborúban hadnagyként elesett Vitai Dávid gyilkos golyótól eltalálva a fejéhez kap, puskáját kiejti a kezéből, lába megbicsaklik.⁵⁹ A Kisgörbön körbejárható oroszlános allegória Hotton szinte ugyanúgy, de relief formában jelenik meg. Az állat sörényét és hatalmas vállizmait, illetve félelmetes fogait talán eltúlzó mértékben hangsúlyozó megfogalmazás a realitást teljes mértékben a jelképes mondanivalónak rendelte alá. Ugyancsak az erőt szimbolizáló részleteket (karom, csőr) hangsúlyozta a művész a turulszobrain is, ezekben azonban – talán a nem túl szerencsésen megkettőzött, legkevésbé részletezett óhídi turulpárt leszámítva – több életszerűséget érezni. A legsikerültebb kétségkívül a kiterjesztett

szárnyait uralkodói méltóságjelvényként viselő vindornyaszőlősi megoldás.

Pataky köztéri alkotásai egy kivétellel műköből készültek, és szignó nem szerepel rajtuk. Ez az utókor számára különösen meglehetősen tevékenységének esetleges további feltérképezését, hiszen a sajtóból nem ismert, jelzetlen emlékműszobrok művészkézhez kötése ebben az egyéni stílusjegyeket alig felvonultató műfajban meglehetősen problémás. A helyzetet az is bonyolítja, hogy a később felállított szobrok nem Pataky tőrjei műtermében készültek, az ő modelljeit egy erre berendezkedett kőfaragó műhelyben öntötték ki. Ez több esetben (nem egyértelmű, hogy mindig) Siposs Dezső zalaegerszegi kőfaragó műhelye volt, aki saját maga is számos figurával ellátott hősi emlékművet készített (Pusztaszentlászló, Csatár, Zalaegerszeg stb.). A zalaszentgróti hősi emlékmű turulja az egyetlen kivételként bronzból készült, talapzatán Pataky névalírása és az évszám („937”) olvasható. Az eredeti emlékművet (pontosabban díszkutat) húsz éve, 1992-ben elbontották, és fő motívumának, a művész turulfigurájának megtartásával egy új, kibővített tartalmú, elegánsabb, gránitborítású emlékművet állítottak helyette. Ma már nehezen deríthető ki, hogy a nála szokatlan anyaghasználat minek köszönhető, talán Zalaszentgrót a környező falvakénál kicsit nagyobb anyagi erőre támaszkodó igényességének. A turul kicsinyített (1:2-es?) gipszmodellje évtizedeken keresztül egy zalaegerszegi családi otthon díszje volt.

A Dobronhegyről Csonkahegyhát felé vezető út szerpentinje mellett áll 1936 óta Pataky Andor *Patrona Hungariae*-szobra (25. kép). A feliratát tartalmazó, a „Boldogasszony anyánk” kezdetű népének négy sorát idéző márványtábla szerint ugyan 1938-ban állították fel, ami ellentmondani látszik a 44. jegyzetben szereplő újsághír két évvel korábbi dátumának, azonban ez a tábla a szobor 1982-es felújítása alkalmával készült, így alapos okkal feltételezhető, hogy a szoborállításra még emlékező falusiak a dátum szempontjából bizonytalanok voltak. A szobor enyhén kontrasztos állásban, lehajtott fejű fiatal nőalakot mutat, köpenye fejére borul, mögötte tányérszerű glória, kezait alázatos módon keresztezi maga előtt. Arckifejezése imájának lelki intenzitását jelzi, és figurájának egésze is arra utal, hogy ő nem a mi világunk, hanem egy szellemi szféra részese. Testének formáit a bő drapéria eltakarja. Beállításuk konvencionális, Máriára utaló, azonban semmilyen attribútum nem jelzi, hogy itt a Magyarok Nagyasszonya áll előttünk, csupán a felirat

⁵⁹ HÁJAS 1998, 40.

(feltehetően nemcsak a mai, hanem az eredeti is) utal erre. A gyermekét a kezében tartó Patrona Hungariae általában a magyar szent koronával a fején, joggal a kezében, uralkodói tartásban jelenítik meg, ezért is feltűnő, hogy a művész egészen más beállítást választva ezt figyelmen kívül hagyta. Az alkalmazott ikonográfiai séma és a felirat ilyen formán ellentmond egymásnak, s bár ez a szobor ájtatos megrendelőit aligha zavarta, az egész jelenségnek provinciális jelleget kölcsönöz.

Közelebbi lakóhelyén, Türrjén is tudunk Patakynak egy – sajnos csak hajdani – alkotásáról. A községi temetőben ma is áll ugyan a Pataky-fivérek számára örökhangyó Zdrávy-család síremléke, azonban felirata már egy másik familia emlékét őrzi. A család kihalt, a jó állapotú, de gondozó nélkül maradt síremléket pedig az utókor hasznosította. A két szélén kannelúrázott oszloppár által keretezett, műköből készült klasszicizáló sztélét egykor Pataky Andor szép Mária Immaculata-reliefje díszítette (26. kép).⁶⁰ A földgolyón álló, a lábai alatt tekergő kígyót taposó sudár nőalak helye ma már ismeretlen, ami kétségkívül nagy veszteség az utókor számára.

Pataky épületplasztikai tevékenységéről alapvetően N. Szabó Gyula idézett interjújából (1931) értesülünk. Közelebről meg nem nevezett fővárosi paloták mellett két zalaegerszegi épületet említ, a vármegyeházát és a rendőrségi palotát. Előbbi Kotsis Iván által tervezett bővítése, a mai homlokzat kialakítása 1928-ban zajlott, utóbbit 1929-ben építették Árvay István tervei szerint. Mindkét épület homlokzatát egy-egy címer koronázta. A megyei adminisztráció székházán (ma a levéltár épülete) a girlandok, tölgy- és akantuszlevél,

valamint volutás díszek által keretezett, műköből készült megyecímer jelent meg, amit 1928. március 28-án szállítottak a türrjei műhelyből a megyeszékhelyre (27. kép).⁶¹ A rendőrségi palota (ma a Zala Megyei Főügyészség épülete) középrizalitjának attikájára szintén ő mintázta a Magyar Királyság állami címerét (28. kép). Ugyancsak az ő alkotása volt a megyeszékhelyi Katolikus Kultúrház színpadát a nézőtértől elválasztó köríves nyílás fölött egykoron elhelyezett, kétoldalt egy-egy babérkoszorútól kísért szentkorona is.⁶²

Az eddig elmondottak ellenére le kell szögeznünk, hogy Pataky Andor művészetének feltérképezése (talán a köztéri alkotásokat leszámítva) még csak a kezdetén tart, a további kutatás előtt ugyanakkor számos nehézség tornyosul, ami elsősorban hagyatékának, műveinek szétszóródásából adódik. Azt azonban bátran megfogalmazhatjuk, hogy pályája párhuzamba állítható egy-két olyan, szintén a két világháború közötti magyar vidéki lét keretei között kibontakozó, és az anyagi felszínen maradás érdekében jelentős kompromisszumokra kényszerülő szobrász-egyéniséggel, mint a szombathelyi Rumi Rajki Istváné (1881–1941), aki egy hazai középvárosban próbált művészetéből megélni, de nem kényszerült tehetségének olyan mértékű szétaprózására, mint a türrjei lét minden ódiúmat felvállaló Pataky.⁶³ Az ő művészetük ékes bizonyítéka annak, hogy a hazai művészet palettája a két világháború között sokkal színesebb volt annál, mint amit akár a legalaposabb összefoglalások megjeleníteni képesek, és az országban számos olyan, másodvonalbeli alkotó munkálkodott, akiknek teljesítményére előbb-utóbb érdemes rácsodálkoznunk.

Irodalom

BÁLINT 1924

Vágh Weinmann Nándor, Vágh Weinmann Mihály festőművészek és Pataky Andor szobrászművész együttes kiállításának katalógusa, Budapest, Alkotás Művészház, 1924.

BÉKÁSSY 1930

Békássy Jenő: Zala vármegye feltámadása Trianon után (Zalai fejek). Budapest, 1930.

CSÁKY 1972

Csáky József: Emlékek a modern művészet nagy évtizedéből. Corvina Kiadó, Budapest, 1972.

HÁJAS 1998

Hájas László: A Pataky család. In: Türrjei Kalendarium 1998, Zalaegerszeg

⁶⁰ HÁJAS 1998, 41.

⁶¹ ZMÚJ 1928.03.29, 3.

⁶² ZMÚJ 1930.12.04, 1.

⁶³ SALAMON 2009

- HELBBING 1930
Az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola évkönyve 1880–1930. Szerk. Helbing Ferenc ig. Budapest, 1930.
- KOSTYÁL 2004
 Kostyál László: Zala megye képzőművészete a két világháború között. *Zalai Múzeum* 13. (2004), Zalaegerszeg, 281–294.
- KOVÁCS 1991
 Kovács Ákos: „Emeljünk emlékszobrot hőseinknek!” In: Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból.* Corvina, Budapest, 1991.
- LAGZI 1975
 Lagzi István: Lengyel menekültek Zala megyében a második világháború idején. *Zalai Gyűjtemény* 3, Zalaegerszeg, 1975.
- ŁUBCZYK 2012
 Krystyna Łubczyk – Gregorz Łubczyk: *Emlékezés II. Lengyel menekültek Magyarországon 1939–1946.* Oficyna Wydawnicza RYTM, Varsó, 2012. (lengyel és magyar nyelven)
- MÉL
Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990, <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC09732/10211.htm> (Letöltve: 2012.10.20.)
- MIM
Magyar Iparművészet
- MM 1919–1945
Magyar Művészet 1919–1945. Szerk. Kontha Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985.
- NAGY 1991
 Nagy Ildikó: Első világháborús emlékművek. In: Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból.* Corvina, Budapest, 1991, 125–128.
- SALAMON 2009
 Salamon Nándor: *Rumi Rajki István szobrászművész élete és alkotásai.* Magyar Nyugat Könyvkiadó Bt. Vasszilvágy, 2009.
- SIMAY 1912
 Simay tanításának módszeréről. „Iparművészeti oktatás” rovat. *Magyar Iparművészet* 1912, 31–38.
- SSz
Sümege és Szentgrót
- SZÉPHELYI 1981
 Széphelyi György: Iparművészeti oktatás. In: *Magyar Művészet 1890–1919.* Szerk. Németh Lajos. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 159–160.
- ZÉ 1928
Zalai Évkönyv 1928. évre (Zalai Almanach), szerk. N. Szabó Gyula, Zalaegerszeg, 1928.
- ZK
Zalai Közlöny
- ZMÚ
Zalamegyei Újság

The memory of Andor Pataky (1891–1945)

The name of the painter and sculptor Andor Pataky, who lived and worked in Túrje between the two world wars and was popular at that time, has been largely forgotten nowadays. He died without descendants, his gravesite is not known, and his biographical data can be collected only from former news reports. He was born on 21st June 1891 in Kaposvár, and between 1907 and 1911 he was a student at the School of Applied Arts in Budapest, where he completed his studies under the guidance of Géza Maróti, Antal Lórántffy, Lajos Mátrai and Imre Simay. Then he lived in Vienna and later in Italy for a short time, and then he moved to Budapest. He served as a soldier in World War I, and later he began teaching, while his aquarelles regularly appeared at the exhibitions of the National Salon. In 1924, together with his brother, he moved to a mansion, which they acquired as a family heirloom in Túrje in Zala county, since then he tried to make ends meet from his art besides the rapidly decreasing income generated by the inherited estate. He established his own atelier, and he made an artist livelihood, being equally proficient in painting, sculpture and ceramic.

In 1924 he had a solo exhibition in the Creation Artist House (Alkotás Művészház) in Budapest, and at the end of the year and in the following years he exhibited several times in Zalaegerszeg, but he debuted with a separate exhibition in Zalaszentgrót (1926) and Nagykanizsa (1931), which was reported in detail in the local press. On these occasions he mainly presented ceramic statues for the public, and aquarelles to a lesser extent. Besides the exhibitions he also became an active participant of the local public life.

The nationwide movement, whose aim was to set

up heroic monuments and had already begun to spread at the beginning of the World War I, received special impetus in Zala county from the mid-thirties, and Pataky also became involved in it. Partly the villages around Túrje (Mihályfa 1934, Zalaistvánd 1935, Kisgörbő 1936, Óhíd 1936, Zalaszentgrót 1937, Gyepükaján ?, Vindornyaszőlős ?), and partly the settlements located west of Zalaegerszeg (Zalaboldogfa 1936, Hottó 1936, Kávás 1938, Zalalövő ?) turned sequentially to Pataky as customers. Apart from them, memorials formed by him were set up in Pacsa (1936) and also in Söjtör (1937), while a Patrona Hungariae statue was erected along the road bend leading to southwest from the county seat. In addition, he fulfilled several orders for building decoration sculptures (for example the crest of the County Hall and of the police palace in Zalaegerszeg) during this period. The truth is, that Pataky, due to his sculptural skills, was not fundamentally competent to create high quality statues and sculptures in public places, but there were artistically valuable works among his aquarelles, sculptures and ceramics. In spite of this – on the one hand, because of his undoubted talent and on the other hand, because of the fact that he had only one or two rival local stonemasons – he could become a popular creator of monuments as well.

During World War II, he was the commander of the Polish reception camp in Zalaszentgrót-Zalabér, but he died before the war ended, supposedly he committed suicide due to financial problems. His art gives eloquent testimony to that the Hungarian art palette was much more colourful in the interwar period than what can be displayed even in the most detailed summaries.

Translated by Livia Simmer

1. kép: Pataky szignója és pecsétje
Fig. 1: Pataky's signature and stamp

2. kép: Keresztvivő paraszt
Fig. 2: Cross-carrier peasant

5. kép: Zalaszentgróti tájkép
Fig. 5: Landscape from Zalaszentgrót

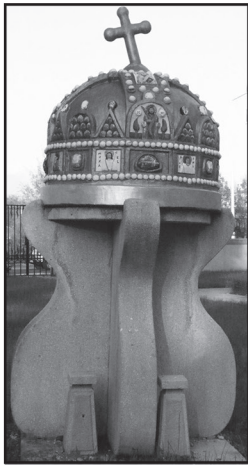
3. kép: A Faluszövetség kiállításának plakátja
Fig. 3: Placard of the Village Association's exhibiton

4. kép: Zalai Évkönyv 1928. XXXVIII.
Fig. 4: Yearbook of Zala 1928. XXXVIII.

6. kép: Vasútállomás
Fig. 6: Railway station

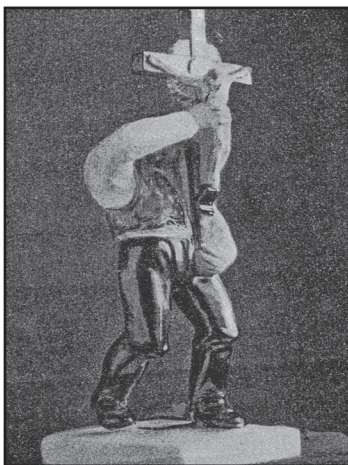
7. kép: Szentkorona az olai templom udvarán
Fig. 7: Holy Crown in the churchyard in Ola

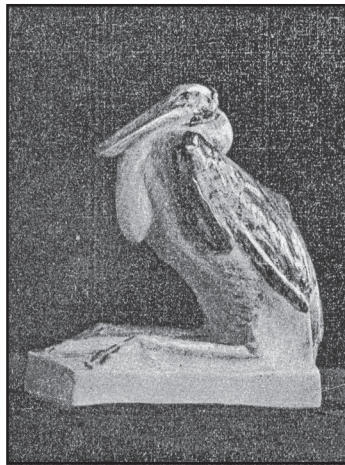
8. kép: Kalotaszegi asszony
Fig. 8: Woman from Kalotaszeg

9. kép: Harmonikás
Fig. 9: Accordionist

10. kép: Keresztvivő búcsús
Fig. 10: Cross-carrier 'búcsús'

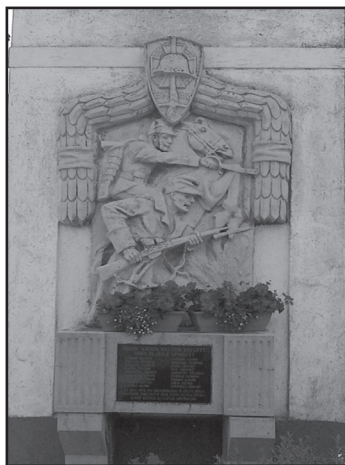
11. kép: 11. Marabu
Fig. 11: Marabou

12. kép: Pácsa hősi emlékműve
Fig. 12: Heroic monument in Pácsa

13. kép: Zalaboldogfa hősi emlékműve
Fig. 13: Heroic monument in Zalaboldogfa

14. kép: Kávás hősi emlékműve
Fig. 14: Heroic monument in Kávás

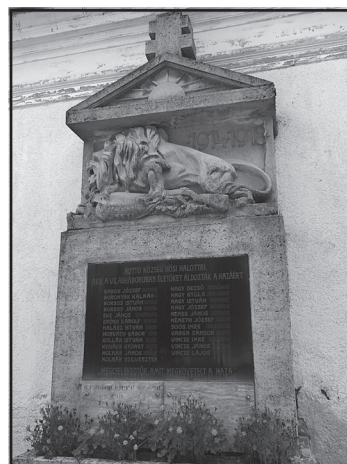

15. kép: Mihályfa hősi emlékműve
Fig. 15: Heroic monument in Mihályfa

16. kép: Zalalövő hősi emlékműve
Fig. 16: Heroic monument in Zalalövő

17. kép: Hottó hősi emlékműve
Fig. 17: Heroic monument in Hottó

18. kép: Kiszörbő hősi emlékműve
Fig. 18: Heroic monument in Kiszörbő

19. kép: Zalaistvánd hősi emlékműve
Fig. 19: Heroic monument in Zalaistvánd

20. kép: Gyepükaján hősi emlékműve
Fig. 20: Heroic monument in Gyepükaján

21. kép: Zalaszentgrót hősi emlékműve
Fig. 21: Heroic monument in Zalaszentgrót

22. kép: Söjtör hősi emlékműve
Fig. 22: Heroic monument in Söjtör

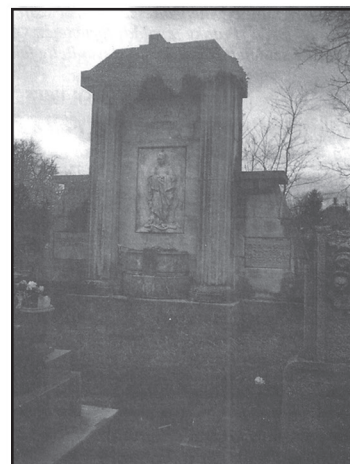
23. kép: Vindornyaszőlős hősi emlékműve
Fig. 23: Heroic monument in Vindornyaszőlős

24. kép: Óhíd hősi emlékműve
Fig. 24: Heroic monument in Óhíd

25. kép: Dobronhegy, Patrona Hungariae
Fig. 25: Patrona Hungariae in Dobronhegy

26. kép: Túrje, Zdrávny síremlék
Fig. 26: The tomb of Zdrávny in Túrje

27. kép: Zalaegerszeg, kvártélyház címere
Fig. 27: The crest of the Quarters-house in Zalaegerszeg

28. kép: Zalaegerszeg, volt rendőrségi palota címere
Fig. 28: The crest of the former police palace in Zalaegerszeg

Horváth Hilda

Faragó Ödön, a „zalai láma” iparművészeti gyűjteménye

Faragó, a tervező

A magyar historizmus és szecesszió kiemelkedő enteriőr- és bútortervező egyénisége Faragó Ödön. Nevét inkább csak tervezőként őrizte meg az emlékezet, és a művészettörténeti szakirodalom is elsősorban ebbéli minőségében említi. Életművében azonban legalább ennyire fontos volt műgyűjtői tevékenysége, amely szervesen összekapcsolódott tervezői munkásságával.

Faragó¹ 1869. július 31-én Zalaegerszegen született, Fischer Max és Mayer Betti gyermekeként. A népes családban hat testvére volt. Ipariskolában tanult, tanulmányait Budapesten, majd Bécsben folytatta. Az elméleti tudás mellett elsajátította az asztalos és kárpitos szakma alapvető fogásait és fortélyait, megtanulta a szükséges anyag- és technikai ismereteket. A H. Dubell és Söhne bútorkészítő cég rajzolójaként több budapesti palota berendezésén dolgozott (Wodianer, Károlyi, Wenckheim). 1890–91-ben az Országház belső kiképzésén munkálkodott. Sokfelé megfordult külföldön, dolgozott Bécsben, Kölnben, Párizsban, Hamburgban; Bécsben a Járay cégnek, Hamburgban a Heynemann cégnek tervezett. Utóbbi cégen keresztül bízták meg a román királyi palota egy részének berendezésével, majd Bukarest felé átutazóban tájékozódott a hazai viszonyokról is a magyar fővárosban.

Ráth Györgynek, a magyar iparművészet hazai 'apostolának' és a művészeti élet egyik szervezőjének, az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum első főigazgatójának köszönhető, hogy felismerte a világlátott tervező tehetségét, s a Millenniumra készülődvén hazahívta őt. Faragó Ödön pedig – a kiegyezés utáni

korszak fellendülését látva és méltányolva – elfogadta a meghívást.

Faragó korai alkotásai a historizmus szellemében fogantak, majd szinte észrevétlenül fordultak át a szecesszió irányába: művészetében igazából nincs éles határvonal. Historizáló-eklektikus művein már nagyon korán megjelentek a magyar ornamensek, melyek művészetében később is domináns szerepet tölthettek be. Összességében, irányultságát tekintve a lechneri szecesszió jelentős hazai képviselője volt, sajátos, eklektikus-szecessziós formanyelvet alakított ki. Faragó széleskörű tájékozottságát bizonyítják kiérlelt szecessziós művei, melyek a korabeli angol és belga művészet ismeretéről vallanak.

Itthoni letelepedését követően bútortervezőként középületek berendezésén dolgozott (az első világháború előtt banképületekben – Magyar Kereskedelmi Bank, Magyar Általános Hitelbank, pesti Hazai Első Takarékpénztár), és részt vett több nemzetközi és világkiállítás magyar pavilonjának belsőépítészeti tervezésében, rendezésében (1900. Párizs, 1902. Torinó, 1906. Milánó, 1927. Philadelphia). 1900-ban, a párizsi világkiállításon bemutatott bútorainak másodpéldányait, a budai vár Erzsébet királyné részére készített ún. kerti szoba berendezését a londoni Victoria and Albert Múzeum vásárolta meg.²

Munkáiért Faragó több ízben részesült magyar és külföldi elismerésekben, kitüntetésekben. 1896-ban a Millenniumi kiállításon történeti stílusú bútoraival aratott sikert. 1901-ben iparművészeti állami nagy aranyérmet kapott,³ és ugyancsak aranyérmet vehetett át 1902-ben a torinói nemzetközi kiállításon. Magyarországon főként a magyar bútoripar megteremté-

¹ Faragó Ödön életéről: ÉBER 1926, 66–67.; IN MEMORIAM 1935, 148.; LYKA 1935, 192.; N. n. 1935, 1–5.; HORVÁTH 2000, 41.; Gyűjtéstörténeti bibliográfia: TAKÁCS 2012, 149.; Bútortervezői tevékenységéről: SOMOGYI 2009, 166.

² Victoria and Albert Museum, ltsz: 143-1901, 144-1901, 145-1901, 147-1901

³ IM Adattár 1902/7

séért kifejtett tevékenységét és fáradozását ismerték el. Nemcsak alkotásaival, hanem sorozatban kiadott művészi igényű tervrajzaival is igyekezett példát adni a kor hazai szakiparosainak. 1904-ben publikált hatvan mintalapja egyaránt hasznosnak bizonyult a műiparosok és a szakiskolák számára, hiszen azokat a gyakorlati élet követelményeinek megfelelően állította össze. Ebben sokat segített anyag- és technikaismerete, valamint tanári gyakorlata, hiszen Faragó 1899-től az Állami Felsőipariskola tanára volt.

Életművének másik fontos kiadványa – és tanári működésének szinte kézikönyve – a lakberendezés történetét átfogó és végigkötő bútortörténeti rajzsorozata, amely *A bútor és lakberendezés története* címmel jelent meg. Ebben az állami ipari szakiskolai tanárok részére tartott, 1912. évi szüneti tanfolyam előadásait foglalta össze, és az ókortól kezdődően a 19. századig nyújtott áttekintést a bútorművészetről, az általa fontosnak tartott és kiemelt darabokon keresztül, főlió méretű ábrákkal illusztrálva.

A kiadványban szembeszökő az erőteljesen faragott szekrények, ládák, székek kiválasztása, mely bútorok Faragó ízlése és értékítélete nyomán, részben architektonikus jellegűnek, de legfőképpen plaszticitásuknak, már-már szobrászi igényességüknek köszönhetően kerültek a sorozatba. Mind művészetének, mind gyűjtői tevékenységének markáns vonása volt ez a sajátos vonzódás a síkból kitorzó plaszticitás, az erőteljes szobrászi megoldások iránt. Ugyancsak finom érzékkel nyúlt a különféle stíluskorszakok díszítmenyeihez, kiemelve azok fő jellegzetességeit, s szinte gyönyörködve az apró részletekben, az ornamensek gazdagságában.

Bútortörténeti összefoglalásához alapos, körütekintő, széleskörű kutató- és gyűjtőmunkát végzett, amit az Iparművészeti Múzeum Adattárában részletesen fellelhető kivágat- és fotógyűjteménye is tanúsít. Főként német illusztrációk vannak e kollekcióban, magángyűjtemények és közgyűjtemények tárgyairól, valamint aukciós katalógusok anyagából. Az egykorú tárgyafotósok közül kiemelkedik C. Teufel, müncheni udvari fotográfus.⁴

Faragó szakmai sokoldalúságát és tájékozottságát – fotógyűjteménye mellett – szakkönyvtára is bizonyítja. A képző- és iparművészet különböző területeit átfogó kézikönyvek, az enteriőr- és bútorművészettel foglalkozó monográfiák, a szobrászat történetét bemutató illusztrált kiadványok, a kor jeles és meghatározó

szakembereinek művei egyaránt megvoltak nem nagyszámú, ám gondosan összeválogatott könyvei között. Elsősorban összefoglaló kötetek voltak a tulajdonában. Sokoldalúságáról vall, hogy egyaránt érdekelték a képzőművészeti és iparművészeti alkotások, a bútorok mellett kiemelten a keleti szőnyegek, valamint az ázsiai és európai művészet számos területe, közülük főként a spanyol mesterek alkotásai. Volt néhány gyűjtéstörténeti munka is Faragó tulajdonában, továbbá aukciós katalógusok és szakmai folyóiratok (Pantheon, Der Cicerone több évfolyama).

Faragó gyűjtésének iránya

A magyar műgyűjtés történetében szinte egyedülálló módon Faragó gyűjtésének irányát a „testközelí” szakmai gyakorlat és a mesterségbeli tudás határozta meg: az anyagok és technikák magas szintű ismerete és a művészettörténeti képzettség, mely nem csupán a bútorművészet egyes korszakaira irányult.

Szaktudása birtokában azonban mégsem pusztán tanulmányi célú mintakollekciót teremtett (bár egyik darabja magát a kivitelezés gyakorlatát, folyamatát szemlélteti), hanem ezen felülemelkedve egyetemes igényű, sokrétű műgyűjteményt. Ennek létrehozásában, minden bizonnyal sok más tényező mellett, különösen két meghatározó gyűjtő és gyűjtemény befolyásolta: az egyik, vélhetően távoli rokona, Frederic Spitzer nagy hírű kollekciójának példája (Spitzer katalógusának elkészítésében részt vett, amidőn alkalma volt kézbe venni a nem mindennapi gyűjtemény darabjait), a másik pedig a magyar műgyűjtés-történet kiemelkedő polgári gyűjtője, Ráth György hatása volt. Tőlük tanulva, gyűjteményükből merítve, ám ezektől függetlenül mégis egyénit alkotott.

Faragó összességében egyfajta régiség-gyűjteményt teremtett. Ebben is tetten érhető a nagyvonalú és nagy volumenű külföldi gyűjtemények hatása – elsősorban vélhetően éppen az említett távoli rokon, Spitzer közvetlen befolyásának köszönhetően. Gyakorlatilag a korabeli 'mamut' gyűjteményeket követi és képezi le Faragó kollekciója, bár természetesen szerényebb méretekben és kevésbé látványos, attraktív darabokkal, de szinte minden tárgytípust, tárgycsoportot követve. Magyarán hasonló tárgyfeleségeket találunk nála is, mint az akkor etalonnak tekintett gyűjtőknél. Ebben az esetben azokról a gyűjtőkről van szó, akik nem örökségként kapták meg gyűjteményük magját, ha-

⁴ A Faragó tulajdonában lévő fényképek minden bizonnyal Csányi Károly tulajdonába mentek át, aki – egy-két esetben – Faragó nyomtatott névjelzését eltakarta. Végül Csányi hagyatékával kerülhetett be a múzeumba.

nem saját maguk búvárkodásai nyomán hozták létre sokrétű kollekciójukat.

Feltűnő módon egybevág az etalonnak tekintett gyűjtemények koncepciója és Faragó műtárgyak iránti érdeklődése: ugyanis a nagy régiség-gyűjteményekben szintén jelentős szerepet kaptak az iparművészet történetében technikai újdonságokat hozó vagy hordozó tárgyak, tárgytipusok, Faragó pedig – éppen képzettsége okán – maga is szívesen foglalkozott a mesterségbeli technikai tökélyre törekvő vagy azt megtestesítő alkotásokkal.

Melyek a Faragó által példaképnek tekintett kollekciók főbb gyűjteménycsoportjai? Markánsan rajzolódhatnak ki bizonyos gyűjtemény-egységek és jellegzetes tárgytipusok minden idők egyik leggazdagabb gyűjtője, Spitzer kollekciójában.⁵ Az antikvitás, a középkor és a reneszánsz stíluskorszak átfogó és mértékadó iparművészeti gyűjtése volt az övé. Kollekcója reprezentálta az anyagok sokféleségét és a mesterségbeli tudás diadalát az anyagok felett, kvalitásos tárgyak, igazi műrecek sorozatán keresztül. A művészi invenció, valamint innováció történetének magas szintű illusztrációja a gyűjtemény. Gyűjtőjük hihetetlen jó áttekintéssel rendelkezett az egyetemes iparművészet történetéről és a meghatározó irányvonalakról, újdonságokról, ugyanakkor éles szemmel vette észre azokat a területeket is, amelyek gyűjtésével korábban nem igazán foglalkoztak. A Spitzer-gyűjteményről kiadott kötetekben tárgycsoportok szerint ismerhetjük meg a műveket. Az első kötetben az antik tárgyak után az elefántcsontok, az egyházművészeti alkotások, valamint a kárpitok kaptak helyet. A másodikban a festett zománcok, bútorok és fafaragványok mellett fajanszok láthatók, valamint a kortársak által kevésbé gyűjtött záruk, lakatok és bőrtárgyak, a harmadikban profán ötvösművészeti alkotások, féminkrusztációk, üvegek, ékszerek, grès, evőeszközök, faragványok, a negyedikben pedig itáliai, hispano-mór és keleti fajanszok, végül különféle anyagból készült szobrok, plakettek és érmek. Az ötödik könyvben a gemmák, tudományos eszközök, kódexek, textíliák, különlegességek, a hatodikban pedig a fegyverek találhatók. Érdekes módon, ha sorra vesszük a felsorolt tárgycsoportokat, szinte mindegyikkel találkozunk Faragó gyűjteményében is, vagy pedig hasonló tárgytipusokkal: gazdag plasztikai gyűjtemény – többek között elefántcsontokkal –, liturgikus tárgyak, bútorok és faragványok (európaiak

mellett japánok is), keleti szőnyegek, ötvösművek, különféle fém tárgyak, fegyverek, régi magyar ékszerek, ázsiai bronzok, távol-keleti (kínai, japán) és európai porcelánok, fajanszok, és még üvegek is. Amint látjuk, természetesen szerényebb a válogatás, mint Spitzernél, de az érdeklődés irányát és a súlypontokat illetően ahhoz hasonló. Ám a helyi tradíciók és természetesen az anyagi lehetőségek meghatározták, behatárolták Faragó gyűjtését, kárpitok helyett keleti szőnyeget gyűjtött, az antikvitás teljes korszakából pedig pár hellenizmus kori tárgyat emelt ki. Ugyanakkor időben sokkal nagyobb idősavot fogtak át műtárgyai, mint Spitzeré, hiszen 18. századi tárgyakat (Louis XVI bútorok, porcelánok, barokk faragványok) is befogadott otthonába.

Szintén nagyvonalú, a maga korában elismert gyűjtemény volt Karl Adalbert Lanna cseh nagyiparosé, akinek szerzteágazó gyűjtését halála után fia örökölte, és gyarapította tovább. Még ha nem is vetekedhetett Spitzer abszolút monumentális és mindenképp álló kvalitásos műtárgy-együttesével, de szintén a régiséggyűjtés változatosságát és az iparművészeti tárgygyűjtés komplexitását reprezentálta – azon túl kitűnő könyvtár, metszet és rajz, valamint természetesen festménygyűjtemény is tartozott hozzá. Zománc-tárgyak, kisplasztikák, fémekből készült művek, ötvöstárgyak, majolika, fajansz, porcelán és üveg edények, bőrtárgyak, bútorok, textíliák, fegyverek, hangszerek, antik régiségek, fa-, elefántcsont és egyéb faragványok egyaránt voltak tulajdonában. A kollekciót Faragó is ismerte, sőt a gyűjtemény aukcióján vásárolt is belőle. Tulajdonképpen két tárgyról (egy löportartóról és egy csészéről) van információnk, hogy a Lanna-gyűjteményből származnak, az árverési katalógust végignézve azonban csak az egyiket, az 1820 körüli évekből származó berlini porcelán talpas csészét tudtuk azonosítani, amit illusztráltak is a kiadványban, 1909-ben.⁶

Faragó iparművészeti gyűjteményét egyfajta archaikus jelleg hatja át; markáns, jellegzetes, gyakran rusztikus darabokat gyűjt. A régiség-gyűjtés és archaizáló jelleg azonban festmény-gyűjteményében csak részben van jelen, ugyanis nyitottsága révén nála modern alkotások is feltűnnek: nemcsak régi itáliai, spanyol, német és németalföldi mesterek műveit gyűjtötte,⁷ hanem helyet adott például Camille Corot, Alfred Sisley alkotásainak is. Ez utóbbi szempontból vi-

⁵ SPITZER 1890–92.

⁶ LANNA 1909, 1708. sz. Tafel 105. „Tasse mit Untertasse, ... Berlin Zeptermarke um 1820” – Ugyanez a talpas csésze: ERNST AUKCIÓ 1935, 327. sz.

⁷ Festményei közül kiemelendő Giovanni Battista Moroni Férfiarcképe, Paolo Veronese köréből Női arckép, Lucas Cranach műhelyéből allegorikus festmény.

szont eltért magyar példaképe, Ráth György műgyűjtői ízlésétől: ott jórészt itáliai és németalföldi művek alkották a képtárat.

Ráth György kollekcója a következő gyűjteménycsoportokból állt: metszett kövek, több mint kétszáz ötvöstárgy, mintegy félszáz görög-római s egyéb kis-bronz, antik kerámia, puszpángfaragványok, ólomérmék és bronzplakettek, ékszerek, félszáz festmény, márványszobrok, majdnem háromszáz darab porcelántárgy, bútorok, ezüst asztali készletek, keleti bronzok és porcelánok, textíliák, keleti szőnyegek, kárpitok, csipkék és egyéb különféle műalkotások. Összeségében jóval ezer fölött volt a tárgyak száma. Hozzávetőleges értéküket tekintve egymillióegyszázezer korona, melynek mintegy hatvan százalékát a festmények tették ki. Ráth gyűjtésének lényege igazából az otthonteremtés volt, azaz feleségével együtt – akit elsősorban az ezüstök, apró ezüstitárgyak, porcelánok vonzottak – műalkotásokkal rendezte be villáját a Városligeti fasorban: a műtárgyak között, azokkal együtt él.

Faragó Ráthhoz hasonlóan eklektikus ízlésű, művészi igényű, sajátos karakterű, műtárgyakban dús-káló otthonot teremtett. Gazdag művészi otthon, ahol mindenféle stílusbeli megkötés nélkül alakította ki az enteriőröket, otthonná formálva igazán egyéni és sokoldalú gyűjteményét. Egykori, Alkotmány utca 10. szám alatti lakásának enteriőr-felvételeit a Magyar Iparművészet című folyóirat 1926. évi 3–5. számából (1–3. kép) és hagyatékának 1935-ben rendezett árverési katalógusából⁸ ismerhetjük meg; (5–6. kép) az egyik fotón stílszerűen a tárgyak között fotóztatta le magát. A műtárgyak egyszersmind lakása berendezési tárgyai voltak, s Ráth Györgyhez hasonlóan Faragó Ödön is benne élt a gyűjteményben. A falakon több sorban festmények függtek, a párkányokon nagy tálak sorakoztak. A porcelánok és fajanszok többnyire vitrinekben kaptak helyet. A kisplasztikák szabadon elhelyezve, szétszórtan a lakásban mindenütt jelen voltak, s különös hangsúlyt jelentettek az egyes szobákban a nagyméretű szobrok, faragványok (tükör és képkerekek, frízek, pilaszter, oszlopok) és az óriás vázák.⁹ Volt néhány olyan tárgy – mint egy látványos díszítésű két-oszlopos állóóra,¹⁰ egy dúsán faragott széles ág,¹¹ egy

hatalmas függő lámpás, faragott női félalakkal (ún. Luster-Weibchen, mely 17. századi német enteriőrök jellegzetes eleme volt¹²) – amely rögtön meghatározta és egyedivé is tette az egyes helyiségek hangulatát. A sajátosan berendezett szobákat igazából a textilek fogták egybe. Nem a dekoratív színfoltként odavetett egy-egy párna vagy miseruha, (utóbbiak profán elhelyezésére másutt, például Wolfner Gyula egykori Eskü téri otthonában is találunk példát), hanem a többi textília: részben az egyik átjáróra függesztett szőttesek, de leginkább a padlót beborító keleti szőnyegek, melyek között oszmán-török és kaukázusi darabok egyaránt voltak.¹³ Igen jellegzetes, ahogy az európai és keleti dísztárgyak egymás mellé kerültek, s szembeszökő, hogy Faragó milyen bátran variálta a különböző méretű és arányú tárgyakat. A műtárgyak igazi kavalkádja vette körül, melyek nemcsak térbeli és időbeli eredetüket, hanem technikai kivitelezésüket és méretüket tekintve is sokfélék voltak. Együttesük izgalmas, érdekes és meglepő hatást eredményezett.

1907. amateur kiállítás: kétpólusú gyűjtés

Faragó Ödön – több polgári, illetve 'parvenü' gyűjtőhöz hasonlóan – első alkalommal a budapesti „amateurök”, azaz műgyűjtők kiállításán, 1907-ben az Iparművészeti Múzeumban mutatkozott be, immár elismerésre méltó kollekciónal. A kiállításon szereplő több mint 120 tárgya gyűjtésének akkori főbb irányait jelezte, elsősorban különféle típusú és anyagú távol-keleti (kínai és japán) tárgyakkal. Emellett jelentős számban voltak 16–18. századi gyűrűk, egyéb ékszerek, továbbá miniatűrök, európai porcelánok és különféle plasztikai alkotások. A legnagyobb értéket egy limoges-i zománc tál és egy arany nécessaire jelentette.

A gyűjtés iránya, illetve leginkább a főbb hangsúlyok azonban később megváltoztak Faragó mintegy négy évtizednyi gyűjtőtevékenysége során. Keleti orientáltsága évtizedekig jellemezte, amit az Iparművészeti Múzeumban 1929-ben megrendezett Keleti Művészeti Kiállítás katalógusa (szerkesztette Csányi Károly és Felvinczi Takács Zoltán) is alátámaszt: a kiállítók között ő is szerepelt.¹⁴

Gyűjtésének fő irányát tekintve a legnagyobb for-

⁸ 1907-ben, az amateur kiállítás címjegyzékében, s 1912-ben is a kisplasztikai kiállítás kapcsán a Podmaniczky utca 14. szám alatti elérhetőség szerepel.

⁹ Például: Nagy fajansz díszváza, kék kínai modorú díszítéssel, bronz talpazaton. Frankfurt, 1700 körül – ERNST AUKCIÓ 1935, 361. sz. XLIII. tábla.

¹⁰ RÉGI ÓRÁK 1925, 101. sz.; ERNST AUKCIÓ 1935, 853. sz.

¹¹ ERNST AUKCIÓ 1935, 1128. sz. XLII. tábla.

¹² Faragó fotógyűjteményében található 17. századi német enteriőrre példa: IM Adattár FLT 25889

¹³ Faragó két szőnyeggel vett részt 1924-ben a Magyar Szőnyegkedvelők Egyesületének régi keleti szőnyegkiállításán az Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeumban: SZŐNYEGKIÁLLÍTÁS 1924, 18. sz.: Kis Usak imaszőnyeg, Anatólia, 17. sz.; 106. sz.: Kuba szőnyeg, Kaukázus, 17. sz.

¹⁴ Keleti tárgyak gyűjtéséről FAJCSÁK 2009

dulat talán abban nyilvánult meg, hogy bár a fajansz és porcelán tárgyakat illetően a keleti érdeklődés megmaradt, az európai darabok azonban egyre kevésbé vonzották. Ezt a szándékát példázza, hogy olyan kitűnő tárgytól is megvált, amit még az amateur kiállításon bemutatott: a du Paquier korszakából származó bécsi fedeles porcelán kancsó 1918-ban az Ernst Múzeum árverésén tűnt fel. (A tárgy végül Mauthner Zoltán ajándékként került az Iparművészeti Múzeum gyűjteményébe, és 1919-ben leltározták be.)¹⁵ A porcelánok a kollekción egészét tekintve nem töltötték be domináns szerepet Faragónál, jóllehet ehhez is volt kvalitásérzéke, amint ezt az említett bécsi porcelán kancsón (8. kép) kívül egy bécsi porcelán fedeles edény is tanúsít.¹⁶ 1935-ben gyűjteménye árverésén a keleti porcelánok és fajansz tárgyak mellett akadtak ugyan európaiak is, de csak kis részben, és főként az enteriőrököt meghatározó jelentékenyebb darabokról volt szó.

1907-ben a keleti tárgyak mellett viszonylag nagyszámú gyűrűt is kiállított, melyek szintén kollekciónak magját jelentették. Az ékszergyűjtés meglehetősen korán felkelthette Faragó érdeklődését, hiszen 1904-ben már egy 16. századiként feltüntetett arany gyűrűt ajándékozott a múzeumnak.¹⁷ Többek között régi magyar, erdélyi ékszereket gyűjtött: boglárók, násfák, övek,¹⁸ nyakékek, kalpagforgók és rengeteg gyűrű volt a birtokában.

A kollekción értékét mindenképpen növelte, hogy Faragónak az Esterházy-javakból is sikerült egy-két értéktárgyat megszereznie: mindezen provenienciatalalások azonban csak a hagyatéki árverési katalógusból derülnek ki. A leírások egybevetése alapján talán valószínűsíthető, hogy az amateur kiállításon szereplő arany nécssaire ugyanaz lehetett, mint amit az aukciós katalógus szerint Mária Terézia ajándékozott valamelyik Esterházy hercegnőnek.¹⁹ Sőt, Faragó tulajdonában volt az a 17. századi rubinokkal és gyöngyökkel gazdagon díszített, zománcos, szalagcsos-

kor formájú násfa is, amellyel hg. Esterházy Miklóst korabeli portréján megörökítették.²⁰ (7. kép) Emellett egy kisebb gyöngyös násfa szintén a herceg Esterházyak javai közül származott.²¹ Mindezen értékek Bubics Zsigmond kassai püspök egykori birtokából kerültek vagy közvetlenül, vagy közvetítón keresztül Faragóhoz.

Bubics Zsigmond az Esterházy hercegi hitbizomány zárgondnoka tekintélyes összegű nyugdíj-illetményt kapott, s részint örökhagyás, részint adományozás révén az Esterházy-javakból is részesült. A megbecsültségnek örvendő püspök élete vége felé megrendült és gyenge egészségi állapotában képtelen volt a püspökségi javadalmakat megfelelő módon kezelni. Sajnálatos módon műkereskedők karmaiba került számos műtárgy is, különösen László Fülöp kezébe jutottak az adott kölcsönök fejében különféle műértékek. A püspökkel szemben támasztott követelések kielégítése céljából Kassán lefoglaltak, és Budapestre szállítottak mintegy nyolcládányi műtárgyat, amelyeket először a Bristol Szállóban helyeztek el, majd ideiglenesen az Iparművészeti Múzeumba szállítottak. A rendkívül kényes ügyben a múzeumigazgató (Radisics Jenő) véleményét kérték, hogy hol lehetne a legelőnyösebben értékesíteni a műtárgyakat: erre vonatkozóan az ügyet azonban szóban intézték el.²²

Végül a Bubics-féle műtárgyakat sebtében egy bécsi árverés anyagához keverték, s 1907. március 18-tól 21-ig a Dorotheumban lebonyolított aukción értékesítették.²³ Így hát a továbbiakban már nem derült ki, hogy pontosan mely tárgyak származtak a püspök kollekciónak, amúgy pedig esetenként a műalkotások hitelességével kapcsolatban is kétségek merültek fel. Az Esterházyaktól származó darabokat nem tudjuk az árverési tételekkel azonosítani, így vélhetően más úton-módon jutott hozzájuk Faragó.

Az ékszerekhez képest talán kevésbé jelentékeny, de igen sokféle és változatos tárgyból állt Faragó Ödön fém (vas, bronz, ón) és nemesfém (ezüst)

¹⁵ AMATEUR KIÁLLÍTÁS 1907, LXIV/7. sz.; Képe közölve: Magyar Iparművészet 10 (1907) 293. 352. kép.; BRAUN 1908, 197.; ERNST AUKCIÓ 1918, 922. sz. Képe: 52. tábla.; A tárgy leltári száma az Iparművészeti Múzeumban: 15626.; Archív felvétel: IM Adattár FLT 386

¹⁶ IM Adattár FLT 967

¹⁷ IM Adattár: Ajándékozási és vétel leltárkönyv (1903–1908) 1904. január 30-i bejegyzése szerint: Gyűrű, arany, vésett díszítéssel, rubinnal és zománc nyomaival. Magyar, 16. sz. Eredeti ltsz.: 13563. Erről a számról átleltározták a ma is élő 6853 leltári számra. Historizáló darabként szerepel, lásd HISTORIZMUS 1992, 478. sz.

¹⁸ KÖSZEGHY 1936, 270. c. 282. c.

¹⁹ AMATEUR KIÁLLÍTÁS 1907, LXIII/4.a. sz.; Képe közölve az amateur kiállítás kapcsán: Magyar Iparművészet 10 (1907) 362. kép. – Nécssaire domborított aranyból. Francia munka, 18. sz. Kiállítva 1912-ben a Kispasztikai kiállításon, A GYŰJTŐ 1912, 162. 444. sz. Elárverezve 1935-ben: ERNST AUKCIÓ 1935, 459. sz.

²⁰ ERNST AUKCIÓ 1935, 458. sz.

²¹ ERNST AUKCIÓ 1935, 457. sz.

²² Az ügyről lásd: HAJNÓCZI 1906, valamint IM Adattár 1906/19, 55

²³ AUKTION BUBICS 1907 – A katalógus vonatkozó részében (Arbeiten in Gold, Silber, Edelsteinen) nem szerepelnek azonosítható ékszerek. Az érintett részlet másolatát a Frick Collection könyvtárának köszönöm.

gyűjteménye, utóbbi gazdagsága igazából az 1927-es ezüstkiállításon²⁴ mutatkozott meg, a legkülönbélebb típusú és lelőhelyű, készítésű tárgy típusokkal. Sajnos, ezekről felvételeket nem ismerünk, de a katalógustételek felsorolása igen impozáns, elsősorban 17–18. századi művekkel, többek között a nagy ötvösművészeti központokban (Nürnberg, Augsburg) készült darabokkal. Faragó az ezüstököt valószínűleg az 1910–20-as években gyűjthette, s az ezüstitárgyak döntő többsége egészen haláláig tulajdonában maradt, melyek aztán hagyatékának 1935-ös árverésén találtak új tulajdonosra. Egy mokus alakú augsburgi díszedény²⁵ – típusánál fogva – szerepelt az 1912-es kisplasztikai kiállításon, majd az ezüstkiállításon is, végül a kollekciónagy részéhez hasonlóan 1935-ben került kalapács alá.

Kisplasztikák az 1912. évi kiállításon

Faragó Ödön kisplasztikák iránti érdeklődése már az 1907-es amateur kiállításon megnyilvánult, még ha annyira nem is súlypontozva. Gyűjteményéből egy feszületet (ébenfa kereszten elefántcsontból faragott Krisztussal) publikált is a kiállításról hírt adó *Magyar Iparművészet* című folyóirat.²⁶ (11. kép) Vélhetően éppen e kiállítás után folytathatott további vásárlásokat, ugyanis például Szana Tamás művészeti író műgyűjtőtől került gyűjteményébe: egy 17. századi bronz corpus, korabeli börtokban,²⁷ valamint egy másik corpus, amit a *Magyar Iparművészet* című folyóirat fent említett számában, pontosan Faragó feszületével egy oldalon közöltek.²⁸ Lehetséges, hogy más kisbronzok is kerültek Szanától Faragóhoz, azonban csak e két esetben rendelkezünk konkrét bizonyítékokkal.

A kollekciónagy újabb megmértetését jelentette az 1912-es kisplasztikai kiállítás, ahol gyűjteményének egyik legfontosabb részét tudta Faragó bemutatni, körültekintően kiválasztott darabokkal. A kiállítási bejelentési ívek szerint 1912 januárjában 147, majd februárban újabb három tárgyat, tehát összesen 150

műalkotást adott át a tárlatra, melyek nagy része valóban be is került a kiállításra.²⁹ (9. kép) A bemutatott alkotások nagyobb hányadát igen, de kisebb részét alig lehet beazonosítani a kollekciónagy végső stádiumában meglévő alkotásokkal, az 1935-ben árverésre kerülő gyűjtemény darabjaival: főként a rövid leírások akadályozzák a pontosítást, valamint természetesen az, hogy alig rendelkezünk fényképfelvételekkel a tárgyokról.

Jóllehet összességében Faragó Ödön gyűjteményében az iparművészet minden ága megtalálható, ezen túl kiemelendő a szobrászi alkotások iránti vonzódása. Mint ahogy bútor történeti kiadványában, amelyben a lakáskultúra és a bútorok történetét elsősorban olyan berendezési tárgyakon keresztül ismertette, amelyeken a plaszticitás és szobrászi díszítés a meghatározó, ugyanúgy a tárgyak gyűjtésében is ez az egyik fő szempont, és mindvégig az is maradt. Szinte minden létező anyagból szerepeltek plasztikák a kollekciónagyban: fa, elefántcsont, terrakotta, bronz stb. Jóllehet a keleti és európai plasztikák különféle korszakokból származtak, nagyrésztük 16–18. századi volt.

A kiállítás kéziratossá jegyzéke alapján Faragó tulajdonában a legértékesebb egy elefántcsont Mária szobrocska (6000 korona) volt, ezt követte egy 18. századi francia arany női készlet (1800 korona), és pár 1000–1000 koronás műalkotás: egy 15. századi firenzei bronz férfialak és egy szintén firenzei bronz Krisztus, továbbá egy fából faragott spanyol Pieta csoport és egy 14. századi bronz aquamanile.³⁰

A kiállítás kapcsán Faragó néhány tárgyat 1912-ben, *A Gyűjtő* című folyóiratban publikálták, amelyben egyébként a kisplasztikai kiállítás műtárgylistáját is közölték. A listában felsorolt alkotások is bizonyítják a kollekciónagy sokrétűségét, hiszen a keleti faragványok (főleg japán) mellett német, francia, flamand, itáliai és spanyol művek egyaránt vannak.

A gyűjtők körében közkedvelt itáliai reneszánsz szobrocskák, reliefek is megtalálhatóak Faragó gyűj-

²⁴ EZÜSTKIÁLLÍTÁS 1927

²⁵ A GYŰJTŐ 1912, 161. 436. sz.; EZÜSTKIÁLLÍTÁS 1927, 557. sz.; ERNST AUKCIÓ 1935, 481. sz.

²⁶ Képe: Magyar Iparművészet 10 (1907) 308. 378. kép.; EGYHÁZMŰV. KIÁLLÍTÁS 1930, 198. sz.; ERNST AUKCIÓ 1935, 848. sz.; Eredeti üvegnegatívja: IM Adattár NLT 243

²⁷ AMATEUR KIÁLLÍTÁS 1907, XL/29. „Szobrocska, bronzból öntve, a megfeszített Krisztust ábrázolja. Egykorú börtokban. Olasz munka, XVI. sz. Mag 18,5 cm.” (Szana Tamás); EGYHÁZMŰV. KIÁLLÍTÁS 1930, 192. sz.; ERNST AUKCIÓ 1935, 713. sz.

²⁸ Képe közölve: Magyar Iparművészet 10 (1907) 308. 380. sz. – mint Szana Tamás tulajdona.; EGYHÁZMŰV. KIÁLLÍTÁS 1930, 193. sz.; ERNST AUKCIÓ 1935, 712. sz. XXXVII. tábla. Eredeti üvegnegatívja: IM Adattár NLT 4337

²⁹ Az 1912-es Kisplasztikai kiállítás átvételi papírjai, bejelentő ívei egyelőre leltározatlanok az Iparművészeti Múzeum Adattárában. Saját tárgyairól alapos listát készített Faragó Ödön, becslési értékkel együtt. Úgy tűnik, nem minden átadott tárgy került végül bemutatásra.

³⁰ Talán erről írhatta Géber Antal (műgyűjtőkről szóló kéziratának másolata IM Adattár): „Egy román orosz lányformájú akvamanile, (sic!) amely valamely magyar vidéki templomból került hozzá, egy amerikai vásárolta meg...” Mindenesetre hagyatékának árverésén 1935-ben már nem találjuk a tárgyak között.

teményében.³¹ Mellettük feltűnőek voltak, és újdonságot jelentettek a különféle korszakokból származó spanyol művek, melyeket Faragó Spanyolországban vett. Rengeteget utazott, útjain mindig vásárolt, és több ízben megfordult spanyol földön is. 1907-ben biztosan járt ott, hiszen az árverési katalógus néhány festmény provenienciájánál utal erre a dátumra. A spanyol alkotások közül többet reprodukcióból, egykorú felvételtől ismerünk, mint a Szt. Anna harmadmagával című 13–14. századi faszobrot,³² az elefántcsont imádkozó Mária figurát³³ (a kollekción legértékesebbnek tartott darabját), az 1500 körüli Krisztus siratását ábrázoló, eredetileg aranyozott, festett fadomborművet,³⁴ valamint egy Pièta-ábrázolást.³⁵ Kérdőjelesen franciaként szerepelt 1912-ben a Megfeszített Krisztus elefántcsont-faragvány.³⁶ Németalföldi (flamand) műalkotás volt egy igen mutatós, ovális elefántcsont relief, Mária megkoronázása ábrázolásával.³⁷ (12. kép) Jóllehet mesterhez alig lehet kötni a műveket, amit viszont igen, az Donatello részben aranyozott bronz plakettje: Mária Jézussal.³⁸ (10. kép)

Érdekes, s a tanár–iparművész Faragóra jellemző, hogy voltak olyan faragványok, elemek, melyek nem külön szobrászi mivoltukban jelentek meg, hiszen alapvetően más funkciót töltek be, de plaszticitásuk okán helyet kaptak a kiállításon. Egyházi bútordarab betétjéül szolgált egy Szt. Pétert ábrázoló, 16. századi, spanyol, aranyozott, festett fadombormű.³⁹ Erőteljes formaképzés nyilvánult meg két diófa ajtószárnyon, amelyeket egy férfi, illetve egy nő faragott mellképével díszítettek szobrászi igénnyel.⁴⁰ E művek a technikai kivitelezés reprezentálására, a fafaragás szemléltetésére is elsőrangú példák. (13. kép)

Kevésé köztudott, hogy a magyar műgyűjtés történetében a (kis)plasztika milyen fontos szerepet játszott. A tanagra figuráktól kezdve az antik bronzokon és a középkori faragványokon át a reneszánsz mives kisplasztikáig – nem beszélve egyéb speciális területekről, mint például a puszpángszobrocskák, valamint

az egzotikus, különleges anyagból készült faragványok köre – igen sokrétűek voltak a gyűjtemények. Minden bizonnyal ezen körülmények is közrejátszottak abban, hogy 1912-ben Budapesten külön kiállítást szenteltek e műfajnak. A szobrászat emlékeinek további szorgos gyűjtésére hatással lehetett az is, hogy 1914-ben Ferenczy István szobrászművész kisplasztikai gyűjteménye a Szépművészeti Múzeumba került, vélhetően Faragó Ödön közbenjárása révén is. A főként itáliai kisbronzokból álló kollekción – melynek legnevesebb darabja Leonardo Lovasszobra –, az örökösök a budapesti múzeumnak adták el, annak ellenére, hogy kecsegtető külföldi ajánlatokat is kaptak. Faragó Ödön a családtól egy Mária Terézia-korabeli magyar kardot kapott, amit ajándékba adott az Iparművészeti Múzeumnak.⁴¹

Mindenesetre Faragót talán ez a példa is további gyűjtésre sarkallhatta; ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a legjelentősebb magyar kisplasztikai gyűjteményekkel, Kohner Adolf, Delmár Emil vagy Wittmann Ernő kollekciónál nem vehette fel a versenyt a művek minőségét illetően. Értelmezése is szélesebb körű volt, hiszen nála a plasztikai alkotások kevésbé a képzőművészethez, mint az alkalmazott művészethez kapcsolódtak, azaz többnyire valamilyen funkciójuk is volt a plasztikai alkotásoknak. Irányukban érdeklődése térben és időben egyaránt széleskörű volt, mindenben, mindenütt meglátta a plasztikát.

Egyházművészeti tárgyak az 1930. évi kiállításon

Gyűjteményének jelentős részét tették ki a keresztény művészeti alkotások; úgymint szenteket ábrázoló faragványok, s különösen gazdag volt a corpusok köre – elefántcsont, fafaragvány és öntött bronz is. Az Iparművészeti Múzeumban 1930-ban megrendezett Régi egyházművészet országos kiállításán lehetőség nyílt rá, hogy néhány más tárgy (kehely, mennyezet-

³¹ 1919-ben, a Köztulajdonba vett műtárgyak kiállításán, antik példák nyomán készített itáliai aranyozott bronz plakettek szerepeltek tőle, Claudius és Galba császárok portréjával, melyek már 1912-ben ki voltak állítva: lásd: A GYŰJTŐ 1912, 181. 842. sz.; MŰCSARNOK 1919, 98. 12–13. sz.

³² A GYŰJTŐ 1912, 147. 169. sz.; EGYHÁZMŰV. KIÁLLÍTÁS 1930, 3. sz.; ERNST AUKCIÓ 1935, 857. sz. XXXII. tábla.

³³ A GYŰJTŐ 1912, 168. 594. sz.; Magyar Iparművészet 29 (1926) 67.; EGYHÁZMŰV. KIÁLLÍTÁS 1930, 98. sz.; ERNST AUKCIÓ 1935, 861. sz. XXXVI. tábla.

³⁴ A GYŰJTŐ 1912, 152. 262. sz.; EGYHÁZMŰV. KIÁLLÍTÁS 1930, 60. sz.; ERNST AUKCIÓ 1935, 863. sz. XXXVII. tábla.

³⁵ A GYŰJTŐ 1912, 150. 213. sz. Talán ez van az eredeti üvegnegatív: IM Adattár NLT 2473

³⁶ A GYŰJTŐ 1912, 150. 197. sz. Kép: 319.; KÖSZEGHY 2009

³⁷ A GYŰJTŐ 1912, 164. 496. sz. Kép: 137.; KÖSZEGHY 2009; Eredeti üvegnegatív: IM Adattár NLT 2474

³⁸ A GYŰJTŐ 1912, 176. 772. sz.; KÖSZEGHY 2009 (tévés hivatkozással); Eredeti üvegnegatív: IM Adattár NLT 2476

³⁹ A GYŰJTŐ 1912, 156. 333. sz.; EGYHÁZMŰV. KIÁLLÍTÁS 1930, 124. sz.; ERNST AUKCIÓ 1935, 862. sz.

⁴⁰ A GYŰJTŐ 1912, 150. 211. sz.; ERNST AUKCIÓ 1935, 854. sz. Eredeti üvegnegatív: IM Adattár NLT 2477

⁴¹ Faragó Ödönnek egy 18. századi magyar diszkardért és török himzett kendőért az IM vezetősége 1920-ban mondott köszönetet, IM Adattár 1920/294. A török textilát csak Faragó halálát követően leltározták be (ltsz: 18369), míg a kard nyilvántartásba vételének nem találtak nyomát. A kardról leltározatlan fotó került elő.

festmény, ereklyetartó doboz) mellett főként ezeket a műveket prezentálja. Gyűjteménye gazdagsága 1907-ben már megcsillant, 1912-ben kiteljesedett, évtizedek múltán pedig még sokrétűbbé vált. Az egyházművészeti kiállításon majdnem negyvenre rúgott bemutatott alkotásainak száma. A már korábról ismert itáliai, spanyol tárgyakon túl továbbiak, valamint német, németalföldi, sőt ezúttal magyar művek is szerepeltek, a 13. századtól a 18. századig. A kiállított alkotások egy része már 1912-ben megvolt, de akadtak olyanok is, melyeket az utána való időszakban szerzeményezett. Úgy tűnik, az eltelt évtizedekben inkább németalföldi műveket vásárolhatott. Ilyen a Háromkirályok imádása (spanyolként, illetve flamandként is szerepeltetett fafaragvány),⁴² egy németalföldi márvány relief, Krisztus sírbatételének ábrázolásával.⁴³ Elsősorban anyagát illetően érdekes egy 17. századi spanyol fekete borostyán faragvány, Szt. József Jézussal.⁴⁴ Keresztelő Szent János fából faragott feje, a 15. századból, itt szintén spanyolként szerepelt.⁴⁵

Az olasz alkotások közül a Moderno-hoz köthető két bronz csóktáblát már a kortársak is kiemelték: Krisztus síratása és Krisztus sírbatétele jelenettel.⁴⁶ Ugyanakkor a Donatello-plakett már nem az ő tulajdonából szerepelt a kiállításon, hanem dr. Wittmann Ernő ügyvéd állította ki,⁴⁷ sőt már 1924-ben az érem és plakett-kiállításon is tőle került bemutatásra.⁴⁸ Feltehetően Faragó Ödön nemcsak ezt a jeles darabot, hanem más alkotást is eladhatott a kisplasztikai kiállítást követően, azaz 1912 és 1930 között.

Nemcsak külföldről, gyakori utazásai során, hanem Magyarországról is kerültek tulajdonába templo-

mokból származó faragványok, mint az egyik budai templomból Szt. Szilveszter és Szt. Flórián 18. századi, festett faszobra.⁴⁹

Az egyházak tulajdonából származó kegytárgyak vagy éppen szobrok már a 19. század utolsó harmadában műkereskedők kezén is megfordultak. Tőlük nemcsak magángyűjtők, hanem még az Iparművészeti Múzeum is szerzeményezett liturgikus tárgyakat. Minden bizonnyal ez volt az egyik forrása Faragó Ödönnek is. A templomok régiségei azonban az első műemlékvédők kezébe, tulajdonába is juthattak. Utalásból tudjuk, hogy Faragó egy ovális domborművet az egykori rozsnói előbb jezsuita, majd premontrei templomból Gróh Istvántól szerzett meg, aki Rozsnón gimnáziumi tanár volt, s a magyar műemlékvédelem egyik úttörő egyénisége.⁵⁰ Ezt a 16. századi, Madonnát szent pappal ábrázoló, színes festésű, aranyozott ovális fadomborművet⁵¹ – egy 18. századi Dávid királyt mintázó, fehérre festett, részben aranyozott faszoborral együtt – Faragó a budapesti Zsidó Múzeumnak adományozta, azzal a céllal, hogy ezekért cserébe az esztergomi Keresztény Múzeumtól a legrégebb magyarországi zsidó feliratú római síremléket, a Kr. utáni 3. századból, a zsidó gyűjtemény számára megkaphassák.⁵² Ez a műtárgycsere valóban megtörtént, tehát 1930 és 1935 között. Így a magyar zsidóság történetének legrégebb darabja, amelyet a 19. században egy esztergomi ásatás során találtak, Faragó önzetlenségének köszönhetően került a Zsidó Múzeumba.⁵³

Amennyire követhetjük, az Egyházművészeti kiállításon 1930-ban bemutatott tárgyak zömmel meg-

⁴² EGYHÁZMŰV. KIÁLLÍTÁS 1930, 61. sz.; ERNST AUKCIÓ 1935, 812. sz. XXXV. tábla.

⁴³ EGYHÁZMŰV. KIÁLLÍTÁS 1930, 126. sz. Kép: 15. tábla.; Közölve képen: A Műgyűjtő 1930. 189. p. kép; ERNST AUKCIÓ 1935, 866. sz. XXXVIII. tábla.

⁴⁴ EGYHÁZMŰV. KIÁLLÍTÁS 1930, 143. sz.; ERNST AUKCIÓ 1935, 804. sz. XXXIV. tábla.

⁴⁵ EGYHÁZMŰV. KIÁLLÍTÁS 1930, 119. sz.; ERNST AUKCIÓ 1935, 806. sz. XXXIV. tábla.

⁴⁶ EGYHÁZMŰV. KIÁLLÍTÁS 1930, 109–110. sz.; Magyar Iparművészet 29 (1926) 67.; ERNST AUKCIÓ 1935, 748–749. sz.

⁴⁷ EGYHÁZMŰV. KIÁLLÍTÁS 1930, 102. sz.: „*Madonna a gyermek Jézussal. Plakett. Részben aranyozott bronz. M. 9,6 cm. Olasz. Donatello (1386–1466) műve. Egyező darab a berlini Kaiser Friedrich Múzeumban.*” – Így ír erről Géber Antal idézett kéziratában: „*Egy Donatellora visszavezethető részben aranyozott Máriát a gyermek Jézussal ábrázoló szép plakettet Wittmann Ernőnek...*” mármint adta el Faragó.

⁴⁸ Csányi Károly hagyatékában megmaradt a budapesti gyűjtők és művészek érem- és plakettkiállításának (EREMKIÁLLÍTÁS 1924) a szerkesztő kézírásos bejegyzéseivel gazdagított katalógusa, mely feltünteti az egyes tárgyak mellett a tulajdonosokat is, lásd: Donatello: Madonna plakett: 162. 3002. sz. Kép I. tábla.

⁴⁹ EGYHÁZMŰV. KIÁLLÍTÁS 1930, 72–73. sz.; ERNST AUKCIÓ 1935, 810–811. sz.

⁵⁰ Gróh István (1867–1936) iparművész, művészeti író. A Képzőművészeti Főiskolán Lotz Károly és Székely Bertalan tanítványa volt. Nyíregyházán, majd Rozsnón gimnáziumi rajztanár, 1896–1917 között az Iparművészeti Iskola tanára, 1917–26 között igazgatója. Magyarországi középkori falfestmények felkutatásával és másolásával foglalkozott, gyűjteménye a magyar műemlékvédelem fontos alapját jelenti.

⁵¹ Esztergomi Keresztény Múzeum, ltsz.: 56.857. A műtárgyakaton szerepel, hogy korábban Gróh István tulajdonában volt. – Köszönöm Kontsek Ildikó szíves segítségét.

⁵² Géber Antal kéziratában így ír erről: „*Leonhard Webernek 174-ben (sic!) a budai Florian templom részére faragott fehér-arany, hárfázó Dávid faszobrárt, továbbá a Madonnát egy szenttel ábrázoló, 1600 körüli, a rozsnói egykori jezsuita, később premontrei templomból származó színes ovális fadomborműve (sic!) a budapesti Zsidó Múzeumnak, abból a célból, hogy ezekért cserébe, az esztergomi Keresztény Múzeumtól egy Kr. u. III. sz. zsidó feliratú római sírkövet, a legrégebb ilyen magyarországi zsidó emléket, megszerezhesse.*” Lásd: EGYHÁZMŰV. KIÁLLÍTÁS 1930, 68. sz. illetve 81. sz. alatt.

⁵³ Köszönöm Löwy Judit szíves információját a műtárggyal kapcsolatban. Lásd még: ZSIDÓ MÚZEUM 1987, 8. kép: Zsidó sírkő a 3. századból. Lelőhelye: Esztergom; Mészö. 75x48 cm. ltsz.: 64.1963. A kötet 22. oldalán az olvasható, hogy Faragó Ödön gyűjtő saját anyagából 3 műtárgyat adott cserébe az esztergomi Keresztény Múzeumnak; a harmadik műtárgyról nem tudunk.

maradtak nála a halálát követő, 1935-ös aukcióig. Bár minden mű azonosítása a fotók és részletező leírások híján nem lehetséges, a fent említett két tárgy hiánya – az 1930-as kiállításához képest – szembevetendő az 1935-ös aukciós anyagban.

A gyűjtemény sorsa

A gyűjteményépítés fáradhatatlan, évtizedeken keresztül tartó folyamatos munkáját a fentiekben követhetjük nyomon. Szívós gyűjtőtevékenysége és hozzáértése következtében Faragó idővel elismert szaktekinntéllé vált, s nemcsak a bútorművészet, hanem még az ékszerészet területén is.⁵⁴ Ő maga is nyújtott támogatást, információt más gyűjtemények kialakításához, s a gyűjtők, kereskedők gyakran fordultak hozzá tanácsokért. Segítségére volt Kónyi Hugó (1876–1949) bankigazgatónak és feleségének a szerzeményezésben, akikkel gyakran utazott együtt. A házaspár rózsadombi villáját és kertjét egyaránt igényesen alakította ki, s elsősorban berendezési tárgyakat vásároltak. Minden bizonnyal nem véletlen, hogy mind festményeket, mind szobraikat illetően a legkiválóbbak között voltak a spanyol alkotások, amelyek vélhetően Faragó Ödöntől, illetőleg az ő közreműködésével kerülhettek hozzájuk.

A gyűjtés szenvedélye Faragó egész életét kitöltötte, s véglegesnek talán sohasem tartotta kollekciónját, mely mindig bizonyos mozgásban volt. Gyűjteményéből közintézmény részére nagyon keveset, s igen indokolt esetben adományozott, és ha időközben egy-egy jellegzetes alkotástól meg is vált, elsősorban családja anyagi megsegítése vezérelte.

Faragó kollekciónjának sorsát nagymértékben befolyásolta a két világháború közötti kultúrpolitika, a törvénykezés új iránya. 1929-ben kodifikálták azt a törvényt, amely többek között az ingó műemlékek és egyéb muzeális tárgyak felkutatásáról, nyilvántartásba vételéről is rendelkezett. A tulajdonos köteles volt megadni a műtárgyaira vonatkozó adatokat, s a nyilvántartásba vett kulturális értékeit csak engedéllyel vihette külföldre. Mindez a hazai műkincs-állomány védelmét volt hivatott szolgáltni, ugyanakkor azonban a törvényt már előkészítése során, 1928-ban heves

viták előzték meg. A vita amiatt lángolt fel, hogy az állam mennyiben avatkozhat be a magántulajdonba, még ha a közérdek szempontjából cselekszik is. (Különösen kényes volt ennek a kérdésnek a feszegetése nem sokkal a Tanácsköztársaság köztulajdonba vételi időszakát követően.)

Faragó Ödön 1928-ban külföldi útjáról hazatérve értesült a törvényjavaslat vitájáról, és a magántulajdonban lévő értékekre, muzeális ingóságokra vonatkozó bejelentési és adatszolgáltatási kötelezettséget szabad rendelkezési joga és vagyoni függetlensége súlyos megsértéseként értelmezte. Úgy vélte, inkább megválnék gyűjteményétől, de ezt megelőzően az Iparművészeti Múzeum főigazgatójához, Végh Gyulához fordult, felajánlva a gyűjteményből műtárgyak kiválogatását és megvásárlását az intézmény számára. Végh listát készített azon tárgyakról, melyeket kívánatos lett volna megszerezni közgyűjtemények számára: a festményeken, kispasztikákon túl régi perzsa cserépedényeket, frankfurti majolika vázákat, nürnbergi réz keresztelőtálat, és néhány szintén hézagpótló textiliát (orosz tűfestést) felsorolva.⁵⁵ A javaslatból azonban úgy tűnik végül nem lett vásárlás, az akkor is szűkös múzeumi anyagi források miatt. A gyűjtemény nagyrészt együtt maradt, és Faragó halálát követően 1935-ben került kalapács alá.

Faragó két ízben is végrendelezett: 1929. március 3-án és 1932. szeptember 22-én.⁵⁶ Mindkét végrendeletében családját, testvéreit és azok leszármazottjait tette meg kedvezményezettnek, megfelelő módon felosztva vagyonát nagyszámú rokonsága között. Minthogy azonban egyik hagyatéki irománya sem rendelkezett a törvényben előírt mellékletekkel, ezért a törvényes és oldalági örökösödés szabályai léptek életbe, miután 1935. május 12-én elhunyt. Némi családi vitát követően az 1935. október 21-én felvett jegyzőkönyv tanúsága szerint végül teljes egyetértés alakult ki arra vonatkozóan, hogy az örökösök teljes körű és megfelelő kielégítése érdekében a – természetben nem, vagy nehézkesen felosztható – gyűjteményt el kell árverezni, az ingókat az Ernst Múzeum aukcióján értékesíteni,⁵⁷ azután a bevételből az örökösödési rendnek megfelelően az örökösöket

⁵⁴ A gr. Vigyázók ékszereinek eladásakor a pótolhatatlan darabokat maga Faragó Ödön becsülte fel.

⁵⁵ IM Adattár 1928/114

⁵⁶ Faragó Ödön végrendelete BFL VII. 12. e. 08196/1935. Külön érdekesség, hogy Faragó Ödön 1932. szeptember 22-én kelt végrendeletében barátaira is gondolt, akik egytől egyig szinte mindannyian maguk is neves műgyűjtők voltak, ugyanis egy-egy nyakkendőjét ajánlott nekik. Dr. Baumgarten (Ferdinánd), Dr. Wittmann (Ernő), Dr. Géber (Antal), Pongrácz (nem azonosítható), Dr. Delmár (Emil), Kónyi (Hugó), Dr. Deutsch (Oszkár), Dr. Ary Pál részére.

⁵⁷ Faragó Ödön hagyatéka BFL VII. 179. Lázár F. kjö. 054/1935. Mindenképpen megemlítendő, hogy a család egy részének érdekeit a neves műgyűjtő, dr. Wittmann Ernő jogi irodája (Városház u. 16.) látta el.

kielégíteni.⁵⁸

A kollekciónak aukciója 1935. november 25-től november 30-ig zajlott, az Ernst Múzeum LII. árveréséeként. A tárgylista elkészítéséhez segítséget nyújthatott Faragó gyűjteményének pontos leltára, amit otthona (Alkotmány u. 10.) fali kasszájában őrzött. Az árverésre bocsátott főbb gyűjteménycsoportok a következők voltak: festmények, porcelánok, fajszo-
szok, arany-, ezüsttárgyak, egyéb fém és különféle tárgyak, textíliák, szőnyegek, bútorok és könyvek. Abban, hogy az 1410 tételes árverési anyagból néhány tárgy országos múzeumba kerülhetett, jelentős szerepe volt Faragó műgyűjtő barátainak.

Mindenekelőtt meg kell említeni a kor egyik kétségkívül legjelentősebb gyűjtő-egyéniességét, Delmár Emilt, akinek az Iparművészeti Múzeumhoz és annak vezetőihez fűződő kapcsolatai igen fontosak voltak, és évtizedekre nyúltak vissza. Hg. Esterházy Miklós nagy násfáját az aukcióról megvásárolta, és a Művészeti Múzeumok Barátai Egyesületének ajándékozta.⁵⁹ Az Iparművészeti Múzeum a múzeumbarátok öröklétéként⁶⁰ kapta meg ezt a szalagsokros násfát, míg a másik Esterházy-násfát,⁶¹ mely szintén volt Bubics Zsigmond tulajdonában is egykor, az intézmény vásárolta meg, egy bogláros násfával⁶² és kalpagforgóval,⁶³ továbbá egy keleti tányérral⁶⁴ együtt. Így tehát elsősorban régi magyar, erdélyi ékszerek kerültek be Faragó kollekciónak közgyűjteménybe. Sajnos azonban azt, hogy ezek az ő gyűjteményéből származnak, a leltárkönyvek már nem tüntették fel, csak az Ernst aukció sorszáma (LII.) alapján sikerült a darabokat azonosítani, melyek átadás folytán ma már a Magyar Nemzeti Múzeumban található.

A végrendelet rendezésében részt vett dr. Géber Antal miniszteri tanácsos is, aki – mint saját fel-

jegyzésében utalt is rá –, gyűjtést szorgalmazott annak érdekében, hogy a katalógusban illusztrált, két 2. századi, kisázsiai márványszobor közül a filozófust ábrázoló, már korábban publikált és méltatott portré⁶⁵ a Szépművészeti Múzeumba kerüljön. E mű az 1935-ben megszervezett Antik Plasztikai Gyűjtemény szinte egyetlen jelentős szerzeményének tekinthető ebben az időszakban.⁶⁶

Különös sorsa, története volt egy üvegfestménynek, amit az aukciós katalógus reprodukcióban is közölt. Már 1926-ben a Magyar Iparművészet című folyóiratban a lakás egyik szembetűnő darabjaként írtak a nagyméretű üvegfestményről, Mária mennybevitelének jelenetével, amely vélhetően Flandriában készült a 16. század elején.⁶⁷ A hagyatékból a tárgy a Kosztolányi család tulajdonába került; mindenestre az Iparművészeti Múzeum I. letéti leltárkönyve tanúsága szerint 1259. sorszám alatt 1936. január 18-án jegyezték be, mint Kosztolányi Gyula (I. Sziget u. 9. I. em.) tulajdonát. 1943-ban tulajdonosváltás következett be, Kartschmaroff Loránd festőművészé (V. Pozsonyi u. 12.) lett az üvegfestmény, és továbbra is letétben maradt.⁶⁸ A 200x220 cm méretű, egyébként nem inakt műalkotás több éven át az Iparművészeti Múzeum kiállításán szerepelt. 1959-ben a tulajdonos eladásra ajánlotta fel, végül 1960-ban a korabeli levelezés tanúsága szerint függőben hagyták a megvásárlását, hivatkozva arra is, hogy több, eredetileg nem összetartozó elemből állították össze.⁶⁹

Az 1935-ös árverésen a műtárgyak szétszóródtak, több alkotás magyar gyűjtőkhöz,⁷⁰ nem egy darab pedig külföldre került.⁷¹ Figyelemreméltó közülük egy 17. századi, németalföldi, bacchikus jelenetet ábrázoló terrakotta dombormű, a részeg Szilén ábrázolásával, amit Lucas Faydherbe (1617–1697) művének tulajdo-

⁵⁸ A család azonban e javakat oly sokáig nem élvezhette; egy évtized sem telt el, és saját életüket kellett menteniük. Testvérei közül ketten a holokauszt áldozatai lettek: Özv. Wimmer Lipótné szül. Fischer Helén (1861) zalaegerszegi és özv. Kelemen Alfrédné szül. Fischer Tinka (1877) sárvári lakosok (Holokauszt Emlékmúzeum adatbázisa alapján).

⁵⁹ IM ltsz.: 18361 – átadva a MNM-nak (lásd 20. jegyzet) ltsz.: 1960.122 c

⁶⁰ OROSZLÁN 1943, 4.

⁶¹ IM ltsz.: 18362 – átadva a MNM-nak (lásd 21. jegyzet) ltsz.: 60.123 c

⁶² ERNST AUKCIÓ 1935, 521. sz. IM ltsz.: 18364 – átadva az MNM-nak, ltsz.: 60.124 c

⁶³ ERNST AUKCIÓ 1935, 525. sz. IM ltsz.: 18360 – átadva az MNM-nak, ltsz.: 60.121 c. Köszönöm dr. Kiss Erikának az MNM-ba került tárgyak leltári számának megadását.

⁶⁴ ERNST AUKCIÓ 1935, 296. sz. IM ltsz.: 18363 – leírása: Tányér – porcelán, világosszürke mázas, fekete (Schwarzlot) és kevés arannyal festve. A bemélyített részen Krisztus feltámadása: középen felhőkoszorúban a feltámadt Údvizítő lebegő alakja, mellette a sirkövyön ülő angyal, elől a hanyatt homlok menekülő sírt őrző katonák. Peremén törtvonalú hullámos, virágos inda. Jezsuita porcelán. Kína, 18. sz. Átm.: 0,225 cm. Jelenleg: Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Múzeum ltsz.: H. 51.229. Köszönöm dr. Fajcsák Györgyinek a leltári szám közlését.

⁶⁵ ERNST AUKCIÓ 1935, 872. sz. XXX. tábla.; HEKLER 1929, Kat. Nr. 176. Jelenleg: SZM ltsz.: 6923

⁶⁶ NAGY ÁRPÁD MIKLÓS 2007

⁶⁷ Megvételéről lásd: IM Adattár 1920/134: Faragó Bécsben vásárolta, egyeztetve az Iparművészeti Múzeum vezetésével. Magyar Iparművészet 29 (1926) 67.; ERNST AUKCIÓ 1935, 891. sz. XXXIII. tábla.

⁶⁸ IM Adattár 1949/39; III. letéti napló 55.97.1. sz. alatti bejegyzés. Technikai dosszié 131.

⁶⁹ Megvásárlással kapcsolatos iratok: IM Adattár 12-1/1960. 1989-ben a gyűjtő örökösei a múzeumoknak megvételre ajánlották fel, s a listában félmillió forintnyi összeggel szerepelt a gótikus üvegablak is.

⁷⁰ Lásd Bedő Rudolf gyűjteményének vonatkozó darabjairól: VÉCSEY 2010, 212–213.

⁷¹ Géber Antal megírta, hogy Faragó már életében eladott kortárs magyar gyűjtőknek műkincseiből: KÖSZEGHY 2009, Baumgarten nevével, 028-020.

níthatunk.⁷² (14. kép) A terrakotta reliefet – Géber Antal közlése alapján – Amerikába vitték ki. Így tehát

Faragó gyűjteményének tárgyai másutt, más gyűjteményekben, többnyire jeltelenül élnek tovább.

Faragó Ödön gyűjteményének iparművészeti tárgyai közgyűjteményekben:

Gyűrű, 19. sz. – Iparművészeti Múzeum ltsz: 6853
Faragó Ödön ajándéka, 1904 (mint 16. századi darab)

Szalagsokros násfa Esterházy-tulajdonból – Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz: 1960.122 c (IM 18361)
Faragó Ödön hagyatékának 1935-ös aukciójáról vétel, Művészeti Múzeumok Barátai Egyesületének örökléte az Iparművészeti Múzeumban

Ostyasütő vas, 16. sz. – Iparművészeti Múzeum ltsz: 8520
Faragó Ödön ajándéka, 1913

Násfa Esterházy-tulajdonból – Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz: 60.123 c (IM 18362)
Faragó Ödön hagyatékának 1935-ös aukciójáról vétel

Tál-töredékek, Itália, 15-16. sz. – Iparművészeti Múzeum ltsz: 14567-14573
Faragó Ödön ajándéka, 1917

Kalpagforgó – Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz: 60.121 c (IM 18360)
Faragó Ödön hagyatékának 1935-ös aukciójáról vétel

Tál-töredék, Magyar, 19. sz. – Iparművészeti Múzeum ltsz: 14574
Faragó Ödön ajándéka, 1917

Bogláros násfa – Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz: 60.124 c (IM 18364)
Faragó Ödön hagyatékának 1935-ös aukciójáról vétel

Porcelán kanna, Bécs, 1730. – Iparművészeti Múzeum ltsz: 15626
Ernst-aukción 1918-ban, ajándék Mauthner Zoltántól, 1919

Tányér, Jezsuita porcelán, Kína, 18. sz. – Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Múzeum, ltsz: H. 51.229 (IM 18363)
Faragó Ödön hagyatékának 1935-ös aukciójáról vétel

Hímzett török kendő, 19. sz. – Iparművészeti Múzeum ltsz: 18369
Faragó Ödön ajándéka, 1920 (beleltározva 1936)

Levéltári források

Faragó Ödön végrendelete, Budapest Főváros Levéltára VII. 12. e. 08196/1935.

Géber Antal: Magyar műgyűjtőkről összeállított kézirátának másolata, Iparművészeti Múzeum Adattár

Faragó Ödön hagyatéka, Budapest Főváros Levéltára VII. 179. Lázár F. kjö. 054/1935

Intézménynevek rövidítése

BFL
Budapest Főváros Levéltára
IM
Iparművészeti Múzeum, Budapest

MNM
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
SZM
Szépművészeti Múzeum, Budapest

⁷² MŰCSARNOK 1919, 93. 1. sz.; Magyar Iparművészet 29 (1926) 67.; BELGA KIÁLLÍTÁS 1927, Kat. sz. 257.; ERNST AUKCIÓ 1935, 807. sz. XL. tábla. Eredeti üvegnegatív: IM Adattár NLT 4136 – Hasonló mű szerepelt 1998-ban a Sotheby's árverésén: 1998. december 16-án. Lucas Faydherbe: Részeg Szilén, 1639, terrakotta relief, 37x27 cm.

Irodalom

- AGYŰJTŐ 1912**
A Szent György Czéh Magyar Amatőrök és Gyűjtők Egyesületének kispasztikai kiállítása. *A Gyűjtő 1* (1912)
- AMATEUR KIÁLLÍTÁS 1907**
A budapesti amateur gyűjtemények kiállításának lajstroma. (Szerk. Csányi Károly) Budapest, 1907.
- AUKTION BUBICS 1907**
Auktion von Gemälden alter und neuerer Meister, sowie von Antiquitäten aus dem Besitze von Bischof Bubics in Kaschau, Baron M. und aus anderem Besitze. Dorotheum, Wien (18–21. März 1907) Bécs, 1907.
- BELGA KIÁLLÍTÁS 1927**
A régi és mai belga művészet kiállításának tárgymutatója. Budapest, Múcsarnok, 1927.
- BRAUN 1908**
Edmund Wilhelm Braun: Die Ausstellung alten Kunstgewerbes aus Privatbesitz im Königlichen Kunstgewerbemuseum zu Budapest. *Kunst und Kunsthandwerk* 1908. 185–211.
- ÉBER 1926**
Éber László: Faragó Ödön otthona. *Magyar Iparművészet* 29 (1926) 66–67.
- EGYHÁZMŰV. KIÁLLÍTÁS 1930**
Régi egyházművészet országos kiállítása. Iparművészeti Múzeum, Budapest, 1930.
- ERNST AUKCIÓ 1918**
Az Ernst Múzeum aukciói VIII. Különbféle magánbirtokból származó műtárgyak. Budapest, 1918.
- ERNST AUKCIÓ 1935**
Faragó Ödön tanár művészi hagyatéka. Ernst Múzeum LII. aukciója, Budapest, 1935.
- EZÜSTKIÁLLÍTÁS 1927**
Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum régi ezüstkiallításának leíró lajstroma. (Szerk. Csányi Károly) Budapest, 1927.
- ÉREMKIÁLLÍTÁS 1924**
Budapesti gyűjtők és művészek érem- és plakettkiállítása. (Szerk. Csányi Károly) Budapest, 1924.
- FAJCSÁK 2009**
Fajcsák Györgyi: *Kínai műgyűjtés Magyarországon a 19. század elejétől 1945-ig.* Bibliotheca Hungarica Artis Asiaticae. Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Múzeum, Budapest, 2009.
- HAJNÓCZI 1906**
Hajnóczi József: *A Bubics-ügy.* Budapest, 1906.
- HEKLER 1929**
Hekler Antal: *Die Sammlung antiker Skulpturen.* Museum der bildenden Künste in Budapest. Budapest, 1929.
- HISTORIZMUS 1992**
Historizmus és eklektika. Az európai iparművészet stíluskorszakai. (Szerk: Vadas József, Vadaszi Erzsébet) Budapest, 1992.
- HORVÁTH 2000**
Horváth Hilda: *Iparművészeti kincsek Magyarországon.* Budapest, 2000.
- IN MEMORIAM**
In memoriam Faragó Ödön. *Magyar Iparművészet* 38 (1935) 148.
- KŐSZEGHY 1936**
Kőszeghy Elemér: *Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig.* (reprint) Budapest, 1936.
- KŐSZEGHY 2009**
Ingó műemlékek leltára. Dr. Kőszeghy Elemér gyűjtése alapján. Digitalizált műtárgyfelmérőlap nyilvántartás az Iparművészeti Múzeum adattárában. Arcanum – Iparművészeti Múzeum, Budapest, 2009.
- LANNA 1909**
Sammlung des Freiherrn Adalbert von Lanna, Prag. Band 1. Auktionshaus Rudolph Lepke, Katalog 1559: Ausstellung 6. November – 8. November 1909, Versteigerung 9. November bis 16. November 1909.
- LYKA 1935**
Lyka Károly: In memoriam. *Magyar Művészet* 11 (1935) 192.
- MŰCSARNOK 1919**
A köztulajdonba vett műkincsek első kiállítása. Múcsarnok, Budapest, 1919.
- NAGY ÁRPÁD MIKLÓS 2007**
Nagy Árpád Miklós: *Classica Hungarica II.* A Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményének története. *Holmi* 2007. május; on-line: www.holmi.org (letöltve: 2013.04.25)
- N.n. 1935**
Emlékezés! In: *Faragó Ödön tanár művészi hagyatéka. Ernst Múzeum LII. aukciója,* Budapest, 1935. 1–5.

- OROSZLÁN 1943
Oroszlán Zoltán: A Művészeti Múzeumok Barátai Egyesületének 15 esztendeje. Kny. *Szép-művészet* 1943. év 10. sz.
- RÉGI ÓRÁK 1925
Régi órák kiállítása. Iparművészeti Múzeum, Budapest, 1925.
- SOMOGYI 2009
Somogyi Zsolt: *A magyar szecesszió bútorművészete.* Budapest, 2009.
- SPITZER 1890–92
La Collection Spitzer. Antiquité, moyen-âge, renaissance. I–VI. Paris, 1890–1892.
- SZŐNYEGKIÁLLÍTÁS 1924
Magyar Szőnyegkedvelők Egyesületének régi keleti szőnyegkiállítása az Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeumban. (Szerk. Csányi Károly) Budapest, 1924.
- TAKÁCS 2010
Takács Gábor: *Műgyűjtők Magyarországon a 18. század végétől a 21. század elejéig.* Budapest, 2012.
- VÉCSEY 2010
Vécsey Axel: Régi mesterek a Bedő-gyűjteményben. In: Molnos Péter: *Szenvedély és tudás. Bedő Rudolf műgyűjteménye.* Budapest, 2010.
- ZSIDÓ MÚZEUM 1987
A Budapesti Zsidó Múzeum. (Szerk. Benoschofsky Ilona és Scheiber Sándor) Budapest, 1987.

Applied arts collection of the „Zala County Lama”, Ödön Faragó

Almost uniquely in the history of the Hungarian Art collection, the collection of Ödön Faragó's (1869–1935) was determined by the craftsmanship arising from his creative work, by his advanced knowledge of materials' and techniques' and by his qualification of art history. He was a prominent interior decoration and furniture designer of the Hungarian historicism and art nouveau. The work and activity of art collectors and designers were closely interlinked in his oeuvre.

He has created a comprehensive art collection with universal character, in which he was mainly influenced by two exemplars: one of them was his distant relative, Frederic Spitzer, who had a monumental collection consisting of mainly medieval and renaissance art objects. Faragó took part in making the Spitzer-catalogue, during which he could take the pieces of the collection in his hand and admire them. The other exemplar was György Ráth, the first director of the Museum of Applied Arts, and similarly to his home furnishings, Faragó also furnished his home in eclectic style, with artistic and specific merit, abundant in art objects.

Essentially, Faragó's collection followed and imitated the large-scale, foreign „mammoth” collections of the period, though of course on a modest scale with less spectacular and attractive pieces, but almost following all types and groups of art objects. Therefore he had Hellenistic statues, a rich plastic collection – with pieces made of a wide variety of materials–, liturgical items, sculptures and carvings, Oriental rugs (including the so-called Transylvanians),

old Hungarian, Transylvanian jewellery (from the former owner of Esterházy as well), lots of rings, various silver items, Asian bronzes, far Eastern (Chinese, Japanese) and European porcelain, faience, and even glass. All this represented the diversity of collecting antiques and the complexity of collecting works of applied arts. His collection was imbued with a special sort of archaic character; he collected strongly marked, often rustic pieces. This was also a major consideration for his publication about the history of furniture, in which home culture and the history of furniture were primarily explained through fixtures, on which the plasticity erupting from plane and strong sculptural decoration are dominant.

The variety of corpus was particularly rich among the plastics, there were also ivory, wood-carvings and cast bronze among them. He had sculptural pieces until the 18th century, and besides the 16th century Italian bronze statuettes he also had German, French, Flemish and numerous Hispanic pieces. Mainly these latter ones were novelty, which Faragó had bought during his Spanish travels. He purchased primarily during his travels and directly from art-dealers, but sometimes from Hungarian art collectors as well. Faragó was a professional, who could provide support and information for the creation of other collections. He became an authority of his time, the collectors and traders often turned to him for advice.

After his death, in 1935 his collection was auctioned. A few pieces of them were bought by the Museum of Applied Arts and by some major Hungarian collectors.

1. kép; Fig. 1.

2. kép; Fig. 2.

3. kép; Fig. 3.

4. kép; Fig. 4.

5. kép; Fig. 5.

1. kép: Faragó Ödön gyűjteményének részlete. In: Magyar Iparművészet 1926, 78.

Fig. 1: Details of Ödön Faragó's collection. In: Magyar Iparművészet 1926. 78. p.

2. kép: Faragó Ödön gyűjteményének részlete. In: Magyar Iparművészet 1926, 79.

Fig. 2: Details of Ödön Faragó's collection. In: Magyar Iparművészet 1926. 79. p.

3. kép: Faragó Ödön gyűjteményének részlete. In: Magyar Iparművészet 1926, 80.

Fig. 3: Details of Ödön Faragó's collection. In: Magyar Iparművészet 1926. 80. p.

4. kép: Faragó Ödön otthonában. In: Faragó Ödön tanár művészi hagyatéka. Ernst Múzeum LII. aukciója, Budapest, 1935. 1. számozott oldal előtt

Fig. 4: Ödön Farago at home. In: Faragó Ödön tanár művészi hagyatéka. Ernst Múzeum LII. aukciója, Budapest, 1935. before the first numbered page

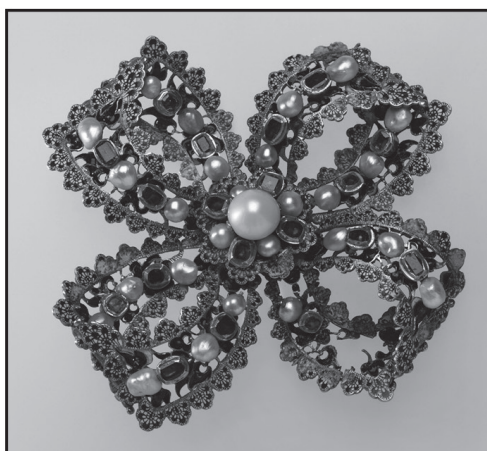
5. kép: Faragó Ödön gyűjteményének részlete. In: Faragó Ödön tanár művészi hagyatéka. Ernst Múzeum LII. aukciója, Budapest, 1935.

Fig. 5: Details of Ödön Faragó's collection. In: Faragó Ödön tanár művészi hagyatéka. Ernst Múzeum LII. aukciója, Budapest, 1935.

6. kép; Fig. 6.

7. kép; Fig. 7.

8. kép; Fig. 8.

Faragó Ödön gyűjteménye
XXXI.

Árnyék	Tárgy	Ár	Állomány
130	Megueris - levis - anyag. de. etc.	200	---
131	Ajti kiegészítői azelőtt vevő. 200. sz. márc.	150	---
132	Aggály - tiszta vasból tette. készült	50	---
133	Stefánia-csokor faragó (H. Péter) fűszereket. Magyar	200	---
134	Blanc faragás (Bismarck), 200. márc. 20. nap	200	---
135	Aranyozott és festett fűszereket. Magyar. 200. márc. 20. nap	200	---
136	Tűzöl faragás "Korona" névvel. Magyar. 200. márc. 20. nap	100	---
137	Halászfűszereket. Magyar. 200. márc. 20. nap	100	---
138	200. márc. 20. nap	50	---
139	200. márc. 20. nap	50	---
140	200. márc. 20. nap	50	---
141	200. márc. 20. nap	50	---
142	200. márc. 20. nap	50	---
143	200. márc. 20. nap	50	---
144	200. márc. 20. nap	50	---
145	200. márc. 20. nap	50	---
146	200. márc. 20. nap	50	---
147	200. márc. 20. nap	50	---
148	200. márc. 20. nap	50	---
149	200. márc. 20. nap	50	---
150	200. márc. 20. nap	50	---

Magyar Nemzeti Múzeum, 1912. márc. 20. nap.
Bismarck u. 19.

Faragó Ödön

1912. márc. 20. nap.

100.-k
150.-k
50.-k

9. kép; Fig. 9.

6. kép: Faragó Ödön gyűjteményének részlete. In: Faragó Ödön tanár művészi hagyatéka. Ernst Múzeum LII. aukciója, Budapest, 1935.

Fig. 6: Details of Ödön Faragó's collection. In: Faragó Ödön tanár művészi hagyatéka. Ernst Múzeum LII. aukciója, Budapest, 1935.

7. kép: Szalagcsokros násfa, 17. sz. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz: 1960.122c

Fig. 7: Bow lavalier, 17th century. Hungarian National Museum, inventory number: 1960.122c

8. kép: Porcelán kancsó, Bécs, 1730–35. Iparművészeti Múzeum Adattár, FLT 386

Fig. 8: Porcelain jug, Vienna, 1730–35. Archives of the Museum of Applied Arts, FLT 386

9. kép: Faragó Ödön gyűjteményéből a kisplasztikai kiállításra átadott tárgyak listájának befejező oldala; 1912. Iparművészeti Múzeum Adattár, Kiállítási dokumentáció, leltári szám nélkül

Fig. 9: The final page of the list, in which are the items handed over from the collection of Ödön Faragó to the statuette exhibition; 1912. Archives of the Museum of Applied Arts, Exhibition documentation, without inventory number

Gyanó Szilvia

A keszthelyi Balatoni Múzeum ember formájú méhlikákai

Jelen írás célja nem Zala megye méhészeti hagyományainak vagy annak eszközkészletének bemutatása. A téma néprajzi szempontú feldolgozása Kerecsényi Edit nevéhez fűződik, aki 1969-es monográfiájában alaposan tárgyalta a Nagykanizsa környéki népi méhészkedést, és feltárta az országos történeti vonatkozásokat is.¹ Két különleges tárgy újbóli bemutatásával a keszthelyi Balatoni Múzeum néprajzi gyűjteményében található ritkaságokra hívnám fel a figyelmet, lehetséges magyarázatot adva megjelenési formájuknak.

A két tárgy nem ismeretlen a magyar néprajztudomány és muzeológia számára: Boross Marietta az 1963-as Néprajzi Értesítőben számol be a Balatoni Múzeum néprajzi gyűjteményében található két ember formájú méhlikásról, valamint a Néprajzi Lexikonban is közli őket.²

Bödönkasok

A bödönkasok (bodon, bödön vagy köpü) Európában mindenütt fellelhető méhlikások. Legősibb és legtermészetesebb formái azok az odvas fák, melyeket a méhek keresnek maguknak és beleköltöznek. A tulajdonképpeni méhészkedés legkezdetlegesebb formája, amikor a méhész az erdőn ilyen odvas fát talál, levágja, majd hazaviszi és méhesébe állítja. Ilyen odvas fa formájúra aztán a megfelelő méretű fatörzset maga is kifaraghatta. A mézelvételtkor a méheket vagy füsttel fojtották el, vagy elkábították. A méhek számára a bödön alsó harmadára félkör, háromszög vagy téglalap alakú rőpnyílást szoktak vájni, hogy a köpü

felső részét be tudják építeni. A köpük egy részénél a rőpnyílással ellentétes oldalon kis ajtószerű rés van a lépek kimetszéséhez. A lépeket – a keretes méztermelés bevezetése és ismerete előtt – a bodonban átlósan elhelyezett léptartó botocskákra építették. A bodonok könnyen és jól faragható fája, a sima és nagy felületek maguktól kínálták a lehetőséget a díszítésre. A faragottak ritka kivételnek, inkább csak az úri és polgári méhesek reprezentatív darabjainak számítottak. Ezen ritka díszítmények lehetnek ornamentális, stilizált vagy figurális stílusúak, készülhettek vésett technikával vagy domború faragással.³

Ember formájú fatörzsek

A néprajzi szakirodalom a bödönkasok közt említi az ember formájúra kialakított fatörzseket. Míg az egy fából vájt méhlikásokon a díszítés inkább csak járulékos, a fatörzs díszje, az emberformájúra faragott méhlikásoknál az egész fatörzs szoborszerűen kialakított, ezért tárgyalja őket Boross külön kategóriaként, mint önálló művészi alkotásokat. Bár használatukban ezek is a fatörzsből vájt köpükhöz kapcsolódnak, szoborszerű kimunkálásuk nem annyira célszerűségi, mint esztétikai igényeknek felel meg, az ábrázolt alakok pedig a szerencsét is előmozdíthatják, illetve a gonoszt is távol tarthatják. Az eltérő forma és színezés a méhek tájékozódását is megkönnyíti.⁴ A méztolvajt is elrettentheti, ha távolról, sötétedés után a figurát a méhek gazdájával téveszti össze. Mint népi szobrászati alkotások a népművészetnek egy sajátosságát képviselik a 18–19. században Németország keleti részén, a

¹ KERECSENYI 1969; A méhészetéről átfogó ismertetést a Magyar Néprajz II. kötete tartalmaz. GUNDA 2001, 64–88.; KOTICS 2001, 91–103.

² BOROSS 1963, 35–79., Magyar Néprajzi Lexikon I., 1977, 684.

³ BOROSS 1963, 45–48.

⁴ BOROSS 1963, 53.

Cseh Érc-hegységben és szórványosan Szlovákiában és Lengyelországban. Magyarországi előfordulásuk az ilyen szoborszerű méh-lakásoknak igen ritka – Boross tanulmányában összesen 16-ról tesz említést. Kimunkálásukban, formai megjelenésükben népi díszítőművészeti alkotásnak tekintendők.⁵ Hasonló indíttatásból készített, de más technikával kivitelezett népművészeti alkotásokkal találkozunk osztrák és szlovén területeken, ahol a méhek tájékozódását könnyítendő kis festett tábláskákat illesztettek a kaptárak bejárata fölé (Stirn Bretter).⁶

A Balatoni Múzeum ember formájú méhkaptárjai

A két keszthelyi kaptár, ahogy Boross is kiemeli, stílusában és használatában is eltér az ország többi részén gyűjtött méh-lakásoktól. Itt jegyezném meg, hogy a német, cseh, szlovák és lengyel területeken gyűjtött anyaghoz képest is különleges ember formájú méhkaptárokról van szó: sokkal részletesebb, aprólékosabb a kidolgozottságuk, alkotójuk ügyes kezű szobrász lehetett.⁷ Keretes kaptárak ezek, léptartó dobozokhoz kapcsolódó barokk faszobrok. Mindkettő szentet jelenít meg, röpnylásuk a ruharedők közé illeszkedik, ami a szobornak az összhatását nem bontja meg, mégis hangsúlyt ad a röpnylásnak.⁸ Az 58.1885.1. leltári számú kaptár Szent Veronikát ábrázolja, kezében a kendővel, melyen domborúan faragott Krisztus-fej látható, a fej szájából pedig röpnylást alakítottak ki, így a méhek Krisztus száján keresztül jutottak be a kaptárba. A másik, 58.1885.2. leltári számon nyilvántartott kaptár szintén női szentet formáz. A kezében tartott attribútumok hiányoznak, illetve hiányosak, az öltözet (apáca?) és a hiányos szív alapján talán Avilai Szent Terézre gondolhatunk, vagy Sziénai Szent Katalinra, esetleg Szent Brigittára. A szobrok 96, illetve 99 cm magasak, festettek, a hozzájuk illeszkedő méhkaptár hátul nyitható, ajtaján kis üveges ablak. Eredetükről a leltárkönyv semmit sem árul el, az adattárban azonban

Boross talált egy 1945-ben eltűnt, stílusában és használatában megegyező faszoborról szóló bejegyzést. Ez egy 71 cm magas, Turniscáról (Turnisce, Bántornya, ma Szlovénia) származó szobor, mely méhkaptárról való, a keresztről levett Krisztust ábrázolja, amint fejét felemelt jobb karjára hajtja. Bal karja és lábai hiányoznak. Lapos háta faragott tagon nyugszik, melyen gondosan kimunkált lyuk található.⁹ Boross sziléziai és lengyel párhuzamokat említ külföldi szerzők műveire támaszkodva.¹⁰

A Néprajzi Lexikon szócikke az ember formájú köpüket a fatörzsből vájt köpü egyik típusaként írja le, melyek fenyőfából és hársfából szoborszerűen megmunkált fatörzsek, és rendszerint emberalakot, emberfejeket, szenteket (ritkábban állatokat) ábrázolnak. Formájuk és színezésük a méztermelést kívánja elősegíteni.¹¹ A Néprajzi Múzeum tíz szoborszerű bodonja a felvidékről (Bars és Árva megyék) származik, német jellegű és német telepésekhez kapcsolható. A 19. század első felében készülhettek, egykoron úri méhesek díszes darabjai voltak.¹² Különböző zsánerfigurákat, mint asszony, apáca, lelkész, vasas német, bíró ábrázolnak, a méhek lakását pedig maga a figura teste képezi, azaz az egész méh-lakás emberszerűen van kialakítva. Ettől eltér a Balatoni Múzeum két tárgyalt kaptárának a technikai megoldása, ahol tulajdonképpen nem is beszélhetünk ember formájú fatörzsről, legfeljebb fából készült, a szoborhoz hozzáillesztett kaptárról. A tárgy leíró kartonja egyszerűen „hátlap ajtó tolódás” leírást ad magáról a méztartó részről. A szobrok arányait jobban megfigyelve, oldalt a karoknál és főként alul a lábaknál úgy tűnik, mintha levágtak volna egy részt (10-15 cm-t) belőlük. A szobrok hátulján arra utaló jeleket láthatunk, hogy egykor a háta is faragott volt a szenteknek. A kaptárak belseje, az aszimmetrikus belső rész, a kisebb-nagyobb toldások és az illesztések pedig utólagos hozzátoldásról árulkodnak. A szobrok és a méztartó dobozok állapota alapján is arra következtethetünk, hogy nem egy időben készültek: míg a hátsó rész jó megtartású, viszonylag ép és

⁵ BOROSS 1963, 53.

⁶ BEITL 1989; Ausztria és Szlovénia bizonyos részein a 18–19. században terjedt el a méhkaptárak bejárati oldalának díszítése. A színesre festett, népi jeleneteket ábrázoló fatáblák (Stirn Bretter) az osztrák és szlovén népművészet különleges alkotásai.

⁷ Német nyelvterületen kedvelt téma, „Figurenbeuten” megnevezést használják a figurális, így az ember formájú méh-lakásokra is. A hagyomány újjáélesztésén a méhészeti szakma és művészek is munkálkodnak. Lásd pl. <http://www.figurenbeute.de>, <http://figurenbeute.blogspot.hu>, <http://honighauschen.de>. Német nyelvű szakirodalmat lásd JUNG–HOFFMANN 1993 Múzeumi bemutatót lásd Bienenmuseum in Weimar <http://dbm.lvti.de>.

⁸ Vö. BOROSS 1963, 53.

⁹ BOROSS 1963, 53–54. A korábbi 108/1937 adattári tételt idézi. Az 1970-es években az egész adattár át lett leltározva, az idézett tételt nem sikerült megtalálnunk.

¹⁰ BOROSS 1963, 54. (83 és 84-es jegyzetek). Irmgard Jung-Hoffmann az osztrák museum ORTH kiállításában szereplő hasonló méh-lakásra hívta fel a figyelmem, köszönöm kedves levelét.

¹¹ BOROSS 1977, 684.

¹² BOROSS 1963, 53–54.

sérülésmentes, a szentszobrok kopottak, repedezettek és töredezettek.

Összevetve a Boross által közölt más ember formájú köpükkel és a külföldi példákkal, szembetűnő különbségeket láthatunk mind a szobrok stílusában, kidolgozottságában, mind a kaptár és a szobor összeillesztésében. A szentek hátára erősített dobozszerű kaptárak anyaga és megmunkálásának módja is eltér maguktól a szentszobroktól. Míg a szobrok önmagukban képzőművészeti alkotásként, mint faragott szentszobrok is megállják a helyüket, a hozzájuk illesztett kaptárak, bár technikailag jól kidolgozottak, praktikus és egyszerű mézgyűjtő dobozok. A szobrok kidolgozottsága és stílusa, a megformált szentek személye eltérő, sőt példátlan a külföldi párhuzamokkal összevetve. Úgy

tűnik, a szobrok a méztartó dobozoktól eltérő célból készültek, és utólag, eredeti funkciójukból kikerülve és kissé átalakítva alkalmazták őket méh lakásként. Elképzelhető, hogy templomból vagy kápolnából kikerült szobrok másodlagos felhasználására, korabeli újrahasznosításra látunk példát.¹³ Továbbgondolva a Boross által említett kereszttről levett Krisztust ábrázoló méhkaptárról szóló adatot, mely szerint mind a szobor mérete, mind stílusa megfelel múzeumunk két méhkaptárának, a három szobor eredetileg összetartozhatott. A két csaknem azonos méretű női szobra talán éppen egy kompozíció (oltár?) ellentétes oldalán helyezkedett el, egymás vagy egy központi figura/jelenet felé fordulva.

Irodalom

BEITL 1989

Beitl, Klaus (szerk.): *Der Mensch und die Biene. Die Apikultur Sloweniens in der Wirtschaft und Volkskunst*. Ljubljana und Wien, 1989. (= Veröffentlichungen des Österreichischen Museums für Volkskunde XXIV).

BOROSS 1963

Boross Marietta: Méh lakások a Néprajzi Múzeum gyűjteményében. *Néprajzi Értesítő*, XLV. 1963. 35–79.

BOROSS 1977

Boross Marietta: „ember formájú köpü” szócikk. In: *Magyar Néprajzi Lexikon I.*, 1977. 684.

GUNDA 2001

Gunda Béla: Zsákmányoló méhészkedés. In:

Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás*. Budapest, 2001. 64–88.

JUNG-HOFFMANN 1993

Jung-Hoffmann, Irmgard (szerk.): *Bienenbäume, Figurenstöcke und Bannkörbe*. Berlin, 1993.

KERECSÉNYI 1969

Kerecsényi Edit: A népi méhészkedés története, formái és gyakorlata Nagykanizsa környékén. *Néprajzi Közlemények XIII*. Budapest, 1969. 3–4.

KOTICS 2001

Kotics József: Paraszti méhészet. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás*. Budapest, 2001. 89–103.

The anthropomorphic beehives of the Balaton Museum in Keszthely

The anthropomorphic beehives are unique folk works among the hives. Typically the whole tree trunk was carved in a sculptural way, and their forming was shaped not so much for practical purposes but for aesthetical claims. The carved figures also could bring good luck and could keep the evil away. The different forms and colouring makes the orientation of the bees easier. They spread mainly in German, Czech, Slovak and Polish areas, while they are rarely encountered in

Hungary and they are mostly related to German settlers. The two anthropomorphic beehives of the Balaton Museum in Keszthely differ in style, forming and usage from those ones which were collected in other parts of the country. These two hives were likely adjusted lately to the Baroque wood sculpture depicting two women saints. So supposedly the sculptures of Saint Veronica and another female saint are examples for secondary apiarian use.

Translated by Livia Simmer

¹³ Divatos szóhasználattal nevezhetjük recycling artnak is.

1. kép: A Balatoni Múzeum ember formájú méhkaptárjai
Fig. 1: The anthropomorphic beehives of the Balaton Museum

2. kép: A Szent Veronikát ábrázoló kaptár hátulról
Fig. 2: Hive depicting Saint Veronica from the back

3. kép: Kaptár oldalnézete
Fig. 3: Side view of the hive

4. kép: Szent Veronika arca
Fig. 4: Saint Veronica's face

Kovács Zsuzsanna

Egy elfeledett, majd egy újra felfedezett vidék – 20. századi életmódváltozások a zalai falvakban

Bevezetés és témamegjelölés

A települések szocialista átalakulása, vele pedig a paraszti életforma felbomlásának folyamata múzeumi munkám során került az érdeklődési körömbe. A Göcseji Múzeum falumúzeumi kiállításrészeért felelős néprajzos muzeológusaként pályám elején, 2004 és 2008 között viszonylag sok időt töltöttem azzal, hogy áttanulmányozzam a falumúzeum létrehozásával kapcsolatos adattári dokumentumokat, hogy megismerjem a múzeumban felépített épületek történetét, és az egykor benne lakók életét. Az iratok a 19. század fordulóján és a 20. század elején élő zalai családok életéről szólnak, akik a helyi viszonyok között, rossz aranykorona értékű földeken, többségében 5–15 hold méretű birtokokon gazdálkodtak, tartottak állatokat. Tehetősnek számított az a parasztgazda, aki 30 holddal rendelkezett, az 50 hold méretű földet pedig általában nem haladta meg a birtokok mérete. A terület infrastrukturális elzártsága miatt a zalai falvak lakói életmódjukat egészen a szocialista átszervezésig fenn tartották, így szolgáltatva terepet a falumúzeum létrehozójának, szenvedélyes gyűjtőjének, Szentmihályi Imrének, hogy azt a pillanatot rögzítse, amikor a vidékfejlesztés elhatározása után rövid idő alatt modernizálódni, alakulni kezd a terület, maga után vonva a korábbi életmód, a boronaházak társadalmának felbomlását, vele együtt pedig a tradicionális helyi parasztgazdaságok eltűnését. Szentmihályi kutatása során ezt a fordulatot megelőző állapotot rögzíti.

Az 50-es évek TSZ-szervezése és a vele együtt járó föld, eszköz, jószág, terménybeszolgáltatás, a padlás-sóprés keserű pirulája után a 60-as években már enyhültek a mindennapok nehézségei, megszilárdult az új

politikai rendszer és egyre határozottabb körvonalakat öltött a paraszti életforma felbomlását követő falusi élet.

A Göcseji Múzeum néprajzi kutatómunkájához jó alapokat szolgáltatott Szentmihályi Imrének az 1950-es, 60-as és 70-es években végzett terepmunkája, amely bár egy 50 évvel korábbi időszak, a század fordulójának életmódját kívánta rögzíteni, de a munkája során készített fényképekkel, leírásokkal jól dokumentálta azt a kort, amelyben kutatott. Nagy gonddal és odafigyeléssel vezetett terepmunka naplójából, kutatásai során a vizsgált településekről, egyes épületekről, az ott élőkről készített fényképeiből kirajzolódik a kor, azok a helyi sajátosságok, amely viszonyok között megjelenik előbb a Rákosi-rendszer, majd a Kádár-korszak, és a zalai falvakban elindulnak azok az folyamatok, amelyek országsszerte megváltoztatták a falvak látképét és a falusiak mindennapjait.¹

A rendelkezésre álló dokumentumok ismerete és a helyi viszonyok között folytatott múzeumi munka arra sarkalt, hogy erre a terepmunka-dokumentációra alapozva, azt tovább folytatva, tudományos munkám során a települések 60-as, 70-es években bekövetkezett változásainak vizsgálatával, a jelenbe is kiható következményeik feltérképezésével foglalkozzak. Néprajzi kutatásomat öt Zala megyei faluban végeztem, amelyek mind egy-egy falutípust képviseltek. Törekedtem arra, hogy adataim a településhatárokon túl, tájegységi általánosíthatósággal bírjanak, és állításaimat Nyugat-Magyarország, a Zalaegerszegtől nyugatra a határig terjedő, a korábbi Göcsej és Hetés tájegységekre érvényesíthessem. A vizsgálatba vont települések: Kávás – a megyeközponttól 11 kilométerre nyugati irányban elhelyezkedő zsákfalú; Gellénháza – a megyeközpont-

¹ Szentmihályi Imrének a témába vágó gyűjtőnaplói a Göcseji Múzeum Adattárából: 1000.17–21; 1000.23; 1000.25; 1000.31; 1000.63; 1000.76; 1000.81; 1000.84; 1000.86; 1000.92–94; 1000.96–98; 1000.119; 1000.139–145; 1000.147; 1000.257; 1000.259–278; 1000.397; 1000.542; 1979.544–547; 1979.618; 1980.660. 1980.692; 1980.739; 1980.740; 1980.748; 1989.1351–1352

tól 13 kilométerre, déli irányban elhelyezkedő, az olajkitermelés időszakában néhány százfős faluból, 1000 fő feletti lakossal rendelkező községgé fejlődő, úgynevezett „olajos falu”; Szentgyörgyvölgy – a szlovén határtól néhány kilométerre fekvő, korábban jószereivel 30 hold vagy afölötti birtokokkal rendelkező nagygazdák által lakott település, amely a határsávban érvényes megszorítások miatt és a falu irányításában erőteljesen résztvevő nagygazdák kitelepítése eredményeképpen erőteljes hanyatlásnak indult; Nemesnép – szintén a szlovén határ közvetlen közelében fekszik, így a határsávba eső, kicsi szerez település, amely kulákok kitelepítése után mára alvó településsé változik; Resznek a 86-os út mentén, a szlovén határtól 10 kilométerre fekvő, út menti település, amely a főút közelsége és a közelben még ma is elérhető álláslehetőségek miatt egy viszonylag jó helyzetben lévő zalai kistelepülés.

A kutatás tárgya pedig egy háztípus, a kockaház és a benne lakó családok életmódjának vizsgálata. A kockaház alatt azt a falvakban és városokban egyaránt megtalálható családi háztípust értem, amelyek külső jegyeikben hasonlóak, első ránézésre közöttük mutatkozó különbség csupán a házak színe. Kocka formájuk, sátor tetejük, utcafrontra néző két egyforma ablakuk szinte megtevesztésig egyformának mutatja ezeket az épületeket. Alaposabban szemügyre véve azonban több különbözőséget is láthatunk közöttünk. Mindenesetre a ház képét erősen meghatározó bizonyos külső jegyek egyformák, így egyik legfontosabb közös jellemzőjük, hogy utcai frontjukon két egyforma méretű ablak található, a házak minden esetben azonos magasságú lábazzal rendelkeznek (amitől csak akkor térnek el, ha a terepviszonyok ezt szükségessé teszik), és egyszintes típust képviselnek.

Úgy vélem, a kockaházon, a hozzá tartozó zöld udvaron, gazdasági udvaron, a házban lakók mindennapjaiból felrajzolható a 20. század egyik legnagyobb, a vidéket érintő alapvető változásának, vagyis a paraszti társadalomból falusi társadalommá alakuló társadalmi csoportnak és a lakóhelyének, a falunak a változása. Ezek az épületek ugyanis kollektivizálást követő társadalmi, gazdasági és a mindezekből következő megélhetési módok kiszolgálásának megfelelően épülnek fel és szolgálják a megváltozott keretek között élő családok mindennapjait. Formájuk teljes mértékben különbözik Magyarország bármely vidékén lévő falvak tradicionális építési kultúrájától, így egy jó ideig idegen részei a településeknek. Megvalósítják azonban mindazokat a modernizációs vívmányokat, amelyeket

a falvak, és benne a házak komfortosabbá tételét szolgálja, így ha az építésüket követően nem is, de rövid időn belül áram kerül az épületbe. A ház szerkezetét eleve úgy is alakítják ki, hogy villanyáram kerül bele. Kötelező elem a fürdőszoba jelenléte, amely sokáig csak az engedélyezéshez beadott tervrajzok része. Minden helyiség belülről érhető el, nem tartozik az épülethez pitvar, amely fontos, új kényelmi elem. Hátránya ennek a megoldásnak, hogy a gazdasági munkák során piszkossá váló lábbelikkal a sár, a kosszal járó munkákkal a szemét nem csak egy helyiségbe kerül. A probléma áthidalására jönnek létre később a nyári konyhák. Az új típusú lakóházban a konyhák sokkal kisebbek, mint a parasztházakban voltak, hiszen a központi tervezés azzal számol, hogy a falusi asszonyok munkát vállalva kevesebb időt töltenek a konyában, a boltok és a bolti készáru elérésével pedig kevesebb áru elkészítésére lesz szüksége a családoknak, így a konyha kisebb jelentőségű térérré válik majd. A ház formáján, külső megjelenésén kívül a hozzá tartozó udvar is különbözik. A korábbi lakóházakhoz tartozó udvarral szemben az egyik leglátványosabb különbség az új telkek mérete, amely jóval kisebb, a paraszti lakosság életmódjához igazítva, amely immár nem a saját gazdaságból történő megélhetéssel számol. A korábbi évszázadokhoz képest gyökeresen új falusi mindennapok egyik képviselőjeként tekintek a kockaházra, amely mint új, a korábbi falusi hagyományokkal szinte teljes mértékben szakító mindennapokhoz igazodó, steril lakóépületként jön létre. A hétköznapi gyakorlat, az új szokások, megélhetési tradíciók mentén zajló történések mellett természetesen számtalan régi, jól berögzött és bevált rutin is fennmarad, így a család életéhez igazodva feltételezésem szerint a lakóház is alakulni kezd. Dolgozatomban az életmód és a lakóház együttesében fellelhető kapcsolatokra és változásokra kívánok fényt deríteni.

A vizsgálatba vont épületek 1960 és 1976 között épültek, amely időszak a falusi magánéros építkezések egyik csúcspontját jelentette, és a fenti társadalmi változás egy jól vizsgálható periódusának időszaka. A korszak fenti időszakában épül a kockaházak jelentős része, később pedig a 70-es évek végétől a '80-as évek végéig épülnek az alapterületükben jóval nagyobb, kétszintes családi házak, amelyek elemzése már nem témája a dolgozatnak. A magánéros családi házépítések csúcsa országosan az 1949–89 közötti időszakra tehető, hiszen ebben a korban a lakóház volt az egyetlen birtokolható vagyontárgy,² amelyek

² VALUCH 2001, 399.

megszerzését a 60-as évektől lakásépítési kölcsönök is segítették, így ebben az időszakban jóval több magánház épült, mint a korábbi évtizedekben.

A KSH Zala megyei adatai³ (lásd 1. táblázat) igazolják az országos lakásépítési tendenciák érvényesülését, amely szerint az 50-es évek és a rendszerváltás között eltelt időszakban megnövekszik a magánérs család házak építése. Az adatokból az is világosan látszik, hogy a lakások az évtizedek előrehaladtával az alapterületüket tekintve egyre nagyobbak lettek, felszereltségük pedig egyre korszerűsödött. 1965-ben a lakások 73%-ában található angol WC a lakáson belül, 1985-re ez az arány már 100%. Az új építésű családi házak gázzal való ellátottságára vonatkozóan a KSH 1965-ből nem közöl adatokat, 1975-ben ez az arány 38%, 1985-ben pedig szinte 100%. A lakások vízzel való ellátottságának hasonló arányokat mutató adatai olvashatók ki a statisztikai hivatal táblázataiból. 1965-ben a lakások 48%-ában van valamilyen házi vízvezeték, 1975-ben 52%-ában, 1985-ben már teljes a lakóházak vízellátása. Szembetűnő a lakások méretének változása. Az adatok szerint 1975-ben az átlagméret 65 négyzetméter volt, 1985-re 100 négyzetméterre nőtt ez az átlag, 1989-re pedig érdekes módon 85 négyzetméterre csökkent.⁴

Az építési hullám elején a lakosság saját anyagi és emberi erőforrásait felhasználva építi a lakóházakat, majd a 60-as évek elején a kölcsönök megjelenésének idején – az első öt évben a kölcsön, mint új pénzügyi konstrukció iránt érzett bizalmatlanságtól vezérelve –, a kölcsönök és a magán anyagi erőforrások kiegyenlített felhasználása látható. Ez a tendencia a 60-as évek második felétől a kölcsönök javára tolódik el, és az évekkel előrehaladva, a kölcsönökkel épült lakóházak mind nagyobb arányt képviselnek a saját erőből történő építkezéssel szemben. Mindez a 80-as évek végére odáig jutott, hogy alig volt olyan építő, aki kölcsön nélkül épített.

A múzeum keretei között, a néprajzi gyűjtemény adatforrásainak gazdagítását célzó kutatás során, választ kerestem arra a kérdésre, hogyan folytatódnak tovább a falusi mindennapok a szocializmus éveitől új-jájalakult településeken. Milyen életmódmintákat hoznak magukkal a településeken gombamód szaporodó kockaházak, amelyek nemcsak építészeti szempontból képviselnek egy új háztípust, és alapvetően átalakítják a faluképet, hanem újszerű magának az épületnek a szerkezete, belső beosztása és a köré települő telek-

elrendezés is.

Az új háztípus így formájával, a telekrendezésével, a falun belül elfoglalt helyével jól jelzi azt az új korszakot, amely Magyarország-szerte a hagyományos paraszti kultúra és életmód felbomlásával járt. A kockaházakra kutatásomban úgy tekintek, mint a szocializmussal a falvakban megjelenő, a korábbi évtizedek paraszti világát sok tekintetben ugyan átörökítő, de alapvetően különböző, továbbá már nem paraszti, hanem falusi mindennapok lenyomatára.

Kutatásomban továbbá arra kerestem a választ, miként épülnek fel az újfajta, formájukban inkább már valóban családi háznak nevezhető épületek. Milyen forrásokból, mennyi idő alatt, títüsterv vagy más elképzelések alapján épülnek? Létezett-e egy központi kötelezővé tett títüsterv, vagy más hatások eredményezik a kockaházak országos elterjedését? Valóban egyformák ezek az épületek vagy vannak változataik?

A sátoztetős kockaházak 70 négyzetmétertől 100 négyzetméterig terjedő alapterülete valamivel nagyobb, mint a vizsgált vidékre jellemző boronaházak mérete, megegyezik viszont a téglából készült, a tehetősebb családok úgynevezett kódissállásos impozáns épületeinek méreteivel. A kockaházakhoz már nem tartozik nyitott pitvar, megszűnik a folyosó, egy-két speciális kivételtől eltekintve egy központi helyiségből nyílnak a szobák, a konyha; a konyhából általában a kamra; új helyiségként jelenik meg a házhoz kötelezően eltervezett fürdőszoba és a WC, amelyet különösen a 60-as években nem fürdőszobaként, hanem kamraként, vagy egyéb tároló helyiségként használnak. A házat körülvevő telken kötelező módon elkülönül az úgynevezett zöld udvar, amelyik az utcafrontról is látható pázsitos udvart jelenti. Mögötte, kerítéssel elválasztva található az állatudvar, a baromfikkal, disznóval, eleinte marhákkal, olykor lovakkal. Ezzel a kötelező elkülönítéssel létrejön egy új udvarrész, a virágos kert, a falusi lakosság házhasználati szokásaiban korábban nem létező, tulajdonképpen csak esztétikai és semmilyen funkcionális szereppel nem rendelkező tér, amely ma még mindig kettős képet mutat. Az idősebb tulajdonosok, a 70 és 80 év közöttiek néhány virággal, néha fával beültetett füves udvarként tartják az első udvarrészt, amely még ma sem épült be igazán az udvar használati terei közé. A fiatalabb, 40-50 éves korosztály udvarhasználatában az első udvarrész erőteljes reprezentációs szerepre lép, ahol szépen kar-

³ KSH Zala megye legfontosabb statisztikai adatai 1953–89. 1953 és 1960 között még nem álltak rendelkezésre OTP kölcsönök, ezért a táblázat nem tartalmaz adatokat ezekben az oszlopokban, 1982 és 1989 között pedig többféle kölcsön állt a lakosság rendelkezésére, ezért az adatok összehasonlíthatósága végett erre az időszakra nem tüntettem fel adatokat.

⁴ KSH 1953–1989.

bantartott zöld udvart tartanak fenn, sok esetben sziklakerttel, különböző színes, kerámia kerti figurákkal, pihenő pavilonnal. Azoknál a családoknál, ahol gyerekek vannak, kisebb játszóteret építenek, és ez a telekrész válik a család pihenő terepévé, illetve a vendégfogadás helyszínévé. Kutatásunk során bennünket is ebben az udvarrészben fogadtak.

A szocializmus időszakában, a központi tervezés szándékai szerint inkább a városok peremkerületeiben álló családi házakhoz hasonló épülethez és telekrendezéshez⁵ továbbra is a falusi társadalom tartozik, akik gazdálkodásuk korábbi formáit a birtokaikkal együtt elveszítették ugyan, mégis a mentalitásukban és a megélhetési stratégiáikban egyfelől természetes módon, másrészt a körülmények szorításában kénytelenek a korábbi, gazdálkodáshoz kötött életformájukhoz ragaszkodni.

A mindennapok megélhetési stratégiájának kontextusában merül fel a kérdés, hogy a kockaházak lakói a magántulajdonú földek államosítása után, az új épülethez tartozó háztájivá zsugorodó gazdaságokban milyen formájú gazdálkodást folytatnak.

A társadalmi kiegyenlítődés irányába ható erők hatására – hasonló méretű, magántulajdonban maradó birtokok, TSZ-ben vagy iparban történő elhelyezkedési lehetőség, szociális háló bővülése; társadalombiztosítás révén az orvosi ellátás elérhetősége, óvodai elhelyezés kiterjedése, nyugdíj bevezetése; fogyasztási cikkek elérhetővé válása, saját ház megszerzésének lehetősége OTP építési kölcsön által – vajon azonos megélhetési stratégiákat alakítanak ki a falvak lakói? Mennyire érvényesülnek az egyéni élethelyzetek generálta egyéni válaszok?

És mi a helyzet ma? A kutatásban olyan családokat választottunk ki, akik az 1960–76-ig terjedő időszakban fiatalok, ebben a gyökeresen megváltozott környezetben kezdik az életüket, házasodnak össze, főgnak bele az önálló életbe, a kor adta lehetőségekkel élve saját házat építenek, ekkor választják meg mindennapi megélhetésük forrásait, és lesznek a TSZ dolgozói vagy éppen ipari munkások. Kutatásunk során, a beszélgetésekben beszélgetőtársaink fiatalkorának, aktív éveinek mindennapjairól beszélgettünk, az akkori viszonyokat elemeztük, de találkozásunk 2005–2010 között, a mai viszonyaik között történt, látva az épület mai állapotát, amelyben élnek, a gazdaság változását, ezért nem lenne teljes a kutatás, ha nem tennénk megállapításokat az életük jelenlegi működésére vonatkozóan.

Terepmunka módszertana

A dolgozat elemzéséhez szükséges interjúk és fényképek zömét adó kutatás elkészítéséhez két terepmunka tábor volt, amely összesen négyhetes kutatást jelentett, a táborok előkészítését, vagyis a vizsgálatba vont települések kiválasztását több hónapos célzott előkészítő munka előzte meg. A szervezett terepmunka mellett, amennyiben múzeumi teendőim engedték, egyénileg is kiszálltam terepemre, és egy-egy napot kutatással töltöttem. A munka során összesen 75 napot töltöttem terepen, a táborok és az előkészítés során több mint 150 interjú készült, emellett pedig több száz fotó került a múzeum adattárába.

A kutatás törzsanyagát adó kutatótáborok az alábbiak voltak:

2008. – Szabadtéri Néprajzi Múzeum OTKA programjának keretében, Dr. Sári Zsolt által szervezett kutatótábor: Kávás, Gellénháza.⁶

2010. – Zala Megyei Múzeumok Igazgatóságának Európai Unió által finanszírozott kutatási programja: Szentgyörgyvölgy, Nemesnép, Resznek.⁷ A kutatótábor még két további településen, Csesztregen és a ma már Szlovéniához tartozó Dobronakon is állomásozott, de az interjúk és az elkészült adatok nem tartalmaztak olyan információkat, amelyek a többi településsel történő összehasonlításukat lehetővé tette volna.

Mindkét kutatótábor résztvevői néprajzos egyetemi hallgatók voltak, akik egy előre megadott, a kockaházak építésére, a ház átalakításaira, a családok megélhetésére vonatkozó kérdéscsoportokból összeállított kérdőív alapján végezték a kutatásukat.

A térség helyzete

A kockaházak egy speciális társadalmi és politikai környezet hatásainak eredményei, és mintegy szimbólumként testesítik meg a paraszti társadalom után létrejövő falusi társadalom kialakulását és megszilárdulását. Ez az épület tehát nemcsak egy újfajta építmény, hanem egy újfajta falusi társadalom és életmód megjelenésének helyszíne is egyben. Annak a falusi lakosságnak az otthona, amely a szocializmus létrejöttékor jelenik meg, és életmódját tekintve már számtalan ponton különbözik a korábbi évszázadok parasztságától. A szocializmus ambivalens viszonyai között, ahol egyértelmű cél volt a falusi lakosság minél hatékonyabb felzárkóztatása a városi társadalomhoz,

⁵ KATHY 1961, 41.

⁶ Rurális építészet, lakáskultúra és életmód a 20. században. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum OTKA K82103 sz. kutatási programja.

⁷ Múltunk közös értékei – Elő örökségünk, SI-HU-1-1-007 címet viselő, Szlovénia–Magyarország Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007–2013 keretében végzett kutatás.

életkörülményeik közelítése a városi viszonyokhoz – mindezt kellő előkészítettség nélkül, a megfelelő körülmények megteremtését mellőzve, erőltetett módon végrehajtva a keletkező hiányok miatt – a falusiak életének jelentős részét még mindig több ponton is meghatározták a paraszti tradíció bizonyos elemei.

A kockaházak így egy olyan speciális társadalom szimbólumai, a benne lakók élete visszasságainak tükrői, ahol az építmény maga minden újításával – villanyáram, gáz, víz bevezetésének lehetősége, fürdőszoba megépítése, zárt átjárhatóság az egyes helyiségek között, zöldudvar, virágoskert, nagy alapterület – egy kényelmes zöldövezeti családi élet lehetőségét biztosította volna a családoknak. A körülmények, amelyekben ez a kezdetben nagyon is faluidegen családi ház megszületett, a zöldövezeti életmód létrejöttét már korántsem tették lehetővé. Az ideális állapot, ahol a falusiak a TSZ-be vagy a gyárakba járnak dolgozni, és csak hobbikertként működtetik a veteményeskertet – alapvetően a vidéki lét természetes velejárójaként –, nem jött létre. Az utópia nem számolt a falusi emberek több évszázados kötődéséhez a földhöz, amelytől a kollektívizálás nagyrészt megfosztotta őket ugyan, de azt teljesen megszüntetni a megmaradt zsebkendőtelkeken – még erőszakos eszközökkel – sem lehetett. Másfelől, ez a természetes kötődés tette lehetővé, hogy a Rákosi-rendszer legnehezebb periódusában, a beszolgáltatás elviselhetetlen szintre emelésének idejében, az üres polcú boltok működésekor is megéljen valahogy a család. Hobbikertészetről csak, mint rossz viccként lehetett szó, hiszen a termelés kezdetben elementáris megélhetési stratégiája volt a családoknak, később pedig az egész országnak, hiszen a zöldség- és gyümölcs-termés nagy része származott a falusiak kertjeiből.

A kockaházak tömeges országos elterjedése egy korszakhoz köthető, méghozzá a magánérs családi házépítések 1950-as évektől 1970-es évek közepéig tartó periódusához. A falvakban építhető új lakóházakhoz megteremtett kedvező feltételek – úgy, mint OTP-hitel, a telekhez jutás lehetősége – az 1950 és 1989 között időszakban természetes módon eredményeznek lakásépítési hullámot Magyarország falvaiban, és ennek az 1950 és 1970-es évek közepéig tartó korszaka a kockaházak ideje. Ez a házforma pedig annak ellenére, hogy egyformaságával a kötelező építendő forma előfeltételezését hordja magában, nem volt az, hanem a körülmények hatására (praktikus, egyszerű, optimálisnak gondolt méretű házforma, amelyet a lakásépítési támogatásokhoz megszerezhető tervek alapján építhettek), és a közízlésben való széles körű

elterjedés eredményeképpen hódította meg nemcsak a térségünket, hanem az ország falvait is.

A házforma létrejötté és gyors elterjedése térségünkben a speciális környezeti feltételek eredménye. Az úgynevezett depressziós zóna részeként, a térség változásra és fejlődésre kész. A korábbi évszázadok építési tradíciójaként élő hosszúházak, a tömés-, vályog- és boronaházak formájuk miatt teljesen modernizálhatatlanok, és ilyen irányú hiányosságuk miatt egyre nehezebben fenntarthatóak. Az 50-60-as években, a Göcseji Falumúzeum építésének ideje alatt készült fotókon boronaházak tömegei láthatók, amelyek fa anyaguk miatt ekkor már a legkevésbé sem fenntartható épületek. A tetejüket fedő zsúp rendkívül tűzveszélyes, különösen úgy, ha a tulajdonosok még az áramot is bevezették a házba, amire akadt is példa szép számmal. A hosszúház-forma egyik legnagyobb hátránya volt az egyes lakóhelyiségek csakis kívülről történő megközelíthetősége. Ezen a szerkezeti adottságon pedig szinte lehetetlen volt változtatni. A térség építési hagyományai miatt kialakult, de a 20. századi modernizáció időszakában már egyre fenntarthatatlanabb helyzetben az új lakóháztípus könnyen terjedt el a vidéken.

A beszerezhető építőanyagok köre, az elérhető, eleinte még építőmesterek által papírra skiccelt tervek helyi közösségben való elterjedése, majd az OTP-hitelek mellé beszerezhető egyentervek létrehozák térségünkben is az úgynevezett kockaházakat. A házalap mérete 9 és 15 méter között változik attól függően, hogy az alaprajz kocka vagy téglalap. Az alapépület két, az utcafrontra néző ablakkal rendelkezik, erre néznek a szobák, lépcsővel ellátott terasz vezet a bejárati ajtóhoz, a bejárati ajtó egy fogadó helyiségbe vezet, ahonnan a többi helyiség nyílik. A konyha minden esetben az épület hátsó traktusában helyezkedik el, mellette a kamra és a fürdőszoba elhelyezése változik. Az épület előtt virágoskertnek szánt, néhány méteres terület helyezkedik el, így egy-két rendkívüli kivételtől eltekintve a házak nem közvetlenül az utcafrontra épülnek. Ezt az elhelyezést az építési rendeletek ki is kötik, ahogy az udvar egyes részeinek tagolását is. A ház mellett minden esetben zöldudvar helyezkedik el, e mögött kap helyet a gazdasági udvar az állatudvarral, a veteményeskerttel és a gazdasági munkát kiszolgáló építményekkel. Ebből az alaptól később számtalan variáció nő ki, amit a későbbi, a család változó igényeihez alkalmazkodó hozzáépítések, javítások további változatokkal gazdagítanak. A házzal szemben az udvar elrendezésében nagyobb változtatásokat nem végeznek a családok. A családok életkorához igazodva

a fiatalabbknál a zöldudvar kaphat nagyobb hangsúlyt több, pihenésre alkalmas helyszínnel, a gazdasági udvar azonban kevésbé változik.

A kockaház felépítésekor kialakuló házalapok, ezek egyformasága természetes módon hordozza magában a változtatás szükségességét, hiszen a házalap eleinte nem rendelkezik mindazokkal a helyiségekkel, építményekkel, amelyek a kényelmes gazdálkodás feltételeihez szükségesek. A városi családi házas övezeti épületekhez hasonló funkciókra tervezett egyenlakház addig változik, amíg tulajdonosai igényeihez igazítva ideális kialakítást nem kap. Az alaprajzi változatok tárgyalásánál bemutattam, hogy a belső beosztás miatt a bejárat elhelyezése, az alapterület különböző mérete hányféle házformát eredményez. A későbbi toldások és változtatások pedig tovább alakítják a lakóházakat. A korábbi, földművelő életmódhoz szükséges tartozékok a háztáji működésével ismét szükségessé válnak. Kamrák jelennek meg a lakóházak toldalékeként, és egyéb, a gazdaság működéséhez szükséges tárolók, ahol a szerszámokat, a tartósításhoz szükséges üvegeket, az állatok eledelét stb. tartják. A lakóház külső felületeinek díszítésében, a ház vakolásában minden településen a helyi divat és az egyéni ízlésvilág dominál, úgy a színek használatában, mint a díszítőelemek elhelyezésében és az anyaghasználatban. A vakolás és díszítés változásában két korszak különíthető el. Az egyik a lakóház megépítésének időszaka, amikor nemcsak a helyi, hanem az ország más területein is felfedezhető általános szokás volt az épület ablakaihoz kötött, azokat hangsúlyozó díszítésmód, ami történhet az ablak körüli díszítéssel vagy a ház vakolatának tagolásával, és a két ablak közötti rész eltérő színezésével. Azok a házak, amelyeket a 90-es évek környékén felújítanak, és a felújítás keretében új vakolatot kapnak, már nem tartják meg ezt a díszítési stílust, a ház egyforma szintet kap. A dolgozat terepe csupán a Zala megyei terület, így a változtatásokra vonatkozó megállapításaim helyi hatókörűek.

A szocialista ipar keretei között beszerezhető, nagyjából azonos termékek között a lakóházak nemcsak külsejükben, hanem belső berendezésükben is egymáshoz nagyon hasonlatosak. Attól függően, hogy az épületek mikor kapnak berendezést, illetve a család mikor újítja fel a bútorokat, jól megfigyelhető, egymástól évtizedenként elkülöníthető bútorkorszakok figyelhetőek meg. A lakóházak berendezésében általános jelenség az egymás mellett élő, egymásra halmozódó bútorkorszakok jelenléte. A lakás új helyisége, a fürdőszoba kezdetben szinte idegen test, amelynek valós funkciója még nem alakult ki, eredeti rendeltetése még nem teljesedett ki, tároló helyiségként szolgál. Beren-

dezése, megfelelő fürdőszoba-bútorzata ennek megfelelően nincs is igazán, a minél hatékonyabb tárolás érdekében több fogas és polc zsúfolódik bele, amit a sok egymás hegyén-hátán tárolt ruha, egymásba rakott lavórok, dobozok egészítenek ki, és tesznek raktárrá. Kezdetben a fürdők a leginkább egyforma helyiségek, hiszen míg a 60-as évek elején is már legalább kétféle szobabútor közül választhatnak a vásárlók – azon belül pedig több elrendezési mód, fényezés, furnér variációk állnak rendelkezésre –, addig csempéből sokkal kisebb a választék. A csempék minden esetben dísztelenek, színük pedig fehér, világoskék, esetleg halványsárga. A fürdő, mint a kényelmes tisztálkodás helyszíne csak jóval később alakul ki. Az idősebb generáció, a ma 70-80 éves korosztály lakóházaiban azonban a fürdő végig megmarad raktár funkciójú reliktumnak. A fiatalabb korosztály ezzel szemben a lakás felújítása során eljut a fürdő átalakításához is, amelyet a csempék kicserélésével, különféle, egyéni ízlésnek és esztétikai szempontokban megfelelő fürdőszoba-berendezést vásárolva helyeznek valódi funkciójába. A lakóházak berendezéséhez elérhető, gyáripar által termelt tömegbútorok megjelenése valamelyest egyen lakásbelsőket eredményez, nemcsak a kockaházak, hanem a városi lakások esetében is. A korszak lakberendezési jelenségeinek egyik nagy változása a korábbi időszakhoz képest, hogy a parasztság tehetősebb rétege ugyan próbálta követni a polgári lakások bútorainak és berendezési tradíciónak mintáit, teljesen nem tudták saját lakásaikhoz alakítani ezeket a hagyományokat. A szocializmusban azonban, amikor a városi lakosság és a falusiak is ugyanannak a gyáriparnak a termékeit vásárolhatták meg, akarva akaratlanul nagy hasonlóság mutatkozott a városi panellakások és falusi kockaházak között. Az elmúlt évszázadokhoz képest szintén új jelenség, hogy ugyan bútor panelekből építkezhetett a lakberendezés, mégis nagyobb tere volt az egyéni ízlésnek. Hiszen míg a parasztház bútortípusai, a paraszt-polgári bútorok – ágyak, asztalok, szekrények, komódok –, majd később az úgynevezett hálósobagarnitúra és a széles körben elterjedt Béke bútorcsalád elég hasonlóak voltak, addig az új, 60-as évektől megjelenő gyáripari bútorkollekcióknak több változata is elérhető volt.

A variációk száma pedig évről évre egyre gazdagodott, mind több mintával díszítették a szekrény sorok ajtajait, amelyek így egymástól egészen eltérőek lettek a 70-es évek végére. A szerkények mellett gazdagodtak a fotelek, ágyak, később ülőgarnitúrák formái és kárpitmintái is. A lakások berendezésében, díszítésében, a gyáripari bútorok és termékek korlátjai ellenére is nagyobb szabadság, több lehetőség állt az asszonyok rendelkezésére, mint a paraszti lakóházak esetében.

A kötött berendezési elvek, amelyek nagyrészt az elérhető bútorok formáiból adódtak, a kockaházakban már teljesen feloldódnak, korlátok igazán nem is léteznek.

A dolgozat másik nagy kérdése, hogy kik lakják ezeket a kockaházakat, hogyan élnek az infrastrukturális fejlesztések és a gazdasági átalakítások nyomán megváltozott településeken. A kockaházakban lakók élete ugyanis egy sajátos életformát valósít meg, egy korszakot a falvak életében, amely mára ismét változni látszik. Bali János találó terminológiáját használva, a „kockaházak népe” jól kifejezi azt a falusi társadalmat, amely újonnan épült kockaházaiban éli aktív éveit falusi mindennapjait a Kádár-korszakban, és akiket az tesz csoporttá, hogy egy meghatározott korszakban a központi tervezés által erőteljesen meghatározott körülmények között élnek sok tekintetben országosan is hasonló életüket.

A megélhetési stratégiákat összegezve négyféle családtípust fedezhetünk fel. A férfiak mindegyik családtípusban dolgoznak, előttük két út állt. A helyi TSZ-ben, vagy betanított munkásként a közeli város, vagy nagyobb település gyárában végzett munka. A vizsgált családok között olyan nem volt, ahol a férfiak nem naponta ingáztak, hanem hosszabb időre kényszerültek elhagyni a családjukat. A nők esetében két lehetőség állt a család előtt: otthon maradnak és ellátják a háztáji gazdaság munkáinak nagyobb részét, vagy elmennek dolgozni. Az utóbbi eset akkor állt a nők rendelkezésére, ha a fiatal pár az idős szülőkkel lakott, akik magukra tudták vállalni a háztáji gazdaság ellátásának feladatait.

A megélhetési stratégia-variációk tehát az alábbiak:

A, Férfi dolgozik (TSZ-ben vagy gyárban) – nő otthon marad

B, Férfi dolgozik (TSZ-ben vagy gyárban) – nő otthon marad – a pár az idős szülőkkel él együtt

C, Férfi dolgozik (TSZ-ben vagy gyárban) – a nő dolgozik – a pár az idős szülőkkel él együtt

D, Férfi dolgozik (TSZ-ben vagy gyárban) – nő dolgozik – a pár a szülők nélkül él

A falusiak évszázados egzisztenciájukat adó földtől való megfosztása, TSZ-ek létrejötte, és az itt végezhető munka, illetve a városokban végezhető ipari munka szintén a korábbi évszázadok életmódjától különböző, kisebb vagyoni különbségekkel ugyan, hasonló életfeltételeket teremt.

A kockaházak népe így aktív életszakaszának első felében nemcsak a családjának évszázadokon keresztül megélhetést adó, tulajdonában hagyott kisméretű föld által nyújtott gazdaságból, hanem fizetett munkából is él. Jövedelmének nagy részét eleinte a házépítésbe, majd annak felszerelésébe, berendezésébe fordítja. A nyolcórás munkával kialakuló szabadidejének nagy

részét is a háza felépítésére használja, majd a kiegészítő gazdaságban szükséges munkára fordítja. Később, a házépítés terhei alól felszabadulva a családok megtehetik, hogy egy korábban nem ismert szabadidős tevékenységgel, a vállalati üdülőkben való pihenéssel töltsék a szabadságukat.

Egy térség, amely korábban a helyi viszonyok és körülmények miatt évszázados elzártságban működik, a központi falufejlesztési törekvések miatt hogyan zárkózik fel a Kádár-korszak átlagos falvaihoz? Térségünk a vizsgált időszakban, Gellénházától eltekintve, amely mint ipari település egy sajátos utat járt be, a központi fejlesztésnek megfelelően országos tendenciákat mutatott. Ma azonban, központi tervezés nélkül a kockaházak népe ismét helyi sajátosságokat mutat, amely leginkább a térség aprófalvas szerkezetének nehézségeiből adódik. Ma ismét a közlekedés problémái és a munkahelyek hiánya jellemez sok települést. Másfelől, míg a Kádár-korszakban a falusiak vállalták, hogy a településekről a közeli központok munkahelyeire jártak el, de naponta vagy a hétvégén hazautaztak és dolgoztak a gazdaságban, a mai kor fiatal családjai inkább teljesen felhagynak a gazdasággal és a falusi élettel, hogy kényelmesebben, a munkahelyükhöz közel éljenek.

A 60-as és 70-es években fiatal generáció, ma időskorú, akik a településeik munkaerő-megtartó erejének hiányában családjuk nélkül, sokszor egyedül maradnak. Nyugdíjazásukat követően jövedelmük csökken, bevételük megélhetésükre elég, lakóházaik modernizálására már nem maradnak anyagi erőforrásaik, így lakóházaik a 60–70-es évek reliktumai.

A vizsgált települések közül csak Gellénháza járt be egy, a mai korszakra is kiterjedő sajátos fejlődési utat, hiszen az 50-es években egy Káváshoz hasonló, a megyeszékhelyhez közel álló település volt, amely az olajtermelés hatására jelentős nagyközséggé nőtte ki magát, a település méreteihez és anyagi körülményeihez alakított infrastruktúrával. Az olajkorszak után azonban a megnövekedett lakosságának köszönhetően, nem az olajos aranykornak megfelelő jólétben, de továbbra is több működő infrastruktúrával a megyeszékhely egyik zöldövezetévé tudott válni, ahol új lakópark épült, működik az iskola, és tömegközlekedéssel is elérhető.

A térség fejlődése és átalakulása

Kutatásunk során az interjúkból több család- és életmódtípus rajzolódik ki, jól leképezve az országos társadalmi tendenciákat, illetve azok helyi sajátosságait. Hasonló gazdasági környezetben, kollektív in-

tézkedések mellett, attól függően, hogy milyen helyi, külső körülmények alakították a családok lehetőségeit, különböző megélhetési stratégiák mentén alakították mindennapjaikat, amely döntéseknek mai életükre is jelentős befolyása van.

A falusi családok jelentős részének fogyasztása és életszínvonala a hatvanas–hetvenes években nagy változáson ment keresztül. Ebben fontos szerepe volt annak a tényezőnek, hogy sikeres alkalmazkodási stratégiákat tudtak kialakítani a kollektivizálás következtében megváltozott körülmények között. Idesorolható a többkeresős, vegyes foglalkozási összetételű háztartások kialakítása, a háztáji és kiegészítő gazdaságok intenzív hasznosítása. Kétségszemből való tény, hogy ez az alkalmazkodási stratégia sok áldozatot követelt a falusi népeiségtől, nem ritkán a politika ellenében működve, de ez tette lehetővé a falun élők társadalmi helyzetének javítását, a falu és város közötti különbségek csökkentését. A mindennapi élet szintjén az élelmiszerek, a ruházati termékek, a tartós fogyasztási cikkek beszerzésének növekedése mellett a hatvanas évek második felétől jelentősen bővült az igénybe vett szolgáltatások köre, mennyisége, és ugyancsak növekedett az egyéb fogyasztási cikkek – háztartási energia, üzemanyagok, gyógyszerek, kulturális cikkek – részesedése a kiadásokban.⁸ Az átalakulások ellenére – kollektivizálás, falusi háztartások jövedelmének növekedése, falusi infrastruktúra javulása, szociális juttatások fokozatos kiterjesztése a falusiakra is – a falusi élet a hatvanas években még mindig rendkívül megerőltető volt, és bár elkezdődött egy szerény mértékű gazdagodás (amely például az új házak építésében nyilvánult meg), a mindennapok szinte alig változtak a korábbi évtizedekhez képest.⁹ A paraszti társadalom esetében a földtulajdon az 1945 és 1960 közötti időszakban továbbra is a rétegződés fontos tényezője maradt. A tulajdonjog elvesztését követően a szerepe csökkent, de nem tűnt el teljesen. Befolyásolta többek között a termelőszövetkezetek munkaszervezetében betöltött pozíciót vagy a helyi társadalmon belüli presztízt.¹⁰ Különösen a kollektivizálás második szakaszában az agitációs stratégia során törekedtek arra, hogy a falvak vezető egyéniségeit, vagyis a nagygazdákat nyerjék meg az ügynek, akik reményeik szerint a falu lakosságának véleményvezéreként hiteles eszközei lehettek a meggyőzésnek.

Így történt ez a zalai falvak esetében is, ahol nemcsak hogy hiteles szószólói lettek a kollektivizálásnak, hanem sokszor ők lettek a TSZ-ek első elnökei és más ügyekben is megtartották vezető szerepüket, hiszen a falu lakossága adott a véleményükre.¹¹

Kérdés, hogy a jövedelem- és életszínvonal-ki-egyenlítődés korabeli folyamatait miként értékeljük, ha tudjuk, hogy a javulást a legrosszabb helyzetű rétegek nagy mennyiségű többletmunkával érték el. A magasabb életszínvonalú rétegek ugyanis rövidebb idő alatt keresték meg ugyanazt a bért és fizetést, mint az alacsonyabb életszínvonalú rétegek. A falusi lakosság napi másfél-két órával több munkával érte el azt, hogy az életszínvonaluk az 1970-es évek folyamán lényegesen emelkedett és közeledett a társadalmi átlaghoz. A jövedelemkülönbségek az adott viszonyok között átalakultak életmód-különbségekké, vagyis formát váltottak és rejtetté váltak.¹²

A falun bekövetkező változásokkal tehát megtörtént a paraszti társadalomból falusi társadalomba lépés, de az új életforma számtalan szállal kötődött a korábbi, paraszti mindennapokhoz. Az új nagyüzemi munkaszervezet legfontosabb pozícióiba rendszerint olyanok kerültek, akik képesek voltak átlátni a nagybirtokok működését, a gazdálkodási folyamatokat, ez pedig elősegítette a korábban nagyobb magángazdálkodók érvényesülését. A cseléd és proletárműlttal az állattenyésztésben dolgoztak. Ezeket a hagyományos belső rétegződésen alapuló viszonyokat addig lehetett fenntartani, amíg a hagyományos technikájú gazdálkodás volt a meghatározó.

Amíg az ötvenes és hatvanas években a mezőgazdaságból való kilépés volt a jellemző, addig a 70-es években kétirányúvá vált a folyamat, vagyis jelentősen nőtt azoknak a száma, akik a városi ipari munkából tértek vissza a mezőgazdaságba. Mindez arra utal, hogy az egységes dolgozó vagy paraszti szövetkezi osztály nem jött létre, illetve abban a pillanatban, ahogy a tulajdontól való megfosztás révén kialakult, azonnal differenciálódni kezdett, és bizonyos értelemben a parasztság újratermelődése is megkezdődött. A falvakban élők is tudomásul vették, hogy az első és második gazdaság együttes alkalmazása tartósan fenntartható, ami a családi kisüzemi termelés keretében a mezőgazdasági munkát ismét népszerűbbé tette.¹³

⁸ VALUCH 2001–2002, 69–76.

⁹ KOZÁK 2002, 11–35.

¹⁰ VALUCH 2001

¹¹ BÉRES 2007, 239–247.

¹² LAKI 1997, 79.

¹³ VALUCH 2001, 200–204.

Ezek a különbségek nemcsak a falu és város lakosságának kontextusában bizonyultak igaznak, hanem a falu lakosainak kis közösségén belül is. Mezőgazdasági termeléssel szinte mindenki foglalkozott és teszi ezt ma is, de a lakosság anyagi különbségei az úgynevezett kulák birtokok államisítása után is fennmaradtak. Ez a réteg földtulajdonának nagyobb részétől megfosztva is a falu társadalmának tehetősebb feléhez tartozott. A vizsgált településeken ez a különbség a lakóház tekintetében nagyon jól leképeződik. Azok, akik korábban és az új viszonyok között is több anyagi erőforrással rendelkeztek, hamarabb befejezték a lakóház építését, egy-két éven belül vakolat került a lakóházra. Megengedhették maguknak, hogy a lakóházuk egy-két méterrel nagyobb legyen az átlagnál, esetleg ne átlagos, hanem úgynevezett manzárd tető kerüljön rá. Gyorsan be tudták bútorozni a lakóházaikat, így nagyjából egy évtized elteltével hozzálátnak a lakóház felújításához. Amikor a 60-as évek bútorait, aminek a darabonkénti megvásárlását a szerényebb körülmények között élő családok éppen csak befejezik, a tehetősebbek már nekilátnak lecserélni. A hitelek elérhetővé válása mellett is a szegényebb családok hatalmas erőfeszítések árán építik fel a házaikat, amelyekben külsőleg nem sok különbség látszik a falu jobb körülmények között élő családjaihoz képest. A lakásba érve azonban az eltérések már jól láthatók. Ennek legszembetűnőbb jele, hogy ezekben az épületekben sokszor a 40 évvel korábban épült lakóház ötét látjuk, amin szinte semmilyen felújítást nem volt módjában eszközölni a családnak.

A vizsgált időszakban a kutatásba vont települések, magukon viselt hátrányaik ellenére, amelyek alapvetően abból adódtak, hogy egészen a szocialista rendszer kiépüléséig, az erőltetett falufejllesztés időszakáig az ország legarchaikusabb és sok tekintetben legelmaradottabb vidéke volt ez a terület, felzárkóztak a falvak országos átlagához képest. Sőt Gellénháza és a vonzáskörzetében található falvak esetében az olajkitermeléssel, a vidékre költöző iparnak köszönhetően ugrásszerű fejlődés indult be. A modernizáció eredményeképpen a falvak infrastruktúrája gyorsan kiépül, a munkalehetőség a településeket vonzó célponttá teszi, így megnő a falvak lakosainak száma. Gellénháza esetében ez lakosságszám duplázódást jelent. A lakosságszám emelkedése új utcák létrehozását teszi szükségessé, a fejlesztés pedig a települések szerkezetének teljes átépülését vonja maga után. A munkalehetőség megszűnésével esetünkben már Gellénháza sem lesz annyira vonzó célpont, mint korábban, de a korábbi időszakok-

ban a felduzzadt lakosságszámhoz kialakított infrastruktúra, a megyeszékhely közelsége még napjainkig is lakosságmegtartó erővel bír.

A vizsgált települések esetében általánosságban elmondható, hogy utak épültek a területen, ami lehetővé tette a buszközlekedést, ezzel enyhítve a vidék egyik legfontosabb gondját, a közlekedés nehézségeit.

A fizetett munkával megkeresett jövedelmüket a falvak lakossága itt is az általánosan elterjedt kockaházak építésére költötte, azonban nem mondhatjuk, hogy teljesen egyforma lakóházak jöttek volna létre. Alapjaiban nagyon egységes, a korábbi háztípusoktól merőben eltérő formával rendelkezik ez a háztípus, amelyek így teljesen megváltoztatták a faluképet.¹⁴ Nemcsak azért mert gombamód szaporodnak és átveszik az uralmat a hagyományos épületek felett, hanem azért is, mert a vizsgálatba vont település, Resznek kivételével, mind a vidékre jellemző szeres településforma képviselői voltak. Az utak építéséhez azonban ezen a formán változtatni kellett, ami csak annyiban érvénysült, hogy egy betonút eléri a települést, amely mellett kimérik az új telkeket, tehát itt jön létre a falu első hagyományos értelemben vett utcája. Nemesnép például mind a mai napig megtartotta szeres településformáját, a betonút be sem megy a faluba, hanem mellette halad el. A faluban új utca nem jött létre, az új épületek a régi házak helyén épültek fel, így a településen ma sem léteznek valódi utcák, hiszen az épületek szabálytalan elrendezésben jöttek létre. A 1950-es évek utcanévadási feladata itt megoldhatatlan feladat elé állította a tanács munkatársait, akik úgy döntöttek, hogy a térképen a falu közepén húznak meg egy vonalat, vonaltól egyik irányba Kossuth, a másik felétől Petőfi utcának nevezik a halmazokat.

Azokon a településeken, ahol új utak jöttek létre, mellettük csak kockaházak épülhetnek. A tendencia mögött az okok összetettek, amelyek egyrészt a vidékre jellemző háztípus modernizálhatatlanságából, másfelől pedig a rendelkezésre álló legolcsóbban elkészíthető háztípus választási kényszeréből adódtak.

Az újdonsült épületek, azonban csak látszólag egyformák. Smiló Dávid építész, körülbelül 1000 kockaház fotót fényképezett egymásra, amiből egy jól kivehető, elmosódott határokkal rendelkező típusházforma jött létre, erősítve ezzel azt a feltevést, hogy ezek az épületek kisebb eltérésekkel ugyanolyanok voltak. Vizsgálataink azonban a tételnek inkább az ellenkezőjét igazolták. A ház formája kívülről egyformának tűnik, hiszen a TÜZÉP-en beszerezhető ablakok formája

¹⁴ SÁRI 2009, 41.

és elhelyezése egységes külső homlokzati képet ad, de a ház hátsó traktusától már sok variációra láttunk példát. A ház küllemén az elkülönülni akarás egyik formája a vakolatdísz, csúcsdíszek, a kerítés, a lábázat.¹⁵ Az alaprajz formája, vagyis, hogy az épület kocka, téglalap vagy L alaprajzú, már jól látható a tető formájából. Az alaprajzi változatokon túl tovább gazdagította a variációs lehetőségeket a belső beosztás, amely a ház második traktusában, számtalan kombinációban helyezte el a tervrajzokon is szereplő módon, vagy utólagos módosításokkal a kamra, konyha, fürdő esetleg harmadik szoba helyiségeket.

A ház belső beosztásán túl látszólag hasonló képet mutatnak a konyhák, szobák belvilágai is, hiszen gazdáik típusbútorokkal rendezik be azokat. Ennek ellenére mégsem teljesen egységes ezeknek a helyiségeknek a képe, hiszen a családok többsége nem tudja megvásárolni a komplett garnitúrákat, az egyes szobák berendezéseit nem is egy időszakban szerzik be, ezért számtalan variációban, a korábbi bútorok bizonyos darabjaiban láthatók ezek a típusbelső.

A tervezett falufejlesztés programjában a vidék, így az országos tendenciába illeszkedve a vizsgált terület is rengeteget fejlődött évszázados lemaradásához képest, de a sajátos aprófalvas településszerkezetének problémája ma ismét régi-új problémaként jelenik meg.

Aprófalvak jellemzői:

1. Népeség gyorsan fogy, mert a fiatalok elvándorolnak;

2. Gazdaságilag elmaradott területek, mert kevés és gyenge munkaalkalmat kínálnak a bennük élőknek;

3. Elmaradottak, mint lakóhelyek, mert gyenge az infrastruktúrájuk, hiányosak a kommunális szolgáltatásaik. A legsúlyosabb problémájuk, hogy mint lakhely elmaradottak, lakossági infrastruktúrájuk szegény.

A fennálló probléma megoldása pedig az, hogy az anyagi erőforrásokat közvetlenül ennek a helyzetnek a megoldására helyezzük, attól függetlenül, hogy gazdaságilag milyen helyzetben van az adott település és ez oka-e az elvándorlásnak.¹⁶

A 20. század elejének iparosodása egy ilyen földrajzi környezetben létrejött településszerkezetet örökölt. Az ipar azonban teljesen más igényekkel lépett fel, mint amit a falu infrastruktúrája kínálni tudott, mert szüksége volt jó közlekedésű körzetekre és az ezt kiszolgáló egyéb infrastruktúra helyben létre. A lakosság már ekkor megpróbált a jobban fizető, ki-

számíthatóbb munkát ígérő, vagyis ipari munkát ígérő városokba költözni.¹⁷

A 20. század elején, vidékünkön a lakosság a nagyobb településekben, illetve a szomszédos Ausztriában és Szlovéniában vállalt munkát. A szocializmus időszakában felerősödött és máig folytatódó tendencia, a közeli Lentibe vagy Zalaegerszegre költözés. A 60-as évek során létrehozott iskolák, óvodák, boltok, rendszeres buszközlekedés, munkalehetőség a TSZ-nél egy időre biztosították ugyan azokat az infrastrukturális feltételeket, amelyek a lakosság helyben maradását biztosítani tudták ugyan, de ez a rendszer a gazdaságos működtetéshez szükséges túl alacsony lakosságszám miatt lassan leépült, vagy leépül, és a vidék ismét szembetalálkozik a régi problémájával. Az Élő örökségünk tábor keretében két építészhallgató az egyik választott település, Resznek esetében vizsgálta meg a falu fennmaradásának lehetőségét. Kutatásuk keretében megnézték, hogy melyek azok a települések, ahol infrastrukturális csomópontok vannak, és ezek milyen távolságra helyezkednek el a vizsgált településtől. A kutatás eredménye alátámasztotta az elképzeléseket, miszerint minden, a településen maradáshoz lehetővé tévő infrastruktúra túlzottan távol van ahhoz, hogy a fiatalok a faluban maradáshoz válasszák, annak ellenére, hogy rokoni, baráti kapcsolataik miatt emellett döntenének. Az ideális állapot az a '60-as évekre felduzzasztott, de a fenntarthatatlan rendszer a rendszerváltást követően lassan leépült.

Az államszocializmusban a 60-as és 70-es évekbeni gazdasági növekedésnek, az első gazdaság keretei közötti teljes foglalkoztatásnak, jövedelemkiegyenlítésnek, a nyugdíjazás és az egészségbiztosítás kiterjesztésének, a középfokú oktatás tömegessé válásának, a kétkeresős családok széles körű alkalmazásának a körülményei között a szegénység is visszaszorult, illetve formái megváltoztak.¹⁸ A hatvanas évektől ezt a formát a "relatív szociális szegénység" váltotta fel: ez ekkor a népesség 30%-ára terjedt ki, majd a nyolcvanas évek elejére a népesség 10–30%-ára csökkent. Ők az első sorban csak nyugdíjból, segélyekből élő, vagy mindkét ilyen forrást nélkülöző idősök, a zömmel szakképzetlen alacsony keresetűek, a három- vagy többgyerekesek jelentős része, akik jóval a kor színvonalá alatt élnek, súlyos megélhetési nehézségekkel küzdenek.¹⁹ Ők képezik a falu lakosságának azt a rétegét, akik a megélhetésükhöz kénytelenek fenntartani, különösen az idősök

¹⁵ BALI 2012, 37.

¹⁶ VÁGI 1990, 342.

¹⁷ VÁGI 1990, 344–345.

¹⁸ LAKI 1997

¹⁹ FERGE 1986, 61.

esetében, egyre csökkenő méretű háztáji gazdaságukat. Kovách Imre tanulmányában az agrárérintett fogalmat használja erre a speciális, alapvetően falusi csoportra, akik különböző indíttatásból tartanak fent a család el-tartását kiegészítő családi gazdaságokat. Az úgynevezett agrárérintett gazdaságok a falvak társadalmában olyan nagy arányt képviselnek, hogy mindenképpen fog-lalkozni kell a jelenséggel, hiszen az nagymértékben árnyalja azt a képet, amelyben a statisztikai adatok a falusi lakosság agrártevékenységének erőteljes csök-kenését mutatják.

A kistermelésnek és a természetes önellátásnak a meg-élhetésben betöltött szerepét jól mutatja, hogy a rend-szerváltás után is (1991-ben) mintegy 1,4 millió kis-termelő gazdaságot írtak össze – a becslések szerint összesen az ország lakosságának kétharmada élt olyan háztartásban, amelyben folyt valamilyen mezőgazda-sági termelés – és a gazdaságok háromnegyedének a földterülete nem érte el a fél hektárt.

Agrárérintettség csoportjai:

Erősen agrárérintett

- főfoglalkozásban a mezőgazdasági szektorban dolgoznak
- legalább részben, piaci értékesítésre állítanak elő mezőgazdasági terméket
- mezőgazdaságból mentek nyugdíjba
- egyik kategóriába sem tartoznak, de 1 hektárnál nagyobb terület birtokosai

Gyengén agrárérintett

- csak saját fogyasztásra termel
- 1 hektár alatti földdel rendelkeznek, más módon nem kapcsolódik a mezőgazdasághoz

Rejtett agrárérintett – nem foglalkozik mezőgazdasági munkával DE

- mezőgazdasági termékek előállítására vonatkozó kérdésre valamilyen termék előállításáról ad szá-mot

Nem agrárérintett

- semmilyen kapcsolódást nem lehetett kimutatni a mezőgazdasághoz²⁰

Kovách Imre és munkatársai által vezetett a „vidék 2005” címet viselő kutatás szerint a vidék lakossága valamelyik agrárérintett kategóriába sorolható, mind-össze 20%-a nem sorolható be az agrárérintettek egyik kategóriájába sem. Zala és Fejér megyében a gyengén agrárérintettek aránya jelentős.

2004. évi adatfelvétel eredményei szerint a mező-gazdasághoz való kötődés generációs kérdéssé vált.²¹

Az elmúlt évtizedekben tapasztaltakhoz képest tehát e téren nem történt változás. Másrészt a kárpótlás és va-gyonnevelés ellenére a falusi lakosság többsége nem rendelkezik megművelhető földterülettel a telkén, kertjén, szőlejn stb. kívül.²² A kutatás során vizsgált települések beleillenek ezekbe az országos átlagokba. Alapvetően a saját részre termeléssel foglalkozik a la-kosság. Adataink igazolták azokat a megállapításokat, mely szerint a mezőgazdasági tevékenység, a háztáji gazdaság fenntartása generációs kérdés. Kiegészítve azzal a megállapítással, hogy az idős lakosság mind-addig végzi ezt a tevékenységet, amíg bírja egészsé-gel. A társadalom aktív korosztályának középkorú csoportja mind végez valamilyen gazdasági tevékeny-séget. Fiatal, 20–30 év közötti, az életüket közösen elkezdő családok körében nem végeztünk kutatást, az azonban enélkül is megállapítható, hogy a falvakban csupán zöld udvarral, a házukat nyaralóként használó csoporttal csak külföldiek és fővárosiak esetében talál-koztunk, tehát azok a családok, akik a faluban laknak tartósan, mind folytatnak gazdasági tevékenységet.

A gazdaság irányába megvalósuló generációs motivált-ság változása a szőlőműveléshez való hozzáállás ese-tében állja meg a helyét, hiszen a szőlő és bortermelés nem tartozik a nélkülözhetetlen gazdasági tevékenysé-gek közé, inkább csak a kedvtelésből végzett munkák közé sorolható, így idő hiányában a családok fiatalabb generációi a gazdaságnak leginkább erre az ágára már nem szakítanak időt. A vizsgált települések adatai alá-támasztották a gyengén agrárérintett kategória nagy-számú jelenlétét, hiszen a kárpótlás során megszerez-hető földeket, erdőket, szőlőket, a falusiak nagy része nem konvertálta kisebb vagy nagyobb mezőgazdasági vállalkozássá. A választás ugyan kézenfekvő lehetett volna, hiszen nagy többségük rendelkezett azokkal a szakmai ismeretekkel, amelyek egy kisebb gazdaság vezetéséhez szükségesek lettek volna, de ahogy egy középkorú gazda a dolgozatban idézett beszélgetésben el is mondta, a szakmai ismeretek mellé nem párosult kockázatvállalási hajlandóság és nyitottság a vállalko-zási ismeretek elsajátítása iránt. Az okok visszavezet-hetők a vidék gazdasági tradícióira, amely a nehezen művelhető, rossz minőségű földek miatt, mindvégig megmaradt az önellátás szintjén, a területen nem volt egy meghatározó erővel bíró nagygazda réteg.

A felemáság másik fontos jellemzője, hogy bizo-nyos társadalmi csoportok mindössze néhány évtizede jutottak el a gazdasági-társadalmi integráltság küszö-

²⁰ KOVÁCH 2007, 16.

²¹ KOVÁCH 2007, 18–19.

²² KOVÁCH 2007, 16.

bére. Őket az államszocialista első gazdaság túlfoglalkoztatási gyakorlata sodorta a munkaerőpiacra, hiszen csak némileg racionálisabb és piacerőbb működés viszonyai között is, alacsony képzettségüknel és munkakultúrájuknál fogva, erre aligha kerülhetett volna sor.²³ Ők lesznek a rendszerváltással elkezdődő gyárbezárások első nagy vesztesei, hiszen képzettség nélkül kiszolgáltatott részesei lettek a mindennapoknak. A mezőgazdasági nagyüzemek vezetése jól képzett szakemberekből állt, de az alacsonyabb beosztású szövetkezeti tagok és alkalmazottak munkája nem kívánt különösen széleskörű szakismereteket, specializált, részleges szakértelemre volt szükség, vagy – a betanított és segédmunkási szinten – még arra sem. A részidőben végzett kisüzemi termelés elterjedtsége sem akadályozta meg feltétlenül a gazdálkodói ismeretek részleges elvesztését. A kisüzemekben végzett munkák nagy része, a kisüzem és nagyüzem munkamegosztása miatt, termelési részfeladatokra korlátozódott és a legritkábban tette szükségessé a pénzügyekben, a kereskedelemben való jártasságot. Szinte mindenki számára meglepő, hogy néhány lepusztult falut leszámítva, nem igazán látni külső jelét a tömeges elszegényedésnek a vidéki Magyarországon. A lakosság egy részének több lehetősége is van a nehéz körülmények ellensúlyozására. Sokan, akiket a munkanélküliség fenyegetett, elég idősek voltak ahhoz, hogy nyugdíjba menjenek. Családjaik támogatják őket, gyermekeik vállalkozásaiban, a mezőgazdasági kistermelésben aktívan dolgozhatnak. A kárpótlási jegyek is időleges segítséget adhattak, mert eladásukkal egy-két évig jövedelempótláshoz lehetett jutni, ugyanígy a nevesítést követően a szövetkezetekből kivitt vagyontárgyak, gépek értékesítésével.²⁴

Az agrárérintett falusi csoport nagyszámú, szinte az egész lakosságra kiterjedő jelenléte a településeken is azt mutatja, hogy máig nem tudott végbemenni a teljes életmódváltás. A vizsgált korszakban ugyanis a falusi lakosság egy-két kivételtől eltekintve a szakképzetlen rétegbe tartozott. Őket a gyárak munkaerő igénye, a TSZ ugyan időszakosan alkalmazásba vette, de ezeknek az üzemekben a jó része ma már nem vagy kisebb apparátussal működik. A 60-as években fiatal generáció ma már nyugdíjas, akik az alacsony fizetések miatt ma igen kevés pénzből élnek. A 70-es években fiatal és aktív korú generáció nagyrészt napjainkra, sokszor a munkahely megszűnése miatt, válik nyugdíjassá és szembesül a nyugdíjból történő megélhetés nehézsége-

ivel. A fennálló helyzetben egyértelmű és kézenfekvő választás a családi gazdaság fenntartása, amely így továbbra is biztosítja a több lábbon állást, a megélhetés ki-egészítését. A falusi élet velejárója ma is a kert, amely rendelkezik ugyan a pihenést szolgáló zöld területtel, de ugyanígy természetes része a gazdasági udvar, így adva vannak a termelés feltételei is, a föld, a már meglévő gazdasági eszközök és családon belül, a generációk egymásra örökített paraszti tudása.²⁵

A vizsgált falvak épületei bár egyformának tűnnek, több különbözőséget mutatnak, és valamelyest megőrizték attól függő különbözőségeiket, hogy a megye mely területén helyezkedtek el. A vizsgált korszakban egységesült a társadalom, így már olyan jól érzékelhető különbségek, amelyek a 30 holdas nagygazda és a megélhetését éppen csak biztosítani tudó 10 holdas paraszt között volt, már nincsenek. Ennek egyik kézenfekvő oka természetesen az, hogy eltűnik a vagyoni különbséget jelentő nagybirtok, a másik ok pedig az, hogy azon a két településen, amelyen több nagygazda is élt, Szentgyörgyvölgyön és Nemesnépen, a vagyonos kulákokat kitelepítették a faluból. Közülük nagyon sokan soha nem tértek vissza a falujukba. A vizsgált falvak lakossága így hasonló mentalitással rendelkező népesség, akik az egységesítő tendenciák mellett maguk is hasonló gondolkodási mechanizmusok mentén döntenek.

Gellénháza magasan kiemelkedett a települések közül, a lakhatási és megélhetési körülményeik mégsem sokban különböznek a többi településtől. Az itt felépült házak méretei, a berendezési tárgyak hasonlóak a többi településen találtakhoz. A gellénházi családok is mind folytatnak és folytattak korábban is háztáji gazdasági tevékenységet. Megélhetési nehézségeik ezeknek a családoknak, különösen azoknak, akiket az olajiparban alkalmaztak, a 60-as, 70-es években nem voltak, mégis a korszak hiánygazdaságában csupán azoknak a tárgyakkal a megszerzésére volt lehetőségük, amelyekre ebben a korban mindenkinek lehetősége nyílik. Mindehhez viszont korábban és könnyebben jutnak hozzá, mint a többi vizsgált településen lakók.

Ma ezeken a településeken a legnagyobb probléma a megélhetés és a munkalehetőségek szűkössége. Azok a települések, amelyek közelebb vannak a nagyobb városokhoz, alvó falvakká minősülnek át, ahol a nyugdíjasokon kívül a lakosság aktív fele mindennapjainak nagy részét nem a faluban tölti. Azok a települések, amelyek a nagyobb településektől távolabb vannak,

²³ KOVÁCH 2007, 16.

²⁴ HARCSA – KOVÁCH – SZELENYI 1994, 15–43.

²⁵ KEMÉNY 2005, 35.

nem bírnak lakosság megtartó erővel, és a családok a munkalehetőségeket követve költöznek más településekre, városokba.

A vizsgált települések esetében, ahogy a probléma országosan is megjelenik, az egyik legfontosabb kérdés a vidék fenntarthatósága, vagyis a földterületek gondozása, ehhez pedig a vidéki lakosság helyben tartása szükséges. A probléma a megélhetés szempontjából vetődik fel, hiszen akkor engedhetik meg maguknak a helyben, a szülőfaluban maradást, ha biztosítani tudják maguk számára a megélhetést. Munkalehetőség helyben ritkán, inkább a közeli nagyvárosokban kínálkozik. Egyéni vállalkozások indítása szintén megélhetést biztosítana a helyi lakosoknak, amely terepe lehet a vidék természeti értékeire, az osztrák és a szlovén határ közelségére építő falusi turizmus felfejlesztése, illetve a mezőgazdasági vállalkozás.

A vidéki területek karbantartását a legkönnyebben és leghatékonyabban a helyi lakosság tudja elvégezni. A felmérésekből jól kiderült, hogy miután a falusi lakosság szinte minden tagja végez mezőgazdasági tevékenységet, megvan a munka végzéséhez szükséges tudás alapja, nem idegen a munka a falusiaktól, bár a nagyüzemi termeléshez szükséges ismeretekkel nem rendelkeznek. A probléma hatékony kezelése, a lehetőségek megteremtése már állami feladat. Glatz Ferenc, *Új vidékpolitika* címet viselő könyvében a vidéki Magyarországon végezhető mezőgazdasági munkában új, kiaknázatlan és mindemellett nagyon is égető szükségű munkát lát. Érvelésének alapvetése, hogy a vidék elnéptelenedése a területek elvadulásának veszélyével fenyeget, maga után vonva a helyreállítás hatalmas költségeit. Mindez azonban elkerülhető, ha a mezőgazdaságban is kiaknázható technikai újdonságok elterjednek, ha az információs társadalom kommunikációs vívmányai egyenlő esélyeket teremtenek, és a vidéki lakosság helyben tartható.²⁶ Állítása szerint ma négy olyan erő van, amely meghatározza a térség, és benne Magyarország vidéki világának mindennapjait.

1. Ipari-technikai forradalom: informatikai forradalom – új termelési technikák, az emberi érintkezések új kultúrája.

2. Új Föld szemlélet (Gaia szemlélet) – felismerés, hogy a földgolyónk élő szervezet, minden ember egyéni és közösségi feladata részt vállalni a megóvásában, fenntartásában, gondozásában.

3. Európai Unió – szabad mozgás, új jogszabá-

lyok, új gondolkodásmód, új területi egység.

4. Új értékrend életvitelünkben.²⁷

Az ipari forradalommal a város, mint a fejlődés motorja, még nagyobb előnyre tett szert, ahol nemcsak az áruk, hanem a kapcsolatok cseréje is zajlott. A 70-es évektől azonban a tudatos falufejlesztés eredményeképpen a város és falu közötti különbségek a falu infrastrukturális fejlesztésének köszönhetően jelentősen csökkentek. Ezek az egyenlőtlenségek a modern, 21. századi technikai és információs társadalomban tovább csökkenthetők, hiszen a vidék egyik legnagyobb hátránya a távolság, és a jelenlét hiánya a világhálón és más kommunikációs csatornákon zajló információcserében egyre kisebb jelentőséggel bír. A szerző szerint a vidéknek meg kell találni a saját szeletét ebben a tortában, amely javaslata szerint a vidék, mint élelemtermelés helyszíne és a megújuló energiahordozók termelésének színtere lehet.

Az energia előállítás helyszíne mindaddig a város volt, de az alternatív energiahordozókkal ez a szerep elorozható a városoktól.²⁸ A fejlesztések azonban jelentős állami támogatás hiányában nem vihetők keresztül.

Christopher Ray a *Sociologia Ruralis* 1998. évi első számában jelentette meg nagy jelentőségű cikkét *Kultúra, intellektuális tulajdon és területiális vidékfejlesztés* címmel. Ray szerint a vidékfejlesztés kultúra-gazdasági megközelítése arra a meglátásra épül, hogy a vidéki térségekben a helyi gazdasági kontroll (tehát az, amikor a helyi társadalom szereplőinek hatalmában áll a helyi gazdaság alakulását befolyásolni) annak révén növelhető, ha a helyi becse az ahhoz kötődő kulturális identitás révén felértékelődik. A megközelítés annyiban gazdasági, amennyiben a források, a termelés és a fogyasztás kapcsolatát tematizálják, míg annyiban kötődik a kultúrához, amennyiben azt az átalakulási folyamatot próbálja megragadni, melynek során a térhez kötődő helyi kultúra gazdasági jelentőségre tesz szert. Ray felfogásában a kultúra-gazdaság megközelítés elsősorban a termeléssel foglalkozik: az adott térséghez kötődő kulturális rendszerrel, és azzal, hogy a társadalom tagjainak különböző hálózataiban miként jönnek létre olyan új források, melyek kiaknázása az adott térség gazdasági érdekeit szolgálja. Az Európai Unió vidékfejlesztési politikája az utóbbi években elsősorban a mezőgazdaság modernista fejlesztésére épülő irányából egy kapcsolatokat építő, a területiséget messzeemenően figyelembe vevő irányba mozdult el: vagyis

²⁶ GLATZ 2008, 11.

²⁷ GLATZ 2008, 16.

²⁸ GLATZ 2008, 22–25.

a támogatásokat egyre kevésbé a szektorális elv szerint, s egyre inkább a területi elv szerint csoportosítják. A kilencvenes években – a Közös Agrárpolitika reformjához kötődően – a vidékfejlesztésben az a nézet vált általánosan elterjedté, miszerint a különböző területi egységek (legyenek azok régiók, kistérségek, avagy az egyes települések) közti fejlettségbeli különbségek úgy számolhatók fel a legmegfelelőbbben, ha az egyes térségek feltárják és értékesítik a helyi erőforrásokat, köztük a kulturális identitást. A kultúra-gazdaság megközelítés harmadik forrása a regionalizmushoz, az európai régiók újjászületéséhez kötődik.

A nemzetállamok bizonyos funkcióit átvevő régiók egyre inkább arra törekednek, hogy a térség gazdaságát és társadalmát úgy fejlesszék, hogy mindeközben a térség kulturális identitását megőrzik, sőt ha lehet, erőforrásként kiaknázzák.²⁹

A vizsgált területre mindenképpen, de talán országosan is kiterjeszthetők és értelmezhetők a fenti tételek. Esetünkben a terület aprófalvas településszerkezete kíván meg egy speciális fejlesztést, ahol a helyi identitás felértékelődése segítene egy saját út megtalálásában, hogy a lakosság helyben találja meg a megélhetése forrásait.

Irodalom

BALI 2012

Bali János: A lakóház és a lakóudvar változása Hetés falvaiban. In: *A kódiállástól a kockaházig és tovább...* (szerk. Marx Mária). Zalaegerszeg, 2012. 55–79.

BÉRES 2007

Béres Katalin: Egy kis falu, Ozmánbük az 1950-es években. *Zalai Múzeum* 16. (2007) Zalaegerszeg. 239–247.

CSITE 1999

Csité András: A paraszti közösségtől a ruralitásig. A nemzetközi vidékkutatások utóbbi harminc évének néhány kulcsproblémája. *Szociológiai Szemle* 1999. 3. szám. 134–154.

FERGE 1986

Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest, Magvető Kiadó, 1986.

GLATZ 2008

Glatz Ferenc: *Új vidékpolitika*. MTA Társadalomkutató Központ. Budapest, 2008.

HARCSA – KOVÁCH – SZELÉNYI 1994

Harcza István – Kovách Imre – Szelényi Iván: A posztszocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. *Szociológiai Szemle* 1994/3. 15–43.

<http://www.mtapti.hu/mszt/19943/harcsa.htm>

KEMÉNY 2005

Kemény Márton: A mezőgazdaság és a helyi társadalom összefüggései. In: *A népi építészettől, a lakáskultúra és az életmód változásai a 19–20.*

században. Tanulmányok a Dél-Dunántúlról és Észak-Magyarországról. Berecki Ibolya – Sári Zsolt (szerk.). Szentendre, 2005. 31–61.

KOVÁCH 2007

Kovách Imre (szerk.): *Vidékiek – városiak. A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. Budapest, 2007. 13–26.

KOZÁK 2002

Kozák Gyula: *A hatvanas évek társadalmáról* (Adalékok)

LAKI 1997

Laki László: A magyar fejlődés sajtószerűségének néhány vonása (avagy a polgárosodásból kimaradó társadalmi csoportok). *Szociológiai Szemle* 1997. 3. szám. 67–93.

SÁRI 2005

Sári Zsolt: A gazdálkodás szervezete és lehetőségei Muraszemenyén 1945–1990 között. In: *A népi építészettől, a lakáskultúra és az életmód változásai a 19–20. században. Tanulmányok a Dél-Dunántúlról és Észak-Magyarországról*. Berecki Ibolya – Sári Zsolt (szerk.). Szentendre, 2005. 9–31.

VÁGI 1990

Vági Gábor: Településfejlesztés és reform. *Buksz*, 1990 ősz, 2. évfolyam 3. szám. 342–362.

VALUCH 2001

Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris, 2001.

²⁹ CSITE 1999, 149.

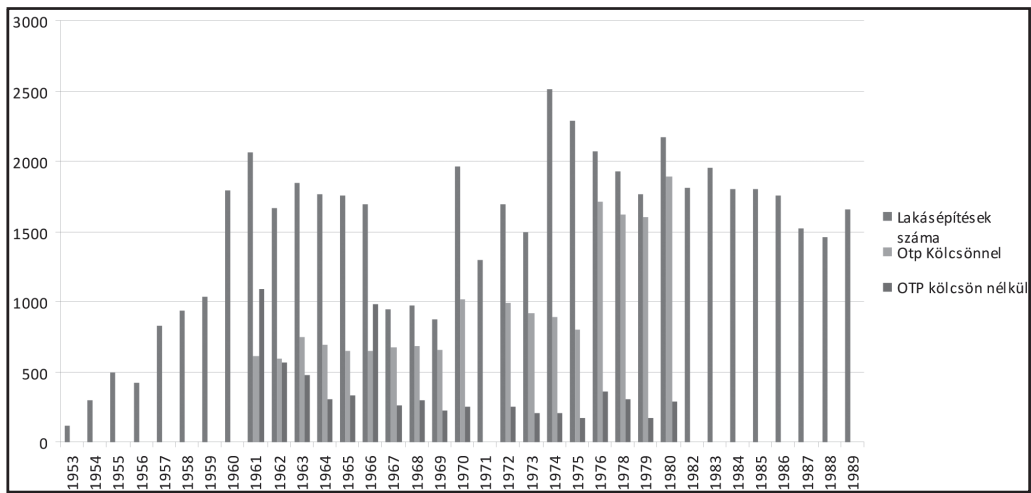
A forgotten then rediscovered region – the 20th century changes of the lifestyle in the villages of Zala

The author documented the changes of the lifestyle in the villages of Zala during the socialist era. One of the 20th century fundamental changes concerning the countryside, namely the change of the social class which transformed from a peasant society into a rural one can be described through the type of the so called „cube house”. The investigated houses built between 1960 and 1976 can be found in the settlements of Kávás, Gellénháza, Szentgyörgyvölgy, Nemesnép and Resznek. The rural population continued farming in their backyard small land during the decades of socialism after collectivization. Necessary buildings were also built on the area behind the „cube house” to maintain the farm. The goods produced in the land behind the house played an important role in the self-sufficiency of the families and in the country’s catering. The relationship of the population living there with the field was not lost even though they often did not work in the agricultural co-operative of the village, but in a nearby factory. The state supported commuting and access to variety of products and services with forced

infrastructure development. The villages of Zala then successfully caught up to the national average, and the transformation from a peasant society into a rural society was completed, but the inhabitants of the villages remained in many ways attached to their former peasant lifestyle. This situation came to an end with the democratic transformation, because the artificially operating infrastructure deteriorated. The younger inhabitants of the settlements located far from towns migrated to cities or to nearby settlements with better transport facilities due to the shrinkage of the industry, the closure of agricultural co-operatives and the lack of jobs. Mostly the inactive age group due to retirement stayed in the villages.

Disseminating new economic innovations would be required to retain rural population. The dying countryside can be revived with the help of the development funds from the European Union and detrimental long distances can be bypassed by using the World Wide Web.

Translated by Livia Simmer

1. táblázat

Kerkakutas

Szentgyörgyvölgy

Szentgyörgyvölgy, Kossuth út 15.

Szentgyörgyvölgy, Vörösmarty u. 3/a.

Németh Péter

Fedezzük fel együtt a Balaton titkait!

Foglalkoztató lapok összeállítása általános iskolásoknak

Milyen út vezet a gondolattól a kiadvány kézhezvételéig?

A Balatoni Múzeum nagy utat tett meg 2009 őszétől 2012 őszéig. Ezen három év alatt olyan jelentős változások történtek a múzeum életében, amelyek számottevően meghatározzák több évre előre a múzeum megítélését, a múzeum dolgozóinak munkáját, és komoly látogatói vonzerővel bírnak.

Az új állandó kiállítás, múzeumpedagógiai foglalkoztató és virtuális pont kialakítása, a múzeumpedagógiát segítő jelentős demonstrációs eszközfejlesztés, interaktív játékok telepítése, a múzeumkert rendezése, játszótér kialakítása és az épület teljes fizikai és szellemi akadálymentesítése történt meg az Alfa- és három nyertes európai uniós pályázatnak köszönhetően. A család- és gyermekbarát fejlesztések a látogatók meglegedettségét hozták. Azonban hiányoltak egy, a múzeumot, a kiállítást bemutató kiadványt.

Mint múzeumpedagógus és közönségkapcsolati munkatárs a látogatókkal közvetlen kapcsolatban vagyok, az észrevételeik, véleményeik első kézből jutnak el hozzám. Mivel a múzeumpedagógia terén is fontosnak láttam új tematikák kidolgozását és azokhoz foglalkoztató lapok készítését, ezért olyan lapok összeállítására törekedtem, amelyek a feladatokon túl a kiállítás megismerését is célozzák amellet, hogy új ismereteket is nyújtanak.

A célom az volt, hogy az Aranyhíd című állandó kiállítás múzeumpedagógiai feldolgozott legyen. Ez egy nagyon fontos lépés ahhoz, hogy a Balatoni Múzeum új múzeumpedagógiai programjában kitért célhoz közelebb kerüljünk.

Múzeumpedagógiai program és kiadványstratégia a Balatoni Múzeumban

A Balatoni Múzeum múzeumpedagógiai programjának fő célkitűzése a meglévő kapcsolatok szorosabbra fűzése az oktató-nevelő intézményekkel, és új kapcsolatok kialakítása nemcsak a keszthelyi intézményekkel, hanem a keszthelyi járás óvodáival és iskoláival is. Egy foglalkoztató kiadvány azért járulhat hozzá a fenti cél eléréséhez, mert egyfajta dokumentuma, bizonyítéka is a múzeum pedagógiai tevékenységének. A múzeumpedagógiai kiadvány segíti megismertetni a kiállítást, segítheti a tanórai munkát, a felkészülést a múzeumlátogatásra, és eredményes lehet a múzeumi látogatást feldolgozó órán is. Ezeket a használó hazaviheti; otthon és az iskolában is hasznosíthatja.

Horváth Anita részletezi, hogy a stratégia elkészítésekor rendelkezünk kell határozott jövőképpel, küldetéssel, helyzetelemzést kell végrehajtanunk, és meg kell határozni a hangsúlyt. Olyan – a jelen állapotból kiinduló – jövőképet kell kialakítania a múzeumnak, amely hosszútávú és előremutató. Az intézményt küldetése különbözteti meg a többi hasonló szervezettől – írja Horváth Anita. A helyzetelemzés során nagyon fontos figyelembe venni a múzeum külső és belső környezetét. Ehhez hasznos eszköz a SWOT-analízis.¹ Nagyon lényeges, hogy a szervezet megtalálja azokat a legfontosabb pontokat, amelyek megoldása, kiemelése minőségi változást hozhat a múzeum életében.² Az 1. táblázat³ a Balatoni Múzeum SWOT-elemzését (2012. áprilisi állapotok alapján) mutatja kiadványszempontból.

A fent ismertetett elemzések kérdéseket generál-

¹ A SWOT egy angol mozaikszó, 4 szó kezdőbetűiből áll össze: Strengths – erősségek (belső tényezők), Weaknesses – gyengeségek (belső tényezők), Opportunities – lehetőségek (külső tényezők), Threats – veszélyek (külső tényezők). A stratégia kialakításakor e tényezőket célszerű vizsgálnunk – jelen esetben a kiadvány szempontjából.

² HORVÁTH 2010, 4–5.

³ NÉMETH 2012, 24.

nak, amely kérdések a szervezet hosszabb távú cselekvési irányát határozhatják meg. A stratégiai célok kijelölése az adott intézmény lehetőségeit szem előtt tartva kerül meghatározásra, valósnak és világos utat mutatónak kell lenniük, valamint mindig a kimenet-re kell, hogy koncentráljanak. A célok meghatározása után történik a feladatok definiálása. Horváth Anita a következőkre világít rá: szoros kapcsolat létezen a feladatok és a célok, a célok és a múzeum küldetése, valamint a küldetés és a múzeum jövőképe között. Minden program zárásakor és az év végén is célszerű értékelést végezni. Az értékelések során kiderül, hogy az eredmények a küldetéssel szoros kapcsolatban állnak-e, az intézmény az eltervezett módon végzi-e a feladatát. Az intézmények elkészítik saját küldetési nyilatkozatukat, amelyhez a múzeumpedagógiai terv is kapcsolódik.

Az átgondolt kiadványstratégiával rendelkező múzeum képes jól összehangolni kiállítási elgondolását, kutatási tervét, ismeretátadási programját, és ezekkel összhangban készíti kiadványait. Háttérbe szorítja az egyéni ambíciókat, struktúrában tervez, és a jövőképhez illeszkedő kiadványokat készít. Ezzel összefüggésben tervszerűen dolgozik, és távlatokban képes gondolkodni. A megfontolt kiadványstratégiának köszönhetően nem készülnek – vagy csak kis számban – felesleges kiadványok, mivel előzetes igényfelmérést és célcsoport-elemzést végez. A kiadványstratégia részeként teszteli a kiadványt még a megjelenés előtt a célcsoporttal. Marketingkampányt tud szervezni, és piacképes kiadvánnyal rendelkezik.⁴

A Balatoni Múzeum kiadványstratégiája

A Balatoni Múzeum 2012. december 31-ig a Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága (ZMMI) része, területi múzeum, Keszthely és környéke tartozik a gyűjtőköréhez. 2013. január 1-től a ZMMI megszűnt, és a Balatoni Múzeum – területi múzeum rangját megtartva – önálló intézménnyé vált.

A kiadványok kiadása a ZMMI hatáskörébe sorolható 2012. december 31-ig. A Balatoni Múzeum saját kiadványai elsősorban régészeti témájúak, és a fenékpusztai régészeti feltárásokhoz kapcsolódnak. Ebben a témakörben az elmúlt években három kiadvány is megjelent – elsősorban német nyelven és főleg tudományos stílusban. 2012 augusztusában látott napvilágot egy, a nagyközönségnek szóló, Fenékpusztát feldolgozó könyv a ZMMI gondozásában. Az új állandó

kiállításához eddig még nem íródott semmilyen kiadvány.

Az Aranyhíd című kiállításához kapcsolódó nyomdatermékek megjelenése jelentős mértékben függ a pályázati lehetőségektől. Egy kiállításvezető megjelenetésére az Alfa-bizottságnál lehetne pályázni, míg foglalkoztató füzet témakörben a TÁMOP vagy NKA pályázat lenne megoldás. Az NKA-hoz 2012 áprilisában benyújtott pályázatot a kollégium 91%-ra értékelte. Az elnyert összegből 4 darab A/3-as méretű foglalkoztató lap nyomdai előkészítése és a nyomdai munkák finanszírozhatók.

Ahogy Horváth Anita is írja, legfontosabb feladatunk meghatározni a megjelentetni kívánt kiadvány típusát, tehát ismeretterjesztő, tudományos vagy oktatási célú kiadványt szeretnénk-e megjelentetni. Tulajdonképpen a füzet típusához rendeljük hozzá a célcsoportot: kinek szóljon a kiadvány. A célcsoport kiválasztásánál figyelniünk kell a következőkre:

- a marketing lehetőségek,
- milyen színvonalon tudjuk kiszolgálni a tervezett kiadvánnyal a célcsoportot,
- a múzeum kiadvánnyal kapcsolatos céljai,
- a szegmens mértéke és potenciálja (mennyire valószínű, hogy nagyobb arányban lesznek belőlük felhasználók).

Nagyon fontos, hogy az igényeknek leginkább megfelelő kiadványt tudjuk készíteni, minél közelebb jussunk az elvárások teljesítéséhez, így a fogyasztók elégedettsége is nagyobb lesz.

Horváth Anita lényeges szempontként említi a kiadvány pozicionálását, vagyis annak megtervezését, hogy milyen módon hathatunk lehetséges vásárlóinkra. Olyan ígéretet és kínálatot kell kialakítani vevőink számára, mely alapján célcsoportunk tagjai szükségesnek tartják megvásárolni termékünket.

Miután pozicionáltuk termékünket, a nyomtatvány arculatát, imázsát kell meghatároznunk. A teljes kiadványszerkezeten célszerű megjeleníteni a múzeum egyedi vizuális ismertetőjegyeit. Míg az arculat a külsőt jeleníti meg, vagyis a színeket, formákat, grafikai elemeket, addig az imázs a szellemben lakozik, bevésődik az emlékezetbe. „Az imázs azon meggyőződések, gondolatok és benyomások összessége, amelyekkel egy tárgyról rendelkezünk.” Egy középiskolás diák szavaival élve: „ízléses” legyen a kiadvány, az ilyen nyomdatermékkel üzen a múzeum magáról a látogatóknak. Fontos a közvetíteni kívánt üzenet megfogalmazása a múzeum arculatának meghatározásakor.⁵

⁴ HORVÁTH 2010, 4–5.

⁵ HORVÁTH 2010, 4–6.

A Balatoni Múzeum 2011-ben teljesen új arculattal jelent meg a világhálón, új logója van (1. ábra).

**BALATONI
MÚZEUM**

Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága

1. ábra: A Balatoni Múzeum új logója
(Arculati kézikönyv – Balatoni Múzeum)

Az új arculat színekkkel jelzi, hogy a Balatoni Múzeum a Balaton múzeuma, és állandó kiállítása az egész Balaton történetét mutatja be. A grafika és a színvilág utal a múzeumnak 1928 óta otthont adó épület neobarokk stílusára és a Balaton hullámaira.

A megjelentetni kívánt kiadvány típusát az ismeretterjesztő és oktatási célokat is szolgáló kategóriába sorolom. A célcsoport kiválasztásánál több szempontot vettem figyelembe: egyrészt a múzeum látogatói összetételét, másrészt azt, hogy a kiválasztott célcsoport tagjai minél nagyobb arányban használják a kiadványt, ezáltal is befolyásolva későbbi múzeumlátogatási szokásaikat. Az előbbi szempontokat figyelembe véve a célcsoport a 9–14 éves korosztály. Ez az a csoport, amely az iskolai keretek között gyakran jár múzeumba, és amelynek majdani múzeumlátogatási szokásait még jól lehet alapozni, alakítani. Maga az Aranyhíd című kiállítás is több ponton kapcsolódik a Nemzeti Alaptantervben (NAT) megfogalmazott tantárgyi követelményekhez. A készülő kiadvány a kiállításban rejtettebb formában megjelenő ismereteket közvetíti a felhasználói csoport számára könnyen hasznosítható formában.

A kiadvány

Mielőtt elkezdenénk összeállítani a foglalkoztató kiadványunkat, meg kell határoznunk, milyen belső tartalommal, és külső megjelenéssel rendelkezzen, milyen korcsoportnak, kiknek szóljon. Mivel jelen esetben egy múzeumpedagógiai foglalkoztató kiadványról beszélünk, meg kell vizsgálnunk, milyen korösszetételű látogatók érkeznek a múzeumba. A marketing szempontoknál már érintettem a kérdéskört, utaltam arra, hogy kik lennének a célcsoport tagjai, de csak részben indokoltam. A következőkben megvizsgálom, milyen módszerek állnak rendelkezésre ahhoz, hogy egy múzeum figyelembe vegye látogatóinak elvárásait, igényeit, megállapításait, kriti-

káit.

Farkas Zsuzsanna sokféle eszközt és módszert ismertet, melyek alkalmasak arra, hogy megvizsgáljuk, milyen összetételű egy intézmény látogatóközönsége, és milyen elvárásokat támasztanak – jelen esetben – egy múzeumi kiadvánnyal szemben.

Felmerül a kérdés, miért szükségesek a különféle információgyűjtések, ha rendelkezésünkre állnak a látogatói statisztikák, amelyekből megismerhetjük a látogatók számát és korcsoport szerinti összetételét. Viszont nem nyerünk ismereteket a tekintetben, hogy mi az érdeklődési körük, miért jöttek a múzeumba, mit látnának szívesen/szívesebben. Egy látogatóközpon-tú intézmény sikerét az alapozza meg, hogy minél magasabb színvonalon képes megfelelni a látogatók elvárásainak.

Az alábbiakban ismertetem azon módszereket és vizsgálati eszközöket, amelyek segítségével olyan információkat is gyűjthet egy múzeum a látogatóiról, amelyeket a statisztikák nem tudnak megadni.

- *Mélyinterjúk szakértőkkel:* a személyes interjú egy olyan beszélgetés, melyhez a kérdéseket még a személyes beszélgetés előtt eljuttatják a szakértőnek, akinek így módjában áll felkészülni a válaszokra.
- *Mélyinterjúk látogatókkal:* a személyes beszélgetés alkalmával a látogatóknak lehetőségük nyílik, hogy kötetlen viszonyok között mondhassák el véleményüket a látottakról, illetve az általuk várt látnivalókról. Míg egy kérdőíves megkérdezés során például csak azt tudhatjuk meg, hogy a kiállításunk mely része, tárgya tetszett és miért, addig egy mélyinterjú során elmondhatja véleményét, érzéseit a kiállítással, egyes tárgyakkal kapcsolatban. Netán még személyes érintettséget is megismerhetjük.
- *Kérdőíves megkérdezések:* a leggyakrabban alkalmazott kutatási technika. Az előre összeállított kérdéssor tartalmazhat zárt és/vagy nyitott kérdéseket. A zárt kérdéseknél előre megadott válaszalternatívák közül választhat a válaszadó, a nyitott kérdések esetén pedig maga fogalmazhatja meg véleményét.
- *Fókuszcsoportos interjúk látogatókkal:* olyan meghatározott céllal összehívott csoport (5–15 fős), amely tagjai jól képviselnek egy jellegzetes társadalmi közösséget, például pedagógusok, középiskolások, stb. Az interjúk követendő időtartama másfél-két óra. A homogén fókuszcsor-

port egymáshoz minél inkább hasonló tagokból (iskolai végzettség, foglalkozás, nem, kor) áll. Azonban, ha a kutatási cél megkívánja, létrehozhatunk vegyes csoportot (konfliktuscsoportot) is, ami kifejezetten a válaszadók különbözőségére épít. A fókuszcsoportos beszélgetések hátránya, hogy nem reprezentatívak a résztvevők alacsony létszáma miatt, ugyanakkor nagy előnye, hogy a kérdező kölcsönhatásba kerül a vizsgált csoport tagjaival, de a csoporttagok is interakcióba kerülhetnek egymással. Így a tényleges válaszokon túl a válaszokhoz fűzött kommentárok, akaratlan gesztusok, csoportdinamikai hatások mind-mind hasznos ismerettel szolgálhatnak. Nemcsak az derülhet ki, hogy mi a válasz a kérdésre, hanem az is, hogy miért. Egy 12 főből álló óvodapedagógus környezeti nevelő csapattal folytattam beszélgetést a kiállításról, illetve annak gyerekek részére történő befogadtatásáról, a kiállítás nyújtotta lehetőségekről.

- *Megfigyelés:* lényege, hogy a kutató közvetlenül megfigyeli a látogatókat (létszámukat, viselkedésüket, arckifejezésüket, a szolgáltatások igénybe vételét).
- *Áramláselemzés:* a látogatóknak a kiállításon belüli áramlási útvonalait követi figyelemmel, hiszen a látogatók áramoltatása kulcsfontosságú lehet az üzenet hatékony átadásában. Hasznos információkat nyújthat egy kiállítás használatáról, és hasznos lehet múzeumpedagógiai tevékenységek megtervezésekor is. Új kiállításról van szó, de az első ütemben készült termék szőnyegén, némi helyen már megfigyelhető a kopás. Ezek a szőnyegkopások jól mutatják számunkra, melyek azok a kiállításrészek, amelyek jobban vonzzák a látogatókat, mint a kiállítás egyéb területei.
- *Sajtófigyelés:* segítségével a kiállítás egyik legfontosabb propagandaeleméről, a médiabeli megjelenésről szerezhetünk adatokat, elemezve a sajtóban a kiállítással kapcsolatos híreket, kritikákat. A múzeum rendszeresen jelen van a keszthelyi írott és elektronikus sajtóhírekben.
- *Látogatószám figyelése:* tájékoztatót nyújthat egy kiállítás sikeréről, a múzeumi reklámtevékenység eredményességéről, a közönség megelégedettségéről, de önmagában nem mutat ezek közül egyet sem. A Balatoni Múzeum 2008 és 2011 közötti látogatottsági adatait a következőkben részletesebben is elemzem.

- *Látogatók kikérdezése, látogatókkal való elbeszélgetés.*
- *Munkatársak (teremőr, tárlatvezető, ruhatáros, pénztáros) kikérdezése:* nem látogatókutatási céllal, de figyelik a látogatókat. Sok olyan látogatói szokásról, véleményről, kritikáról tudhatnak, amiről nem biztos, hogy egyszerű kérdőívvel tudomást szerezhetünk.
- *Vendégkönyvek, rendezvénykönyvek áttekintése:* a vendégkönyv-elemzések nem feltétlenül tekinthetők látogatóelemzésnek, de mégis hasznos információkhoz juthatunk. A vendégkönyveink tanulmányozásakor azt tapasztaltam, hogy a vendégek többsége a pozitív érzéseit veti papírra. Értékelhető negatív bejegyzéseket alig találtam. Tapasztalatom azt mutatja, hogy szóban inkább elmondják nemtetszésüket, de mikor kérjük, hogy írásban is tegyék meg, arra már nem hajlandóak.
- *Versenyanalízis:* célja a lehetséges versenytársak megismerése, de inkább a marketing témakörébe tartozik, és csak közvetve sorolható a látogatók megismerését célzó eszközök közé. A múzeumpedagógia és a múzeumpedagógiai kiadványok terén Keszthelyen és térségében is még versenyelőnyben van a Balatoni Múzeum. Mivel az anyagi forrásaink meglehetősen szűkösek, ezért valószínű, hogy nem versenyezhetünk a magán kiállítóhelyekkel; csekély reklámmal ismertségünk nem éri el a kastélyt, de a múzeumpedagógia terén kihasználhatjuk meglévő előnyünket. Ehhez egy lépés a múzeumpedagógiai foglalkoztató kiadvány összeállítása is.⁶

A fent ismertetett kutatási módszerek egyikével, vagy akár többnek az igénybe vételével megismerhetjük a potenciális felhasználókat és elvárásaikat, mely után szükséges az értékelés. A következő kis fejezetben az értékelés formáiról írok.

Felmérés, ellenőrzés és értékelés

A fejezetcím is utal arra, ahogy azt Vásárhelyi Tamás hasonló alcímű cikkében is írja, ha egy jelentősebb feladat előtt információt gyűjtünk a tervünkkel kapcsolatban, vagyis igényfelmérést végzünk, akkor azt „*front-end evaluation*”-nak nevezi az angol. Mi inkább a tájékozódás, igényfelmérés – egyes körülmények között piackutatás – kifejezéseket használjuk. Az előző fejezetben ismertetett módszerek is tulajdonképpen ezt a célt szolgálják.

⁶ FARKAS 2009, 221–223.

Célunk az előzetes felméréssel, hogy feltérképezzük a célcsoportot, milyen igényeik, elvárásaik vannak. Nagyon lényeges, hogy a felmérést megfelelő időben és megfelelő kérdésekkel végezzük.

Az ellenőrzést a munkafolyamat közben végezzük. Célja, hogy még a megvalósítási szakaszban olyan javításokat végezzünk, amelyek elősegítik a végtermék kívánt minőségének elérését. Az ellenőrzést folytathatjuk a múzeumi dolgozók körében, de egy foglalkoztató füzet esetén a célközönség tagjai is véleményezhetik a készülő kiadványt, hiszen később azt ők használják majd. Ahogy azt Vásárhelyi írja, az amerikai szakirodalom kétféle ellenőrzési formát különböztet meg. A „*remedial evaluation*” a tanulási környezet egészének hatását vizsgálja. A „*formative evaluation*” esetén egy projekten belül ellenőrizzük az egyes tanulási kínálatok hatékonyságát.

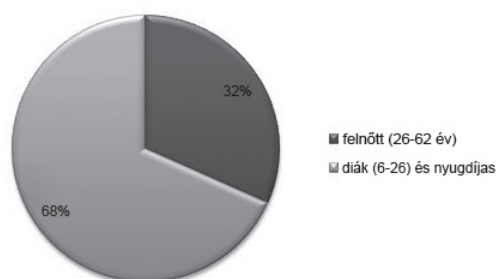
A tanulmány témáját adó foglalkoztató füzet ellenőrzését két keszthelyi iskola egy-egy osztályának diákjai és pedagógusai végezték. A gyerekek és pedagógusok feladata nemcsak a feladatok típusának, nehézségi fokának értékelése volt, hanem a kiadvány illusztrálása, grafikai elemekkel való megtöltése is. A fiatalok a saját elképzeléseik, elvárásaik szerint alakíthatják, formálhatják a füzet stílusát, külső megjelenését. Azonban a múzeum munkatársainak véleménye is fontos, a diákokon és pedagógusokon kívül ők azok, akik szakmai szempontokból véleményezik a félig kész kiadványt.

A terméket elkészülte után értékeljük. Megfelel-e a minőségnek, a célcsoport elvárásainak, sikerült-e határidőn belül maradni, nem léptük-e túl a költségvetés kereteit? Megfelel-e annak a célnak, amiért létrehoztuk a terméket?

A Balatoni Múzeum látogatói köre

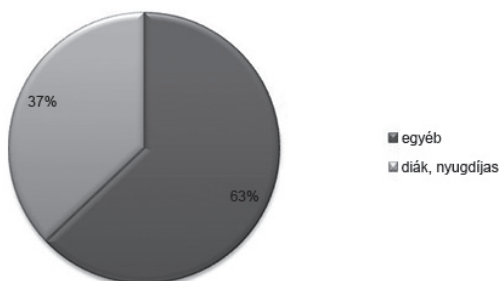
2008 és 2011 között a múzeum összes látogatóinak száma tág határok között változott. 2008-ban meghaladta a 24 000 főt, 2009-ben ez a szám tízezer alá csökkent az állandó kiállítás átépítése miatt. A 2010-es évben jelentős növekedés volt tapasztalható, az összes látogatószám meghaladta a 26 000 főt. Annak ellenére, hogy az állandó kiállítás 2011-ben már teljes pompájában látható volt, a látogatók száma mégis mintegy kilencezer fővel csökkent az előző évhez viszonyítva. Az összes látogatószámokon belül a 26 év alatti látogatók aránya is változást mutat az elmúlt évek során.

2008-ban és 2009-ben (2009. augusztustól – az adatok szétválasztásától – decemberig 215 fő 62 év feletti és 2800 fő 26 év alatti látogató volt), amikor még nem került szétválasztásra a kedvezményes és ingyenes jegykategórián belül a 26 év alattiak és a 62 év felettié száma, nem kaphatunk tiszta képet a diák látogatók számát tekintve. Ellenben a 2010. és a 2011. év statisztikai adatai (ekkor már a fent nevezett két látogatói kategória szétválasztása megtörtént) azt támasztják alá, hogy a 62 év felettié összes látogatón belüli aránya nem haladja meg az 5%-ot. 2008-ban a diák-nyugdíjas látogatók aránya 60% felett volt (2. ábra).

2. ábra: A 2008. év 26 év alatti, 62 év feletti és egyéb látogatóinak aránya (Balatoni Múzeum statisztika, grafika: Németh Péter)

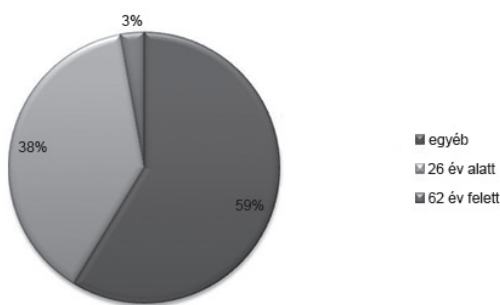
2009-ben csökkent ugyan a számuk (szeptemberig nem volt állandó kiállítás), de arányaiban még mindig 60%-ot meghaladó volt a 26 év alatti és a 62 év feletti látogatók száma (3. ábra).

3. ábra: A 2009. év 26 év alatti, 62 év feletti és egyéb látogatóinak aránya (Balatoni Múzeum statisztika, grafika: Németh Péter)

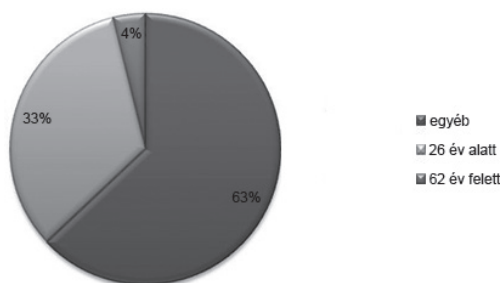
A 2010-es évben bekövetkezett látogatószám növekedésen (közel 16 000 fő) belül a fiatalok aránya kis mértékben – mintegy 3500 fővel – emelkedett (4. ábra).

⁷ VÁSÁRHELYI 2009, 155–170.

4. ábra: A 2010. év 26 év alatti, 62 év feletti és egyéb látogatóinak aránya (Balatoni Múzeum statisztika, grafika: Németh Péter)

A 2010. és a 2011. év közötti látogatószám csökkenés meghaladta a kilencezer főt, amiből közel 2500 főt a fiatalok múzeumtól való távolmaradása tett ki. Vagyis a 2010-ben megfordult arányok nem változtak 2011-ben sem (5. ábra).

5. ábra: A 2011. év 26 év alatti, 62 év feletti és egyéb látogatóinak aránya (Balatoni Múzeum statisztika, grafika: Németh Péter)

A fiatalok múzeumtól való távolmaradásának többféle oka lehet, azonban e tanulmánynak nem célja, hogy azokat elemezze. Viszont az új foglalkoztató kiadványok hozzájárulhatnak a kedvezőtlen statisztikai adatok pozitív irányba történő elmozdításához.

A 2010. évtől a múzeumba érkező 26 év alatti, nem egyéni látogatókat regisztráljuk. Így pontosan lehet tudni, hogy milyen intézményből milyen korosztály és hány fővel érkezett. Ezáltal nemcsak a statisztikánk pontosabb, hanem az ingyenes látogatókkal is precízebben tudunk elszámolni. Ez a regisztrálás megmutatja, hogy a 26 év alatti látogatóink jelentős része általános iskolás. Ezen adatok is azt támasztják alá, hogy a kiadványt célszerű az ő érdeklődési körüknek, illetve tudásszintjüknek megfelelő színvonalon készíteni. Egy – a kiadvány szempontjából lényeges – látogatói kategóriát még nem említettem: a családokat. Ezt a csoportot is a jegyeladások, valamint a múzeumi

dolgozók személyes tapasztalatai alapján jellemezhetjük. A statisztikák szerint az elmúlt négy év egyikében sem haladta meg az eladott családi jegyek száma a 400 darabot. A családok többsége főleg a nyári hónapokban érkezik a múzeumba. Ilyen alacsony számú látogató család esetén nem biztos, hogy érdemes kifejezetten családoknak szóló füzetet készíteni. Azonban az is lehet, hogy éppen egy ilyen füzet megismerése hívja a családokat a múzeumba a kiállítás felfedezésére. A családi füzet az élethosszig tartó tanulást is szolgálná a szülők, nagyszülők bevonásával.

TÁMOP programsorozat és a feladatlapok

A Társadalmi Megújulás Operatív Program (TÁMOP-3.2.11/10-1-2010-0105) keretében a 2010/2011-es tanév tavaszi félévében és a 2011/2012-es tanév őszi félévében 14 oktatási intézményből érkeztek gyerekek (óvodások, általános- és középiskolások). Haász Gabriella történésszel együttműködve a vetélkedőkhöz készítettünk feladatlapokat a második félévben. Alapjául a kiállítás ekkorra már elkészült harmadik üteme szolgált. Külön-külön feladatsort állítottunk össze az általános- és középiskolások számára, eltérő nehézségi fokkal, valamint az általános iskolások feladatait még könnyítve egy, a speciális iskolások számára használhatót.

A programban előre meghatározottan intézményenként (6 általános- és 7 középiskola, valamint egy óvoda 15 fővel) 20-20 fő vett részt. Azért, hogy lehetőleg minél többen szerepet vállaljanak a csapattagok közül a feladatok megoldásában, és minél teljesebben megismerhető legyen ez a kiállítási rész, korcsoportonként öt feladatlapot dolgoztunk ki. Négyfős csoportokban dolgoztak a diákok 60 perces időtartam alatt. Olyan feladatokat állítottunk össze, amelyek megoldásához elég volt az állandó kiállítás fürdőkulturával, turizmussal foglalkozó két termének az áttekintése. Segítséget is nyújtottunk a feladatok megoldásához oly módon, hogy a feladatok elején feltüntettük, mely teremben található, illetve utaltunk rá, hogy a termen belül hol keresgéljenek (elektronikus pont, fali tabló). A feladatlapok 6-6 feladatot tartalmaztak, melyekből egy volt olyan, ahol személynevet, vagy néhány mondatot kellett írni. A többi feladat a tárgyfotóhoz, képeslap, fotó és reklámtábla másolatokhoz volt köthető, illetve egy feladatnál a hangzóanyag segítségével kellett egy idézet hiányzó szavait megkeresni.

A diákok többségének új volt ez a fajta „múzeumlátogatás”, tanulási módszer. A vetélkedőben részt vevő

diákoktól mindig megkérdeztük a foglalkozás végén, mi a véleményük a programról, esetleg mi az, amelyen változtatnának, ha tehetnék. A többség szerint legközelebb is jó lenne eljönni, legyenek máskor is hasonló programok, több időt el lehetne tölteni a múzeumban. Jó ötletnek tartották a feladatlapos böngészést a kiállításban, és pozitívan fogadnák, ha a kiállítás többi részéhez is készülne hasonló feladatlap.

A kiadvány típusának meghatározása

Nagyon sokat használtam eddig a kiadvány szót, hiszen még nem tudjuk, mi is lesz a műfaja a füzetnek vagy lapoknak, és sok esetben tényleg általánosságban a kiadványokról volt szó. Nevezhetnénk feladatlapnak vagy feladatlapoknak is, hiszen sok és sokféle feladatot fog majd tartalmazni. Ennek a szónak, hogy „feladatlap”, eléggé iskolai „íze” van. A foglalkoztató füzet, felfedező füzet, családi felfedező füzet már jobban hangzanak, igaz a jelentésük sem teljesen ugyanaz. Vásárhelyi – Sinkó négy csoportját különbözteti meg a feladatlapnak:

- *Vezető jellegű feladatlap vagy mintakatalógus:* a kiállítás ismertetése közben feladatot ad a látogatóknak.
- *Kereső feladatlap:* olyan formán ad ismereteket a kiállításról, hogy ösztönzi a látogatót játékos feladatokkal, hogy a hiányzó tudást maga keresse meg.
- *Kreatív feladatlap:* összeállítója alkotó jellegű tevékenységeket vár el, amelyek segítségével sikeresen megbirkózzhat a látottak értelmezésével.
- *Ráébredtő:* olyan feladatlap, amely a kiállítási tárgy segítségével vagy annak hiányában mutat rá egy, a kiállításon nem hangsúlyos, vagy éppen a kiállítástól teljesen független összefüggésre, új ismeretre.⁸

Természetesen nem kell élesen elhatárolódnia a fenti négy típusnak. Attól lesz a kiadvány színes, érdekes, játékos, ismeretterjesztő, és segíti a kiállítás felfedezését, ha minél több elem megjelenik benne. A kiadvány összeállításánál én is arra törekedtem, hogy a feladatok sokféleségével minél színesebb alkotás szülessen. Egyrészt nyújtson ismereteket a kiállításról, másrészt a tanuló úgy fedezze fel, hogy közben feladatokat old meg. Az általam összeállított lapok mindegyik kategóriából tartalmaznak egy szeletet. Sőt,

olyan elemmel is bővítem a kiadványt, amely a múzeumépületen kívüli felfedezésre, túrázásra tesz javaslatot, ösztönöz.

Milyen legyen a feladatlapok összeállítási technikája?

Egy feladatlap terjedelmét, oldalszámát meghatározza az adott anyag, a célcsoport életkora, iskolai végzettsége is.

Célszerű, hogy a feladatlap minél többféle kérdés-, illetve feladatfajtát tartalmazzon. Legyen olyan kérdés, amely a kiállítás egészére kérdez rá, jelezvén, hogy milyen kiállításon járunk. De legyen olyan feladat is, amely az adott kiállítás egy tárgyát jobban körbejárja, boncolgatja. Kerüljön be a feladatok sorába összehasonlító kérdés is.

Vásárhelyi – Sinkó írja, hogy a feladatlapnak sugallnia kell egyfajta bejárési szisztémát, a keresés irányai legyenek optimálisak a feladatok elvégzésére. A feladatlap összeállítójának legyenek ismeretei arról, melyek a kiállítás azon tárgyai, amelyek különlegesek, érdeklődést felkeltők, és ezekre érdemes a figyelmet ráirányítani. Egy feladatlap összeállításánál Vásárhelyi – Sinkó szerint célszerű a következő két megközelítést szem előtt tartani:

- *Szűkítő típus:* ennél a típusnál a feladatlap a tágabb ismerettől közelít a szűkebb felé.
- *Nyitó típus:* a feladatlap a részlet felől közelít az általánosabb, a megvilágítandó anyag egészét érintő feladatok felé.⁹

A feladatlap és a foglalkoztató füzet jelentésben eltér egymástól. Éliás István azt írja, hogy a foglalkoztató füzet olyan összefűzött füzet vagy leporelló, amely feladatlapok csoportját tartalmazza. A foglalkoztató kiadványok közös jellemzője a nívós formai megjelenés, a hangzatos cím. Változó a kiállításhoz való kötődésük, van olyan, amelyik nem szorosan kapcsolódik az adott kiállításhoz, hanem akár iskolai, otthoni használatra is alkalmas.¹⁰

Tóth Kálmán a feladattípusokat a válaszadás módja szerint a következőképpen csoportosította:

- 1) *Feleletválasztó:* ismeret jellegű tudáselemek mérése.
- 2) *Feleletalkotó:* a tudás bonyolultabb összetevőinek mérése, a gondolkodási képesség értékelése.
- 3) *Zártvégű:* választás megadott válaszok közül.

⁸ VÁSÁRHELYI – SINKÓ 2004, 100–101.

⁹ VÁSÁRHELYI – SINKÓ 2004, 102.

¹⁰ ELIÁS 2010, 9–12.

Előnye, hogy gyorsan, könnyen értelmezhető és értékelhető. Módot ad jellemző tanulói tévedések elemzésére. Hátránya lehet a véletlen ráhibázás lehetősége, nehézséget jelent a választható alternatívák megfogalmazása, megadása.

- a) Alternatív választás: eldöntendő kérdést tartalmazó kérdő mondat.
  - b) Többszörös választás: egy vagy több helyes/helytelen válasz, illetve a leghelyesebb/leg-helytelenebb válasz kiválasztása.
  - c) Egy az egyhez, illetve egy a többhöz hozzárendelés.
- 4) *Kiegészítés:* részben nyílt, részben zárt végű.
- a) Egy vagy több kihagyott fogalom, továbbrajzolás, színezés, kifestés, makettkészítés. Például: A fenékpustai erőd alaprajzának befejezése.
- 5) *Nyíltvégű:* nincsenek megadott válaszok. A gondolatok önálló megfogalmazására készlet.
- a) Rövid válasz. Például: A halászati eszközök milyen anyagból készülhettek?
  - b) Hosszú válasz: felsorolással, egy mondattal, mely akár definíció és esszé típusú válasz (elemzés, leíró összefoglalás) is lehet. Például: Kik azok a barbárok?
  - c) Önálló kreatív alkotások.¹¹ Például: Hogy nézhetett ki a diadém tulajdonosa?

Az általam összeállított foglalkoztató lapokban a feladatok sokfélék. Az eltérő feladattípusokkal a célom egyrészt az volt, hogy növeljem a sokféleséget, másrészt differenciáljam a feladatokat nehézségük alapján. Nagyon fontosnak tartom kiemelni a kreatív rajzos feladatokat. Ezek mindegyik felfedező lapban előfordulnak, és többségük az alkotó fantáziájára bízta, hogy például miként rendezzi saját kiállítását, milyennek képzelet el a vörsei diadém tulajdonosát.

A kiadvány összeállítása

Külső megjelenés

A készülő múzeum-pedagógiai kiadvány külső megjelenése is illeszkedik a múzeum új arculatához, amelyben a kék szín dominál. A Balatoni Múzeum új logójában (*1. ábra*) felfedezhetjük a múzeumépület neobarokk stílusára utaló elemeket éppúgy, mint a vízre, a Balatonra utaló jegyeket.

A kiadvány külső borítóján/oldalán (attól függően, hogy füzet vagy leporelló lesz a kiadvány) feltüntetésre kerül a múzeum logója, hogy egyértelműen beazo-

nosítható legyen a kiadvány kötődése. A színeknek fontos szerepe van a kiadvány arculatának formázásában. Egyrészt segítenek elkülöníteni az egymástól különböző kiállítási témaköröket, másrészt a kiállítás színei is megjelennek.

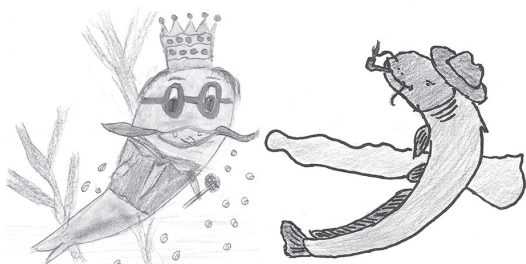
Az arculat része egy játékos kabalafigura, amelyet egyre több múzeum használ a gyerekekkel való kapcsolat kialakítását megkönnyítendő (Zsóka Fóka – Természettudományi Múzeum, Lumi – Ludwig Kortárs Művészeti Múzeum, Pimkó – Petőfi Irodalmi Múzeum). A figura, megszemélyesítve, kedves barátként kalauzolja végig a látogatót a kiállításon. Az alak meghatározásánál az volt a célom, hogy valamilyen kötődése legyen a Balatonhoz, különleges legyen, esetleg a múzeumban is találkozhatunk vele. A múzeum dolgozói, kisdíjakok, pedagógusok körében végzett ötletbörze eredményeként a választás a Harcsakirályra esett. A harcsa méretében, alakjában eltér a többi haltól, a múzeumi akváriumban és a kiállításban is látható, valamint Lipták Gábor „Az aranykűszök” című meséjének bölcs alakja. A Harcsakirály nemcsak elmeséli a legfontosabb, legérdekesebb ismereteket a kiállítással kapcsolatban, hanem feladatokat ad, kérdéseket tesz fel, kísérletezni hív, túrajavaslatokat tesz, érdekességekre hívja fel a figyelmet. A figura megjelenítése, grafikai ábrázolása is az arculat részét képezi. Az egyes témakörökhöz alakok, illusztrációk, ábrák, színes fotók kapcsolódnak.

A külső megjelenés része a kiadvány mérete is: el kell dönteni, hogy A/4-es méretű legyen vagy kisebb/nagyobb, fűzött, ragasztott vagy leporelló. Mivel négy eltérő témakör kerül feldolgozásra, ezért praktikus lehet, ha nem egy, hanem több részből áll. Érdekes a témában már megjelent hasonló kiadványokat a fent ismertetett szempontok szerint is vizsgálni, valamint a célcsoport, pedagógusok, múzeumi munkatársak véleményét is kikérni.

A fent felmerült kérdések után a múzeumi szakmunkatársak, pedagógusok, gyerekek véleménye, és a témában megjelent hasonló kiadványok tanulmányozása alapján alakultak ki a kiadvány külső megjelenésének szempontjai. A kiadvány mérete praktikusán A/3-as fekvő, három részre hajtott. Így a továbbiakban leporellóról beszélhetünk. A papír minősége a normál fénymásoló papírnál erősebb, de a kartonnál gyengébb (grafikus tanácsára a 170 grammosra esett a választás). Könnyen kezelhető legyen, de írni, rajzolni is jól lehessen rá, akár olyan helyen is, ahol nincs asztal. A kiadvány grafikai elemei: adott a múzeum

¹¹ TÓTH 2010, 22–30.

logója, ami a lap bal felső sarkába kerül, mellé a lap címe. További, már szabadabb grafikai elemek maga a Harcsakirály, amely hol koronával a fején és jogarral, hol kalappal és pipázva jelenik meg (6. ábra). Ez is a figura közvetlenségére utal.

6. ábra: Harcsakirály figura – A rajzot Scheffer Ildikó pedagógus vezetésével a Ranolder János Római Katolikus Általános Iskola rajzsakkörös diákjai készítették.

A „Túrázz!”, a „Hallottad-e?” és a „Kísérletezz!” részekre is szimbólumok, érdekes figurák hívják fel a figyelmet (7. ábra).

7. ábra: „Kísérletezz!”, a „Hallottad-e?” figurák – A rajzokat Scheffer Ildikó pedagógus vezetésével a Ranolder János Római Katolikus Általános Iskola rajzsakkörös diákjai készítették.

A felfedező lapokban fellelhető és lényeges grafikai elem a feladatok nehézségi fokát jelző hal ábra. Az egy hallal jelölt feladat a könnyű kategóriába sorolandó, amit akár a 6–8 évesek is meg tudnak oldani. A két hallal jelölt feladatok a közepes nehézségű kategóriát jelentik, amelyek megoldásához megfelelő szintű szövegértés is feltételezhető. Ezen feladatok 9–10 éves kortól ajánlottak. A három hallal jelölt feladatok feltételeznek némi előismereteket, de leginkább jó problémamegoldó készséget, logikus gondolkodást igényelnek. A feladatok megoldása jórészt megtalálható a kiállításban, vagy már magában a felfedező lapban egy ismertető szövegben. A pedagógusok és a diákok kérése volt, hogy készüljön megoldásokat tartalmazó lap is. Ez nemcsak a pedagógus munkáját

könnyíti meg, hanem a családoknak is segít. Hiszen helyes megoldás megkeresésére nem mindig lehet lehetősége egy vidékről érkező, a múzeumban csak 1–2 órát eltölteni szándékozó családnak. Otthon vagy a szálláshelyükön további hasznos időtöltés lehet a lapokban elhelyezett feladatok megvitatása.

A formai elemekhez tartozik a betűtípus megválasztása is. Olyan típust és betűméretet igyekeztem választani, ami jól olvasható.

A Balatoni Múzeum logója a múzeum arcultai kézikönyvből való, a fotókat magam készítettem, illetve szerkesztettem. A grafikai elemeket a Ranolder János Római Katolikus Általános Iskola rajzsakkörös tanulói alkották Scheffer Ildikó pedagógus vezetésével.

Belső tartalom

A tartalomról már az előző fejezetekben többször szó esett. Összegezve az eddig leírtakat, a következő módon alakult ki a belső tartalom. A kiadvány a Balatoni Múzeum Aranyhíd című állandó kiállításához kapcsolódik. A foglalkoztató lapok a kiállítást négy nagyobb témakörre bontva dolgozzák fel. A kiadvány kialakításának szempontja volt, hogy ne csak feladatokat tartalmazzon. Célul tűztem ki továbbá, hogy a feladatok sokfélék és eltérő nehézségűek legyenek, ne csak egy szűk korosztály igényeit elégítsék ki. A feladatokon kívül a témakörökhöz leírásokat, magyarázatokat is készítettem, leginkább olyan témákról, amelyekről leírás nincs, vagy csak utalás van a kiállításban, de a tárgy, az esemény, a téma jobb, könnyebb megismerése szempontjából fontosak. Ezek általában a „Túrázz!” a „Hallottad-e?” és a „Kísérletezz!” címmel ellátott szövegblokkokban találhatóak. Az átlagos feladatlapok tartalmi elemeitől eltérő elemként helyeztem el a „Túrázz!” szövegblokkokat, amelyek egyfajta ötletet is adnak a kirándulni szándékozóknak, pedagógusoknak, másrészt arra is sarkallnak, hogy ne csak a kiállításból – netán a világhálóról – ismerjék meg az adott épített vagy természeti örökséget, hanem kerékpározzanak el, és ott az elméleti ismeretek birtokában fedezzék fel.

A belső tartalom kialakításához tartozik a nyelvezet, a stílus is. A foglalkoztató lapokat a felhasználók szemszögéből nézve a Harcsakirály készítette. Ő az, aki az idős korára hivatkozva – sokszor ifjú barátként megszólítva az olvasót – kér segítséget egy évszám meghatározásában vagy éppen egy alaprajz elkészítésében. Tehát közvetlen a stílus, tegeződő a hangneme, hiszen azonkívül, hogy király, öregebb is mindenki-

nél. A stílus is fokozza az ellentétet a hagyományos iskolai feladatlapok és a szóban forgó kiadvány között.

Értékelés a célcsoport(ok) részéről

A célcsoport az általános iskolás korosztály és a pedagógusok, hiszen a feladatok között egyaránt találhatunk alsó tagozatosoknak és felsősöknek is szóló feladatokat. A pedagógusok pedig a tanmenetbe illesztik a múzeumlátogatást, a tananyag könnyebb feldolgozását segíti elő a kiállítás és a foglalkoztató lapok.

A gyerekeknek egybehangzóan tetszett ez a fajta – még szokatlan – kiállítás megfigyelés. A pedagógusok a megoldókulcsot hiányolták. A feladatok többségére a megoldás a kiállításban fellelhető, van azonban néhány, amelynél nem. E feladatok ösztönöznek a világhálón való vagy a könyvtári kutatásra. A cél az is volt a kiadvánnyal, hogy otthon/iskolában is foglalkozzon vele a felhasználó. Akár közösen az órai munka keretében, vagy családdal egy kirándulás alkalmával, de akár egyedül könyvek és a világháló segítségével is igénybe véve. A lapokon többször felhívom a figyelmet ez utóbbiak használatára.

Nyomtatás

A megfelelő minőségű papírra a jó minőségű nyomtatást csak az erre szakosodott nyomdák tudják vállalni. A költségek megismerése érdekében, minél több nyomdától célszerű árajánlatot és referenciákat kérni. A megfelelő minőség nem mindig áll arányban az árral. Arra kell törekedni, hogy ne az anyagiak határozzák meg a döntést. Inkább történjen később a kiadvány megjelentetése, ha mód van rá, de szerezzük meg a hiányzó összeget a jó minőségű kiadvány elkészítéséhez.

Kiadványhasznosítási terv

A „Fedezzük fel együtt a Balaton titkait!” című felfedező lap sorozata 4 db A/3-as lapból áll. A kiadvány célja egyrészt, hogy a gyerekek számára könnyebben feldolgozhatóvá tegye az állandó kiállítást, másrészt játékos formában tanuljanak, és szeressék meg a múzeumot, vagy akár az adott tantárgyat.

A kiadvány hasznosítását, alkalmazását megkönyvítendő négy részre osztottam a kiállítást témakörei alapján, ezt a felosztást követik a felfedező lapok is. Ezáltal a pedagógus/szülő, vagy netán a gyerekek, célzottan azt a témát választják, azzal foglalkozhatnak, mely az időszerű tananyaghoz igazodik, vagy érdeklődésüket jobban felkeltette.

A kiadvány előállítási, fenntartási költségeit pályázat, fenntartói támogatások és szponzorok útján lehet előteremteni. A Nemzeti Kulturális Alap (NKA) ír ki pályázatot múzeumpedagógiai kiadvány finanszírozására. Ezen összegből fedezni lehet a grafikai, nyomdai előkészítő és nyomdai költségeket.

A kiadványt a múzeum munkatársa állítja össze és szerkeszti, a grafikai elemeket jórészt gyerekek készítik. A nyomdai költségek jelenthetik az összköltség túlnyomó részét. A grafikai elemek kiegészítése, javítása ehhez minimálisan járulhat hozzá. Az egyéves időtartamra – figyelembe véve az elmúlt évek látogatottsági adatait is – 4400 db kiadvánnyal számolok. A darabszám kialakításánál figyelembe vettem a helyi általános iskolások létszámát is, mivel ők rendszeres látogatói a múzeumnak.

Fontos elem a kiadvány hasznosításánál, hogy a célközönség megismerje. Ehhez elsőként a kiadvány pedagógusokkal és az intézményfenntartókkal történő elfogadtatása szükséges. Ez történhet a múzeumpedagógiai évnívó keretében, vagy külön e célra összehívott műhelybeszélgetésen, ahová akár a sajtó képviselőit is célszerű meghívni.

Érdemes lenne azt elérni, hogy a kiadványhoz legalább a helyi iskolások térítésmentesen hozzájussanak. Ez évente 800–1000 darab ingyen példányt jelent. Ehhez az intézményfenntartót kell meggyőzni a kiadvány létjogosultságáról, hiszen e mennyiség előállítási költségét finanszírozni kell.

A vidékről, illetve családdal érkező gyerekek számára egy olyan lehetőséget lenne célszerű kínálni, hogy ne legyen elrettentő az ár. Itt érdemes esetleg a belépő jeggyel kombinálni úgy, hogy kedvezőbb legyen a jeggyel együtt megvenni a kiadványt, és a jegy is olcsóbb lenne a kettő együtt vásárlása esetén. Mivel azonban 4 darab külön lapból áll a kiadvány, ezért lehetőséget kellene biztosítani arra is, hogy külön-külön is megvásárolható legyen, olyan ár kialakítása mellett, ami arra ösztönöz, hogy mind a négyet megvegye.

A kiadvány hasznosulását egy év eltelte után meg kellene vizsgálni: mennyire teljesültek a mi elvárásaink, és milyen elvárást támasztanak a felhasználók a kiadvánnyal szemben. Szükséges-e változtatni, vagy maradhat változatlanul. A kiadványban lehetőséget kell biztosítani arra, hogy a használó véleményt nyilvánítsa. Jelen kiadvány esetén a „Harcsakirály” ezt kéri is, és a harcsakiraly@balatonimuzeum.hu e-mail címre „várja” a véleményeket.

A kiadványár kialakítása

Egy kiadvány árának kialakítása összetett feladat, Horváth Anita részletesen elemzi az árképzés szempontjait. Leírja, hogy sokféle tényezőt kell figyelembe vennie a forgalmazónak az árdöntések során. Ilyen tényezők a múzeum, a vevők, a marketingkörnyezet, a versenytársak. Lényeges szempont egy olyan ár kialakítása, mely a fogyasztók által reálisnak tartott ár. Létezik alsó ár, amelynél ha olcsóbb a termék, a fogyasztó megkérdőjelezi annak minőségét. Az árpolitika kialakításánál meg kell fogalmazni az árképzési célt, pozicionálni kell a kiadványt, hiszen annál könnyebb meghatározni az árat. Meg kell határozni a keresletet, ami attól is függ, milyen ár kerül kialakításra: ár és kereslet fordított arányban állnak, hiszen például egy alacsonyabb árhoz magasabb kereslet csatolható. Figyelemmel kell kísérni a versenytársak hasonló termékeinek árait is. Megkülönböztetünk padló- és plafonárát. Míg a padlóárát a termék bekerülési költsége adja, addig a plafonár a piacon dől el, a kereslet és kínálat viszonya alakítja. Még mielőtt kiválasztanánk a végső árat, meg kell határozunk, hogy milyen árképzési módot választunk. Horváth Anita hatféle árképzési módot különböztet meg:

- haszonkulcs elvű,
- megtérülés célú,
- elfogadott értékelvű,
- értékelvű,
- igazodó és
- ajánlati elvű.¹²

A szóban forgó kiadvány árának kialakításánál a cél nem lehet a haszonszerzés, hiszen elsősorban a kultúráközvetítés, a közoktatás színvonalának növelése a feladat. Ezért a felmerülő költségek megtérülése lehet a cél, tehát egy megtérülés elvű árképzést kell alkalmazni. Vagyis önköltségi áron történik majd a kiadvány forgalmazása.

A kiadvány értékesítési lehetőségei, kötelezpéldány

Kézenfekvő, hogy múzeumi kiadványainkat a saját múzeumi boltunkban értékesítjük. Ez főleg azon kiadványokra érvényes, amelyek kifejezetten az egyes kiállításokhoz köthetőek. Vannak olyan termékek is, amelyek nem kapcsolhatók csak a múzeumhoz vagy egyes kiállításához. Ilyen kiadványa a Balatoni

Múzeumnak például a „Keszthely–Fenekpuszta az évezredek tükrében” című háromnyelvű könyve, amely kiadvány a ZMMI rendszerén kívül könyvesbolti terjesztésbe is került és volt rá igény. Egy lazább múzeumi kötődésű foglalkoztató füzet értékesítése megvalósulhat könyvesbolti megjelenéssel is. Viszont a kereskedelmi hálózatba kerülve az ára is magasabb lesz, hiszen az értékesítő bizonyos haszonkulccsal dolgozik.

Az utolsó lépés, miután termékünk a nyomdából kikerült, a kötelezpéldány szolgáltatás. A 60/1998. (III. 27.) kormányrendelet értelmében minden 50 példányszámot meghaladó sajtótermékből kötelezpéldányt kell beszolgáltatni az Országos Széchenyi Könyvtárnak.¹³

Összegzés

Egy múzeumpedagógiai foglalkoztató kiadvány kézhezvételéhez hosszú és némelykor nehézkes út vezet. Ezen az úton kalauzol végig a tanulmány. A munkám során azon módszereket vizsgálom és többet alkalmazok is, amelyek segítségével a Balatoni Múzeum új kiállításához a legjobban illeszkedő múzeumpedagógiai kiadványt tudom elkészíteni. A látogatókutatásokhoz kapcsolom egy nyertes TÁMOP pályázatban való részvételem tapasztalatait is, amelyeket beépítek a kiadvány készítéséhez szükséges ismeretekbe. Miután a kutatások és az elemzések megmutatják az irányt, és megtörtént a célközönség és a kiadvány típusának a meghatározása is, kezdődhet a kiadvány összeállítása, feladatokkal megtöltése.

A foglalkoztató lapokat a kiállítási témaköröknek megfelelően állítottam össze. Négy nagy témakörre osztható a kiállítás. A feladatok kiválasztásánál célmot volt, hogy az általános iskolások széles körben használhassák a lapokat, és változatosak legyenek a feladatok.

A kiadványhoz a grafikai elemeket maguk a célcsoport tagjai készítették. Nem a lapokat szerkesztő, hanem egy játékos figura, a Harcsakirály kéri a gyerekeket a feladatok elkészítésére, mesél, túrázni, kísérletezni hív, ő kalauzol végig a kiadványban.

Munkám eredményességét támasztja alá az a tény is, hogy a foglalkoztató lapok kiadásához szükséges összeget megpályáztam a Nemzeti Kulturális Alapnál, és a pályázat közel 91%-os támogatásban részesült.

¹² HORVÁTH 2010, 6–7.

¹³ http://complex.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99800060.KOR (letöltve: 2012. november 30.)

Irodalom

ÉLIÁS 2010

Éliás István: Múzeumi kiadványtípusok. In: *Múzeumiskola 9. Oktatási célú múzeumi kiadványok – a feladatlaptól az online múzeumi csoportmunkáig*. MOKK Szentendre, 2010. 9–12.

FARKAS 2010

Farkas Zsuzsanna: Látogatókutatások magyar múzeumokban. In: *A múzeumi tanulás kézikönyve*. Typotex, 2010. 220–226.

HORVÁTH 2010

Horváth Anita: Múzeumi kiadvány stratégia – A múzeumi kiadvány és a marketing. In: *Múzeumiskola 9. Oktatási célú múzeumi kiadványok – a feladatlaptól az online múzeumi csoportmunkáig*. MOKK Szentendre, 2010. 4–7.

NÉMETH 2012

Németh Péter: *Fedezzük fel együtt a Balaton tit-*

kait! Foglalkoztató lapok összeállítása általános iskolásoknak; Szakdolgozat. ELTE PPK, 2012.

TÓTH 2010

Tóth Kálmán: Feladattípusok az oktatási célú múzeumi kiadványokban. In: *Múzeumiskola 9. Oktatási célú múzeumi kiadványok – a feladatlaptól az online múzeumi csoportmunkáig*. MOKK Szentendre, 2010. 22–30.

VÁSÁRHELYI – SINKÓ 2004

Vásárhelyi Tamás – Sinkó István: *Múzeum az iskolatáskában*, 2004.

VÁSÁRHELYI 2009

Vásárhelyi Tamás: Látogatókra és közönségre nyitottan: felmérés, ellenőrzés, értékelés. In: *A nyitott múzeum*. Múzeumi iránytű 2. MOKK Szentendre, 2009. 155–170.

“Let’s discover the secrets of Lake Balaton!”

Preparation of work sheets for 9 to 14 year-olds

Summary of the way from the birth of the idea to the end product

It is a long road that leads from the beginning to the end product of an educational leaflet. This essay shows how it is done.

To prepare such a publication, it is important to know the educational programme of the museum as well as all the impending publications. The latter must be in tune with the planning. In preparing the work sheet it is important to remember both of these things.

The first step is to consider the target group and how it is easiest to influence them. There should be something that is special to the museum in question, e.g. the logo of the museum, a chosen item for the particular worksheet. The worksheet, with its colours and pictures should form a positive image, which will remain in the memory of the user.

The Balatoni Museum has a new permanent exhibition and this was incorporated in the new website. This shows that the Balatoni Museum is in fact the museum of the whole of Lake Balaton.

The graphics and the colours refer to the style of the building that has been the home of the museum since 1928 and also to the waves of Lake Balaton. The worksheet publication can be classified as educational and documentary. To choose the target group I considered more than one point: first the make-up of the visitors to the museum. Also, I wanted to have a group that would use the worksheets to a large extent so that it would encourage them to visit the museum in the future. This chosen group is children between 9 and 14 years of age.

Beyond establishing this age group and setting up statistics of visitors, it is very important to make a study of these statistics. Regular checks of these kinds are important not only when worksheets are prepared, but as a regular work in the background so that there is an understanding of how the work of the museum is progressing.

When I considered the type of the worksheet, I

wanted it to be creative, enquiring and leading the children through interesting exercises. Moreover, I included items that would urge the children to discover things and enquire outside the museum by suggesting tours to make further discoveries.

Assembling the worksheet, I wanted to include questions and tasks of different types. When preparing the activity worksheet that was to be used as preparation for visiting the permanent exhibition, my aim was to increase the variety of exercises as well as including those with different levels of difficulty.

The layout of the worksheet plays an important part in connecting it to the Balatoni Museum. The logo and using colours are a great help in achieving this. Part of this aim was fulfilled by having a playful mascot. The figure chosen was 'Catfish King' on the basis of the ideas pooled and discussed by museum workers, children and teachers. At the evaluation stage,

we found that the success of the worksheet proved that the children liked this unusual approach to viewing an exhibition. The teachers missed not having an answer-sheet.

In the 21st century it is very important that the worksheets should be financially profitable. We fix our aims: first, where the finance will come from and how long it would take to produce the worksheets. Secondly, we have to decide on our target group and how the worksheet will be distributed.

Deciding on the cost of the worksheet is part of the plan discussed above. There are many different ways of "selling" the worksheets. This could be done initially at the museum. The other way is to have them available in a bookshop; in this case the worksheet should be slightly altered so that it is not connected to the museum all the way through the booklet.

Translated by Sophie Emech

<p>Strengths = erősségek</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ megújult, interaktivitásában is gyarapodott állandó kiállítás ➤ családbaráttá átalakított épület ➤ új, a legkorszerűbb technikai és demonstrációs eszközökkel felszerelt foglalkoztató terem ➤ fiatal, dinamikus szakemberek ➤ TÁMOP-ban való tapasztalatszerzés ➤ gazdag, sokszínű gyűjtemény 	<p>Weaknesses = gyengeségek</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ a múzeumnak nincs múzeumpedagógiai kiadványa ➤ az új kiállítással kapcsolatos kiadványok hiánya ➤ a múzeumpedagógia terén kevés tapasztalat ➤ a gyakorlat hiánya foglalkoztató kiadványok összeállítása terén ➤ laza kapcsolatok az oktatási intézményekkel
<p>Opportunities = lehetőségek</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ a megújult kiállítás és épület népszerűsítése látogatókat vonzhat ➤ szorosabb kapcsolatok kialakítása oktatási intézményekkel ➤ szorosabb együttműködés kialakítása más múzeumokkal (kastély, Georgikon) ➤ pályázati lehetőségek új múzeumpedagógiai kiadványokra ➤ szponzorok keresése 	<p>Threats = fenyegetések</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ magán kiállítóhelyek térhódítása ➤ új fejlesztések a kastélyban ➤ nyertes pályázatokkal dinamikusan fejlesztő konkurens múzeumok ➤ csökkenő költségvetési támogatás

